

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Hitit Dünyasında Ölüm

| Doktora Tezi

Tuğba Ersoy

Tarih Anabilim Dalı
Ankara, 2025

Hitit Dünyasında Ölüm

Tuğba ERSOY

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Esmâ REYHAN

Tez Jürisi

Prof. Dr. İlhamî DURMUŞ

Prof. Dr. Turgut YİĞİT

Prof. Dr. Esmâ REYHAN

Prof. Dr. Leyla MURAT KARAKURT

Doç. Dr. Tülin CENGİZ

DOKTORA TEZİ

TARİH ANABİLİM DALI

Ankara – 2025

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Tuğba ERSOY

22/07/2025

ONAY

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eski Çağ Tarihi Programı Doktora Öğrencisi Tuğba ERSOY tarafından hazırlanan Hitit Dünyasında Ölüm Başlıklı tez çalışması 22/07/2025 tarih ve 00:00 saatinde yapılan tez savunma sınavında aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile DOKTORA TEZİ olarak KABUL edilmiştir.

	Kabul	Ret
Başkan (Unvan/Ad-Soyad/Kurum):		
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ	☒	☐
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi		
Üye (Unvan/Ad-Soyad/Kurum):		
Prof. Dr. Turgut YİĞİT	☒	☐
Ankara Üniversitesi		
Üye (Unvan/Ad-Soyad/Kurum):		
Prof. Dr. Esmâ REYHAN	☒	☐
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi		
Üye (Unvan/Ad-Soyad/Kurum):		
Prof. Dr. Leyla MURAT KARAKURT	☒	☐
Ankara Üniversitesi		
Üye (Unvan/Ad-Soyad/Kurum):		
Doç. Dr. Tülin CENGİZ	☒	☐
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi		

Hitit Dünyasında Ölüm

Tuğba ERSOY

Doktora Tezi

Danışman: Prof. Dr. Esma REYLAN

T.C. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

2025, Ankara

ÖZET

Hititlerde ölüm ve ölümden sonraki hayata dair inançlar Hititçe çivi yazılı metinler ve kısıtlı da olsa arkeolojik buluntulardan ulaşılmıştır. Hititler de birçok alanda olduğu gibi ölüm algısı ve öte dünya inancı Mezopotamya, Hurri ve Anadolu'nun yerel inançlarından sentezlenerek oluşturulmuştur. MÖ. 2. binyılda Anadolu'da büyük bir imparatorluk kuran Hititlerin inancında ölüm olgusu sadece biyolojik son değil insanın başka bir evrende yeni bir başlangıca geçişin ilk adımıdır. Ölüm, Hitit inancında kaçınılmaz bir son olarak şekillenmiştir. Bir Hitit metninde “hayat ölüme ölümden hayata bağlıdır” ifadesi Hititlerin ölüm olgusunu en iyi şekilde yansıtan felsefi bir yaklaşımdır. Metinlerde ölüm için “anne günü”, “uygun gün” gibi tanımlamalar ölümün kasvetini hafifletmektedir. Hititler dini, siyasi, sosyal ve kültürel her alanda ölümün etkisini hissedilir kılmıştır. Ayrıca dua, büyü, fal, yasa, rüya gibi konulu metinlerde ölüm ve korkusu kendini hissettirmiştir. Hititler ölümün bilinmezliği ve korkuyu hafifletmek için başka bir evrende yaşama inancına sığınmışlardır. Ölümler alemi, yeraltı dünyası, öteki dünya gibi farklı tanımlamalara sahip ve yönetici tanrıları olan bu evren kasvetli ve karanlık bir yer olarak tasvir edilmiştir. Hitit inancında ölen kişi eğer sıradan halktan ise yeraltı dünyasına iner, kraliyetten biri ise ona sunulan çayırda yaşamını devam ettirirdi. Ölümden sonra hayatın devam edeceği inancı cenaze ritüellerini de beraberinde getirmiştir. Halk için ritüelde nasıl bir yöntem izlendiği bilinmezken kraliyet için düzenlene şalliş waštaiš (CTH 450) metin koleksiyonu, ölüm sonrası ritüeller hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Hititlere ait mezarların eksikliği ise bu konuda arkeolojik verilerden yararlanmayı kısıtlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Hitit, Ölüm, Yeraltı dünyası ve tanrıları, Ritüel, Mezar.

Death in the Hittite World

Tugba ERSOY

Doctoral Thesis

Supervisor: Prof. Dr. Esma REYHAN

Ankara Haci Bayram Veli University Graduate Education Institute

Department of History

2025, Ankara

ABSTRACT

The Hittite beliefs about death and the afterlife are found in Hittite cuneiform texts and in archaeological finds, albeit limited. As in many other areas, the Hittite perception of death and belief in the Afterlife was synthesised from the native beliefs of Mesopotamia, Hurri and Anatolia. The Hittite religion, which established a great empire in Anatolia in the 2nd millennium B.C.E., saw death not only as a biological end, but also as the first step in the transition to a new beginning in another universe. Death was shaped as an inevitable end in Hittite belief. The expression ‘life depends on death and death depends on life’ in a Hittite text is a philosophical approach that best reflects the Hittite concept of death. In the texts, descriptions such as “mother day” and “favourable day” alleviate the gloom of death. The Hittites made the impact of death palpable in all religious, political, social and cultural fields. In addition, death and fear of death have made themselves felt in texts on subjects such as prayer, magic, fortune telling, law and dream. The Hittites sought refuge in the belief of living in another realm to ease the obscure and fear of death. This realm—referred to by various names such as the land of the dead, the underworld, or the netherworld—was depicted as a gloomy and dark place, ruled by specific deities. In Hittite belief, if the deceased was ordinary person, he would descend to the underworld; if he was a royal person, he would continue his life in the meadow offered to him. The belief that life would continue after death brought along funeral rituals. While the ritual procedure for the ordinary person is unknown, the royal šalliš waštaiš text collection (CTH 450) provides important information on posthumous rituals. The lack of Hittite graves has limited the use of archaeological data on this subject.

Keywords: Hittite, Death, Underworld and its gods, Ritual, Tombs.

İTHAF

“Hayat ölüme, ölüm hayata bağlıdır...”

(CTH 373)

TEŞEKKÜR

Tez çalışması boyunca gösterdiği bilimsel yöntemlerle çalışmaya katkı sağlayan, çalışmanın filolojik eksiklerini tamamlayan, yönlendirmeleri ile çalışmanın içeriğinin oluşmasında rol oynayan, hiçbir zaman desteğini eksik etmeyen ve çalışma boyunca bana rehberlik eden değerli danışman hocam Prof. Dr. Esma Reyhan'a en derinden teşekkürlerimi sunmaktayım.

Yüksek lisans döneminden itibaren bilgi ve tecrübesinden yararlanma fırsatı bulduğum değerli hocam Prof. Dr. İlhami Durmuş'a teşekkürlerimi sunarım.

Lisans dönemi boyunca alandaki akademik katkılarına, kaynaklara hakimiyetine ve bilgisine şahit olduğum ve yararlanma şansı yakaladığım değerli hocam Prof. Dr. Turgut Yiğit'e en derin teşekkürlerimi sunarım.

Alandaki bilimsel çalışmalarından yararlandığım, güler yüzlü ve yol gösterici tavrından dolayı değerli hocam Prof. Dr. Leyla Murat Karakurt'a teşekkürlerimi sunarım.

Doktora dönemi boyunca gösterdiği yöntemler ve tavsiyeleri ile katkı sağlayan değerli hocam Doç. Dr. Tülin Bozkurt Cengiz'e teşekkürlerimi sunarım.

Tez çalışması boyunca danıştığım her konu da yardımcı olan ve benden desteğini esirgemeyen Arş. Gör. Muhammed İkbâl İlci'ye teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Özet	iv
Abstract	v
İthaf	vi
Teşekkür	vii
İçindekiler.....	viii
Tabloların listesi	x
Şekillerin listesi	xi
Resimlerin listesi	xii
Haritaların listesi	xiii
Kısaltmalar dizini	xiv
Simgeler dizini	xvi
1. GİRİŞ.....	1
2. ÖLÜM VE ÖLÜM SONRASI UYGULAMALARIN GENEL TANIMI.....	11
2.1. Ölüm Kavramının Tanımı	11
2.2. Ölü Gömme Geleneğinin Tarihsel Yöntemi.....	15
2.3. Gömü Uygulamaları: İnhumasyon ve Kremasyon.....	22
2.3.1. İnhumasyon	23
2.3.2. Kremasyon	24
3. HİTİTLERDE ÖLÜM	29
3.1. Hitit Çivi Yazılı Metinlerin de Ölümün Kavramsal Analizi.....	29
3.2. Hitit İncancında Ölüm Tanımı ve Yansımaları.....	31
3.2.1. Hitit İncancında Ölümün Niteliği: İyi ve Kötü Ölüm.....	38
3.2.2. Ölüm Günü.....	44
3.2.3. Rüya ve Ölüm İlişkisi.....	47
3.2.4. Ölüm Korkusu	56
3.3. Ceza ve Suç Olarak Ölüm	68
3.3.1. Tanrıların Cezası Ölüm	69
3.3.2. Kralın Verdiği Ölüm Cezaları.....	77
3.3.3. Hitit Yasalarında Suç Olarak Öldürme	89
3.3.4. Hitit Yasalarında Ceza Olarak Ölüm	91
3.4. Ölümünden Sonraki Hayat	95
3.4.1. Yeraltı Dünyası-Ölümler Diyarı	95

3.4.2. Yeraltı Tanrıları.....	105
3.5. Ruhun (İştanzana) Yolculuğu ve Kaderi	126
3.6. Yeraltı Dünyası ve Ölü Ruhları ile Bağlantı Sağlayan Araçlar	138
3.6.1. Kurban.....	138
3.6.2. Su.....	149
3.6.3. Çukur.....	154
3.7. Hitit Kraliyet Cenaze Ritüelleri.....	159
3.7.1. Šallış Waštaiš (KUB 30.15 CTH 450) Ritüel Günleri.....	165
3.7.2. Ölü Kültü.....	224
4. HİTİT MEZAR YAPILARI.....	239
4.1. É.NA ₄ - ^E HESTA; Taş Ev- Ölü Evi/Krali Mezar Yapıları.....	239
4.2. Hitit Dönemi Mezar Yapıları	242
4.2.1. Ağızören Mezarlığı.....	243
4.2.2. Arıbaş Mezarlığı.....	245
4.2.3. Bağlarbaşı Kayası.....	246
4.2.4. Ferzant/Büget Mezarlığı.....	246
4.2.5. Gordion.....	248
4.2.6. Ilıca Mezarlığı	249
4.2.7. Osmankayası	251
4.2.8. Yanarlar	255
4.3. Yazılıkaya	257
4.4. Gavurkalesi.....	263
5. SONUÇ.....	267
Extended abstract	277
Kaynakça.....	279
Ekler	297
Özgeçmiş	325

TABLULARIN LİSTESİ

Sayfa

Tablo 8.1. ŠW Metin Grubunun Buluntu Yerlerin Tablosu.....	297
--	-----

ŞEKİLLERİN LİSTESİ

Sayfa

Şekil 8.1. Çorum, Yazılıkaya, Kılıç Taşıyan Soldan İki Tanrı Tasviri	298
Şekil 8.2. Osmankayası, Erken Dönem Kremasyon Kaplar	298
Şekil 8.3. Osmankayası, Daha Erken (1, 6, 9, 13, 15, 17), Daha Geç (7, 8, 14, 16, 18, 21) Dönem Kremasyon Kaplar.....	299
Şekil 8.4. Bağlarbaşı, A ve B Kaya Oyuklar (Yakma Mezarlar) ve Duvar Bölümleri	299
Şekil 8.5. Arıbaş Mezarlığı Urne Kaplarının Şekilleri.....	300
Şekil 8.6. Gordion Mezarlık Alanı, Hitit Gömü Yerleri	301
Şekil 8.7. Gordion, Hitit Sonrası Yerleşme ve Gömü Alanı	302
Şekil 8.8. M.Ö. 13. Yüzyılın İkinci Yarısı Yazılıkaya Kaya Anıtı	303
Şekil 8.9. Tyszzkiewicz Mührünün Üzerindeki Şekiller.....	304

RESİMLERİN LİSTESİ

Sayfa

Resim 8.1. Yazılıkaya A Odasında Yeryüzünü Taşıyan “Boğa Adamlar” Tasviri (28-29 Nolu Figür).....	305
Resim 8.2. Çorum Yazılıkaya B Odası Yeraltı Tanrısı (Kılıç Tanrısı) Nergal’ın Kılıç Şeklinde Tasviri.....	306
Resim 8.3. Yazılıkaya B Odasındaki On İki Yeraltı Tanrı Tasviri	307
Resim 8.4. Ağlönü Kurban Çukurları	307
Resim 8.5. Çorum, Şapinuva Çukur 6’dan Yanmış Kemikler	308
Resim 8.6. Tyszkiewicz Mührü.....	309
Resim 8.7. Tyszkiewicz Mühründeki Kremasyon ve Libasyon Sahnesinin Yakından Resmi	309
Resim 8.8. Çorum Yazılıkaya, Yeraltı Tanrısı Nergal (Önde) ve Koruyucu Tanrı Şarruma’nın IV. Tuthaliya’ya Sarılarak Yol Gösterdiği Sahne (Arkada).....	310
Resim 8.9. Arıbaş Mezarlığı Küp Mezar Buluntusu.....	310
Resim 8.10. Bağlarbaşı Kayası Mezarlığına Bakış	311
Resim 8.11. Gavurkale Yürüyen Tanrı Kabartmaları	312
Resim 8.12. Gavurkale A Odası.....	313
Resim 8.13. Gordion, Pithos Gömü	314
Resim 8.14. Ilıca, Oda Mezar.....	314
Resim 8.15. Ilıca, 27 Nolu Mezar	315
Resim 8.16. Ilıca 56 Nolu Mezar	315
Resim 8.17. Osmankayası Kremasyon ve İskelet Mezarları Alanı.....	316
Resim 8.18. Yanarlar Hitit Nekropolü	317
Resim 8.19. Yanarlar Küp Mezar Buluntuları	318

HARİTALARIN LİSTESİ

	Sayfa
Harita 8.1. Hitit Yapılarının ve Kült Şehrinin Konumu	319
Harita 8.2. Orta ve Son Tunç Çağı Mezar ve Mezarlıkların Bulunduğu Yerleşim Merkezleri	320
Harita 8.3. Hattuša'nın Çevresinde Hitit Seramiklerinin Dağılımı Gösteren Harita	321
Harita 8.4. Bağlarbaşı Kayası A ve B Kaya Yakma Oyukları (Kremasyon Mezar) Haritası	322
Harita 8.5. Ilıca Mezarlığı Planı	323
Harita 8.6. Osmankayası Planı, Daha Genç Mezar Grubuna Ait Kare Planı	324

KISALTMALAR DİZİNİ

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
AA	Anadolu Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi
AfO	Archiv für Orientforschung, Berlin, Graz 1926 ff.
ANET	Ancient Near Eastern Texts
AnSt	Anatolian Studies (Journal of the British Institute of Archaeology At Ankara)
AoF	Altorientalische Forschungen
ArAn	Archivum Anatolicum, Ankara Üniversitesi
AS	Anatolian Studies
AÜ	Ankara Üniversitesi
Ay.	Arka yüz
Bkz.	Bakınız
Bo	Boğazköy
C	Cilt
CAH	Cambridge Ancient History
CANE	Civilizations of Ancient Near East
CHD	Chicago Hittite Dictionary
CTH	The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago
Çev.	Çeviri
Ed.	Editör
HW	J. Friedrich, Hethiter Wörterbuch-Heidelberg
HZL	Rüster, E.-Neu, E., Hethitischen Zeichenlexion, Wiesbaden
IBoT	İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletleri
JCS	Journal of Cuneiform Studies
KBo	Keilschrifttexte aus Boghazköi
KUB	Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Berlin
MÖ.	Milattan önce
OANNES	Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
Öy.	Ön yüz

Kısaltmalar

Açıklamalar

PIHANS

Publication de l'Institut Historique et Archeologique Neerlandais de Stamboul.

s.

Sayfa numarası

S

Sayı

StBoT

Studien zu Bogazköi Texten

šw

Šalliš waštaiš- Hitit Kraliyet Cenaze Ritüeli

TAD

Tarih araştırmaları dergisi

THeth

Texte der Hethiter-Heidelberg

TTK

Türk Tarih Kurumu

YKY

Yapı Kredi Yayınevi

SİMGELER DİZİNİ

Bu çalışmada kullanılmış simgeler, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar

Açıklamalar

[]	Tabletin o kısmının kırık olduğunu gösterir.
[()]	Yuvarlak parantez içindeki kısmın metnin dublikatı veya paralelinden tamamlandığını gösterir.
[x]	Kırık metin yerlerinde sayısı hesaplanmayan işaretler için kullanılmıştır.
[...]	Kırık metin yerlerinde sayısı takriben hesaplanabilen işaretler için kullanılmıştır.
┌ ┐	Tabletteki işaretin üst kısmının kırık olduğu anlamına gelir
()	Tercümenin daha iyi anlaşılabilmesi için yapılan ilaveleri gösterir
+	Direkt “join”leri gösterir.
(+)	İndirekt “join”leri gösterir.
(+?)	“join”in şüpheli olduğunu gösterir.
< >	Metni yazan katip tarafından yanlışlıkla unutulmuş işaretleri içine alır
?	İşaretin okunuşunun kesin olmadığını gösterir
...	Yan yana üç ya da üçten fazla nokta o kısmın sağlam olduğunu fakat gerek görülmediğinden alınmadığını gösterir.
_____	Asıl metin ile dipnotlar arasını gösterir.
X	Okunamayan işaret veya işaretleri gösterir.
‘	Satır sayısı üzerinde kullanılır
-	Hititçe ve Akadca kelimeler içeren işaretlerin arasına konur.
§	Paragraf başını belirtir.

1. GİRİŞ

Heidegger'e göre varoluşsal (dasein) açıdan ölüm yalnızca varoluşsal bir "ölüme yönelik varlık" olarak tanımlanmaktadır.¹ İnsanoğlunun yeryüzündeki varlığından itibaren ölüm de var olan bir olgudur. Yani ölüm insanın varoluşuyla birlikte meydana gelmiş paralel bir olgudur. Bu nedenle ölüm ilk insanla aynı yaştadır. Dünyaya gelen her insan gibi ölümünde yaşı vardır. İnsanlık tarihinin en evrensel ve en sorgulayıcı konularından biri olan ölüm, herkes için geçerli olan ve ilk insandan beri hem korku verici hem de kabul edilir bir olgudur. Bilimin olmadığı, insanların bazı olayların sebeplerini tam anlayamadığı tarih öncesi dönemlerde ise bu korku ve endişe her alanda daha hissedilir olmuştur. Ölüme karşı duyulan bilinmezlik ve korku her toplumda ölümün de anlamını farklılaştırmıştır. Ölüm biyolojik, kültürel, dini, felsefi alanlarda farklı şekillerde tanımlanmıştır. Ancak tanımı ne kadar farklı olursa olsun ölümün bünyesinde barındırdığı ortak nokta yok oluşturmıştır. Bu yok oluş biyolojide bir canlı organizmanın bütün işlevlerinin sona ermesi, felsefe de yeniden doğuş ve kaçınılmaz bir son, dinde gerçek dünyaya geçiş, kültürel olarak ise toplumların ve insanların kayıplarının ardından onları huzura erdirmek için yapılan törenler, tutmuş oldukları yas ve ölenin arkasından yapılan ritüellerle yönetilen bir süreç olarak kabul edilmektedir.

Eskiçağ toplumlarında ölümün insanlarda yarattığı korku onların ölüme farklı bakış açıları yüklemesine sebep olmuştur. İnsanların ölümden kurtulmak için vermiş oldukları çabadan ölüme ait izlenimlerini yazılı ve arkeolojik kaynaklar ortaya çıkarmaktadır. Yapmış oldukları ritüel, büyü ve çeşitli sunumlarla ölümü daha baş edilebilir hale getirmişlerdir. Zamanla bu anlayışlar her toplumun kendi kültürünü farklı şekilde etkilemiş ve etkilenmişlerdir. Bunun sonucunda ise ölüm eskiçağ insanı için sadece kişinin hayatının sona ermesi inancıyla kalmamış farklı bir alemde hayatına kaldığı yerden devam edeceği inancı yaygınlaşmıştır. Böylece insanlar kaçınılmaz olduğunun farkına vardıkları ölümü kabullenip başka bir alemde yaşayacağını bilerek ölüme hazırlık yapmışlardır.

Tarihsel dönemlerde yazının bulunmasıyla ortaya çıkan bazı belgelerde ölümün insanlar üzerindeki etkisini anlamak mümkün olmuştur. Birçok yönüyle ölümün hissettirdiği duygular Gılgamış destanında ele alınmıştır. Bu destan ölüm temasının altında çok derin ve sorgulayıcı bir eserdir. Gılgamış sevdiği arkadaşı Enkidu'nun ölümüyle yüzleşmesinden duyduğu kayıp, kendi canını kurtarmak için duyduğu korku, bu korkunun onu ölümsüzlük arayışına yönlendirmesi ve başarılı olamayacağını anlayınca ölümü kabul edişi ve teslimiyeti içinde

¹ Martin Heidegger. *Sein und Zeit*, 235.

barındırmaktadır. Mezopotamya'ya ait olan bu eserin Hitit versiyonu da vardır. Ancak Hititlerin şu ana kadar ele geçen belgelerinde ölümsüzlüğü aradığına dair bir kanıt yoktur. Gılgamış destanı şu ana kadar ulaşılan tüm bu temaları içinde barındırarak Eskiçağ Mezopotamya'sının düşüncelerini yansıtmaları bakımından çok değerlidir.

Ölüm korkusu da ölüm gibi evrenseldir. Metinler de ölüm kadar ölüm korkusu da yansımıştır. “*Çok sevdiğim arkadaşım Enkidu öldü, ölüm onu yakaladı...sonra ben de öleceğimden korkuyorum*”², Gılgamış destanın bir parçası olan pasaj sevdiği birinin kaybı üzerine oluşan üzüntüyü ve ölüm korkusunu yansıtmaktadır. Bu korku ona ölümsüzlüğü bulmak için uğraşırsa da mutlak olarak insanları tanrıların ölümlü yarattığı ve sadece tanrıların ölümsüz olduğu gerçeğiyle yüzleştirmiştir. Bu eser aslında felsefi bir mesaj da içermektedir. İnsanoğlu nerede ve ne zaman olursa olsun insanın kaderinde değişmeyen en önemli olgunun ölüm olduğunu kabullenmiştir. Ne olursa olsun değişmeyen tek gerçek ölümün kaçınılmazlığıdır.

Hititler Gılgamış destanındaki gibi ölümden korktukları halde ölümsüzlüğü aramak yerine tanrılardan medet umarak daha uzun yıllar dileğinde bulunmuşlardır. Dua metinlerinde bu dileklere sıklıkla yer verilmiştir. Fal metinleri³ ise özellikle kralların ömrünün uzun olup olmadığını öğrenmek için aracı olarak kullanmışlardır. Bazı olumsuz rüyalar da ölümün habercisi olarak sayılmıştır. Kralın veya kraliçenin ölüm tehlikesi ile karşı karşıya kaldığı ya da rüya ve fal metinlerde ölüme yordukları herhangi bir olay onlara ölümü uzaklaştırmanın yollarını arattırmıştır. Özellikle yeraltı tanrılarına yapılan ritüeller ve ikame kurbanlar bunun kesin örnekleridir.

Hitit belgelerinde “hayat ölüme, ölüm hayata bağlıdır”⁴ ifadesi bu teslimiyetin en güzel yazılı örneğini yansıtmaktadır. Hitit inancında ölüm tek bir unsur olarak değerlendirilmemiştir. Hititler belki de birçok eski çağ toplumlarının aksine ölümün hayatlarının her alanında hisseden ve kaçınılmazlığını unutmayan bir halk olmuştur. Onların ölümü nasıl kabullendiği ya da bu konuda etkilendiği bir kültür olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak genellikle ölüm ve yeraltı dünyası hakkında Mezopotamya'dan ve bazı noktalarda da Hurrilerden etkilendiği

² Garry Beckman, *The Hittite Gilgamesh* (Atlanta: Lockwood Press, 2019), 47.

³ (Ey) tanrı sen (onun) hayat(ı hakkında) fal (açıp) bak. Önceden (onun) yıllar (boyunca uzun yaşayıp yaşamayacağı konusunda açılan) falın söyle(yece)ği (gibi) o yıllarca yaşayacak mı? (Eğer yaşayacaksa) talih falı olumlu olsun. Taht yükseldi. Kan (ve) büyüydü aldı. Onları uzun yıllar (sembolüne) verdi. İkinci günde ana tanrıça yükseldi. Tanrıların iyi niyetini ve yılları aldı ve onları (talih falı alameti olan) panku-ya verdi. Üçüncü günde kader tanrıçası tüm ruhu, hayatı ve tanrılar topluluğunun hayatını kendine aldı ve onları tanrılara (verdi. Fal alameti): Güngör Karauğuz, *Hitit Mitolojisi*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2021, 126.

⁴ René Lebrun, *Hymnes et prières hittites* (Louvain-la-Neuve: Centre d'Histoire des Religions, 1980), 104.

bilinmektedir. Hitit belgeleri, Hititler için ölümün nasıl bir izlenim verdiği metinlere yansımıştır. Ölüm onlar için bir geçişi temsil etmektedir. Bu geçiş ne kadar özenli olursa ölen kişinin ruhu da o kadar huzura kavuşmaktadır.

Eski toplumlar ölümün ne olduğu, neden olduğu ve ölüm sonrası bilinmezlikleri mitoloji, din ve ritüeller aracılığıyla cevaplamaya ve bu olguyu daha anlaşılır hale getirmeye çalışmışlardır. Her toplumun kendine has sosyo-ekonomik, kültürel ve dini yapıları vardır. Bu unsurlar zamanla etkileşim sonucu meydana geldiği gibi birçok alana yayılarak etkileşimin devamını sağlamıştır. Anadolu topraklarında geçmişten itibaren devamlılığını sürdüren gelenek-görenekler farklı yapı ve inançlara sahip toplumların kendilerine has yaratmış oldukları ritüellerin devamıdır. Geçmişten günümüze aktarılan kültürler aslında sadece bir etnik yapıya ait değildir. Çeşitli toplumların kültürel öğelerinin sentezlenerek oluşturulduğu bir kültür mozağıdır. Anadolu’da MÖ.3. binlerden itibaren Kızılırmak civarında Hititlerden önce varlıklarını sürdüren hatta yerli halk diye bildiğimiz Hattiler ve MÖ.2. binlerden itibaren hakimiyeti ele alan ve varlığını yüzlerce yıl sürdürmeyi başaran Hititler buradaki kültür bileşimin en önemli adımını atmışlardır. Eskiçağ toplumlarında en önemli unsur olan din olgusu onların toplumsal kimliklerinin ve kültürlerinin oluşmasında büyük rol üstlenmiştir. Bu nedenle sosyal, ekonomik, kültürel her alanda dinin etkisini görmek mümkündür.⁵ Ölüm inancı da muhtemelen bu etkileşimler sonucu şekillenmiştir.

İnsanoğlu ölümün kaçınılmaz bir kader olduğunu anladığından itibaren yakınlarından kaybettiklerinin bedenini o halde bırakmamak için birtakım uygulamalar yapmaya başlamıştı. Belki ölmüş bir bedenle yaşamının korkusuyla belki de ölen yakınına duyduğu saygıdan dolayı cansız bedeni koruma içgüdüğü ile gömme teknikleri üretmişlerdir. Bundan dolayı insanoğlunun ölümün kaçınılmazlığının farkına varmasıyla ölü gömmeye başlaması arasında paralel bir durum söz konusudur.

Üst Paleolitik dönemdeki insanlara ait mağara duvarlarındaki antropomorfik resimlerden ve insanların eşyalarıyla gömülmesinden de anlaşılacağı üzere ölümden sonra bir hayat inancının varlığı anlaşılmıştır. Bu inanç o dönem insanların dinsel inançlara sahip ilk insan olduklarını düşündürmüştür. Böylece ölüm ve sonrasına ait düşünceler ve dinsel ideolojilerin ilk kez ortaya çıkışına burada rastlanıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü birçok toplumda insanın ölümden sonra fiziksel varlığının olmadığı bir yaşama inanmışlardır.⁶ İnsanların gömülme

⁵ Özlem Sir Gavaz M.Ö. 2. Binyıl Bazı Gelenek ve Halk Motiflerinin Günümüze Yansıyan Örnekleri," *TÜBA-AR (Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology)*, no. 19 (2016), 81.

⁶ Steven Mithen, *Aklın Tarih Öncesi*. Çeviren Bülent O. Doğan. Ankara: Dost Kitabevi, (1999). 200-202.

başlaması insanoğlu için ne kadar zor olsa da ölüm olgusunu kavradığını ve bunu kabullendiğini göstermektedir. Bu nedenle ölümlerini gömerek öldükten sonra hayatın devam edeceğini düşünüp ölümün karşısında bilinçli durmaya başlamışlardır.

Eski çağlardan beri ölü gömme ve ölümden sonra hayatla ilgili düşüncelerin varlığı eski uygarlıklara ait rastlanan yazılı ve maddi kaynaklardan anlaşılmıştır. Günümüze ulaşan kaynaklar sayesinde toplumların ölü gömme ve ölümlle ilgili düşünceleri açısından önemli bilgiler sunmuştur. Ölü gömme gelenekleri toplumların bir anda kazandığı bir olgu değildir. Belki bazı kültürel unsurlardan ziyade daha aşamalı ve zamanla ortaya çıkan bir unsurdur. Elde edilen bilgiler sayesinde ölü gömme geleneklerinin uygulanması sonucu aslında bu geleneğin ortak bilinç sonucu, toplumların sosyal ve kültürel aktarımlarının devamlılığı açısından çok önemli bir unsurdur. Bundan dolayıdır ki eski çağlardaki toplumlara ait ortaya çıkan mezar kalıntıları ve ölü gömme gelenekleri arkeolojik ve antropolojik çalışmalara da yön vermektedir.⁷

Gılgamış destanında Enkidu'nun ölümünün ardından Gılgamış'ın "altı gün yedi gece yas tuttum ve cesedini gömmek için teslim etmedim, ta ki (burada burun deliğinden kurtçuklar çıkana kadar denilmiştir) çürüyene kadar"⁸ gömmediği belirtilmiştir. Gılgamış burada arkadaşını gömmek istemeyerek ölümünü kabullenememiş olmalıdır. Belki de bundan dolayı ölümsüzlük arayışına girmiştir. Ayrıca bu ifade ölenin ardından tutulan yasla ilgili bilgi vermekle birlikte insan bedeninin gömülmediğindeki fizyolojik değişiminin gerçeğini de yansıtmaktadır. Bu değişim insanın ölüsünü gömmeye ihtiyaç duymasının en açık kanıtı olabilir. Çünkü insanoğlu, çürümeye başlayan bir bedeni ortada bırakamaz ve onunla yaşayamaz. Bu gibi durumlar ölen kişinin gömülmesinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Eski Mezopotamya inancında kötü muamele gören ölümlerin her şeyden mahrum olacağı düşüncesi hakimdir. Çünkü gerekli şekilde gömülmeyen ölü cenaze törenlerinden de mahrum bırakılmıştır. Layığıyla gömülmemiş ölü, artık varoluşun sınırlarında kaybolan bir atık gibidir. Ne kutlanabilen ne de unutulabilen şeyi temsil etmektedir. Bu durum ölüyü hem yaşayanlardan hem ölümlerden dışlayan bir durumdur.⁹ Aslında bu varoluşla yok oluş arasında arafta kalma durumudur. Bu nedenle ölümlerin gömülmesi çok önemlidir.

⁷Hamza Ekmen, "Yaşam ve Ölüm: Acemhöyük-Arıbaş Mezarlığı'ndan Gündelik Yaşama İlişkin Veriler." *Arkeoloji ve Sanat*, (2021). 82.

⁸ Beckman, *The Hittite Gilgamesh*, 55.

⁹ Jean Pierre Vernant, "La belle mort et le cadavre outragé." In *La mort, les morts dans les sociétés anciennes*, (1990). 80.

Hititler bir imparatorluğa erişene kadar tüm Anadolu'ya, Suriye'nin bir kısmına, Kuzey Mezopotamya'ya yayılırken farklı kültürel, etnik ve linguistik bölgelerden geçmişler ve iç içe yaşamışlardır. 1915'te Hitit dilinin çözülmesinin ardından Hattuša 'da ortaya çıkan çivi yazılı tabletlerin arasında Hititçenin yanında Sümerce, Akadca ve birçok farklı yerel dillerde yazılmış belgelerin tespit edilmesi kültürel etkileşimin apaçık kanıtıdır.¹⁰ Hititler kendi yaratmış oldukları kültürel unsurlardan başka dışardan etkilenip bunu kendi kültürlerine yansıtmayı başarmışlardır. Buna en güzel örneklerden biri de ölü gömme ve öteki dünya görüşleri olmuştur. Hititlerin bırakmış olduğu metinlerden onların ölüm hakkındaki düşüncelerini anlamak mümkün olmuştur. Hititler bu olgu doğrultusunda sadece ölümü anlamlandırmamış ölümle ilgili birçok kültürel değerleri de ortaya çıkarmışlardır. Ölüm onlar için sadece bu dünyadan göç etmek olmadığı metinlerden anlaşılmaktadır. Ölüme bir hazırlık olduğu gibi ölüm sonrasında da detaylı bir geçiş uygulamaları yapılmıştır. Bu aşama da ölüm dinsel ve kozmolojik bir dönüşüm olmakla birlikte ölenin ardından yapılan ritüeller, sunulan kurbanlar, arınmalar, ölüye saygı için oluşturulan atalar kültü Hitit toplumunda ölümün sosyal düzeyde oluşturduğu önemli bir katmanı da sergilemektedir.

Eskiçağ toplumlarının ölüm anlayışı sadece dünyadaki varlığının sona ermesi anlamına gelmemektedir. Her topluma özgü ölüm inançları onların toplumsal yapısını, inançlarını ve devlet otoritesinin izlerini de yansıtmaktadır. Bu bağlamda Hititler örneğini ele alındığında ölüm onlar için sadece biyolojik son değil ruhun başka bir dünyaya geçişi, krallar için atalarına sıradan insanlar için yeraltına gidiş ve yeni bir hayatı simgelemektedir.

Tezin konusu Hititlerde ölüm anlayışı olduğu için Hititlerin ölüme karşı bakış açıları ve bu doğrultuda ortaya çıkan her konu araştırılmaya açıktır. Ancak Hititler döneminde Anadolu ile olup sıkça etkileşimde bulundukları Mezopotamya'daki ölüm olgusu ve anlayışına da bakmak faydalı olacaktır. Çünkü Anadolu ve Mezopotamya coğrafyasının hem yakınlığı hem de aradaki ticari faaliyetler sayesinde kültürel etkileşimi de beraberinde getirmiştir. Bu nedenle iki coğrafya halklarının bu konudaki inançları arasındaki bağ kurmak önemli olacaktır.

Eski Mezopotamya'da ölüm denilince akla ilk önce bu konuyla ilgili iki önemli mitos gelmektedir. Bu mitler bize eskiçağ insanların ölümüne karşı yaklaşımı ve zihinlerinde ölümle ilgili düşüncelerini yansıtmaktadır. Bunların ilki Sümerce ölümle ilgili mitoslardan biri olan Gılgamış destanıdır. Bu mitosta bilinen en önemli iki şahsiyet Gılgamış ve Dumuzi'nin ölümleri sadece Eski Mezopotamya değil eskiçağ insanların da ölüm ve öteki dünya inancını

¹⁰ Hans G. Güterbock, "Hittite Mythology." In *Mythologies of the Ancient World* (1991). 141.

göstermektedir. Mitosta Gılgamış ve Dumuzi'nin öteki dünya panteonuna dahil edilmesi aslında Eski Mezopotamya'da erken dönemlerden beri ölüm bilincinin ve ölümden sonra hayatın var olduğuna inanıldığını göstermektedir.¹¹ Bu inanç Hititlerde de var olan hatta birçok eskiçağ toplumunda yaygın olan inançtır. Öteki dünya inancının nereden nereye geçtiği tam olarak bilinmese de aslında o dönemlerde kültürel etkileşimin olduğu bilgisini bizlere sunması açısından kayda değerdir.

Bu tezin amacı Hititlerde bazı yerlerde çivi yazılı metinlerden de örneklerle ölüm olgusu, ölüm ve öte dünya inancı, yeraltı tanrıları, ölümden sonra ruhun yolculuğu, arkeolojik verilere göre Hititlerde gömü uygulamaları, belgelere yansıyan cenaze ritüeli, ölü ya da ata kültü inancı ve Hititlere ait olduğu varsayılan mezarların incelenerek ortaya bir bütün oluşturulması sağlanmıştır. Çünkü ölüm Hitit dünyasının her alanında kendini belli eden bir olgu olmuştur. Ne yazık ki bu konuya dair somut deliller eksik olsa da her alanda ölüm kendini hissettirmiştir. Bundan dolayı araştırmalar boyunca elde edilen veriler sonucunda Hititlerde ölüm olgusunu yazılı ve arkeolojik buluntular sonucunda daha kapsamlı ortaya koymak hedeflenmektedir.

Hititlerde ölümle ilgili yapılan çalışmalar belirli bir tema etrafında şekillenmiştir. Ne yazık ki Hititlere ait birçok bilgi eksikliği ve özellikle onlara ait tespit edilemeyen mezarlar ne yazık ki konu ile ilgili bütüncül bir yaklaşımı eksik bırakmaktadır. Ayrıca ele geçirilen belgeler kraliyet ailesine ait olduğu için Hitit halkı için ölüm ve gömü anlayışı eksiktir. Ancak Hititçe metinlerde geçen ölümle ilgili içerikler bazı konularda fikir vermektedir. Bu kaynakların da etkisiyle Hititlerin ölüm olgusunu nasıl ele aldıkları ve ölüm karşısındaki tutumlarının sonuçlarının Hitit dini, sosyal, kültürel ve hatta yönetsel alanda bile izlerine rastlanılmaktadır.

Tez üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde ölüm olgusunun evrensel açıdan felsefi ve biyolojik tanımı, gömü uygulamasının tarihi ve türleri, son olarak da Anadolu'da Hitit öncesi gömü türlerine değinilmiştir. İkinci bölüm ise çivi yazılı belgelerde ölümü ifade eden terimler, Hititler de metinlere dayanarak ölüm olgusunun izahı, ölümün çeşitleri, ölüm ve rüya ilişkisi ve ayrıca yeraltı dünyası ve tanrıları da tezin önemli bir konusudur. Ayrıca öldükten sonra başka bir evrene geçen insan ruhunun Hitit metinlerindeki yansımalarına değinilmiştir. Bunların dışında yeraltı ile Hititlerin bağlantı sağladığı araçlar hakkında bilgi verilmiştir. Ölümler ve yeraltı tanrıları için önemli sunu türü olan kurbanlara da değinilmiştir. Üçüncü bölüm ise cenaze ritüeli ile ilgili tek metin grubu olan *šw* belgelerine değinilmiştir. Ardından ise metinlere

¹¹ Ömer Kahya, "Ölüm Sonrası Hayat: Sümerce Metinlerde Öteki Dünya", *TAD*, 37/63, (2018), 50.

yansıyan Hititlere ait ölü kültü anlayışı hakkında bilgiler mevcuttur. Daha sonra ise ölümün ceza ve suç olarak belgelere nasıl yansımaları hakkında örneklerle bilgiler verilmiştir. Bu bölüm arkeolojik verilerden daha fazla yararlanıldığı mezar yapıları ele alınacaktır.

Hitit dini çok tanrılı bir dindir. Onlar için ifade edilen “bin tanrılı halk” ifadesi mantıklı gelmeyebilir. Fakat çağın koşullarına ve anlamlandırılmayan olaylar karşısında çaresiz kalınması sonucunda her şeyi ilahlaştırmalarının sebebini anlamak zor değildir. İnsan varoluşundan beri kendini koruma güdüsünde bulunan bir varlıktır. Fakat kendini nasıl koruyacağını bilmediği için sürekli başka bir güç tarafından korunmayı dilenmiştir. Hititler yakın komşularının ilahlarını da benimseyip panteonuna dahil etmiş ve neredeyse her bir nesnenin tanrısı olduğunu düşünmüşlerdir. Göğün, güneşin, yerin, torağın, savaşın, salgının, tahtın, kırların, tarımın, kaderin, hastalığın, şifanın, doğumun, ölümün, vs gibi birçok şeyin tanrısı olduğuna inanmışlardır. Buradaki amaç hayatlarının en çok etkileyen alanlara tanrı rolü yükleyerek onlara karşı yapmış olduğu ibadetlerle yaşamlarını garanti altına almaktır

Ölümü bir inanç olarak kabul ettikleri gibi onu bir ceza, korku, kurtuluş olarak da görmüşlerdir. Bu nedenle ölüm Hitit metinlerinde birçok farklı şekliyle karşımıza çıkmıştır. Her eskiçağ toplumu gibi Hititler için ölüm hiçbir şeyle bağdaştırılamayan, çeşitli nedenler sonucu gerçekleşse de neden olduğunun cevabına ulaşamayan, sırrı çözilemeyen bir olgu olmuştur.

Hititlerde terim olarak ölmek “akk-“ ölü “akkant-“ buna ek bazı kelimelerde ölüm ve türevi için kullanılmıştır. Metinlerde ise ölüme daha kabul edilebilir bir anlam yüklemişler ve ölüm gününe “anne günü” gibi bazı terimler kullanmışlardır. Bu terimlerin sadece kral ve kraliyet ailesi için kullanıldığının sınırlı olmadığı düşünülmektedir. Ölüm için daha geniş bir anlam ifade eden “yoldan ayrılmak” terimi de kullanılmıştır.¹²

Kral ölüm için ataları ve tanrılarla ilişkinin başladığı bir eşik, sıradan insanlar için ise karanlık topraklara geçişin başladığı bir yoldur. Hititler için kanunen ölüm, insanların tanrılara karşı işlemiş olduğu birçok suçun cezasıdır.¹³ Hitit dininde dağlar tanrılarının mekanlarıydı bu nedenle Hitit krallarının öldükten sonra dağa ulaşması onların tanrı olduğunu ve öldükten sonraki mekanlarının dağlar olacağı anlaşılmaktadır.¹⁴

Hititlerde her şeyin olduğu gibi ölümün ve ölümden sonraki hayatın da tanrıları vardır. Nergal, Lelwani, Ereşkigal:Allatum bu tanrıların isimleri farklı olsa da işlevleri aynıdır.

¹²Volkert Haas,- Heidemarie Koch, *Religion Des Alten Orients, Teil 1 : Hethiter und Iran*, Vandenhoeck-Ruprecht. (2011),

¹³ Jared Miller, “Royal Hittite INstructions and Related Administrative Texts, (2013). 246

¹⁴ Esmâ Reyhan- Tülin Cengiz, “Bir Hitit Masalı: Avcı Keşşi”, *KUBABA Dergisi*, 25, (2016), 68.

Metinlerde birbirinin yerine kullanıldığı durumlar olmuştur. Bir de bunların grup şeklinde ifade edilen kısmı da vardır. Bunlar “katteres siunis” aşağıdan gelen tanrılar ya da “A.NUNNAKİ’ler” olarak ifade edilmektedir.¹⁵ Bu tanrıların yönettiği yer Hitit metinlerde tozlu, kirli, ölü ruhlarının yaşadığı ölümler diyarı ya da yeraltı dünyasıdır.

Ölümün gerçekleştiği andan itibaren başlayan 14 günlük ritüelin bitimine kadar çok geniş unsurları ele alındığı uygulamalar mevcuttur. Ölümün türünden gömülme şekline kadar her detay özenle şekillendirilmiş ve anlamlandırılmıştır. Onlar için ölüm zamanında ve doğal yollarla meydana geldiğinde iyi bir ölüm sayılmaktadır. Aksi takdir de genç yaşta ve dolaylı yollarla gerçekleşen ölüm ise kötü ölüm sayılmaktadır.

Kral ya da kraliçenin ölümü düzenin bozulması olarak görülmesi tanrılar ve insanlar arasında arabulucu olan kralın yokluğunun getireceği sorunlardı. Kral olmadan ülkenin geleceği ve insanların hayatı tehlike altına gireceğine inanmışlardır. Bu nedenle özellikle kralın ölümü ülkede büyük bir felaket anlamına gelmektedir. Ayrıca onlar için yapılan arınma, çözme, ayrılık ve geçiş ritüelleri gibi ayrıcalıklı bu ritüeller sayesinde ölen kral ve ailesinin diğer ölümlüler gibi yeraltı dünyasına ve ölüm tanrıçasının “yerin güneş tanrıçası veya yeraltı dünyasının veya Allani’nin hükümlüğüne girmekten kurtulmuşlardır.¹⁶

Ölü gömme adetleri toplumdan topluma ya da bölgeden bölgeye sürekli değişim göstermek yerine daha yerel özelliklerden meydana gelen unsurdur. Bir toplumun sahip olduğu ölüm inancı ve ölü gömme gelenekleri aslında o toplumun kültürel yapısının anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Burada ise mezar yapıları devreye girmektedir. Mezarlarda bulunan eşyalardan o toplumun gelenek görenekleri anlamak mümkündür. Osmankayası, Ilıca, Yanarlar gibi Hitit mezar yapısı olduğu düşünülen mezarlardaki araştırmalar sonucu hem Hititlerin hem de Anadolu’nun o dönemde sahip olduğu ölüm ve ölü gömme adetlerine ait uygulamalara ışık tutması yönünden önemli bir kaynak olmuştur.¹⁷

Hititlerde halk ile ilgili diğer eskiçağ toplumlarının aksine halkın ölü gömme, ölümden sonraki hayat anlayışı ve öteki dünya inancına dair bilgilere ulaşamamıştır. Elimizdeki şallış waštaiş ritüeli ise genel itibarıyla kraliyet üyesine ait ölü gömme geleneklerine dair bilgiler sunmaktadır. CTH 450 numaralı metin olarak geçen ritüel metni cenaze ve ölü için yapılan uygulamalar konusunda önemli kaynak olacaktır. Kraliyete ait ritüeldeki bilgiler doğrultusunda

¹⁵ Emanuel Laroche, “Recherches sur les noms des dieux Hittites” (1946). 120-121.

¹⁶ Volkert Haas, “Hethitische Bestattungsbräuche.” *Altorientalische Forschungen* 27 (2000). 57.

¹⁷ Fikri Kulakoğlu-Güzel Öztürk, “Kızılırmak Kavsının Güneyinde Yeni Bir Ölü Gömme Geleneği: Kültepe İnler Dağı Extramural Mezarlığı”, *DTCF DERGİSİ*, (2019). 694.

Hitit halkının ölü gömme gelenekleri, ölüm ve sonrası için ortak bilgiler çıkarılması ne kadar doğru olur bilinmemektedir. Çünkü Hititlerde kraliyet ve halk aynı statüye sahip olmadığı için toplumsal fark vardır. Ancak iki statü arasında aynılık olmasa da benzerlik olabilir. Mutlaka halktan biri öldüğünde de ritüeller yapıldığı düşünülmektedir.

Ölü kişinin yaşayanlar topluluğundan ölümler bölgesine geçişini düzenleyen ritüeller “ayrılma” ve “dönüşüm” ritüelleridir. Bu fikir ilk olarak Arnold van Gennep’in “Les rites de Passage” adlı eserinde tanımlanmıştır. Cesedi uygun şekilde gömülme bir ölü yaşayanlar toplumunun korktuğu ve ruhun iki dünya arasında ıstırap çekici bir varoluşa tabi olduğu düşünülmüştür.¹⁸

Her eskiçağ toplumu gibi Hititler için ölüm hiçbir şeyle bağdaştırılamayan, çeşitli nedenler sonucu gerçekleşse de niye olduğu cevabına ulaşamayan, sırrı çözölemeyen bir olgu olmuştur. Başlarına gelen afet, salgın, ölüm gibi olayları açıklayamayınca bu olayların olağanüstü güçler tarafından ortaya çıktığını düşünerek bunların çaresini bulmaya çalışmışlardır. Böylece her bir olayı bir güce bağlamışlar o gücü de ilahları görmüşlerdir. Bu ilahlardan istedikleri en önemli şey uzun yaşamak olmuştur. Bu nedenle ölümden ne kadar uzak olurlarsa tanrılarına o kadar uzun ve iyi hizmet edeceklerine inanmışlardır. Çünkü insan ölünce tanrılara hizmet edenler azalacak bu durumdan hoşnut olmayan tanrılar ise daha çok ona dua edene ve inandırana uzun ömür verecektir. Aslında bu bir nevi tanrılara yapılan törenlerin amacındaki karşılıklılık ilkesiyle uyushmaktadır. Reyhan’ın dediğı gibi tanrıya yapılan ziyafetlerin törenlerin amacı onu hoşnut etmek karşılığında da tanrı insanlara verim için yağmur, toprak, mahsul verecekti. Böylece insanlar ve tanrı arasında bir karşılıklılık¹⁹ ilkesi oluşmuştu.

¹⁸ Haas-Koch *Religion Des Alten Orients*, 202.

¹⁹ Esma Reyhan, "Eskiçağ Anadolu Ritüellerinde Tanrı-İnsan İlişkisine Dair Bir Kesit: 'Arınma Ritüelleri'." *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* (2024). 400.

2. ÖLÜM VE ÖLÜM SONRASI UYGULAMALARIN GENEL TANIMI

2.1. Ölüm Kavramının Tanımı

İnsanoğlu ölümün kaçınılmazlığını bilerek yaşayama bilincine sahip tek canlıdır. Bu nedenle ölüm insanoğlu için bazen en korkutucu ve en üzücü gerçek bir olgu olarak kabul edilmiştir. Bu gerçek bazıları için ürpertici bazıları için ise hakikate erişmenin yoludur. Fiziken yok oluşun başlangıcı olan bu olgunun tanımı toplumlarda, dinlerde, farklı anlamlarla ifade edilmiştir. Hayat çemberinin içinde var olan herkesin ortak kaderi olan ölüm; insanlık tarihi boyunca anlamının derinliğinin kavranmaya çalışıldığı ve gerçek bir tanımı aranılan olgu olmuştur.²⁰ Ölüm için yapılan tanımların ortak noktası biyolojik olarak canlı organizmaların kendini yenileme yeteneğini yitirmesi karşısında organların durmasıyla gerçekleşen kaçınılmaz sondur. Ölüm bireysel ya da toplumsal olarak hiçbir zaman basitliğe indirgenmemiştir.²¹

Yeryüzündeki her şey için evrensel bir gerçek olan ölüm, insanlar için bazen doğal bir olay gibi görünse de belki de hiç kimse bu gerçek karşısında teslimiyet fikrine açık değildir. Çoğu insan hayatını koruma ve sonsuza kadar yaşama arzusu içinde olsa da aslında bu davranış ölüme karşı tepkilerin kaynağıdır. Ölüm karşısındaki tepkiyi herkes hayata karşı kendi tavrına göre göstermektedir. Bu tepkiler bazen ölümü değerlendirmeye de neden olmuştur. Herkes ölüme karşı tavrını dini, tıbbi, iktisadi ve ideolojik etkiler altında bulunduğu ortamın sosyal ve kültürel çevrenin etkisiyle ölümü değerlendirmedeki rolü büyüktür.²²

Ölüm bireyi doğrudan ilgilendiren sosyal bir olgudur. Bunun sebebi hem ölen kişiyi hem de çevresini etkileyen bir süreçle ilgili olmasıdır. Bu nedenle ölümün iki boyutlu olgu olduğu düşünülmüştür. İlki daha çok ölen kişinin yaşadığı süreç yani ölüm anı, onun hem biyolojik ve fiziken hem de sosyal hayatı ile ilgili her şeyin son bulmasıdır. İkincisi ise geride kalanları yani çevresini ilgilendiren bir olgudur. Bu ise ölenin yokluğunun çevresindekilerde yaratacağı yoksunluk süreci olarak değerlendirilmiştir. Ölüm, ölüm korkusu, ölüm düşünceleri toplumların dinsel ve kültürel inançlardan etkilendiği için ölümün anlamı ve yaşamla ilişkisi kültürel olarak birbiri ile alakalı olduğu düşünülmüştür.²³

²⁰ Ulaş Parıltı- Ahmet Uhri Ahmet, “Geçmişten Bugüne Ölüm Olgusu ve Ritüellere Bilimsel Yaklaşım”, *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 1, (2018), 15.

²¹ Karakuş vd. Ölüm ve Ölüm Kaygısı”, 43.

²² Hayali Hökelekli, “Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/3, (1991), 152.

²³ Esra Burcu- Emel Akalın, “Ölüm Olgusu Üzerine Sosyolojik Tartışmalar”, *HÜTAD Hacettepe Üniversitesi Tıbbi Araştırmaları*, 8, (2008), 31.

Düşünen ve anlayan tek canlı insanlar olduğu için ölüm öncelikle insanları etkilemektedir. İnsanlar ile ölüm arasında üç tür ilişki kurulmaktadır. Bunlardan ilki evrenseldir yani mutlak sondur herkes için geçerlidir, bundan dolayı en üzücü olanıdır. İnsanlar ölümü deneyimler ancak bu deneyimi aktaramaz. Bu deneyim kişinin başına gelene kadar sadece başkalarının başına gelen olgu olarak algılanmaktadır. Diğer ilişki türlerinden ise biri duyguya diğeri hayal gücü ve akla hizmet etmektedir. İnsanlar başkalarının ölümüyle karşılaştığında duygu ve hislerimiz bu olaya tepki verir. Ölüm bazen düşman bazen de bir dost gibi hissettirmektedir. Çünkü ölümden korkulur veya ölüm çağrılır, bazen ölüm üzüntüyle karşılanır ve kurbanlarına acınmaktadır. Bu aslında ölüm psikolojisine girmektedir.²⁴

Ölüm insanın varoluşunu sorguladığı önemli bir olgudur. Sosyal olarak insanlarda ölümü kendi açılarından tanımlamışlardır. Bazılarına göre ölüm insanı kaygılandıran stres yüklü bir durum, sevdiğini kaybedenler için kavuşma yeri, ölümü basitçe kabullenenler için ise yok oluştan sonsuz varoluşa geçişin bir yoludur. Ölümü bir son olarak görenler vakti gelen ya da gelmeyen her şeyi sona erdiren düşman psikolojisiyle yaklaşmaktadır. Ancak ölümün varlığını kabul edip bir bütünün devamı olarak görenler için ise hiçbir olumsuzluk teşkil etmeyip hatta hayatı artısı eksisiyle benimseyip hayattan mutlu olmayı bilmişlerdir.²⁵

Varoluş ve ölüm ayrılmaz iki gerçektir. Birbiriyle anlam kazanan ve birlikte bütünleşen dünya gerçeğinin iki boyutudur. Ölüm en az hayat kadar insanların derin ilgi, tecrübe ve düşüncelerine konu olan önemli bir olgudur. Ne ölüm ne de doğum tecrübeyle sınanmayan olgulardır. Ölüm bilimsel olarak tüm tecrübelerin sonudur. Ölümden sonra tecrübe edilecek bir durum yoktur. Çünkü ölüm, diğer tüm olgu ve olaylardan farklı olarak yaşanıldıkça tecrübe edilmeyen bir olgudur. İnsanlar ölümü sadece dışardan gözlemleyerek bilgi edinebilir ve başkasının ölümü karşısında etkilenmelerine bağlı olarak az ya da çok ölümü tanıyabilir. Ölüm insanlık tarihi kadar eski olan bir olgu olduğu için çağlar boyu birçok düşünürler de dahil ölüm gerçeğini araştırmaya yönelmişlerdir. Antik Yunan’da Epikür ölümü hayatın tadını kaçıran bir durum olarak kabul eder, Eflatun ise ölümü hayatın gerçek anlamı ve tek amacı olarak kabul etmektedir. Ölüm hem geçmiş zamanlarda hem de günümüzde insanın aklını meşgul eden önemli olgu olmaya devam etmiştir. Özellikle varoluşçu filozoflar ölüm kavramı üzerine birçok araştırma yapmışlardır.²⁶

²⁴ Jean Bottero, “La Mythologie de la mort en Mesopotamie Ancienne”, ed., B. Alster, *Death in Mesopotamia*, 8, (1980), 25.

²⁵ Gonca Karakuş vd. “Ölüm ve Ölüm Kaygısı”, *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, 21/1, (2012), 43.

²⁶ Hökelekli, “Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi”, 152.

Doğası gereği ölümün gizeminin belirsizliği insanı daha da meraka sürüklemiş ve birçok araştırmamanın konusu olmuştur. Dini, sosyal, kültürel alanlarda olduğu gibi felsefi alanlarda da ölüm üzerine çalışılmıştır. Ölümle ilgili gerçekçi yaklaşım yapan ve ölümü kabul eden genellikle felsefeciler olmuştur. İnsan ölümün farkına vardığında kendi bilincine varır, ölüm korkusunu yendiği takdirde toplum karşısında kendi olacağına inanmaktadır. Alman idealizm temsilcilerinden Nietzsche ve Heidegger insanın kendi farkına varması için hiçliğe ölümle meydan okuyabileceğini düşünür. Bu nedenle ölümün soyut anlamda özgürleşme olduğuna inanmışlardır. Böylelikle insan içindeki kendi benliğine yaklaşmıştır.²⁷

Heidegger'e göre ölüm var olmanın en tipik özelliğidir. İnsan ne yaparsa yapsın ölümü kendisinden ayrı düşünemez ve bu nedenle insan için ilk özellik ölümlü olmasıdır. Diğer özellikler ise ölümden sonra gelmektedir. Heidegger'e göre ölüm dünyada var olan her şeyin sonunu kanıtlayan somut bir nesnedir. Kısacası Heidegger felsefesinde ölüm tüm gerçekliğin yokluğudur.²⁸ Aslında ölüm kabul edilmesi gereken bir olgudur. Ölüm bilincine varan insan toplum karşısında özgürleşir, sorgulamaktan vazgeçip kabullenişle ölümün iç huzur ve dinginliği için gerekli olduğuna inanılır.²⁹

Varoluşun bir sonucu olan ölümün, yaşam üzerindeki etkisi tartışılmazdır. Ölümün yaşamın sonu mu yoksa yaşamın kendisi mi" sorusu felsefe alanında ölüm sorununun üzerinde durulmasına sebep olmuştur. Sokrates'e göre ölüm hiçlik ya da yokluk değildir aksine ölüm yaşamın kendisi de ve bir değişimdir, bulunduğumuz yerde canın, tinin bir başka yere geçmesidir." Kiegaard ve Heidegger göre ise ölüm yaşamın kendisidir. Bu nedenle ölüm yaşamın içinde aranmalıdır. Ölüm üzerine yapılan tespitler farklı çağlarda olmasına rağmen ortak anlayışa sahiptir. Ancak modern dünyanın etkisindeki modern insan ölümü, birey, toplum ve bilimde yıkıcı "negatif-değer" kabul ederek yaşamdan ayrı tutmuştur.³⁰ Kierkegaard insanın ölümünü varoluşsal kabul etmektedir. Çünkü yaşamın anlamı ölmektir. Ölüm doğası gereği içinde acı barındırır. Ancak aslında ölüm dünyada bir türlü gelmeyen huzurun başlangıcıdır, her türlü acını sona ermesidir.³¹

²⁷ Yıldız Akpolat, "Ölüm Sosyolojisine Dair: Ölüm İdeolojisi ya da Ölümün Toplumsallaştırılması Olarak Eshab-I Kehf Miti", *AÜEFBS Dergisi*, 51, (2013), 124.

²⁸ Talip Karakaya, "Martin Heidegger Felsefesinde Ölüm Problemi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/5, (2013), 25.

²⁹ Akpolat vd. "Ölüm ve Ölüm Kaygısı", 125.

³⁰ Hüseyin Aydoğdu, "Kiegaard ve Heidegger'de Ölümün Eksistensiyal-Ontolojik Çözümlemesi", *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 27, 131.

³¹ Aydoğdu, "Kiegaard ve Heidegger'de Ölümün Eksistensiyal-Ontolojik Çözümlemesi", 136.

Henüz bilimin gelişmediği tarih öncesi dönemlerde toplumlarının ölümü anlamlandırmaları ve tanımlamaları, günümüzde bilim, akıl ve dinin etkisindeki tanımlamalarla hemen hemen aynıdır. Elbette eski toplumlar ölüme yaşadıkları olaylar çerçevesinde başka anlamlarda yüklemişlerdir. Toplumlar ölüme çare bulamayınca ölümün bilinmezliği karşısında sorgulayıcılığı artmıştır. Bu bilinmezlik onların neden ölmek zorunda olduğunu, nasıl öleceğini, öldükten sonra ne olacağını bilmediği için daha sorgulayıcı bir yaşam tarzlarına yöneltmiştir. Onlara göre bu soruların cevapları ölümler diyarına gidenlerden öğrenilmeyeceğine göre tek başvuru yeri varsayımlar ve zihinsel kurgular olmuştur. Bu nedenle tüm bu düşünceler “hesaplanmış hayal gücü” denilen mitolojiyi oluşturmuştur. Burada ise asıl konu Eski Mezopotamyalıların ölümün geri dönülmez, kaçınılmazlığı karşısındaki sorulara verdikleri yanıtlar ölüm mitolojisinin içindedir.³²

İnsanoğlu dünyaya nasıl geldiyse öldükten sonra da geldiği yere dönüş yapmaktadır. Bu düşünceye en yakın örnek Mezopotamya mitolojilerinde insanın varoluşu ve yok oluşuyla ilgili yaklaşımları olmuştur. Antik Mezopotamya’nın ölüm anlayışı ve kozmolojisi mitolojiler de en iyi şekilde takip edilmektedir. Mezopotamya mitolojisinde şu anki varoluş anlayışına benzer inanç hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Onların varoluş kozmolojisinde insanlar ve diğer canlıların su ile toprağın karışımından veya çamurdan yaratıldığına inanılmıştır. Bundan dolayı insan öldüğünde de özüne geri dönmektedir. Yani ölüm insanı tekrar toprağa götürür ve bedeni çamur olur. Tufan mitinde de bu düşünce hakimdir. Tanrılar insanlığı yok ettiğinde onlar kozmik düzenin döngüsellığının de yeniden çamura dönüşerek yok olduğuna inanılmıştır. Ve ölüm fiziksel olarak bireyin sonu olmadığına, var olduğu başlangıç noktasına dönüş olduğuna inanılmıştır.³³ Tuhaf bir şekilde bu durum Gılgamış destanında çok açık bir şekilde ifade edilmiştir, “*sevgili Enkidu çamura dönüştü*”³⁴ bu ifade doğumla başlayan ölümle biten döngüye en iyi örneklerden biridir.

Gılgamış’ın ölümsüzlüğü aradığı efsanevi metinde eski dönemlerde ölümün bilinmezliğinden korkan ve aradıkları yanıtları mitolojilere yansıttıkları ölümün insanlarda uyandırdığı izlenim anlaşılmaktadır. Bu metinde ölüm: “*şimdi insanların en karanlık günü seni*

³² Bottero, “La Mythologie de la mort en Mesopotamie Ancienne”, 25.

³³ Elena Cassin, “Le Mort: Valeur Et Representation En Mesopotamie Ancienne”, ed.G.Gnoli et J.-P. Vernant, *La Mort, Les Mort Dans Les Societes Anciennes*, (1990), 355.

³⁴ Beckman, *The Hittite Gilgamesh*, 51.

bekler, yalnız kaldığı yer seni bekler. Durdurulmaz sel dalgası seni bekler. Adil olmayan mücadele seni bekler”³⁵ ifadeleriyle anlamlandırılmıştır.

Yukarıdaki parçadan anlaşılacağı üzere ölümün korkutucu, başa çıkılamayan ve endişe verici bir olgu olduğunun kabul edildiği aşikardır. Bu ifade Hititlerdeki ölümün anlamıyla ortak yönler göstermektedir

İnsan için ölüm ne kadar doğal bir olay olsa da o kadar da uğursuz ve kötü bir olay olarak kabul edilmektedir. Bu durum ise psikolojik bir çelişki oluşturmaktadır. Çünkü hem ölümün varlığı ve kaçınılmazlığı kabul edilirken hem de ondan kurtulmanın ve geciktirmenin yolları aranmıştır. İnsan ölümü yok olma olarak inkâr etmiş aynı zamanda büyük ve önemli bir olay olarak kabul etmiştir. Bu aslında ölümü tanımama, onu yok sayma değil ölümü aşma isteğidir. Ölüm hiçbir zaman insan için basit olgu olarak görülmemiştir.³⁶ Eski dönemlerdeki insanlar içinde ölüme karşı tavır bu şekilde olmuştur.

Ölümün tanımı yukarıda bazı sosyolog ve felsefecilere göre açıklanmıştır. Ancak tüm vasıflardan arınıp bir ölümlü olarak ölümü tanımlamak zor ve korku verici olsa da kaçınılmaz son olduğu kabul edilen bir geçektir. İnsanoğlunun geçmişten günümüze belki de hiç değişmeyeceğini bildiği tek gerçek bir gün öleceği inancıdır. Her toplumun kültürel değerlerinin farklı oluşu ölüme de birçok toplumda farklı anlamlar yüklendiği gerçeğini göstermektedir. Ölüm, kimilerine göre yeni başlangıç kimilerine göre sonsuzluk kimilerine göre kara gün olarak ifade edilmiştir. Yukarıdaki açıklamalarda ifade edilen gerçek şudur ki her toplum da her kültür de her düşünce de ölüm farklı anlamlar uyandırmıştır. Kimileri ölümü gerçekliğin en temel unsuru olarak kabul ederken kimileri bu gerçekliği bazı sebep ve korkular ile örtme çabasına girmiştir. Ancak kim ne düşünürse düşün ölüm mutlaka herkes için kaçınılmaz bir gerçektir.

2.2. Ölü Gömme Geleneğinin Tarihsel Yöntemi

İnsanoğlunun ölümün farkında olması ile ölü gömmeye başlaması arasında paralel bir durum söz konusudur. Çünkü ölüm sadece ölen kişiyi değil diğer bireyleri de ilgilendirmektedir. Bu nedenle ölen kişinin sosyal çevresinin yaşadığı yoksunluk sürecinde keder, kayıp, yas gibi kavramlar ortaya çıkmıştır. Bu kavramlar doğrultusunda hazırlanan ritüeller ölümün kültürel

³⁵ Ömer Kâhya, “Ölüm Sonrası Hayat: Sümerce Metinlerde Öteki Dünya”, *TAD*, 37/63, (2018), 65; Niek Veldhuis, “The Solution of the Dream: A New Interpretation of Bilgames death”, *Journal Of Cuneiform Studies*, 53, (2001), 144.

³⁶ Hökelekli, “Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi”, 153.

bir olgu olduğunu göstermektedir. Ölüm, ölüm korkusu, ölüm düşünceleri toplumların dinsel ve kültürel inançlardan etkilenen ölümün yaşamla ilişkisi kültürel olarak birbiri ile alakalı olduğu düşünülmüştür.³⁷ Bu nedenle kültürel çevrenin de etkisi ile ölüm sonrası uygulamalar ortaya çıkmıştır.

Ölüm ve ölü gömme kavramı ilk dönemlerden beri insanoğlunun inanç dünyasında yerini almıştır. Ölümün herkes için geçerli olması ve tüm insanların aynı kaçınılmaz sona erişeceği gerçeğine karşısında insanlar, ölü gömme uygulamalarını bu ortak kader için ürettikleri çözüm olarak düşünmüşlerdir. Bu uygulamalar gelenekler, kültürler, inançlar ve dinler kadar farklı ve çeşitli uygulamalardır.³⁸ İlk dönemlerden beri insanların sahip olduğu bu inanç doğrultusunda ölüm, gömme şekilleri, cenaze için uyguladıkları ritüeller onların ortaya koydukları kültürlerinin en önemli yansıması olduğu kabul edilmiştir.

Ölü gömme, ölen insanların bedenlerinin yaşayanlardan ayrı bir şekilde başka bir alana saklanması ya da korunmasının amaçlandığı kültürel bir yol olarak kabul edilmektedir. Bu durum genel olarak ölü bedenlerinin toprağın kazılarak açıldığı mezar olarak adlandırılan bir çukura bırakılması, ardından ölüne üzerine kapatılması olarak adlandırılmaktadır. Bazı zamanlarda gömülerde farklılıklar meydana gelmektedir. Bunun nedeni zaman içinde farklı kültürlerle etkileşim sonucu inanç yapısındaki değişikliklerle ilgilidir. Özellikle gömü biçimlerinin incelenmesi sonucu farklı gömü şekilleri ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bunlar daha sonra değineceğimiz inhumasyon ve kremasyon gömüleridir.³⁹

Gömü türlerine değinmeden önce ölü gömme geleneğinin ilk nasıl ortaya çıktığına değinmek gerekmektedir. Basit gömü diyebileceğimiz çukur açılarak ölülerinin gömüldüğü uygulamalar ilk kez Üst Paleolitik döneme aittir. Açıkçası ilk kez bu dönem insanının ölüsünü gömdüğüne dair buluntular keşfedilmiştir. Bu anlayış Üst Paleolitik dönem insanların öteki dünya inancı, uygulamış oldukları dini ritüellerin yazısız kanıtlarını sergilemektedir. Bu dönem insanların ölülerini ilk defa bilinçli şekilde gömdüğü ve bunun için ritüeller yaptığı anlaşılmıştır. Bu dönem insanına ait olduğu düşünülen ölü gömme uygulamalarının ritüellerle yapılması o dönem insanların inanç kavramının ortaya çıktığını da göstermektedir. Ayrıca

³⁷Esra Burcu- Emel Akalın, “Ölüm Olgusu Üzerine Sosyolojik Tartışmalar”, *HÜTAD Hacettepe üniversitesi Türkiyat araştırmaları*, 8, (2008), 31.

³⁸ Fredrik Fahlander- Terje Oestigard, “The Materiality of Death Bodies, Burial, Beliefs”, (2008). 1.

³⁹ Kudret Emiroğlu- Suavi Aydın. *Antropoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, (2003), 343-344.

onlardan önceki toplumlara ait iskelet kalıntılarının bulunmaması ölü gömme bilincinin ilk kez bu dönem insanına ait olduğunu kanıtlamaktadır.⁴⁰

Şanidar mağarasında yapılan keşifler sonucu Erken Taş Devri insanların düşünülenden daha insani duygulara sahip oldukları ölümlerini gömmelerinden anlaşılmaktadır. Irak'ın Zagros dağlarında deniz seviyesinden 740 metre yükseklikte bulunan Şanidar Mağarasında, 1952-1960 yılları arasında Solecki tarafından yapılan kazılar paleolitik arkeoloji için ikonik bir statüye sahiptir. Çünkü burada ilk kez günümüzden neredeyse 60.000 yıl öncesine dayanan insan gömülerine rastlanılmıştır. Neandertallere ait olan gömüler ve onların davranışları sayesinde Üst Paleolitik'in kökenleri ve Neandertaller ile modern insan arasındaki etkileşim konularındaki tartışmaların merkezi olmuştur. Burada yaklaşık 10 Neandertal erkek, kadın ve çocuk iskeletine rastlanılmıştır. Bu gömülerin bilinçli defin ritüelleri uygulanarak defnedildiği düşünülmüştür. Gömüler Şanidar Mağarasının katmanlarına göre numaralandırılmıştır. Bazı gömülerdeki tortullarda bulunan polen taneleri nedeniyle cesedin yanındaki çiçekler olduğu anlaşılmıştır. Bu çiçeklerin bilinçli olarak yerleştirildiği düşünüldüğü için Şanidar'ın 4 katmanı "çiçek gömüsü" olarak adlandırılmıştır. Çiçek gömüsü tezinin⁴¹ doğruluğu üzerinde sonradan sorgulanmalar olsa da Şanidar bireyleri Neandertal insanının biyolojisi ve davranışlarını anlama konusunda da önemli bir görev üstlenmiştir. Buradaki buluntu grupları Neandertal cenaze ritüelleri, bilinçli defin uygulamalarının evrimsel kökenlerini, davranışlarını, beslenme biçimleri ve morfolojileri üzerine yapılan tartışmalarda önemli bir yol gösterici olmuştur.⁴² Gömülerin bilinçli şekilde yapıldığını ortaya koyan deliller Şanidar'da bulunan gömülerin bulunduğu koşullarla ilgilidir. Buradaki toplumların ölümlerini açıkta bırakma ya da kremasyonu benimsememesi büyük bir kültürel şanstır. Böylece ölümlerin iskelet kalıntıları tamamen yok olmamıştır. Neandertallerin mezar yeri olarak tercihleri bilinmese de yaşadıkları mekânı gömü yeri olarak kullandıkları anlaşılmaktadır.⁴³

Bu bilgiler ışığında gömü uygulamasının tarih öncesi dönemlerden itibaren varlığı anlaşılmıştır. Hititlerinde etkilendiği Eski Ön Asya dünyasının gömü uygulamasının temelinde

⁴⁰ Çağatay Yücel, "Tarih Öncesi ve Eskiçağda Anadolu'da Gerçekleştirilen Ritüellere Dair Örnekler", ed. Elyiğit, U., *Anadolu Coğrafyasında Görülen Arkeolojik, Sanatsal ve Kültürel Faaliyetler*, 1, (2021), 1.

⁴¹ Mağarada bulunan gömülerdeki kemiklerin yanındaki çiçek polenlerinin aslında oraya ölünün yanına bilerek konulmadığını, polen analizleri, bölgenin paleoklimasını ve bitki örtüsü hakkındaki veriler sonucu mağaranın genelindeki polenlerin yanı sıra tam polen kümeleri de keşfedilmiştir. Bu durumda mezar çökeltisine çiçekli bitkilerin etraftaki varlığından dolayı bütün halde girdiği aslında bilerek bırakılmadığı anlaşılmaktadır: Varoujan Sissakian, "Shanidar Cave-An Interesting Archaeological Site In The Kurdistan Religion, Iraq", *UKH Journal of Science and Engineering*, 3/2, (2019), 5.

⁴² Emma Pomeroy, vd. "New Neanderthal Remains Associated With Thw Flower Burial at Sahanidar Cave," *Antiquity*, 94/373, (2020), 12.

⁴³ Ralp S. Solecki, *Shanidar: The First Flower People*, New York, (1971), 265.

ise ölen kişinin ruhunun bedenden ayrılıp “ölüler ülkesine “gidebilmesi için cesedin gömülmesi gerektiği inancı vardır. Aksi takdirde gömülmeyen bedenin ruhu acı çekeceğine inanmakla birlikte ruh yaşayan insanlar arasına karışarak huzursuzluk verdiği inancı da yaygın olmuştur. Bu nedenle eskiçağlardan beri ölü gömme gelenekleri önemli şekilde uygulanmıştır. Orta Asur kudurrusunda “*cesedi gömülemesin, ruhu atalarının ruhuna kavuşamasın*” şeklinde bedduaya rastlanmıştır. Bu parça öteki dünya da ölünün bedeninin gömülmesi ile ruhunun huzur bulmasının paralel olduğu inancını yansıtmaktadır. Ayrıca savaşlarda krallar düşman ülkenin atalarının ruhlarını acı çektirmek amacıyla mezarlarını yağmalamayı tercih etmişlerdir.⁴⁴

Gılgamış destanında Enkidu’nun çamura dönüşmesinden bahsedilmesi de aslında Ön Asya dünyası için ölü gömme gelenekleri hakkında da önemli bir ipucu vermektedir. Gılgamış’ın Enkidu’nun çamura dönüştüğünü belirtmesi onun bedenini çamura döndüğü anlamına gelmemektedir. Burada muhtemelen Enkidu’nun ölen bedeninin yakılmayıp toprağa gömüldüğünü ifade etmiştir. Böylece Enkidu’nun ölü bedeni toprağın içinde olduğu için çamura dönüştü ifadesini kullanmıştır. Günümüzde de ölen kişi için kullanılan “toprak oldu” ifadesi Gılgamış destanındaki ifadeyle benzer niteliktedir.

Ölen kişinin bedeninin gömülmemesi Eski Doğu’da ölen için lanetlenecek bir durum kabul edilmiştir. MÖ. 12. yüzyıla ait olan Babil sınır taşında⁴⁵ bedeninin gömülmemesinin ceza olarak uygulandığı anlaşılmaktadır. Bahsedilen taş üzerinde “*cesedi toprağa gömülmesin, böylece ruhu akrabalarının ruhlarına katılmasın!*” ifadesi ölen kişiye ceza olarak gömülmesinin yasaklandığı anlaşılmaktadır. Çünkü gömülmek o dönem insanları için bedeninin toprakla birleşmesinden ziyade ruhunun huzura kavuşması anlamına geliyordu. Ölen kişinin sonraki hayatının huzurlu olması için yiyeceklerin, sunulması kurbanların kesilmesi, soyundan gelenlerin ölüler için sürekli bakımlarını yapmaları ile de ilgili olduğu düşünülmektedir.⁴⁶ Tüm bunların yapılması ise ölen kişinin belirli bir mezar yerinin olması yani bedeninin ya da küllerinin gömülmesi için gereklidir.

Birçok medeniyete ev sahipliği yapan ve çeşitli kavimleri bünyesinde barındıran Anadolu coğrafyasında ölü gömme inancına ait izler bulmak mümkündür. Anadolu’nun birçok yerinde çeşitli ölü gömme adetlerine dair uygulamalar vardır. Toprak, kaya oyuğu ve kaya aralığı mezarları, küp mezar, sandık mezar ve oda mezar Anadolu coğrafyasında eski kavimlerin

⁴⁴ Tuba Ökse, “Eskiçağdan Günümüze Ölü Gömme ve Anma Gelenekleri”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 5, (2005), 1.

⁴⁵ Kudurru SB 26 VI 22.

⁴⁶ Yitzhaq Feder, “Death, Afterlife and Corpe Pollution: the meaning of the expression tamê’ La-nepeš”, *Vetus Testamentum*, 3/ 69, (2009), 412-413.

yapmış olduğu mezar çeşitleridir.⁴⁷ Neolitik dönem Anadolu'sunda insanlar kısmen yerleşmeye başladığında ölümle ilgili inançlarına ait izler bulmak mümkün olmuştur. Bu dönemde Anadolu'da var olan evlerin tabanlarının altında ve sekilerin içinde çok sayıda mezar buluntularına rastlanılmıştır.⁴⁸

Tarih öncesi ve eskiçağlarda Anadolu'da yaşayan toplumlara ait dini törenler, defin işlemleri ve birçok farklı alandaki ritüeller refah içerisinde hayatlarını devam ettirme inancıyla ilgilidir. Anadolu toplumlarında ölümden sonra kült uygulamalarının nasıl gerçekleştiğine dair inançlar yazılı ve arkeolojik buluntularla örneklerle rastlanmıştır. Anadolu'da ölü gömme merasimlerinde uygulanan ritüellerle ilgili bilgiler Akeramik Neolitik döneme kadar uzanmaktadır. Genellikle Anadolu'nun doğusunda yaygın olan ritüel uygulamalarına örnek olarak Dicle Nehri kenarındaki Körtiktepe önemli merkezdir. Merkezdeki açılan mezarlarda bazı insanların yüz ve vücutlarının ritüellerde alçı ile sıvandıkları anlaşılmıştır.⁴⁹

Körtiktepe ve Hasankeyf höyüğünde aşı boyası⁵⁰nın kemiklere uygulanması, Çayönü'nde kafataslı yapı, Çatalhöyük'te sıvalı kafatası uygulamalarının ritüelle gerçekleştiği düşünüldüğünde bu çağın insanlarında inanç kavramı ve öteki dünya inancının varlığını göstermektedir. Hatta Çayönü'nde kafataslı yapının avlusunda bulunan ve sunak olarak kullanıldığı düşünülen yassı taşın üzerinde hayvan ve insan kanına rastlanmıştır. Bundan dolayı bahsi geçen taşın aslında baş kısmın kesilmesinde kullanıldığı için Çayönü insanının ölü kültürüne hizmet ettiğini göstermesi bakımından önemli bir detaydır.⁵¹ Köşk Höyük ve Çatalhöyük'te MÖ.6000'lere ait sıvalı kafataslarının bulunmasının yanında ölü hediyesi olarak bırakıldığı düşünülen obsidyen kâse ve kemikten yapılmış aletler ve silahlar tespit edilmiştir.⁵² Hediye olduğu düşünülen bu malzemelerin mezarlara bırakılması o dönem Anadolu insanının ölümden sonraki hayat anlayışına inandıklarını göstermektedir.

⁴⁷ Tahsin Özgüç, *Ön Tarihte Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*, TTK, (1948), 3.

⁴⁸ Hamza Ekmen, "Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.Ö. II. Binin Sonuna Kadar Anadolu'da Yakarak Gömme (Kremasyon) Geleneği", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5/1, (2012), 24.

⁴⁹ Yücel, Tarih Öncesi ve Eskiçağda Anadolu'da Gerçekleştirilen Ritüellere Dair Örnekler", 3.

⁵⁰ Kırmızı aşı boyasının iskeletlerde kullanıldığına dair en eski örnek Üst Paleolitik çağ Batı Akdeniz'de yaşanan Cro-Magnon ve Gri-Maldivan insanların mezarlarında ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu uygulama ölünün solan vücudunu canlandırmayı ve biten hayatının geri getirmeyi amaçladığı düşünülmüştür. Ayrıca kırmızı aşı boyası koruyucu özelliği ve sürüldüğü maddeye yeniden hayat kazandırma yetisinin olduğuna inanıldığı için de sembolik ve ritüel olarak kullanıldığı tahmin edilmiştir: Ebru Serbes, "Göbekli Tepe'den Kök Höyük'e Kafatası ve Kültü: Nedensellik, İşlevsellik, Psikanaliz", Hayran ve Çevresi Arkeoloji, (ed. M.Önal, vd.), Şanlıurfa İli Kültür, Eğitim, Sanat ve Araştırma Vakfı, (2019), 57.

⁵¹ Yücel, Tarih Öncesi ve Eskiçağda Anadolu'da Gerçekleştirilen Ritüellere Dair Örnekler", 1-2.

⁵² Michelle Bonogofsky, "Neolitik Kafatası Kültü: ölümlerle İç İçte Yaşamak", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 63, (2018), 32.

Bu döneme ait ilginç buluntu yerlerinden biri bugün ki Kahramanmaraş ilinde bulunan MÖ.5800 yılına tarihlenen Domuztepe Höyüğüdür. Kazılarda Geç Neolitik döneme tarihlenen bebek gömütü bulunmuştur. Ancak bundan ziyade burada bulunan gömü çukurları daha dikkat çekicidir. Bölgenin batısında toprağın renginden dolayı Kırmızı Teras olarak bilinen alanda ölüm çukuru da denilen büyük bir gömü çukuru bulunmuştur. Çukurda insan kalıntılarının yanı sıra daha çok hayvanlara ait kemikler bulunmuştur. Ayrıca çanak çömlek parçaları bulunanlar arasındadır. Genellikle buradaki insan ve diğer kalıntıların parçalandığı anlaşılmıştır. Ölüm çukurundaki bireylerin ölümü nihai gömüden bilinmeyen bir süre önce gerçekleşmiş olabileceği düşünülmüştür. Ayrıca bu ölüm çukurlarının bireyselliğin kaybolduğu daha kolektif bir kimliğe dönüştüğüne inanılmıştır. Hatta bu süreçte belirli ölümlerin atalara dönüştüğü inancının olduğu da düşünülmüştür. Sonuç olarak burada amaçları ve nitelikleri farklı olan iki tür cenaze ritüeli yapıldığı anlaşılmıştır. Cenaze ayinlerinden bir veya daha fazla bireyin gömülmesi için diğeri ise ataların ayinleri için yapıldığına inanılmıştır. Atalarına yapılan ayinlerde amaç, yaşayanları atalarının ruhları ile birleştirmek ve atalarından geriye kalan maddi kalıntılarının muhafaza edildiği bir yerde buluşturmak⁵³ olduğu inancı varsayılmaktadır.

Kalkolitik döneme ait Anadolu'daki mezarlar arasında yukarı Dicle vadisinde yer alan Salat Tepe, Türbe Höyük, Müslüman Tepe, Kenan Tepe, Çattepe merkezlerinde görülmüştür. Buradaki mezarlardan toplumun sadece ölü gömme geleneklerini değil aynı zamanda sosyal yapısı hakkında bilgiler de elde edilmiştir. Mezarlarda çoğunlukla hediyeler bulunmuş, bulunan hediyelerin cinsi, türü, üretildiği maddeler sayesinde toplumda sınıflaşmanın olup olmadığı ya da hangi evrelerde olduğu konusunda önemli ipuçları vermiştir.⁵⁴ Ayrıca Mersin Yumuktepe bölgesinde ve Tell Kurdu'da Kalkolitik Dönem kremasyon mezar örneklerine rastlanılmıştır. Kemiklerin üzerinde ve mezar çevresinde yanma izlerinden anlaşılabileceği üzere bu dönemde de Anadolu'da kremasyonun uygulandığı görülmektedir. Kremasyon uygulanan mezarlarda hem yetişkinlere hem de çocuklara ait mezarlar bulunmuştur.⁵⁵

MÖ. 3. bin yılda Erken Tunç Çağı ile MÖ. 2. bin yılın ortalarına kadar Orta Tunç Çağında yerleşim yerlerinin yakınında extramural (yerleşim dışı) mezarlık alanlarının varlığı bilinmektedir. İntramural gömüler ise (yerleşim içi) nadir tercih edilmektedir. Yerleşim yeri

⁵³ Stuart Campbell, "The Dead and The Living in Late Neolithic Mesopotamia", *Scienze Dell' Antichità: Storia Archeologia Antropologia*. 14/1, (2008), 127-129.

⁵⁴ Emrullah Kalkan, "Kalkolitik Dönemde Yukarı Dicle Vadisinde Ölü Gömme Gelenekleri", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11/2, (2018), 1442.

⁵⁵ Ekmen, "Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.Ö. II. Binin Sonuna Kadar Anadolu'da Yakarak Gömme (Kremasyon) Geleneği", 26.

gömüleri Alishar Höyük veya Kültepe gibi birkaç yerde sıkça görülmektedir.⁵⁶ Kültepe’de insan kalıntılarının bulunduğu birçok gömü tespit edilmiştir. Bunlar taş sanduka, pithos (küp) ve toprak mezar olarak ev zeminlerinin altına yerleştirilmiştir. İntramural gömülere örnek olan bu gömüler genellikle MÖ. 2. bin yıla yani Hitit öncesi döneme aittir. Mezarlarda bulunan eşyalar ise değerli ve gösterişli altın ve gümüş buluntulardır. Taş sanduka bir mezarda ölünün dudakları ve gözleri üzerine yerleştirilmiş uzun, geniş altından şeritler yerleştirilmiştir.⁵⁷ Hitit cenaze ritüellerinde yapılan işlemle aynı bu uygunluma Hitit ve Kaneş arasında kültürel benzerlikleri yansıtmaktadır.

Erken ve Orta Tunç çağlarında ektramural (yerleşim dışı) nekropoller mekânsal olarak sınırlıdır. Ölüler genellikle çömelme pozisyonunda gömülmüştür. Alishar’da sırt üstü uzanmış iskeletler yerel varyantlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ölen kişiler pithos adı verilen bir kabın içine yerleştirilerek gömüldüğü için burada pithos gömülerin yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bazı durumlarda ölen kişilerin üzerine büyük çanak çömlek parçalarının örtüldüğü de görülmüştür. Ayrıca ölen kişinin taş kapakla kapatılmış küçük bir taş odacık içinde yattığı taş sandık gömüleri de vardı. Bunların yanında basit toprak mezarlar ya da yumuşak toprak tabana kazılmış mezar odaları da mevcuttur.⁵⁸

Hitit öncesi Anadolu’da MÖ. 2. bin yılın ilk çeyreğinde Asur Ticaret Kolonileri çağına ait dönemde Acemhöyük ve Kültepe/Kaniş ölü gömme adetleri bakımından dönemin önemli merkezleri olarak görülmüştür. Önemli ticaret merkezi olan bu yerler intramural (yerleşim içi) gömü anlayışını yansıtmaktadır. Ancak Arıbaş mezarlığı Kızılırmak kavsı haricinde MÖ. 2. bin yılın başlarına ait extramural (yerleşim dışı) mezarlık geleneğinin görüldüğü tek merkez olduğu için önemlidir.⁵⁹ Arıbaş mezarlığında vazo içinde bulunan kemik parçaları kremasyon işleminin yapıldığını göstermektedir.⁶⁰ O halde Hititlerden önce de Anadolu’da kremasyon gömünün uygulandığı anlaşılmaktadır. Ancak kullanım olarak dönemsel farklılıklar olduğu da görülmüştür.

Eskiçağlarda ölümler giysileri ve kişisel eşyaları ile gömülmesi de gömü uygulamaları için önemli bir detaydır. Çünkü bu anlayış o dönemlerde öldükten sonra hayatın devam edeceği inancının yansıtıldığı fikrine ulaşılmaktadır. Bu nedenle özellikle kralların öteki dünyada kullanacaklarına inandıkları eşyaların listelerini yaparak bunları mezarlara bıraktıkları

⁵⁶ Jürgen Seeher, “Wo Sind Die Toten Der Hethiter?”, STBOT 58, Wiesbaden, (2015), 230.

⁵⁷ Heffron, (2020). 94-95.

⁵⁸ Seeher, “Wo Sind Die Toten Der Hethiter?”, 230.

⁵⁹ Öztürk- Kulakoğlu, “Kızılırmak Kavsinin Güneyinde Yeni Bir Ölü Gömme Geleneği”, 695.

⁶⁰ Gonca Dardeniz- Aliye Öztan, “Acemhöyük Fayans ve Frig Eserleri”, BELLETEN, 84/301, (2020), 853.

anlaşılmıştır. Çünkü onlara göre krallar öteki dünyada tanrılar ile aynı sofrada yemek yiyeceğine inanmışlardı. Bu nedenle krallara sunulacak eşyaların listelerinin hali hazırda olması bundan dolayı olabilmektedir. Hatta Anadolu'nun bazı bölgelerinde nadir de olsa yatak ve yorganla ölülerin gömüldüğü bilinmektedir. Ölülerin ardından yapılan bu işlemler ölülerin bakımını sağlamış ve onlara hizmetleri eksik etmemişlerdir.⁶¹

Yukarıdaki tespitler, Tarih öncesi dönemlerden itibaren insanın ölüsünü gömdüğünü ve bunu farklı yöntemlerle yaptıklarını somut delillerle ortaya koymaktadır. Bu inanış o dönem insanların hölümün karşısında nasıl bir yol izleyeceğini ve ölümden sonraki hayata hazırlık aşamasını yansıtmaktadır.

2.3. Gömü Uygulamaları: İnhumasyon ve Kremasyon

Eskiçağlardan beri devam eden gömü inancının sonucunda insanların farklı şekillerde gömüldüğüne dair örnekler vardır. Bunlar inhumasyon; ceset gömü ve kremasyon: yakarak gömme uygulamalarıdır. Paleolitik dönemde Homo Neanderthallerin ölüsünü gömmesi, cenaze kavramının da hayata dahil olmasını sağlamıştır. En eski çağlardan itibaren her toplumda en çok önemsenen konu şüphesiz ki üyelerden biri öldükten sonra onun için hangi uygulamaların yapılması gerektiği olmuştur. Sonrasında ise insanların ölümlerinin arkasından uyguladıkları cenaze, gömü vb uygulamalar insan kültürünün en erken delillerinden birini oluşturmuştur. Toplumlar ölen kişinin ardından ya onu toprağa gömmeyi ya da bedenini ateşte yakarak kalan kemiklerini muhafaza edecek uygulamaları benimsemişlerdir.⁶² M.Ö. 2.bin de Kızılırmak alanı içinde Ilıca, Gordion, Polatlı, Karaoğlan, İkiztepe kavsının içindeki Kazankaya, Maşata Höyük, Alaca Höyük, Boğazköy ve Alishar'da, güneyde Kültepe, Acemhöyük ve Konya Karahöyük'de yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu Kızılırmak kavsının içindeki Büget/Ferzant'ta M.Ö.2. binde uygulanan ölü gömme adetleri hakkında bilgiler mevcuttur.⁶³

Nadir de olsa kullanılan başka bir uygulama ise mumyalama yöntemidir. Daha çok Mısır'da rastladığımız bu uygulama belki de çok maliyetli olduğu için diğer kültürlerde çok sık görülmemiştir. Bu uygulamanın İskitlerde, ölen kişinin gövdesinin mumla kaplanarak mumyalama işlemi yapıldığı bilinmektedir. Kurganlardan çıkan cesetlerden de mumyalama geleneğinin uygulandığı ortaya çıkmaktadır.⁶⁴

⁶¹ Ökse, Eskiçağdan Günümüze Ölü Gömme ve Anma Gelenekleri", 1.

⁶² Yılmaz S. Erdal- Özge Yıldız, "Antandros Antik Kentinde Ölü Yakma Geleneği", 23. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, (2008), 41.

⁶³ Ebru Oral, *Manas Journal of Social Studies* 5, (2016), 227.

⁶⁴ İlhami Durmuş, *İskitler*. İstanbul: Kaynak Yayınları, (2014). 77.

2.3.1. İnhumasyon

Cesedin toprağa gömülmesi tarih öncesi devirlerden beri uygulanan bir yöntemdir. Bilinen en eski toprağa gömme yukarıda da bahsi geçen Şanidar örneğinde hayvan kemikleri ve çiçek demetleri ile gömüldüğü sanılan Neandertal insanına aittir.⁶⁵ Buradaki ana malzeme toprak olduğu için basit toprak gömü olarak da adlandırılmaktadır. Bu gömü yöntemindeki amaç, toprağın kazılarak açılan çukurlara ölen kişinin bedenini saklamaktır. Dönemin yaygın olan inanç şekline göre ölünün bedeni farklı pozisyonlarda konulmaktadır. Lahit, taş sanduka içine yapılan gömüler de inhumasyon gömü olarak kabul edilir. Tunç çağında genellikle hocker pozisyonunda pitos içine gömüler yapıldığı anlaşılmıştır.⁶⁶

Mezopotamya toplumlarında da ölümlerin toprağa gömülmesi şekli en yaygın gömü uygulamasıdır. Onlara göre ölümden sonraki hayat yerin altında idi ve bu nedenle oraya sadece toprağın kazılarak ulaşıldığına inanmışlardı.⁶⁷ Bu düşünce Mezopotamya toplumunun toprağa gömme adetini yaygınlaştırmalarına neden olmuştur. Asur mezarlarında gömme şekli ekonomik duruma göre farklılık göstermektedir. Zengin kişilerin genellikle dik bir tünelle inilen mahzenlere gömüldüğü anlaşılmıştır. Eğer mezarlara başka bir gömü yapılacaksa, eski kemiklerin mezar hediyeleriyle beraber alınarak odanın başka bir yerine konulduğu bilinmektedir. Toprağa kazılarak yapılan gömüler ise en sade ve basit mezarlardı. Ancak cesedin mezara konulmadan önce kefenlenme denilen bir örtü ile sarılarak ardından topraktan korunması için kamış hasıra sarıldığı bilinmektedir.⁶⁸

Anadolu'da da en yaygın görülen gömü türü inhumasyon ve mezar tipi basit toprak mezarlardır. Neolitik dönemde yerleşik hayata geçilmesiyle insanoğlu ölümlerini evlerinin tabanının altına gömerken nüfusun artmasıyla yerleşim yerinin dışına gömmeye başladıkları ortaya çıkmıştır. Nüfusun artması ve yerleşik hayatın benimsenmesiyle çeşitli mezar türleri karşımıza çıkmaktadır.⁶⁹ Alişar'da ortaya çıkan 12 mezardan 3 tanesinin toprak mezar olduğu görülmektedir. Ayrıca mezarın içine ölü hediyesi de konulduğu da anlaşılmıştır. Ancak toprak mezar tipine Doğu Anadolu'da Van civarındaki Tilki Tepe'de daha çok rastlanılmıştır. Batı Anadolu'da ise Troya, Kusura, Kumtepe ve Hanaytepe'de toprak mezar örneklerine

⁶⁵ Ökse, Eskiçağdan Günümüze Ölü Gömme ve Anma Gelenekleri", 1.

⁶⁶ Emiroğlu-Aydın, 3*Antropoloji Sözlüğü*, 344.

⁶⁷ CaitBarrett,, "Was Dust Their Food and Clay Their Bread? Grave Goods, the Mesopotamian Afterlife, and the Liminal Role of Inanna/Ishtar", *JANER*, 7/1, (2007), 7.

⁶⁸ Ebru Mandacı, "Asurlularda Cenaze Ritüelleri ve Ölü Gömme Gelenekleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 49, (2020), 70.

⁶⁹ Yiğit Erbil, "Hitit Dönemi Toplanma Yerleri: Sembolik İletişim ve İktidar Alanları Olarak Eflatun Pınar ve Fasıllar", 5.*Tematik Arkeoloji Sempozyumu: Arkeolojide Ritüel ve Toplum*, (2017), 32.

rastlanılmıştır.⁷⁰ Toprağın kazılmasıyla açılan basit tarzdaki çukurlara gömülmesinden anlaşıldığı üzere Anadolu’da bu dönemin başlarında ceset halinde gömme yani inhumasyon geleneğinin yaygın olduğu anlaşılmaktadır.⁷¹

Batı Anadolu’da MÖ. 2. binin ilk yarısına ait mezarlarda ceset gömüler yaygın olarak kullanılmıştır. Ege ve Orta Anadolu arasındaki geçiş bölgesinde tespit edilen merkezlerde çoğunlukla inhumasyon türü gömü uygulanmıştır. Orta Anadolu- Orta Karadeniz Bölgesi’nde de inhumasyon gömü türü yaygındır. Ayrıca Akdeniz bölgesinde Tell Açana hariç Meydancikkale, Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde, Samsat, Lidar Höyük, Karkamış ve Tilmen Höyük’te de tek gömü olarak inhumasyon gömü türünün olduğu tespit edilmiştir.⁷²

Hitit döneminde de inhumasyon yani toprak mezar uygulamaları özellikle devletin ilk dönemlerinde yaygın olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. İlerleyen bölümlerde bu konuya değinilmiştir.

2.3.2. Kremasyon

Latince kelime “cremare”den türeyen kremasyon kelime anlamı ile cesedin ateşte yakılarak küle dönüştürülmesi anlamına gelmektedir.⁷³ Kremasyon; “tüm yücelmelerin simgesi, aşağı olanı yok ederek üstün olana giden yolu açar” ifadesini temsil etmektedir. Sembolün yeniden doğuş anlamı taşıması bazen ateş ile güneş arasında kültürel ve ideolojik bağlantılarla Güneş’in gökyüzünden yeraltına yolculuğu ile de ilişkili görülmüştür. Güneş’in iki temel kozmik bölge arasındaki hareket edebilme gücü ateşin ölü bedeninin yumuşak dokularını hızlı ayrıştırma özelliği ile bağlantılı olduğu düşünülmüştür. Bu düşünce doğrultusunda tehlikeli görülen ruhtan kurtularak, ruhun doğrudan yeraltı dünyasına geçeceğine inanılmıştır.⁷⁴ Ateşin arındırıcı özelliğinden dolayı benimsenmiş olabileceği düşünülen bu inanç sisteminde kemikler belli ölçülerde boyut ve biçimlerini kaybedinceye kadar yakılmaktadır. Ardından ise kemikler ya bir kabın içerisine konulur ya da doğrudan mezara yerleştirilmektedir.⁷⁵ Orta Tunç Çağından Kavimler Göçü dönemine kadar yaklaşık 1500 yıl boyunca ölü yakma geleneği Orta ve Kuzey Avrupa’da çok yaygın hale gelmiştir.

⁷⁰ Özgüç, *Ön Tarihte Anadolu’da Ölü Gömme Adetleri*, (1948). 4-6.

⁷¹ Ekmen, “Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.Ö. II. Binin Sonuna Kadar Anadolu’da Yakarak Gömme (Kremasyon) Geleneği”, 24.

⁷² Mutlu, “Anadolu’da Orta ve Son Tunç Çağı Ölü Gömme Gelenekleri”, 75.

⁷³ Erdal-Yıldız, “Antandros Antik Kentinde Ölü Yakma Geleneği”, 41.

⁷⁴ Andrea Polcara, “Fire and Death: Incineration in the Levantine Early-Middle Bronze Age Cemeteries as a Mark of Cultural Identities, or as a Technical Instrument of Purification?”, (2012), 137-138.

⁷⁵ Erdal-Yıldız, “Antandros Antik Kentinde Ölü Yakma Geleneği”, 41.

Burada Kremasyon uygulamasının Neolitik dönemlere kadar gittiği bilinmektedir. Bahsedilen coğrafya da uygulamanın sona erışı ise Slavlar ve Vikinglerin döneminde olduğu düşünülmektedir. Bilinen en eski kremasyon kalıntısına ise 26.000 bin yıl önce Avustralya’da Mungo Gölü’nde rastlanılmıştır.⁷⁶

Mezopotamya toplumlarında da kremasyonun kullanıldığı anlaşılmaktadır. Erken Hanedan ve Akad dönemlerinde Mezopotamya’da inhumasyon şekli ana gömü yöntemi olsa da Kuzey ve Güney’deki bölgelerde bazı istisnalar yaşanmıştır. Şurgul ve El-Hibba’daki mezar höyüğünde tamamen kül mezar ve kısmen yanmış ceset mezarı keşfedilmiştir. Kısmen ya da eksik yakma buluntuları Ur kraliyet mezarlığında kil tabutlar içinde ve çukur mezarlarda bulunmuştur. Bu yakmaların genellikle birincil yakma yani doğrudan ceset üzerinde yapılan sadece bedenin bir kısmının yandığı özellikle baş kısmının hasırla sarılarak yakıldığı anlaşılmaktadır. Kremasyonun Mezopotamya geleneğinde uygulandığını Gilgamiş metninden anlamak mümkündür. Bu metin bu noktada tek metin olarak bilinir. Metnin başka bir versiyonunda Gilgamiş ölen arkadaşı Enkidu’ya ateşe verilen adamı görüp görmediğini sorar Enkidu ise “onu görmedim dumanı gökyüzüne yükseldi. Ruhu yeraltı dünyasında yaşamıyor” şeklinde geçen bir ifade vardır. Eğer burada kişinin herhangi bir şekilde ölümü ateşten kaynaklı bir adamdan değil de ölenin ardından yapılan ritüelden bahsediliyorsa ölenin yakıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca burada kremasyon uygulanan kişinin ruhunun tehlikeli bir ruh olarak yeryüzünde dolaşmayacağı, ölümler diyarına gitmeyeceğine ve ateşten yükselen dumanla göğe yükselerek göksel tanrıların yanına gidileceğine inanıldığı da anlaşılmaktadır.⁷⁷

Anadolu’da ve Anadolu dışında farklı kültür bölgelerinde kremasyonun görülmesi farklı sebeplere dayandırılmıştır. Ölen kişinin bedeninin yakılması yoluyla ruhun bedenden çıktığını ve öteki dünyaya geçişinin hızlandırıldığı inancının olduğu düşünülmektedir. Kremasyon uygulamasının kullanıldığı merkezlerde o bölgenin kültürünü yansıtan pişmiş topraktan kaplar, yanan bedenin arda kalanlarının koyulduğu urne olarak kullanılmaktadır. Bu kaplar sayesinde farklı kültür bölgelerine ait izlere ulaşmak da mümkün olmuştur.⁷⁸ Farklı dönemlerde yaygınlaşıp sonra yaygınlığını kaybeden kremasyon uygulamasının kullanılmasının nedeni hakkında ise birçok sebep ileri sürülmüştür. Bu uygulamanın zenginlik ve statü göstergesi olduğunu düşünenler de vardır.⁷⁹ Belki de bu nedenle özellikle konumuz açısından Hitit

⁷⁶ Bernd Hermann vd., *Prähistorische Anthropologie. Leitfaden der Feld Und Labormethoden*, Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag, (1990), 257.

⁷⁷ Polcaro, "Fire and Death", 141.

⁷⁸ Oral, "M.Ö. II. Binde Batı Anadolu’da Yakma Gömme Adeti", 22.

⁷⁹ Özge Yıldız, "Antandros İnsan İskelet Kalıntılarından Hareketle Yanmış Kemiklerin Önemi Üzerine Bir Değerlendirme", 25. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, (2010), 502.

örneğine baktığımız da kraliyet üyelerinin Hitit Orta Döneminden itibaren yakılmaya başlaması hem devletin hem de kralın gücü ve zenginliğini ispatının basit bir kanıtı olabilir.

Ayrıca kremasyon uygulamasına ateşin etkisinden dolayı arınma ritüellerinden ruhun serbest bırakılmasına kadar birçok anlam yüklenmiştir. Böylece yakılan bedendeki ruhun ayrılması, başka bir varoluşa dönüşmesini kolaylaştırdığı düşünülmüştür. Bacvarov bu görüşe katılmamış öteki dünya inancının ateşle daha yakından ilişkili bir yönü olduğuna inanmıştır.⁸⁰ Çünkü kremasyonun ana maddesi ateşin arındırıcı bir gücü vardır. Bu nedenle eski dönem insanları özellikle korktukları ölümlerin negatif etkilerinden tamamen arınmak için bu yöntemi uygulamış olabilirler.

Anadolu’da son yıllarda yapılan araştırmalar da kremasyon uygulamasının Akeramik Neolitik Çağ’a kadar gittiği anlaşılmıştır. İstanbul Yenikapı’da bulunan urneler kremasyonun buralara kadar yayıldığını göstermektedir.⁸¹ Çayönü’nde kafataslı Bina’nın kuzeyinde bir çukurda bulunan çok sayıda kemiklerin bazılarında belirgin şekilde yanma izlerine rastlanılmıştır. Ancak bu uygulama o dönemin gömü inancından ziyade mezar yerinden faydalanmak için yani ikincil gömmelerle ilgili olduğu anlaşılmıştır. Ancak yine Çayönü’nde Akeramik Neolitik ödeme ait DE yapısının kuzeyinde bir alandaki iskeletlerde yanma izinin yanında çakmaktaşı ve obsidyenden yapılan bazı aletler bulunmuştur. Eğer bu uygulama bilinçli ise Anadolu’da kremasyon geleneğinin en eski örneğini oluşturmaktadır. Güneydoğu Anadolu’daki Demirköy de yakma geleneğine ait önemli bir merkezdir. Aşıklı Höyük ise Neolitik dönemde inhumasyon geleneğiyle birlikte kremasyonun da uygulandığını gösteren önemli bir yerleşimdir.⁸²

Ancak Anadolu’da yaygın olarak ölünün yakılıp küllerinin gömülmesine en iyi örnekler MÖ. 3. bin yıldan itibaren başlamıştır.⁸³ Batı Anadolu’da kremasyon adetinin uygulandığı merkezler Troia, Beşiktepe, Panaztepe ve Müskebi olarak en önemli bulgular tespit edilmiştir. Bu merkezlerde ceset gömmelerin de kullanıldığı görülmektedir. Troia’da ceset yakma yerleri olarak bilinen yerlerde yanık insan kemiği parçalarına ulaşılmıştır. Toria’da bulunan urnelerde “çift yakma gömme” adetine ait kalıntılar tespit edilmiştir. Beşiktepe’de ise bulunan kalıntılarda ise urnelerde sadece birer gömülere ulaşılmıştır. Ayrıca bu iki mezarlıkta bir yaşımdan küçük

⁸⁰ Krum Bacvarov, “Early Neolithic jar Burials in southeast Europe, A Comparative Approach”, *Documenta Praehistorica XXXIII*, (2006), 103.

⁸¹ Ekmen, Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.Ö. II. Binin Sonuna Kadar Anadolu’da Yakarak Gömme (Kremasyon) Geleneği”, 23.

⁸² Ekmen, Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.Ö. II. Binin Sonuna Kadar Anadolu’da Yakarak Gömme (Kremasyon) Geleneği”, 25-26.

⁸³ Ökse, Eskiçağdan Günümüze Ölü Gömme ve Anma Gelenekleri”, 1.

bebeklerin yakılmadan gömüldüğü tespit edilmiştir. Muhtemelen bu uygulama bebeklerin ruhunun ve vücudunun kirlenmediği inancına dayanmaktadır.⁸⁴

Hititlere ait çivi yazılı metinlerde özellikle kraliyet cenaze ritüelleri metinlerinde kraliyet üyelerinin yakıldığı anlaşılmaktadır. Hitit halkının ölümünden sonra ise hangi geleneğin uygulandığı metinlere yansımamıştır. Ancak kremasyon geleneğinin inhumasyon geleneğine göre o dönemlerde daha maliyetli olduğu düşünülerek genel olarak halkın inhumasyonu tercih ettiği düşünülmüştür. Hititlere ait olduğu düşünülen mezar buluntularından mezarların daha düşük hitap ettiği düşünüldüğü için kraliyetten olmayan insanların da cesetlerin yakıldığı tespit edilmiştir. Hitit devrinde Konya Karahöyük, Ilıca ve Bağlarbaşı mezarlıklarında kremasyon geleneğine rastlanılmıştır. Konya Karahöyük mezarlığında ölülerin yakılan bedenlerinden sonra iskelet kalıntıları ve yanına hediyelerle gömüldüğü anlaşılmaktadır. Boğazköy mezarlığında ise ölüler kül ve iskelet kalıntıları ile küp ya da kapların içine konularak kayaların oyuk yerlerine yerleştirilmiştir. Yine Hitit mezarlarından olan Osmankayası'nda da çok sayıda kremasyon ve inhumasyon gömülerin uygulandığı görülmüştür. Ilıca mezarlığında yine Hititlere ait kremasyon gömülerin tespit edildiği mezarlardan biridir.⁸⁵ Bu konuya ait daha fazla bilgiler Hitit mezarları bölümünde detaylıca işlenmiştir.

⁸⁴ Oral, M.Ö. II. Binde Batı Anadolu'da Yakma Gömme Adeti, 223.

⁸⁵ Mutlu, "Anadolu'da Orta ve Son Tunç Çağı Ölü Gömme Gelenekleri", 89-90.

3. HITİTLERDE ÖLÜM

3.1. Hitit Çivi Yazılı Metinlerin de Ölümün Kavramsal Analizi

ak-/ek-, ak(k)-,

BA.UŠ,MATU,

ulai-/ullai-/uleš-/ulliš-: ölmek, öldürülmek, (kuen- öldürmek fiilinin edilgen hali): hem insanlar hem hayvanlar için ölmek: yasal olarak ölümle cezalandırılmak, idam edilmek; Hititçeden Akadcaya çevrilen metinlerde ay ölürse: ay tutulması anlamına da gelmektedir.⁸⁶

akkant-/aggant-: ölmek, ölü, ölen kişi, ölülerin ruhu. (Bu terim Sümerce ölü ruhu veya hayalet anlamına gelen GIDIM kelimesine de karşılık gelmektedir.)⁸⁷

akkatar/aggatar,

hengan (UG₆): ⁸⁸

ÚŠ-tar, hinganant-:

MUTI: Ölüm, yok olma.⁸⁹

apêl UD.KAM-ZA: onun (ölüm) günü.⁹⁰

*api-:*ölülerin veya yer altı tanrılarının çağrıldığı kurban çukurudur. ^Dapi formunda kullanıldığında kişileştirilmiş bir varlığı/tanrıyı tasvir etmektedir.⁹¹

danduki-, zammanti-: ölüme ait, ölümlü, fani.⁹²

hattešsar/hantešsar: yeraltı girişi.⁹³

⁸⁶ Johannes, Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch: Kurzgefasste Kritische Sammlung der Deutungen Hethitischer Wörter*, HWb, Heidelberg, (1991), 17-18: Jaan Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary*, 1-2, Berlin, New York, Amsterdam, (1982), 17: Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe Hititçe Büyük Sözlük*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, (2016), 801.

⁸⁷ HWb Erg. 18: Johann Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, Innsbruck, (2001), 12: David M. Weeks, *Hittite Vocabulary: An Anatolian Appendix to Buck's Dictionary of Selected Synonyms in The Principal Indo-European Languages*, Universty of California Los Angeles, (2006), 165.

⁸⁸ harka-/harga-, henkan-/hinkan salgın, hastalık anlamına gelen kelimeler Hitit metinlerinde ölüm anlamında da kullanılmıştır: Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe Hititçe Büyük Sözlük*, 801: Harry, A. Hoffner- Craig Melchert, H.C. *A Grammar of The Hittite Language, Part 2*, Winona Lake, Indiana Eisenbrauns,(2008), 28.

⁸⁹ HWb Erg., 18: Ünal, ibid, 801: Hoffner, *Hittite et Asanique*, 34.

⁹⁰ HWb Erg., 298.

⁹¹HWb Erg. 26: Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary, Vol. 1-2*, 99: Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe Hititçe Büyük Sözlük*, 874.

⁹² Ünal, ibid, 801: Hoffner, *RHA*, 59; KUB 30.10 (CTH 373) numaralı metinde “manman dandukisnas-a DUMU-as ukturi huiswanza esta”, “eğer ölümlü insan sonsuza kadar yaşasaydı” cümlesinde de belirtildiği gibi “danduki-” ölümlü kişi anlamına gelmektedir. Puhvel, (1984). 286.

⁹³ Ünal, ibid, 807.

Éhešta-(hišta-/hešti-/Dhešta),

É GIDIM,

É.NA₄,

BĪT ABNI: ölüler evi, türbe, mezar, mozole.⁹⁴

Éhuhha-Éhuhhaš: atalar mezarı.⁹⁵

istanza(na)-, pišun/pišunna(n),

ZI,

GIDIM: isim olarak ruh, zihin, irade anlamına gelmektedir.⁹⁶ sıfat olarak ise daha çok *GIDIM* kullanımı yaygındır, ölü, ölü ruhu, hayalet, ruh, ölmüş atalar.⁹⁷

kulluš-/gulluš-/kulluši-: yeraltı dünyasında toz ve sisle birlikte kötü şey: duman?, gaz?⁹⁸

(*SISKUR*) *mantalli-, mantalliya-/matalli-:* ölü ruhlarına sunulan kurban; haksız yere öldürülenler için yapılan ayin anlamına gelmektedir.⁹⁹

NA₄hekur-/ hegur-

NA₄hekur SAG.UŠ,

NA₄hekur NA₄kurušta,

hekur Pirwa

INA hekur: kayalık, anıt kabir, ölü anıtı¹⁰⁰

NINDA.GIDIM: ölü ekmeği¹⁰¹

ŠA AMA-KA UD-az ari: anne gününün yani ölüm günün yaklaşması.¹⁰²

ŠA AMA-ŠU UD-az (annaš UD-az):

⁹⁴ Hoffner, *RHA*, 57: Ünal, ibid, 801.

⁹⁵ Ünal, ibid, 193.

⁹⁶ Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary, Vol. 1-2*, 468: Weeks, *Hittite Vocabulary* 193: Hoffner, *RHA*, 82: Ünal, *Hititçe-Türkçe/Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 801.

⁹⁷ Hoffner, ibid, 273; Ünal, ibid, 801.

⁹⁸ Ünal, ibid, 292.

⁹⁹ HWb Erg., 402: Ünal, ibid, 337.

¹⁰⁰ Ünal, ibid, 184.

¹⁰¹ Ünal, ibid, 376.

¹⁰² Jaan Puhvel, *Hittite Tymological Dictionary V.11 Words Beginnig With SE,SI, DE* Gruyter Mouton, (2021), 114.

UD.KAM AMA: anne günü=ölüm günü.¹⁰³

ŠİMTI, ŠİMTU: ölmek, dünyadan göç etmek; kader, talih.¹⁰⁴

taknaz da-/taknaz pahš-: ölümden kurtarmak.¹⁰⁵

UD.KAM ABI-ŠU AMA-ŠU: babası ve annesinin günü=onun ölüm günü.¹⁰⁶ annaş

šiwat/attaš šiwat: baba veya anne günü, ölüm günü, ömür.¹⁰⁷

UD^{UM} ŠİMTI-KA: senin ölüm günün, kader günün.¹⁰⁸

UD^{UM} ŠİMTI:

UM IMTI=ŪD ĪMTI: ölüm günü, kader günü.¹⁰⁹

ukturi-/ wakturi-: ölümsüz¹¹⁰

3.2. Hitit İnancında Ölüm Tanımı ve Yansımaları

Hititler bir imparatorluğa erişene kadar tüm Anadolu'ya, Suriye'nin bir kısmına, Kuzey Mezopotamya'ya yayılırken kültürel, etnik ve linguistik açıdan farklı geçmişlere sahip bölgelere hâkim olmuşlardır. 1915'te Hitit dilinin çözülmesinin ardından Hattuša'da ortaya çıkan çivi yazılı tabletlerin arasında Hititçenin yanında Sümerce, Akadca ve birçok farklı yerel dillerde yazılmış belgelerin tespit edilmesi kültürel etkileşimin apaçık kanıtıdır.¹¹¹ Hititler farklı kültürleri benimsediklerini ya da bunu kendilerine uyarladıklarını dini-kültürel her alanda göstermişlerdir. Ölüm ve ötesine dair inançları da bu doğrultuda şekillenmiştir. Özellikle Hurri ve Mezopotamya kültürü ile etkileşimler sonucu ölüm ve uhrevi hayatla ilgili ortak inançları benimsemişlerdir. Bazı noktalarda ise Hititler kendilerine has inançlarını da devam ettirmişlerdir.

Eski toplumlar da en bilinen şekliyle ölüm, tanrıların insanlar için karar verdiği zamanda yaşamlarının sona ereceğinin bilindiği bir olgudur.¹¹² Ölüm ne krallar için ne de sıradan insanlar

¹⁰³ HWb Erg. 298: Ünal, *Hititçe-Türkçe/Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 801: Burada “anne günü” ifadesi gerçek anlamda kullanılmamıştır, mecazen bir anlam içermektedir. Hitit metinlerinde bir kişinin ölümü ya da ölüm günü “anne günü” terimi ile ifade etmektedir. Konu hakkında detaylı bilgi için Bölüm 3.2.2'ye bakınız.

¹⁰⁴ HWb Erg., 313: Ünal, *ibid*, 480.

¹⁰⁵ Ünal, *ibid*, 801.

¹⁰⁶ HWb Erg., 298.

¹⁰⁷ Ünal, *Hititçe-Türkçe/Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 484: Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary, Vol.1-2*, 56.

¹⁰⁸ HWb Erg., 313: Ünal, *ibid*, 280. 801

¹⁰⁹ HWb Erg., 298: Hzl, 314: Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary Vol. 1-2*, 320: Ünal, *ibid*, 185.

¹¹⁰ HWb Erg. 242: Ünal, *ibid*, 561.

¹¹¹ Güterbock, “Hittite Mythology”, 141.

¹¹² Piotr Taracha, *Religions of Second Millenium Anatolia*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, (2009), 158.

için kaçınılmazdır. Ölümün duygusal olarak kabullenişinin zor olması ve ne anlama geldiğinin bilinmemesi insanı ölümsüzlük arayışına sürüklese de bunun imkânsız olduğunun farkına varılmıştır. Hitit versiyonu da bulunan Gılgamış'ın ölümünü ele alan edebi metinde Tanrı Enlil tarafından Gılgamış'a gönderilen rüya ölümün kaçınılmazlığını vurgulamaktadır. “*Gılgamış, senin kaderini krallığa uygun kıldı ancak seni sonsuz hayat için uygun kılmadı. Yine de kısa ömür ve gücün kaybı karşısında cesaretini kaybetme, karaciğerin ağırlaşmasın, yüreğin yanmasın! İnsanoğlunun kaçınılmaz sonu geldiğinde cevap olarak sadece sessiz kalacaktır*”.¹¹³ Metinde yer alan bu ifadelerden hangi statüde olursa olsun bir insan için ölüm mutlak son olduğu anlaşılmaktadır. Ve insanın gücü ne olursa olsun ölümün karşısında hiçbir söz hakkına sahip değildir. Ölüm geldiğinde herkes kaderini yaşar ve bunu yaşamak zorundadır. Bu doğrultuda aslında ölüm zoraki bir kabullenıştır. Diğer tüm tanımlar ise ölümü zorla kabullenen insan oğlunu için ortaya çıkardığı bir örtmecedir.

Hititlerde ölüm olgusunu anlamak için onlara ait çivi yazılı metinlerden bunu görmek mümkündür. Ayrıca bu konu ile ilgili kraliyete ait cenaze törenlerine de bakmak gerekmektedir. Puhvel, Hititlerin Hint-Avrupa öncesi inancını, ölümden sonra atalarla buluşma ve arzu edilen ölümü ise ölümden sonraki hayatın su kaynaklarına sahip, el konulmayan, verimli bir çayır da huzur içinde yaşamayı arzu ettikleri inancını devam ettirdiklerini sunmuştur. Ölüm ve ölüm sonrası hayata dair bilgiler Hititlere ait başlıca metin olan kraliyet cenaze ritüelinde belgelenmiştir.¹¹⁴

Hititlerde, antropolojik olarak insanın bir beden ve ruh cevherinden (*iştanza(n)-, ZI*) oluştuğu ve ruhun ölümden sonra öte dünyada var olmaya devam edeceği bilinmektedir. bu nedenle ölüm sadece beden ve ruhu birbirinden ayırmaktadır. Bundan dolayı ölüm zamanı elverişli bir gün “*Uygun Gün (UD.SUG₅)*”, aynı zamanda kişinin “*kaderinin günü*” ya da “*annenin günü*” olarak tanımlanmaktadır. Böyle bir günün uğurlu ya da elverişli gün olarak da ifade edilmesi aslında ölümün kişiselleştirilmesinin kanıtıdır. Bu sayede kişiselleştirilen “*Uygun Gün’e*” kurbanlar da sunulmaktadır. Bu görüş ölümün uygun bir zamanda gerçekleştiği süreçte doğal bir olay olarak algılandığını ifade eder.¹¹⁵

Hititçe metinlerden kralın öldükten sonra ölümler aleminde kendine ait olan topraklarda çiftçilik yapmayı beklediği anlaşılmaktadır. Kralın ölümü üzüntülü bir durumdu ancak bunun nedeni büyük günah (öldüğünde) meydana geldiğinde kralın mutsuz bir şekilde ebediyete

¹¹³ Thorkild Jakobsen, “Death in Ancient Mesopotamia”, ed. Alster, B., *Death in Mesopotamia*, (1980), 20.

¹¹⁴ Craig Melchert, “Death and the Hittite King.” In *Perspectives on Indo-European Language*, (1991), 182.

¹¹⁵ Manfred Hutter, “Jenseitsvorstellungen im Hethitischen Kleinasien und ihre Auswirkungen auf das erste Jahrtausend”, (2013), 169.

devam etmesi değil ölümüyle tanrıların belirlemiş olduğu düzenin bozulmasıdır. Hayatta kalanlar ise ölen için değil kendi yalnızlıkları ve yaşadıkları kayıp duyguları nedeniyle yas tuttuklarına inanılmaktadır.¹¹⁶

Hititler, hayatın doğal bir parçası olarak gördükleri ölümün kaçınılmaz olduğunun farkında olan bir toplum olmuştur. onlar için ölüm hayatın doğal akışının bir parçasıdır ve kimsenin sonsuza kadar yaşamayacağını farkında olmuşlardır.¹¹⁷ Sahip oldukları bu farkındalık metinlerde de kendini göstermiştir. CTH 372,373,374 “Bir Ölümlünün Duası”, Kantuzilli’nin Duası ve Bir Kralın Duası¹¹⁸ örnek metinlerdir. “Bir Ölümlünün Duası” metninde bu durum şu şekilde anlatılmıştır:

Transliterasyon: KUB 31.127 (CTH 372)

Vs. II

⁴³ TI-tar-ma-pa (ha] an-d[a hi-in-ga-ni]

⁴⁴ ha-an-d[a-a]n hi-in-g[a-na-ma-pa an-da TI-an-ni-ia ha-mi-in-kán]

⁴⁵ an-tu-uh-ša-an TI-ta[r Ú-UL uk-tu-ri]

⁴⁶ te-pu pé-e-da-an ka[t-ta]

⁴⁷ TI-an-na-aš UD^{hi.a}-ŠU [kap-pu-m-an-te-eš]

⁴⁸ ku-i-it-ma-an DUMU NAM.U₁₉. [LU uk-tu-u-ri TU-an-za e-eš-ta]

⁴⁹ ma-na-aš-ta ma-a-an [an-tuwa-ah-ha-aš i-da-a-lu-wa i-na-an]

⁵⁰ ar-ta-ri-ia ma-a-na-[at-ši na-at-ta kat-ta-wa-tar]¹¹⁹

Tercüme:

¹¹⁶ Harry Hoffner, “A Scene in the Realm of the Dead”, *A Scientific Humanist. Studies in Memory of Abraham Sachs*. E. Leichty, E. M. de Jong, P. Gerardi (eds.), Philadelphia, (1988), 193.

¹¹⁷ Magdalena Karpelus, “Good Death, Bad Death on the Hittite Attitude Towards Death”, VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, 1/1, (2010), 431.

¹¹⁸ Ayrıca bu üç dua metinlerinin içeriği aynı olmakla birlikte paralel pasajlarında geçtiği anlaşılmıştır. Üç dua da öfkeli kişisel tanrıya aracılık etmesi istenen erkek güneş tanrısına yönelik kapsamlı bir ilahiyle dua başlar; Daniel Schwemer, “Hittite Prayers to the Sun-God for Appeasing an Angry Personal God A Critical Edition of CTH 372-74”, M.Jaques, Mon dieu, qu’ai-je donc fait ?”*Les prières pénitentielles (dingir-ša-dab-ba) et l’expression de la piété privée en Mésopotamie*, Habilitationsschrift, Zürich, (2011), 1.

¹¹⁹ Lebrun, *Hymnes Et Prières Hittites*, 97-98.

(II 39-40) “Yaşam [ölümle] bağlantılıdır ve ölümden [yaşam ile bağlantılıdır].¹²⁰ İnsanın hayatı [ebedi değildir(?)]. Kısa bir dönemdir [...] insanın ömrünün günleri sayılıdır. Bir insan sonsuza kadar yaşasa ve kötü hastalık bulaşsa bu onun için sıkıntı olmaz mıydı?”¹²¹

Ölüm ve yaşam birbirine bağlı iki zıt anlamlara sahiptir, ancak temelinde birbirleri içinde döngü halinde olan iki önemli olgudur. Aslında pasajda insanın faniliği ile ilgili her detaya değinilmiştir. İnsan doğar tanrı ona bir ömür verir, bu ömür tanrılar tarafından belirlenmiştir. Kimse ne zaman öleceğini ya da ne kadar yaşayacağını bilemez ancak ömrünün sonsuz olmadığını bilir. Tanrının bahsettiği insan ömrü sayılıdır ve her geçen gün ömürden eksilir. Yaşam faniler için yeni bir doğuşla başlar ancak ölümden başka bir evrende yeniden doğuştur.

Transliterasyon: KUB 36.44 (CTH 323)

Vs. I.

⁵ [.....DU]MU^{MEŠ} -YA ták-ku LÚ-iš ku-na-an-za n[a²-an a-a]p²-p[a² ...]

⁶ [_ _ G]U₄-[uš] UDU-uš ku-na-an-za na-[an] a-ap-[pa] hu-iš-n[u-an-zi]

⁷ [tu-e-e]l-l[a] DUMU^{MEŠ} -KA ku-in ša-ga-[in] i-ya-an-zi¹²²

Tercüme:

[] oğullarınız []. Fırtına tanrısı karısına (şöyle) dedi: “bana söyle! [(bunları yapan) benim] oğullarımdır. Eğer bir adam öldürülürse, [onlar onu tekrar yaşatabilir mi? Eğer] bir öküz (ya da) koyun öldürülürse, onlar onu tekrar yaşatabilir mi? O zaman oğullarınız hangi mucizeyi gerçekleştirebilir?”¹²³

Hititlere göre ölüm biyolojik bir sondur. Bu nedenle biyolojik olarak varlığı sona eren insan, ölen herhangi bir canlının yaşayanlar arasında tekrar yaşamayacağını ve yaşatılamayacağını farkında olduğunu göstermektedir. Buna göre ölüm onlar için yaşayanların arasına tekrar gelme imkânı sunmayan bir olgudur. Ölüm onlar için yaşayanlar dünyasında bir yok oluşturmaktadır.

¹²⁰ Bu cümlelerin benzeri Mezopotamya metinlerinden ^DUTU ur-sağ ^DUTU maš-sağ adlı metin de şu şekilde geçmektedir: “hayat ölümle yakından ilişkilidir ama hayat ölüme eşit değildir. Hayatın süresini tanrı sayabilir ama ölümün süresini sayamaz”: Cavigneaux, “Deux Hymnes Sumeriens a Utu”, *Et il y eut un esprit dans l'Homme Jean Bottero et la Mesopotamie*, De Boccard, (2019). 11.

¹²¹ Singer, *Hittite Prayers, Society of Biblical Literature*, 38; Karauğuz, Hitit Duaları Kil, 101: Schewemer, “Hittite Prayers to the Sun-God for Appeasing an Angry Personal God A Critical Edition of CTH 372-74”, 42: aynı pasaj Kantuzili’nin dua metninde de yer almaktadır. Bunun için bkz. CTH 373.

¹²² E. Rieken et al. (ed.), hethiter.net/: CTH 323.1.

¹²³ Harry A. Hoffner, *Hittite Myths*, Chicago, (1990), 27; Güngör Karauğuz, *Hitit Mitolojisi*, Çizgi Kitabevi, (2021), 82.

Ölüm, zamanı dolan her insan için gerçekleşecek bir olgudur. Ölüm saati denilen “*lammar kartan*” kelime anlamıyla “*kesilmiş zaman-zamanı kesmek*” anlamına gelmektedir. Bazı ölüm terimleri atalar inancından türetilmiştir. Mesela kral ya da kraliyetten biri öldüğünde “tanrı olmak [siu(n)-]” kelimesiyle ifade edilmiştir. Bu aslında ata olmak anlamına da gelmektedir. Hititlerde ölen kralların atalarıyla birlikte dağda ikamet ettiği bilinmektedir. III.Hattuşili II. Šuppiluliuma’nın ölümü için “*büyükbabam Šuppiluliuma dağa ulaştığında*” ifadesi bunu desteklemektedir.¹²⁴ Bu ifade Hitit dininde dağlar tanrıların mekanları olduğunu ve bu nedenle Hitit krallarının öldükten sonra dağa ulaşması onların tanrı olduğunu desteklemektedir. Ayrıca kralların da öldükten sonra mekanlarının dağlar olacağı anlaşılmaktadır. Kralların bu ayrıcalığından dolayı kraliyet ve halk arasındaki ölümün tanımı da farklıdır. Sıradan insanlar için “*öldü*” ifadesi kullanılırken krallar için “*tanrı oldu*” ifadesi kullanılmıştır.

Hititler de hiyerarşik bir ilişki vardır. Bu nedenle ölüm herkes için aynı anlamı ifade etmemektedir. Metinlerde sıradan bir insan için ölümün ne anlamına geldiğine dair kesin bir şey söylemek zordur. Ancak kral ya da kraliçenin ölümü “büyük günah/felaket” anlamına da gelmektedir. “Hattuša’da büyük bir günah /felaket meydana geldiğinde ve kral ya da kraliçe bir tanrı olduğunda...”¹²⁵ ifadesi de onlar için ölümün tanrılaşmak olduğunu göstermektedir. Ayrıca Kral ya da kraliçenin ölümü ilahi düzenin ihlali olarak görülmektedir. Yani kralların ölmesi düzenin durduğunu, düzenin durması ise yönetimin ve huzurun bozulmasına sebep olarak yorumlanmaktadır.¹²⁶ Kral dünyada tanrının vekiliydi, ülkeyi yönetmekle birlikte halkına ve tanrıya karşı önemli sorumlulukları vardı. Bu nedenle kralın ölmesi düzenin bozulması ve yeni bir düzenin sağlanması için meydana gelebilecek sıkıntıları da beraberinde getirecekti.

Hititler için ölümün başka ifadelerden biri de “*kendi kaderinin günü*”¹²⁷ olarak bilinmektedir. III. Hattuşili’nin Tarhuntašša krallığının başında olan yeğeni Ulmi-Teşup’ için söylediği “UD-UM ŠIMTI-KA ari” kaderinin günü yaklaştı”¹²⁸ ifadesiyle kişinin gelecekteki ölümüne atıfta bulunmaktadır. Bu ifade miras haklarıyla ilgili düzenlemeler için yapılan antlaşmalarda da yer almıştır. “*Kendi kaderinin günü geldiğinde, (o zaman oğlunu alıp onu kral*

¹²⁴ Haas- Koch, *Religionen des Alten Orients*, 201-202.

¹²⁵ Ian Rutherford, "Achilles and Šalliš Waštaiš Ritual: Performing Death in Greece and Anatolia," in *Performing Death: Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterranean*, ed. Nicola Laneri, Oriental Institute Seminars 3 (Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 2007), 223.

¹²⁶ Oliver Gurney, *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford: British Academy by Oxford University, (1977), 59.

¹²⁷ KBo IV 10+XL 69+ 1548/u: 5, CTH 40:

na-an šal-la-i pji-di-za a]n-nu-uh-ša-aš nu-ut-ta U₄-UM ŠI-IM-TI-KA a-ri

.. çünkü sen ölümlüsün ve senin de kader günün (ölüm günün) gelecek: Hout,V.D. (1995). *Der Ulmitešubb-Vertrag: Eine Prosopographische Untersuchung*, Wiesbaden: Harrassowitz, *Stbot* 38, 22-23.

¹²⁸ Jaan Puhvel, “Hittite Annaš Šiwaz”, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*, 83, (1969), 59.

yapacaklar)” ifadesi resmî belgelerde ölümün tanımını göstermektedir. Ölümü tanımlayan bir diğer ifade ise “İyi Gün/Uygun gün¹²⁹” terimidir. Bu terim genellikle ölüm anını belirtmek için kullanılmıştır.

Hititler için ölümü ifade eden başka bir anlam ise “anne günü veya anneye ulaşmak” terimleridir Hitit kralı Muwatalli’nin Wilusa’lı Alaksandu’ya söylediği “ŠA AMA-KA UD-az arı” “annenin günü yaklaştı”¹³⁰ ifadesi tehditkâr şekilde kişinin ölümünü belirtmesinin yanında ölüm için yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu ifade bireyin annesinin onu ölümden kurtarıp yeraltı dünyasından çıkarması yani kişiyi annesinin hayata getirdiği gibi, ölüm zamanı da yeniden yanına gelerek, yeraltı güneş tanrıçasının hükmünden alarak kutsanmışların çayırındaki öte dünyaya götüreceği düşünülmüştür.¹³¹ Patili rahiplerle ilgili kırık bir metinde onların ölen kişi için yer altı dünyasıyla iletişime geçtiği pasajda “anne gününe” açıkça atıfta bulunmaktadır.:

Transliterasyon: KUB 30.28 (CTH 488)

Rs.

⁸ me-mi-iš-kan-zi ka-a-ua-ra-aš pa-it na-aš-ma-ua-ra[-aš ...]x nu-kan šu-uh[-ha]-az

⁹ kat-ta-an-da VI-ŠU me-ma-i ša-ra-a-kan VI-ŠU me-m[a-... I-NA] VII KASKAL'-a-kán

¹⁰ ma-ah-ha-an kat-ta-an-da me-ma -, ku-ua-pi-ua-ra-aš p[a-it ...]x-aš-ši-kán

11 kat-ta-an ša-ra-a me-mi-ia-an-zi an-na-aš-ua-aš-ši [... nu-u]a-ra-an-za

¹² ŠU^{HIA}-it IŠ-BAT nu-ua-ra-an pí-e-hu-te-eš]¹³²

Tercüme:

(8-12) “Patili rahib¹³³: o nereye gitti?

Tanrılar: aşağıdan yukarıya (çatıya): “oraya gitti” derler.

¹²⁹ İyi gün terimi SW ritüel metninde sıkça geçmektedir. Bu ritüelde İyi Gün terimi bazen Yerin Güneş Tanrıçası, Gökyüzünün Güneş Tanrıçası ve ölülerin ruhu gibi adaklar alabilen tanrısallık işaretiyle de görülmektedir: van den Hout, “Death as a Privilege. The Hittite Royal Funerary Ritual”, *Hidden Futures. Death and Immortality in Ancient Egypt, Anatolia, the Classical, Biblical and Arabic-Islamic Worlds*, (1994), 42.

¹³⁰ Puhvel, “Hittite Annaš Šiwaz”, 59.

¹³¹ Joost Blasweiler, “Kings, Queens and Princes of the Hittite Kingdom in the Offering Lists of the Royal Ancestors”, *Arnhem*, 3, (2013), 2.

¹³² Henrich Otten, *Hethitische Totenrituale*, Institut für Orientforschung, (1958), 96.

¹³³ Patili rahib: ölüm ve doğumla ilişkilendirilir ve yer altı dünyasındaki ölülerin nerede olduğunu takip eder: Van Den Hout. “Death Binds: On Some Rites Surrounding Death in Ancient Anatolia”, Herrmann, (ed.) R.-Schloen, J.D., *Remembrance of Me. Feasting with the Dead in the Ancient Middle East*, Oriental Institute, 75-80, (2015), 78: Garry Beckman, *Hittite Birth Rituals*, Wiesbaden, (1983), 237.

“O çatıdan aşağıya doğru konuşur¹³⁴, [onlar] yukarıya doğru altı kez konuşur. Yedinci kez aşağıya doğru söylediğinde: nereye gitti? Aşağıdan yukarıya (çatıya) doğru ona şöyle derler: “onun için (annesinin) günü [geldi ve] (annas-wa-as-si UD-az [aras]) onu elinden tutarak ona eşlik etti.”¹³⁵

Yukarıdaki pasaj da ölmüş bir kişinin öbür dünyada gerçek annesine kavuşacağına inanılmıştır. Ancak burada annenin bir tanrı olarak anılması da mümkündür. Muhtemelen anne olarak ifade edilen tanrı Yeraltının Güneş Tanrıçası (taknaš UTU) olarak kabul edilir.¹³⁶ Ayrıca cenaze ritüelinde sıkça karşımıza çıkan ağıtcı kadınların varlığı da anne günü ile ilişkilendirilmiştir. Ritüelin baş görevlilerinden olan kadınların doğurganlığı temsil etmesi ritüelde bulunmasının en önemli sebeplerinden biri olarak görülmektedir. Ölüm ve doğum benzer olgulardır ve birbiriyle ilişkilidir. İnsanı dünyaya getiren annesi olduğu gibi öldükten sonra diğer aleme geçişinde de annesinin yol gösterici olduğuna inanılmıştır.¹³⁷ Bu nedenle ölümün aslında bir tür doğum anlamına geldiği de bu düşünceyle desteklenmektedir. Ölen kişi yeni alemde varlığını sürdürmek için orada yeniden doğduğunu ifade etmektedir.¹³⁸

Buradaki başka bir husus ise patili rahiplerin konuştuğu tanrılar gerçekten de yeraltının tanrılarıysa o zaman ölen kişinin yani kralın annesi onu yeraltı dünyasından alarak gökyüzüne gitmesine yardımcı olduğuna inanılmıştır. Çünkü yeraltı dünyasından yalnızca kraliyet soyundan gelen kişilerin çıkma hakkı vardı. Ve burada annenin yeraltı dünyasına istediği gibi girip çıkması da kraliyet ailesinden olduğuna inanılmıştır.¹³⁹

Ölüm günü için kullanılan “anne günü, anne ve babasının günü” ifadesi sadece kralın ve kraliyet ailesinin üyelerinin ölümüyle sınırlı olmadığı da düşünülmüştür. Bu düşünceye ölümün diğer dünyaya giden uzun, tehlikeli ve zor bir yol olmasından ve bu yolda annesinin ona yoldaş olacağı inancından kanaat getirilmiştir. Bu yolculuğun varlığına ait bilgilere ölümler için yapılan ritüellerin bir kısmında rastlamak mümkündür. KUB 15.34 I 40-52’de ölen kral için “*yollarınız*

¹³⁴ Ritüede çatıdaki patili rahibin mevcut dünyayı, aşağıdakiler ise yeraltı dünyasının tanrılarını temsil etmektedir. Muhtemelen bu sahnenin cenaze ritüeli veya ölümle ilgili ritüellerin bir parçasını canlandırılmış olduğu düşünülmektedir. Ancak metin oldukça parçalıdır. Hout, “Death as a Privilege. The Hittite Royal Funerary Ritual”, 42-43.

¹³⁵ Otten, *Hethitische Totenrituale*, 97: Van Den Hout, Death as a Privilege. The Hittite Royal Funerary Ritual”, 42, KUB 30.28.

¹³⁶ Garry Beckman, “Hittite Birth Rituals”, *Studien zu den Boğazköy-Texten* 29, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, (1983), 36.

¹³⁷ Rutherford, Achilles And Sallis Wastais Ritual: Performing Death in Greece And Anatolia, 224.

¹³⁸ Beckman, “Hittite Birth Rituals”, 237.

¹³⁹ Hout, Death as a Privilege. The Hittite Royal Funerary Ritual, 44.

yağla mesh edilecek!”¹⁴⁰ ifadesinden de anlaşılacağı üzere ölümler diyarına erişmek için çeşitli yolların olduğu ve bu yolların ölen kişinin annesi ile kolaylıkla aşılacağı anlaşılmaktadır.

Yukarıda Hititler için ölüm ifadesinin ne anlama geldiğini açıklamaya çalışırken genel olarak kraliyet ailesinin ölümü üzerinden gidilmiştir. Nedeni ise Hitit halkına ait ölüm ve ölüm sonrası inançlarını ortaya koyan mevcut bir metnin olmamasıdır. Hitit halkından birinin ölümü nasıl karşılanıyordu ve ölümü nasıl anlamlandırılıyordu bilmiyoruz. Ancak kraliyetten birinin öldüğünü ifade eden terimlerden hem farklılık hem de benzerlik olduğu düşünülebilir. Kraliyete ait ölümle ilgili terimler Hititlerde ölüm olgusuna da genel bir bakış açısı sunmuştur.

Şunu da belirtmek gerekir ki ölüm kavramı birçok kültürde uyku ve rüya ile ilişkilendirilmiştir. Antik dünyada çağdaş geleneksel toplumlardan modern psikanalize kadar uyku genellikle ölümün bir tür ön odası olarak kabul edilmiştir. Uyku ve ölümün ilişkilendirilmesi ikisinin de benzer özelliklerine dayanır. İkisinde de uyuyan beden fiziki olaylara karşı pasif ve duyarsızdır. Bu nedenle bedenin uykuya dalışı bir tür ölüm olarak kabul edilmiştir.¹⁴¹

3.2.1. Hitit İnancında Ölümün Niteliği: İyi ve Kötü Ölüm

Hititler insanın ne zaman öleceğine tanrıların karar verdiğine inanmaktadır. Ancak kişinin öleceği zamanın belirlenmesinde kişinin davranışlarının da etkili olduğuna inanmışlardır. Onlara göre iyi ve kötü ölüm vardır. Bu ayrımı yapan en önemli husus ölümün zamanıdır. Eğer kişi genç yaşta ölür ise insan ömrünü belirlediğine inanılan kader tanrıçaları Gulšeş’leri suçlasalar da böyle ölümleri, insanların geçmişte yapmış oldukları hataların sonucu olarak tanrıların verdiği cezaya bağlamışlardır. Tanrının öfkesi çoğu zaman veba gibi bütün toplumu etkileyen ölümlere de sebep olmuştur.¹⁴² Bu tarz ölümler insanın kendi hataları sonucu kendi ömrünü kısaltmasıyla meydana gelen ölümler olduğuna inanılmıştır.

Beklenmedik bir anda meydana gelen ölümle tanrının belirlediği günde ölmek arasında önemli bir ayrım vardı. Bu ayrımda iyi ve kötü ölüm olarak ifade edilmiştir.¹⁴³ İnsan eğer ölüme kendi sebep oldu ise bu ölümler kötü ölüm olarak kabul edilmiştir. Hitit metinlerinde

¹⁴⁰ Haas- Koch, *Religionen des alten Orients*, 206: Hout, “Death as a Privilege. The Hittite Royal Funerary Ritual”, 210.

¹⁴¹ Alice Mouton, *Reves Hittites: Contribution a une Histoire et une Anthropologie du Reve en Anatolie Ancienne*, Brill, (2007), 84.

¹⁴² Taracha, *Religions of Second Millenium Anatolia*, 158.

¹⁴³ Magdalena Kapelus, “Good Death, Bad Death on the Hittite Attitude Towards Death”, *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri Çorum 2008*, (2010), 432.

“*markištawaš hinkan*”¹⁴⁴ kelimesi hastalık olarak da yorumlandığı gibi beklenmedik ya da ani bir ölümü de ifade etmektedir. *hinkan-henkan* kelimesi de tek başına erken ya da şiddetli ölümü yani doğal olmayan ölümü ifade etmektedir. Hititler, ömürlerinin Gulšeş tanrıları tarafından belirlendiğine inanmışlardır. Eğer kişi bu tanrının yazdığı kaderden önce ölürse bu kötü bir ölüm olarak kabul edilmiştir. Hatta bu tarz ölümlerin nedenleri fal sorgulamalarında bile aranmıştır. Kader tanrıçaları tarafından belirlendiği vakitte ölen kişilerin ölümü ise doğru ölüm, metinlerde “*kader günü* “*UDUM ŠIMTI*, ya da *uğurlu/uygun gün* *^DUD.SIG₅*” olarak geçmiştir.¹⁴⁵

Kötü bir olay sonucunda tanrılar “*henkan*” terimi ile ifade edilen kötü ölüme izin verebilir ya da kendisi ölümü gerçekleştirebilirdi.¹⁴⁶ Ülke içinde baş gösteren veba salgınları kötü ölüme örnektir. Bu nedenle bazı krallar zamanında vebadan kurtulmak için tanrılara yakarışlarda bulunmuşlardır. II. Murşili’nin dua metni bunlardan biridir. Metinde:

Transkripsiyon: KUB 14.12 (CTH 378.III)

Vs. I

¹ *^DUTU ^{URU}A-ri-in-na BE-EL-TI-YA Û DINGIR^{MES} EN^{MES} -YA ki-i ku-it D[Û-en]*

² *nu-kán I-NA ŠÁ KUR ^{URU}Ha at-ti hi-in-kán tar-na-at-ten nu KUR ^{URU}Ha-at-ti hi-in-ga-na-az*

³ *a-ru-um-ma ta-ma-aš-ta-at*¹⁴⁷

Tercüme:

(I 1-6) “Ey Arinna’nın güneş tanrıçası, sahibem. Ey tanrılar, efendilerim. Bu yaptığınız nedir? Hatti ülkesine bir ölüm (henkan/veba) girmesine izin verdiniz, öyle ki Hatti büyük bir sıkıntıya düştü (ve insanlar ölmeye devam etti).”¹⁴⁸

Veba salgını burada kötü bir ölüm olarak kabul edilmiştir. Veba salgının meydana geldiği dönemdeki krallara ait metinlerde bu salgına mutlaka değinilmiştir. Salgından kurtulmak için salgının sebepleri ve sonuçları için tanrılarla anlaşma yapmaya çalışmışlardır. Çünkü bu kötü

¹⁴⁴ *henkan idalu pai-*: kötü bir son hazırlamak anlamına gelen bu ifade kötü ölüm ile aynı anlama gelmektedir: Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe Hititçe Büyük Sözlük*, 771. Kötü ölüm bazı metinlerde *henkan idalu* olarak da geçmektedir.

¹⁴⁵ Claudia Cognetti, “Totenkul und Ahnenverehrung im Hethitischen Anatolien”, (2016), 137.

¹⁴⁶ Kapelus, “Good Death, Bad Death on the Hittite Attitude Towards Death”, 432.

¹⁴⁷ Lebrun, *Hymnes et prières Hittites*, 216.

¹⁴⁸ Lebrun, *ibid*, 218: Singer, *Hittite Prayers*, 56.

ölümün nedeni kendileri ya da önceki krallar döneminde yapılan haksızlıklar, tanrılara yeterince hizmetlerin yapılmaması gibi insan kaynaklı konular olmuştur.

Bir ruhun ölüm anında ebedi kaderini belirleyecek olan unsur da iyi ve kötü ölüme bağlıdır. Bu ilişki ise ölüm şekli (doğal/şiddetli), gömülme (veya gömülmeme) şekli ve kişinin soyundan gelenlerin atalar kültünün bakımı veya ihmali ölümün niteliğinde önemli unsurdur. İyi ölüm daha sakindir doğal nedenlerden olur, uygun şekilde cenaze ritüelleri yapılır ve ölümler kültüne bakım yapılmasıyla ilgilidir. Kötü ölüm ise huzursuzdur şiddet içerir, bu ölümleri hak edenler torunlar tarafından ihmal edilmiş, ölümlerine bakım yapılmamıştır ve gömülmeyi hak etmeyenler olarak kabul edilmektedir.¹⁴⁹ Hititçe metinlerde bu konuyla ilgili örnekler mevcuttur. III.Hattuşili Apolojisinde (KUB 1.2 CTH 81) iyi ve kötü ölümün ayrımını gözler önüne sermiştir: “*Bazı insanlar silahla öldü fakat diğerleri gününde (kaderindeki günde) öldü*”,¹⁵⁰ ifadesi kralın, tanrının belirlediği zamanki ölümle beklenmedik bir anda meydana gelen ölüm arasındaki ayrımın farkında olduğunu göstermektedir. Bu ayrım sonucu silahla meydana gelen ölümle önceden belirlenen ölüm birbirine zıt yani vakitsiz ölüm¹⁵¹ olarak kabul edilmiştir. Zamansız bir ölümleri belirtmek için “*ūm la šimati*” (kaderde olmayan bir gün) ifadesi kullanılmıştır. Yani burada da iyi ve kötü ölüm olarak ayrılan iyi ve kötü gün ifadesi ölümün zamanlı ve zamansız iki şeklini ifade etmektedir.¹⁵² Tunnawi ritüeli¹⁵³ de kötü güne (lanetli/kötü ölüm), kısa yıllara ve tanrının öfkesine karşı korumayı amaçlayan ritüeldir.¹⁵⁴

İyi ölüm kader gününde gerçekleşen, doğal ve beklenen ölümdür. Kötü ya da zamansız¹⁵⁵ denilen ölüm ise adından da anlaşılacağı gibi beklenmeyen bir durumda meydana gelen, salgın, silah, savaş gibi unsurların sebep olduğu ölümlerdir.

¹⁴⁹ Feder Yitzhaq, "Death, Afterlife and Corpse Pollution: The Meaning of the Expression *tāmē' lā-nepeš*." *Vetus Testamentum* 69, 3, (2019), 7.

¹⁵⁰ KUB 1.2 (CTH 81):

(IV 45-46): “⁴⁵nu ku-i-e-eš *IŠ-TU* ^{GIŠ}TUKUL e-kir, ⁴⁶ ku-i-e-eš UD-az-za e-kir” : Heinrich Otten, “Die Apologie Hattusilis III”, *StBoT* 24, Wiesbaden:Harrassowitz, (1981), 27; Karpellus, “Good Death, Bad Death on the Hittite Attitude Towards Death”, 432.

¹⁵¹ Karpellus, “Good Death, Bad Death on the Hittite Attitude Towards Death”, 432

¹⁵²Karpellus, Good Death, Bad Death on the Hittite Attitude Towards Death, 433: Buna benzer bir anlayış Antik Yunan düşüncesinde de vardır. Antik Yunan’da cenaze törenlerinde savaşta ölen kişinin onurlandırılması gerektiğine inanılmıştır. Bu ölüm onlar için “*Kalos Thanatos*” yani güzel ölümü ifade etmektedir. Savaşta onurunu kaybetmemek için hayatını feda eden kişinin ölümü yüceltilmektedir. Savaşçının korkmadan hayatını feda etmesinin ona kalıcı bir ün sağlayacağına inanılmıştır. Bu ölüm aynı zamanda şanlı ölüm (*euklees thanatos*) olarak da tanımlanmıştır. Öldükten sonra şanını devam ettirmenin insanın elinde olduğuna inanılmıştır. Savaşçı ya ölüm şanı kazanacak ama karşılığında kısa ömür ve güzel ölüme sahip olacak, ya da evinde uzun bir ömür sürecek ancak hiçbir şana layık olmayacaktır. bkz: Jean Pierre Vernant, “La Belle Mort Et El Cadavre Outrage”, (1982), 54-55.

¹⁵³ Tunnawi ritüeli için ayrıca bkz., Goetze, Hittite Ritual of Tunnawi; (CTH 409), (1938).

¹⁵⁴ Karpellus, “Good Death, Bad Death on the Hittite Attitude Towards Death”, 432- 433.

¹⁵⁵ Eski Babil metninde kötü ruhların yaşayanları rahatsız etmesine neden olan durumların yer aldığı listede gömülmeme durumu zamansız ölenlerin kaderi olarak yer almıştır. Zamansız ölüm ise kötü ölüme eşdeğerdir. Feder, Death, Afterlife and Corpe Pollution, 413.

Hititler tanrıların isteklerini yerine getirmedeğinde ömürlerini kendilerinin yaptıkları hatalarla kısalttıklarına inanmışlardır. Hitit tapınak görevlileriyle ilgili direktif metni CTH 264’de bu durum kötü ya da erken ölüm şeklinde ele alınabilir:

Transliterasyon: A=KUB 13.4 (CTH 264)

Vs. II

⁷⁰ nu-uš-ma-aš DINGIR^{MEŠ}-aš ZI-ni ha-ap-pár li-e da-at-te-ni

⁷¹ nu-kán šu-ma-aš UKÛ^{MEŠ}-aš u-ua-it-ta-ri ha-ap-pár-ra-aš-ma-aš da-at-te-ni

⁷² DINGIR^{MEŠ}-ma-kán šu-ma-aš I-NA EGİR UD-^{MI} an-da ša-an-hi-eš-kán-zi

⁷³ nu-uš-ma-ša-at A-NA ZI^{HLA}-KU-NU DAM^{MEŠ}-KU-NU DUMU^{MEŠ}-KU-NU
SAG.GEME.[İ]R^{MEŠ}-KU-NU

⁷⁴ i-da-a-la-u-an-ni-pát ra-an-ta-ri na-aš-ta DINGIR^{MEŠ}-aš-pát ZI-ni

⁷⁵ i-da-at-ten nu NINDA-an e-iz-za-at-te-ni ua-a-tar-ma e-ku-ut-te-ni

⁷⁶ É-ir-ra-za i-ia-at-te-ni UKÛ^{MEŠ}-aš-ma-at-kaán zı-Nİ li-e-[pát i-i]a-at-te-ni

⁷⁷ nu-za UG₆-tar li-e uš-ni-ia-at-te-ni UG₆-tar-ma-za ua-a-ši-ia-[at-te]-ni li-e¹⁵⁶

Tercüme:

(II 65-72) “Siz tanrıların isteği (olmaksızın) alışveriş yapmayın. Eğer size o insan kötülük ederse (ve) siz alışveriş yaparsanız tanrılar gelecekte sizden intikam alırlar. Onun için size, canlarınıza, karınıza, çocuklarınıza ve hizmetçilerinize kötü niyetle bulunur. Bu bakımdan tanrıların isteğine göre hareket ediniz. (Ancak bu şekilde) ekmeği yiyecek ve suyu içeceksiniz ve ev kurarsınız. İnsanın isteğini yapmayınız. Ölümü satın almayınız ve ölümü satmayınız.”¹⁵⁷

Bu ifade aslında kötü ölüm inancına çok yakındır. Çünkü kişi ölümünü kendi bilinci ile yaptığı hata sonucu öne çekmiştir. Hata ne olursa olsun tanrıların isteğine uymadığı aşıkardır. İnsanoğlu kendi gibi fani olan insanın isteğini önemsemesi tanrıların hoşlanmadığı bir durumdur. Bu hata elbette tanrıların yaptırımlarıyla sonuçlanacaktır. Eğer kral bir hata yaptıysa genelde ülkeyi felakete sürükleyen olaylar meydana gelirken, birey için ise bu yaptırımlar ölüm ile sonuçlanmıştır. Aslında birey burada tanrılar tarafından bahsedilen ömrünün kısalmasına neden olmaktadır. Burada ne kendi ömrünü ne de başkasının ömrünün kısaltılmaması

¹⁵⁶ Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*, DTCF Basımevi, (1985), 50.

¹⁵⁷ Güngör Karauğuz, *Hitit Tarihi ve İdari Kıl Kitaplar, Çizgi Kitabevi*, (2019), 171; Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*, 51.

istenmiştir. Yani kendi de dahil kimsenin ölümüne sebep olunmaması için uyarılmıştır. Yoksa insanın kendi iradesiyle ömrünü kısaltmak kötü ölümle eşittir.

Hititçe bir dua metninde “eğer siz *ey yüce tanrılar, bana karşı kötü bir şey arıyorsanız, benim günlerimi, aylarımı ve yıllarımı kısaltırsınız*” ifadesinden insanın ömründe mutlak iradeye sahip tanrının, insan ömrünü istediği gibi uzatıp, erken bir ölümü uygun görerek kısalttığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁸ Sonuç itibari ile erken zamanda gerçekleşen ölümlerin iyi kabul edilmediği aşıkardır. Ancak uzun ömürler iyi ölüm olarak kabul edilmiştir. Metinlerde “*uzun yıllara*”¹⁵⁹ yapılan atıflarda bundan kaynaklanmaktadır.¹⁶⁰ Yani uzun yıllar “*uygun ölüm*” olarak kabul edildiği için insanın istediği ölüm şeklidir. Özellikle dua metinlerinde kral, kraliçe ve onların soyu için istenen uzun yıllardan maksat ise uygun ölümün gerçekleşmesidir. Kısacası ölümün geç bir vakitte tecelli etmesidir. Aşağıdaki pasaj buna iyi bir örnektir:

Transliterasyon: A.KUB 30 15. B.KUB 33.16. C.KUB 33.21 (CTH 326)

Rs. III

²⁰ [fAš-mu-ni-kal-la-ya DUMU^{meš} DUMU.MUNUS^{MEŠ} ha-aš-šu-uš]

²¹ [ha-an-za-aš-š]u-uš ta-lu-ga-u[š MU.KAM^{Hi.A}-uš pé-eš-ki]¹⁶¹

Tercüme:

(III 20-21) “(Tanrı) [krala] ve (kraliçe) Ašmunikal’in oğullarına, kız çocuklarına, [ikinci ve üçüncü kuşaktan nesillere] uzun [yıllar] versin.”¹⁶²

Burada uzun yıllar ifadesi ile hem ömür hem de kral ve soyunun ülkenin geleceği için yönetimin devamlılığının sağlanması da amaçlanmış olabilir. Uygun ölüm aslında yaşla da ilgilidir. Günümüzde bile sıralı ölüm isterken aslında toplum içinde daha ileri yaşlı bireyler kastedilmektedir. Hitit inanç sisteminde de benzer bir anlayış mevcuttur. Onlarda tanrılardan

¹⁵⁸ Kapelus, Good Death, Bad Death on the Hittite Attitude Towards Death, 432.

¹⁵⁹ KBo 26.124, IV 27-31 (CTH 324) ve KUB 29.1, IV 17-21 (CTH 414) numaralı pasajda “*GİŠ.eya*” ağacı uzun ömürle ilişkilendirilen bir ağaç olarak karşımıza çıkmaktadır. KUB 13.8 (CTH 252) numaralı metinde ise bu ağacın taş evin önüne dikildiğinden bahsedilmektedir. Bu nedenle ağacın ölüm, ebediyet, sonsuzluğu simgelediği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu ağacın hangi ağaç olduğu konusu kesin olmasa da bahsedilen metinlerde sonsuzluğu simgelemesi ve yapraklarını hiçbir zaman dökmemesi nedeniyle çam ağacına benzetilmektedir: Turgut, (2018).173. O zaman krallar için istenen uzun yıllar ile eya ağacı arasında bir ilişki olmalıdır.

¹⁶⁰ Hutter, “Jenseitsvorstellungen im Hethitischen Kleinasien und ihre Auswirkungen auf das erste Jahrtausend”, 169.

¹⁶¹ Emanuel Laroche, “Textes myologiques Hittites en Transcription”, RHA 23, (1965), 120.

¹⁶² Hoffner, Hittite Myths, 25: Karauğuz, *Hitit Mitolojisi*, 91: Anna Maria Polvani.- Franca Daddi, *La Mitologia Ittita*, Paideia, (1990), 105.

“uzun yıllar” talep ederken insanların arzu ettiği ölümü yani doğal ölüm sonucu ileri yaşlarda meydana gelen ölümü kastetmişlerdir.

Hititler kötü ölümle öldüğüne inandıkları kişinin insanlardan uzaklaştırılarak ve insana zarar vermeden yeraltı dünyasına gönderilmişlerdir.¹⁶³ İnsanların işlemiş oldukları suçlara karşı kötü ölüm verildiğine dair bilgiler de metinlerde mevcuttur. CTH 265 numaralı metinde kraliyet memurlarının vazifelerini yerine getirmedeği takdirde tanrılardan kötü ölümle cezalanması istenmiştir. Metinde şu şekilde ifade edilmektedir:

Transliterasyon: IBoT 4.5 (+) KUB 13.3 (CTH 265)

Vs. II.

¹⁴ ku-wa-pí UD-at LUGAL-wa-aš ʾZIʾ-za iš-ḫi-iz-zi-ia-zi

¹⁵ šu-me-eš-ša EN^{MEŠ}.TU₇ ḫu-u-ma-an-du-uš ḫal-zi-iḫ-ḫi

¹⁶ nu-uš-ma-aš ÍD-i ma-a-ni-i[a-a]ḫ-mi nu ku-iš pá-ku-e-eš-zi

¹⁷ na-aš LUGAL-aš ÍR-iš ku-iš pa-ap-ri-iš-zi-ma

¹⁸ na-an-za-an LUGAL-uš Ú-UL ʾiʾ-la-a-li-ia-mi

¹⁹ QA-DUM DAM-ŠU-ši DUMU^{MEŠ}-ŠU Ḫ[U]L-lu ḫi-in-kán pé-e-an-ʾzi¹⁶⁴

Rs. III.

³ an-da-ma-za šu-me-e-eš ku-i-e-eš LÚ^{MEŠ}E-PIŠ KUŠE.SIR

⁴ nu LUGAL-aš KUŠE.SIR ku-i-e-eš an-ni-iš-kat-te-e-ni

⁵ nu KUŠ GU₄ ŠA É LÚ^{MEŠ}MUḪALDIM da*-a-aš-ka₄-te-en

⁶ dam-ma-i-in-ma le-e da-a-aš-ka₄-te-e-ni

⁷ ku-iš dam-ma-i-in-ma da-a-i EGIR-pé-ez-zi-ia-ma-at

⁸ iš-tu-wa-a-ri nu-uš-ši QA-DUM NUMUN-ŠU ḪUL-lu ÚŠ-an pí-ia-an-zi

12' 18-20.

¹⁸ ták-kuša-a-na-at-te-e-ni-ma ap-pé-ez-zi-ia-an-ma-at

¹⁹ iš-tu-wa-a-ri nu-uš-ma-aš QA-DUM DAM^{MEŠ}-ʾKUʾ-NU

¹⁶³ Hutter, “Jenseitsvorstellungen im Hethitischen Kleinasien und ihre Auswirkungen auf das erste Jahrtausend, 169.

¹⁶⁴ Jared Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*. (2013), 80.

²⁰ DUM^{MEŠ}-KU-NU X(NU) i-da-a-lu ʰi-in-kán pí-ia-an-zi¹⁶⁵

Tercüme:

(II 14-19) “Bir gün öfkeme yenik düştüğümde, ben, kral v ben siz mutfak görevlilerinin tümünü çağıracağım. Sizi nehir ordal işkencesine tabi tutacağım. Temizlenmiş suçsuz) olan kişi kralın hizmetkârıdır. Fakat suçlu olanla ben kral ile hiçbir bağı olmayacaktır. (Tanrılar) kötü bir ölümü kötü kader karısı ve oğulları ile ona verecektir.”¹⁶⁶

(III 3-8) “Ayrıca ayakkabı imalatçıları olan ve kralın ayakkabılarını yapan sizler. Sığır derisini sürekli mutfaktan alınız. Başka bir yerden almayınız. Kim başka bir yerden alırsa, sonradan anlaşılırsa, nesli ile ona (tanrılar) kötü ölümü kötü kader verecekler.”

(12’ 18-20)

Eğer (olayları) gizlerseniz ve sonradan ortaya çıkarsa, karılarınız, oğullarınızla birlikte (tanrılar) size kötü ölümü verecekler.¹⁶⁷

Kötü ölüme dair uygulamalar en iyi şekilde memurlarla ilgili talimatların yer aldığı belgelerde geçmektedir. Metinlerde öncelikle tabi ki krala karşı yerine getirilmesi gereken sorumluluklar baz alınmıştır. Eğer memurlar krala karşı sorumluluklarında hata yaparsa ceza olarak tanrılar tarafından kötü ölüm verilir. Şunu da belirtmek gerekir ki yukarıdaki bilgiler doğrultusunda kötü ölüm genellikle tanrılar tarafından değil insanın sebep olduğu ya da insan eliyle hayatın sonlandırılması kabul edildiği anlaşılmaktadır. Ancak burada kötü ölüme ceza olarak tanrıların da sebep olduğu anlaşılmaktadır. Bu da tanrıların hoşnut olmayacağı şeylerin yapılmasından dolayı tanrılar tarafından verilen ceza olarak kabul edilebilir.

İyi ölüm ise tanrıların insanlar için belirlediği ömrün sona ermesi ile olmaktadır. Yani insanların sebep olmadığı ölümlerdir. Ayrıca iyi ölüm herkes tarafından istenen ölümdür. Ve doğal süreçler sonucu uzunca yıllar yaşayan insan hayatının sona ermesi ile ilgilidir.

3.2.2. Ölüm Günü

Hurri inancında insanın kaderinin doğmadan önce yeraltı dünyasında belirlendiği kabul görmüştür. Kaderin belirlenmesinde ise yeraltı tanrıçasının yani Allani’nin payının olduğuna inanılmıştır. Ayrıca burada Hurriiler de Yeraltı Tanrıçası Allani’nin “*Hudena Hudellura*” adlı

¹⁶⁵ Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, 82.

¹⁶⁶ Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, 81; Karauğuz, *Hitit Tarihi ve İdari Kil Kitaplar*, 135.

¹⁶⁷ Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, 83; Karauğuz, 136.

ilahi de “Ebe Tanrıçaları” ile bağı da anlaşılmaktadır. Yazılıkaya alayındaki bir çift tanrıça da yazıtlarda Hudena ve Hudellurra olarak belirtilmiştir. Hitit metinlerinde ise bu ilahi ebe tanrıçalar *DINGIR.MAH Gulšeš* ile eşdeğer kabul edilmiştir. Ayrıca bu tanrıçalar büyüsel uygulamalarda hastayı yeraltı tanrılarının güçlerinden korumak için ilahi ana aktörler olarak görülmektedir.¹⁶⁸ Bu ilişki doğrultusunda kader tanrıçaları ve yeraltı tanrılarının insan ömrünün uzunluğu ve kısalığının kısacası ölüm gününün belirlenmesinde etkili olduğu ortaya çıkmaktadır.

Hititçe *gün=siwatt-/UD* kelimesi ile belirtilmiştir. *UD.SIG₅* (*uğurlu gün*) kelimesi ise mecaz anlamda yaşam, insan ömrü, ölüm günü (yani uzak gün) gibi anlamlar da kullanılmıştır. Aynı zaman da birinin uzun ya da kısa ömrünü ifade etmek için insan ömrü kastedildiği metinlerde de anlaşılmaktadır. KUB 8.35 numaralı kehanet metninde 1-3 no’lu satırda “*eğer çocuk beşinci ayda doğarsa onun günleri kısa olacaktır yani yakında ölecek*” anlamına gelmektedir. Yetkililere verilen direktif metninde ölüm günü vurgulanır “*...ona belirlenen gün geldiğinde ölür...*” yani gün kelimesi insan için biçilen bir süre yani ömür anlamın gelmektedir. Hattuşili’nin Apoloji metninde de “*gün*” kelimesi tanrı tarafından belirlenen ölüm gününü kastetmek için de kullanılmıştır. Arınma ritüellerinden birinde “*yaşlı kadın (MUNUSŠU.GI) hastadan kötü günü*” aldı ifadesi ile zamansız ölüm yani kötü ölüm tehlikesinin engelleyerek ölüm gününün uzaklaştırıldığı belirtilmiştir.¹⁶⁹

Gün kavramına, Hitit ritüellerinde çok önem verildiği Hatti’nin yeraltı tanrısı Lelvani’nin huzurunda ibadetler yapılmasıyla anlaşılmaktadır. Hatta bazı önemli günler tanrılaştırılmıştır. G. Steiner’e göre büyük kraliyet cenaze töreni boyunca tanrılaştırılmış “*şanslı/uygun gün (UD.SIG₅)*” ölüm gününün tayini için onurlandırılan en önemli tanrılardan biri olarak kabul edilmiştir. Ancak bu durum ölüm gününü belirlemek için bir örtmece olabileceği düşünülse de bu konuda kesin bir kanıt yoktur. Hattuşa’da Akkadça yazılmış metinlerde doğal nedenlerden gerçekleşen ölümlerde yani bir kişi doğduğunda onun kaderi tanrılar tarafından belirlenirken ölüm gününün de belirlendiği gün “*U₄.UM ŠI-IM-TI(-KA) kader günü*” ifadesiyle karşılaşılmıştır. Muhtemelen “gün” ve “ölüm günü” nün özdeşleşmesi büyük olasılıkla Suriye ya da Hurri aracılığıyla Mezopotamya’dan benimsendiği düşünülmüştür.¹⁷⁰

Hitit metinlerde geçen gün ifadesinin anlamına ek olarak sanki kader tanrıçalarının belirlediği ömrü de kapsamaktadır. Hititlerde de insanların doğum ve ölümüyle ilgili kaderi

¹⁶⁸ Taracha, *Religions of Second Millenium Anatolia*, 125.

¹⁶⁹ Kapelus, "Good Death, Bad Death: On the Hittite Attitude Towards Death", 432- 433.

¹⁷⁰ Kapelus, "Good Death, Bad Death: On the Hittite Attitude Towards Death", 433.

kader tanrıçaları olarak bilinen Gulšeşler¹⁷¹ belirlerdi. Ölümü yaklaşan insanların dünyadaki ipini kader tanrıçalarının kestiğine inanılmıştır. Böylece ölen insanlar Gulšeş sayesinde kader gününe ulaştığı inancı vardır.¹⁷²

Ölümsüzlüğü arayan Gılgamış'ın destanında da kader tanrıçalarına vurgu yapılmıştır: aşağıdaki pasaj ölümün kaçınılmazlığını ve bilinmezliği vurgulanırken bireyin öleceği günü asla bilemeyeceği ifade edilmektedir. Ayrıca bu metin Mezopotamya'nın ölüm anlayışını yansıtmaktadır.

*“Büyük tanrılar Anunnaki bir toplantıda buluştu ve Mammitu onlarla kaderi belirledi. Hayatı kurdular, ölümü kurdular ama ölüm gününü hiçbir zaman bildirmedi.”*¹⁷³

MÖ. 3. binlere ait olan metinde insanların kaderlerini belirleyen tanrıların olduğunu bilmeleri ilgi çekicidir. İnsanların kaderini tayin eden güçlerin olduğu bilinci o dönemden beri var olmuştur. Bu tanrılar insanlara hayat verir ve onlar tarafından hayatlarının sonlandığına inanılmıştır. Ancak hiçbir zaman insanların ne zaman öleceğini bildirmediğini de ifade etmişlerdir.

CTH 484 numaralı metin Kader Tanrıçaları için yapılan ayinden oluşmaktadır. Kader tanrıçalarına yapılan özel ayinler, bu tanrıların Hititler için önemli tanrılar arasında olduğunu göstermektedir.

Transliterasyon: KBo 51.93, KUB 15.32 (CTH 484)

Vs. I

¹ DINGIR.MAH^{HLA D} Gul-ša-aš ŠA DINGIR^{MEŠ} NÍ.TE^{MEŠ}-aš UN-aš DINGIR.MAH^{MEŠ}

² D^D Zu-uk-ki-in An-zi-li-in KASKAL-az kiš-an ħu-u-it-ti-ia-an-zi

Tercüme:

¹⁷¹ Kader tanrıçası olarak bilinen Gulš ilahları hakkında Carruba tarafından farklı bir bilgi ortaya atılmıştır. Bu tanrının genellikle çoğul formda görüldüğü ve ayrıca sık sık DINGIR.MAH ideogramı ile birlikte kullanılmaktadır. Tanrının adının Gulš ya da GUL-(a)š- okunması, Carruba'nın önemli kanıtlarına rağmen kesin olarak kabul edilmemiştir. Önceki kaynaklara göre bu tanrı ya da tanrıların doğası hakkında iyi bir genelleme von Schuler, H.W. Haussing tarafından yapılmıştır. Tanrılar için nehir kıyısına (uappu) çukur kazılır, kazılan çukurlarla kader tanrıları memnun edilirse kişiye uzun ömür, güç ve sağlık bahsedilecektir (KBo xv 25). Güterbock'un tercüme ettiği Ullikummi mitinde “Gulš Tanrıları” bir çocuğun doğumu ve yetiştirilmesiyle bağlantılı olarak ortaya çıkmaktadır”. “ve kader tanrıçaları (^DGul-šu-uš) ve (ana tanrıçalar çocuğu kaldırdı ve] onu Kumarbi'nin dizlerine koydu”. Kader tanrıçalarının insanların kaderlerini belirlediğine dair pasajlar olduğu gibi Gulš tanrıları insanın varoluşuyla ilişkili görülmektedir. heinrich Otten- Jana Siegelova, “Die Hethitischen Gulš-Gottheiten Und Die Erschaffung Der Menschen”. (1970), 32.

¹⁷² Collins, *The Hittites and Their World*, 192.

¹⁷³ Beckman, *The Hittite Gilgamesh*, 63; Jean Bottero, *Gılgamış Destanı: Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*, Çev. Orhan Suda, YKY, (2013), 187.

(I 1-2) “insan vücutlarının tanrıları olan (kader tanrıçaları) MAH ve GUL-ša (ile birlikte) (doğum tanrıçaları) Zukki ve Anzili şu şekilde çağrıştırılır.”¹⁷⁴

Kader tanrıçaları insanın ömrünü belirleyen kısaltan ya da uzatan tanrılar olarak kabul edilmektedir. Özellikle krallar ve kraliçeler için dileklerde bulunurken birçok metinde kader tanrıçaları içinde sunular hazırladıkları anlaşılmaktadır. Onlara yapılan ritüellerin amacı belki de kader tanrıçalarını memnun ederek onlardan ölüm gününü uzaklaştırmak olmalıdır.

Kısacası Hitit metinlerinde ölümü ifade eden kelimeler aslında ölüm gününü de ifade etmektedir. Mesela “anne günü ve kader günü” de ölüm günlerine örnek olarak görülebilir. Zaten insanlar doğduğunda ne zaman öleceği kaderine yazılmıştır. Bunun için ölüme ve ölüm gününe “kader günü ya da anne günü” demek mantıklıdır.

3.2.3. Rüya ve Ölüm İlişkisi

Antik toplumlarda rüya dış bir kaynaktan alınan vizyonlar olarak değerlendirilmiştir. Özellikle ölmüş kişiler ve tanrıları rüyalarda görmek bu anlayışı güçlendirmektedir. Eski Yakın Doğu’da rüyalar, sıradan insanların başka varlıklarla iletişim kurma yöntemi olarak kabul edilmiştir. Hititlerde de rüya görmek aktif bir deneyim olarak ifade edilmiştir.¹⁷⁵ Rüyalar insanlar için eski zamanlardan beri bir işaret olarak algılanmıştır. Mezopotamya’ya ait eski bir rüya kitabı olan, adını rüya tanrısı Zaqiqu’dan alan kitap serisidir. Seri adı da Zaqiqu ya da Ziqiqu olarak bilinmektedir.¹⁷⁶

Hitit inancında rüya, kirlenme ve ölüm birbirine bağlı kavramlar olarak anlaşılmaktadır. Rüya hastalığa neden olan kirlenmeyi taşıyabilecek bir araçtır ya da hastalığa karşı mücadele etme yolunu gösteren bir alamet olarak kabul edilmiştir. Ayrıca rüyalar ölümlerin ruhlarının sıkça uğradığı yerlerdir. Mezopotamya inancında da rüyanın hastalık ve ölüm ile bağlantısı mevcuttur. Uyku insanı fiziksel hareketsizliğe mahkûm etmektedir. Bunun sonucunda uyuyan kişinin ölüye daha çok yaklaştığına ve ona benzediğine inanılmıştır. Bu nedenle uyku ölümün bekleme odası olarak görülmüştür. Rüya ise diğer dünyaya yani ölümler diyarına açılan bir pencere olarak kabul edilmiştir. Rüya, insanın ölüm sonrası ruhun hayatta kaldığının kanıtıdır.¹⁷⁷

¹⁷⁴ KBo 51.93, KUB 15.32.Hethiter.net/: CTH 484.

¹⁷⁵ Garry Beckman “On Hittite Dreams”, (ed. Singer, I.), *Luwian and Hittite Studies Presented to David Hawkins on the Occasion of his 70TH Birthday*, (2010), 26.

¹⁷⁶ Elyze Zomer, "The Logic behind Mesopotamian Dream Omens." *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, (2024), 352.

¹⁷⁷ Mouton, *Rêves hittites: Contribution à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie ancienne*, 317.

Rüya, ister gören kişinin yaşadığı bir gösteri olarak tasarlanmış olsun, ister insanın aktif bir şekilde katıldığı bir olay olarak kabul edilsin, her zaman zihin ve ruhun uyanık olduğu bir an olarak kabul edilmiştir. Bu modern nörofizyolojinin paradoksal uyku dönemi olarak açıkladığı olaydır. Beden hareketsizdir zihin ise aktiftir. Ruhun uyku sırasında uyanık olduğuna inanılmıştır. Bu inanç doğrultusunda birçok toplum da ruhun ölümsüzlüğünü kabul etmişlerdir. Eğer ruh rüya aracılığıyla hayatta kalabiliyorsa o halde nihai uyku yani ölüme dayanması gerektiğine inanılmıştır. Böylece uyku ile ölüm arasındaki bağlantı teyit edilmiş olurken rüya ile ruhun da öteki dünyada varlığı da doğrulanmış olmaktadır. Bu olay Gılgamış destanında ölüm ile uyku arasında pek çok bağın kurulmasının nedeni olabilir. Nasıl ki uyku yarı ölüm haliyse ve zihin, ruh uyanıksa, öldükten sonra da ruhun hayatta kalacağı ilişkisi kurulmuştur.¹⁷⁸ Bu nedenle Hititlerde dahil diğer eskiçağ toplumlarında rüyaların ölümle ilişkisi olduğuna inanılmıştır. Hatta Gılgamış destanında bu yakınlığa dikkat çekilmiştir. Destanın onuncu tabletinde “*uyuyan ve ölü birbirine benzer, ölüm onlardan ayırım yapmaz*”¹⁷⁹ ifadesinden iki durumun birbirine benzer olduğunu göstermektedir. Burada insanın uyku ya da rüya anındaki halinin ölümlerden benzersiz olduğunu ifade etmektedir. Tabi ki insanın rüya ya da uyku halindeki durumu sadece ölü birine benzediğinden kaynaklanmamaktadır. Rüyalar insanlara uyarıcı mesajlar olarak kabul edildiği için kişinin hayatını etkileyecekleri olayları gördükleri inancı da vardır. Bazı durumlarda ya da inançları doğrultusunda öleceklerine inandıkları rüya yorumları bile olmuştur. Bu inanç birçok eskiçağ toplumunda olduğu gibi Hititlerde de olmuştur.

Hitit Anadolu’sunda rüyalar tanrıların mesajları olarak kabul edilmiştir. Tanrının isteğini ölümlüye iletilmesinin en yaygın yolu rüyalar aracılığıyla gerçekleşmiştir. Bu rüyalar genellikle kehanet soruşturması yöntemi olarak da kabul edilmiştir.¹⁸⁰ Bundan dolayıdır ki rüyalara çok özenle yaklaşılmış, çıkarılan yorumlara önem verilmiştir. Rüyaların korkutucu özelliğinden dolayı belki de Anadolu insanı rüyaları anlamaya ve onları kontrol altına almaya çalışmışlardır. Hititçe çivi yazılı metinlere göre rüya, uyku sırasında ortaya çıkan, görsel ve işitsel unsurlardan meydana gelen psikolojik bir fenomen olarak tanımlanmıştır¹⁸¹ Rüya Hititçede “*tešha-,zašhai-,U*” şeklinde geçmektedir.¹⁸² Fiil hali ise metinlerde genellikle “*bir Hititli rüya görür*

¹⁷⁸ Mouton, *Rêves hittites: Contribution à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie Ancienne*, 85.

¹⁷⁹ Bottero, *Gılgamış Destanı: Ölmek İstemeyen Büyük İnsan* 162.

¹⁸⁰ Gulia Torri, "Strategies for Persuading a Deity in Hittite Prayers and Vows." *Die Welt des Orients* 49, (2019), 58.

¹⁸¹ Alice Mouton, “Portent Dreams in Hittite Anatolia”, (ed. Hamori, J.E.- Sökh, J.), *Perchange to Dream: Dream Dvination in The Bible And The Ancient Near East*, SBL Press, (2018), 27.

¹⁸² Hoffner, RHA, 36.

(teshan/zanhain auš-), “rüyada görür” (tešhi/zahhiya auš-) ya da “rüya aracılığıyla görür” (tešhit/tešhaz/zahhiyaz auš-) şeklinde geçmiştir. Hititce rüya metinleri genellikle kral, kraliçe, kraliyet ailesi ve saray mensuplarına aittir. Ancak halka ait rüyaların da toplumun üst kesimlerinden farklı olmadığı düşünülmüştür. Hititler, rüyaların ilahi mesajlar verdiğine inanmışlardır. Rüya genellikle tanrılar tarafından uyarı, talimat ve kehanetler içermiştir. Hititler rüya yorumlarını da bu konuda bilgili kişilere yaptırmışlardır. Bunlar arasında kahinler ve rahipler de rüya yorumlarında bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁸³

Hititce çivi yazılı metinlerde rüyalar çoğunlukla rüya gören kişi ile bit ölü (Sümerce GIDIM, Hititçe akkant-) arasındaki karşılaşmayı ele almaktadır. MÖ. 1. bin yıla ait Mezopotamya omen derlemelerinde de ölülerin rüyada sanki canlıymış gibi görülme ihtimali ele alınmaktadır.¹⁸⁴

Hititler, rüyalar da bazen tanrılardan bir şeyin sonucunu öğrenmek için soru sorup ardından uykuya geçtikleri inkubasyon ritüelini de gerçekleştirmişlerdir. Bu bir kehanet inkubasyonu olarak kabul edilmiştir.¹⁸⁵ Hititlerin bu sayede gördükleri rüyaya göre hareket etmeyi amaçlamışlardır. Rüyanın yorumu olumlu ise o işi yapmayı değilse o işten uzaklaşmayı yeğlemişlerdir.

Hititler iyi ve kötü ölümün varlığına inandıkları gibi rüyanın da iyi ve kötü rüyaların hayatlarını etkileyeceğini kabul etmişlerdir. Bu nedenle kötü rüyaları uzaklaştırmak için de ritüeller yapmışlardır. bunları da tıpkı kirlilik, kötülük, hastalık, iftira gibi yeraltı dünyasına yollamışlardır. Hititler kötü rüyaların büyüler aracılığıyla yapıldığına inandığı için kötü rüyalardan kurtulmak için büyüye başvurmuşlardır. Hitit metinlerinden KUB 24.9+ii 20-25’de bunu kanıtlamaktadır:

Transliterasyon: KUB 24.4 (CTH 402)

Vs.II

²⁰ nu iš-tal-ak-zi nu-za GIŠGAG^{HIÁ} wa-al-ah-zi nu kiš-an te-ez-zi

²¹ ku-iš ku-u-un al-wa-an-za-ah-hi-iš-ki-it ki-nu-na a-pé-e-el al-wa-an-za-ta

²² EGIR-pa da-ah-hu-un na-at-kán ták-ni'(NA)-i kat-ta-an-da te-e-hu-un

²³ na-at tar-ma-a-nu-un nu al-wa-an-za-ta i-da-la-u-e-eş te-eş-hu-uš

¹⁸³ Beckman, "On Hittite Dreams", 26-27.

¹⁸⁴ Mouton, Rêves Hittites: Contribution à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie ancienne, 74-75.

¹⁸⁵ Mouton, Portent Dreams in Hittite Anatolia, 27.

²⁴ tar-ma-a-an-te-eš a-ša-an-du na-at-kán nam-ma ša-ra-a le-e ú-iz-zi

²⁵ na-at da-an-ku-i-iš da-ga-an-zi-pa-aš har-du¹⁸⁶

Tercüme:

(II 20-25) “O kazıkları çakar ve şöyle der: bunu büyüleyen kişi, şimdi onun büyüsünü kaldırdım, onu toprağın altına yerleştirdim ve oraya sabitledim. Büyü ve kötü rüyalar oraya sabitlensin! Bir daha yükletmesinler! Karanlık toprak onları (yeniden yutsun)!”¹⁸⁷

Bu pasaj kötü rüyaların büyüler kadar zararlı olduğunu ve bunun için yeraltına gönderildiğini ifade etmektedir. Yani burada asıl önemli olan rüyaların hem ölümle hem de yeraltı dünyasıyla ilişkili olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca pasaja göre kötü rüyaların büyücüler tarafından yapılması büyücülerin de kötü rüyalara sebep olabilecek kadar gücünün olduğunu göstermektedir.

Hayaletlerin ve kötü ruhların ölümler diyarında yaşadığı göz önünde bulunarak ölümlerin rüyalarda görünmesi rüyalar ile yeraltı dünyası arasında bağlantı kurulmasına neden olmuştur. Klasik dünyada ölüm, uyku ve rüya arasında yakın ilişki kurulmuştur. Bu ilişki Mısır’da da vardır. Onlarda ruh uyuyan bedeni terk ederek, gece yolculuğunu yeraltı okyanusunda geçirdiğine inanılmıştır. Buradaki yer altı okyanusu aslında ölümler alemiyle bağlantılı olan bir mekân olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁸

Bazen bir şeyin onayını almak veya yapılacak şeyin olumlu olup olmadığını görmek için de rüyayı kehanet olarak kullanmışlardır. Rüya tanrının verdiği işarete göre şekillenmişlerdir. Rüyalar uyarı veren mesajlar olduğu için görülen rüyalara önem vermişlerdir. Örnek bir rüya metninde:

Transliterasyon: KUB 15.2+, 31/5-9 (CTH 421)

Rs.

⁵ [(DUB.I.KAM NU.TIL ŠI-PA)T]ma-a-[an-(ša-a)]n A-NA LUGAL ag-ga-tar

¹⁸⁶ Mouton, *Rêves Hittites. Contribution à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie ancienne*, 128.

¹⁸⁷ Mouton, *Rêves Hittites. Contribution à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie ancienne*, 43: Hitit metinlerinde kötü rüyalar ile ilgili bakılması gereken ilk metin Allı ritüelidir, Kešši ve Tunnawi ritüelleri de kötü rüyaları içeren metinlerdir. Detaylı bilgi için bkz: Mouton age.; KUB 24.9 II 17’-30: “... kim bu kişiyi büyülemişse, işte onun büyüsünü geri aldım ve yere gömdüm ve güvence altına aldım. Büyü ve kötü rüyalar güvence altında kalsın. Bir daha çıkmasın ve karanlık yeraltı onu tutsun”: Jean B. Collins, “Neocramancy, Fertility and The Dark Earth: The use of Ritual Pits in Hittite Cult”, (ed. Mireck, P.- Meyer, M.), *Magic and Ritual in the Ancient World*, 2, (2002), 234.

¹⁸⁸ A. Leo, Oppenheim, “The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East”. With a Translation of an Assyrian Dream-Book”. *Transactions of the American Philosophical Society*, 46/3, (1956), 236.

⁶ [(ta-ah-ša-at-ta-ri na-aš-ma-at)-]za-kán Û-za a-uš-zi

⁷ [(na-aš-ma-at-ši IŠ-TU SU^{MEŠ}) na-aš-m]a IŠ-TU MUŠEN^{HIA}

⁸ [(i-ši-ia-ah-ta-ri) na-aš-ma-aš-ši GIS]KIM-İš ku-iš-[(ki)]

⁹ [(HUL-lu-uš ŠA UŠ pí-ra-an k)i-ša-r)i [nu] ki-i [(SISKUR-Š)U]

Tercüme:

(5-9) “Eğer kral için ölüm öngörülmüşse, eğer bunu rüyasında görürse, eğer bu etler veya kuşlar tarafından bildirilmişse ya da ona ölümle ilgili kötü bir alamet göründüyse, bu ritüel onun için geçerlidir.”¹⁸⁹

Yukarıdaki örnek rüyalardan alınabilecek korkutucu rüya mesajıdır. Çünkü rüya yorumunda rüyayı gören kişinin ölümü öngörülmüştür. Ve bu pasaj diğer rüyaların önemli bir uyarıcı olduğunu göstermektedir.¹⁹⁰ Rüya kralın öleceği şeklinde yorumlandığında hastalık ve büyü uygulamalarında olduğu gibi kraldan ölümü uzaklaştırmak için ikame ritüelleri yapılması olağandır. Çünkü Hitit kralları hiçbir zaman alametlerle yorumlanan sonuca göre yaşamamışlardır. Onlar zaten olumsuz sonucu değiştirmek için bu yollara başvurmuşlardır.

II. Muršili’nin eşi Gaššuliyawiya’nın tanrıça Lelwani’yi rüyasında görmesine rağmen uygun kurbanları yerine getirmediği için tanrıçanın öfkesine neden olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı rüyada görülen yeraltı tanrıçası Lelwani’nin kraliçeyi cezalandırılarak hastalık verdiği inanılmıştır.¹⁹¹

Çivi yazılı metinlerde çoğu rüyalar oldukça sık bir şekilde rüya gören ile ölmüş bir kişi arasındaki karşılaşmaya dayanmaktadır. Bazen yaşayan ya da ölü kişinin büyüsel bağı lanet aracılığıyla koparmak için rüyalara başvurmuşlardır. KUB 39.61 numaralı muhtemelen mantalli ritüelini içeren tablet buna örnektir. Bu rüyalar da genellikle ölü bir ruh rakibin rüyasına girerek onu korkutarak ve dehşete düşürmektedir. Metinde ölünün rüyada görülme devam edilmesi kişinin büyüsel ya da ruhsal bir bozukluk içinde olduğunu düşündürmektedir.¹⁹²

¹⁸⁹ Hans Martin Kümmel, *Ersatzrituale für den Hethitischen König (Studien zu den Boğazköy-Texten 3)*, Wiesbaden, (1967), 70-71; KBo 18.142 ‘1-7, (CTH 581) numaralı metinde de rüya yorumuna göre kişinin ölüp ölmeyeceğini öğrenmek için kehanet yapılmıştır. Bkz: Mouton, *Rêves hittites: Contribution à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie ancienne*, 220-221.

¹⁹⁰ Mouton, *Rêves hittites: Contribution à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie ancienne*, 35.

¹⁹¹ Tülin Cengiz, “Hititlerde iktidarın meşruiyet aracı olarak rüya: III. Hattušili’nin Rüyalari”, *ArAn*, 17/1, (2023), 69.

¹⁹² Mouton, *Rêves hittites: Contribution à une histoire et une Anthropologie du Rêve en Anatolie Ancienne*, 154.

Bu karşılaşmanın elbette nedensiz olmadığına inanmışlardır. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri III.Hattušili'nin eşi Puduhepa'nın rüyasıdır. Kraliçenin rüyası ölü ve yaşayan arasındaki karşılaşmaya ait olması rüyayı gören için korkulu bir duruma işaret etmektedir.

Rüyasında Puduhepa'nın gelecekte kocasına tanrıça Lelwani'den zarar gelmemesi için altından heykel adadığını gördüğü rüyanın ortak noktası Lelwani'nin görülmesidir.¹⁹³ Muhtemelen bu tanrıçayı görmek ölümün habercisi olarak yorumlanmaktadır.

Transliterasyon: KUB 31.77 (CTH 584)

Vs. I

¹ [...]x ^{URU}ne-ri-iq-q[a

² [...] ku-x MUNUS.LUGAL-ma

³ [I-N]A ^{URU}HA-AT-TI e-eš-ta

⁴ [n]u-kán MUNUS.LUGAL ^{URU}ha-at-tu-ša-az {x}

⁵ kat-ta ú-it nu-za I-NA ^{URU}Zi-it-ha-ra

⁶ SISKUR^{MEŠ} {x} i-ya-at nu-za-kán MUNUS.LUGAL

⁷ A-NA GE₆ SISKUR iš-ha-ah-ru-wa-aš [x]

⁸ [k]u-u-un Û^{TUM} I-MUR nu-wa za-aš-hi-ya A-BU-YA

⁹ ma-a-an EGIR-pa TI-eš-ša-an-za- [pát]

¹⁰ nu-wa-kán u-ša-ru-un-ti-in ma-a-an ku-in-ki

¹¹ an-na-al-li-in ŠA A-BI A-BI-YA [x]

¹² ša-ra-a u-un-he-eš-ki-iz-zi nu-wa-ra-an-kán u-uh-ta

¹³ ma-a-an nu-wa-kán wa-a-tar ma-a-an ša-ra-a

¹⁴ hu-u-it-ti-ya-an-ni-eš-ki-iz-zi nu-wa me-mi-iš-ki-iz-zi

Tercüme:

(I 1-14) “....Nerik... ama kraliçe Hattuša şehirde bulunuyordu, kraliçe Hattuša'dan ayrıldı ve Zithara şehirde ritüelleri kutladı. Kraliçe bu rüyayı gözyaşı ritüeli gecesinde bu

¹⁹³ Cengiz, “Hititlerde iktidarın meşruiyet aracı olarak rüya: III. Hattušili'nin Rüyaları”, 69.

rüyayı gördü: “rüyamda, sanki babam yeniden hayatta gibiydi. Üstte, büyükbabamın zamanına ait eski bir çeşme göründü ve o çeşmeden su çekiyordu ve şöyle diyordu...”¹⁹⁴

Bu pasaj rüyada ölü görmenin ne anlama geldiği ile ilgilidir. Rüyayı yorumlayan falcıya göre kraliçenin rüyası ölümü haber vermektedir. Ancak bir tür kehanet falı tekniği olan KIN kâhini ile yorum geçersiz kılınmış ve olumsuz cevabın yerine olumlu yanıt verilmiştir.¹⁹⁵ Bazen rüya görenin ölümünü haber veren rüya kayıtları vardır. Özellikle bu tarzdaki gizemli rüyaların yorumlanmasına önem verilmiştir. Eğer rüya ölümle yorumlanırsa bunun için bazı ritüeller gerçekleştirmişlerdir.¹⁹⁶ Bu ritüeller daha çok ölümü uzaklaştırmak için yapılan vekil tayin etme ritüelleri olmalıdır.

Rüya kitabında, rüyasında ölümler diyarına inen kişinin gerçek hayatta öleceği, bir ölü bir adamı öperse yakın olan birinin öleceği şeklinde yorumlanmıştır.¹⁹⁷ Eğer yeraltı dünyasına iner ve ölümler görünürse: ailesinde kısa günler olacak, ölüm vakası olacaktır. Eğer yeraltına iner ve ölümler onun için sevinç duyarsa bu adam ölecek ama doğduğu yere gömülmeyecektir. Yeraltına indiğinde ölü onu kutsarsa duvarın çökmesi sonucu ölecek, yine yeraltı dünyasına iner ve ölü onu öperse soğuk nedeniyle ölecek, ölü biri onu ısıtırırsa o düşen çatı kirişi nedeniyle öleceğine inanılmıştır.¹⁹⁸

Gılgamış destanın yedinci tableti de rüyasında kendisinin öldüğünü gören Enkidu’nun rüyasını ele almaktadır. Destanın Hitit versiyonunda Enkidu rüyasında, tanrılar bir araya gelerek Enkidu hakkında ölüm kararı verdiğini, arkadaşı Gılgamış’ın ise ölmeyeceğini görmüştür.¹⁹⁹ Rüyanın yorumlanması ise Enkidu’nun gerçekte öleceği şeklinde yapılmıştır. Çünkü rüyada öleceğini gören kişinin hayatının sona ereceğine inanılmaktadır. Destanın ilerleyen kısımlarında gerçekten de Enkidu ölmüş, Gılgamış ise onun üzüntüsünden

¹⁹⁴ Trans ve terc.: Roos, *Hittite Votive Texts*, 117-120; Mouton, *Rêves hittites: Contribution à une histoire et une Anthropologie du Rêve en Anatolie Ancienne*, 267-269

¹⁹⁵ Mouton, *Portent Dreams in Hittite Anatolia*, 29; Bazı karaciğer ve kuş uçuşu kehanetler, rüyalar veya kötü bir alamet kralın ölümünü önceden bildirirse yukarıdaki tarzda ikame ritüelleri gerçekleştirirlerdi. Bu ritüeller arasında en iyi korunanı belirlenememiş bir ay alametidir. Eğer üçüncü ayın on dördüncü günün de ay ölürse (yani tutulursa) o zaman kral ölecek, oğlu tahtı ele geçirecek veya askerler kitleler halinde düşecektir. Başka bir kehanet metninde ise eğer yirminci günde (yani yedinci ayın) ay ölürse kralın günleri kısılır, ülke yıkıma uğrar. Ay metnin devamında eğer yirminci günde (yani sekizinci ayın) ay ölürse, o zaman kral savaşta ölecektir.¹⁹⁵ Bu ritüellerin kötü olan durumdan kurtulmak için yapıldığı bilinmektedir: Hout, “Der Ulmitešubb-Vertrag: Eine Prosopogrphische Untersuchung”, 41.

¹⁹⁶ Scott B. Noegel, “Maleness, Memory, And The Matter of Dream Divination”, Esther J. Hamori ve Jonathan Stökl (Ed.), *Perchance to Dream: Dream Divination in the Bible and the Ancient Near East*, SBL, (2018), 67.

¹⁹⁷ Oppenheim, “The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East. With a Translation of an Assyrian Dream-Book”, 259.

¹⁹⁸ Oppenheim, “The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East. With a Translation of an Assyrian Dream-Book”, 283.

¹⁹⁹ Albert T. Clay, Morris Jastrow- Stephen Langdon, *The epic of Gilgamesh: Two Texts: An Old Babylonian Version of the Gilgamesh Epic-A Fragment of the Gilgamesh Legend in Old- Babylonian Cuneiform*, (2017), 149.

ölümsüzlüğü bulma arayışına bile girmiştir. Bu rüyalar insanların hayatını derinden etkileyen alametci rüyalar olarak kabul edilmiştir.

Hitit kralları rüyaları bazen kehanet amaçlı da kullanmışlardır. Metin 13’de Büyük Kral Tuthaliya’nın atalar tapınağı olarak bilinen (bir tür kraliyet yapısı yani ölü kültüründe) yapıda bir rüyaya yatar. Bu özel kehanet amaçlı uyku ritüeli olduğu için buna “neokramantik inkübasyon”²⁰⁰ yani ölü çağırma aracılığıyla rüya görme” denilmektedir. Buradaki amaç kralın ölmüş atalarıyla ya da yeraltı dünyasının sahibi güneş tanrıçası ile düşsel temas kurmak olduğu anlaşılmaktadır.²⁰¹ Büyük kral Tuthaliya Hattuša’da Yerin Güneş Tanrıçası Allani için yapılan bir ritüel için gittiği atalar evinde gördüğü rüyanın yorumuna karşılık tanrıçaya ikame kurbanı sunmak istemiştir. Çünkü gördüğü rüyayı yeraltı dünyasından bir kehaneti gerçekleştirme istemiştir. Kral işlediği bir günah ya da hatanın sonucunda yeraltı dünyasının tanrıçasının gücü altına girdiğine inandığı için ikame kurbanı ile işlediği günahların bedelini ödeyerek yeraltı tanrıçasının boyunduruğu altından çıkmaya çalışmaktadır. Kral görmüş olduğu rüya ile onun için yaklaşan bir ölüm tehdidini varsaydığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle kral görmüş olduğunun rüyanın gerçekleşmemesi için yapılan ritüelde bir ölüye benzer gibi gösterilmiştir. Buradaki amaç, kralın ya da ailesinin yerine geçecek kurbanın ölmüş atalarının tanıklığı ile yeraltı dünyasının tanrıçasının huzurunda kabulünü sağlamaktır.²⁰² Bu tarz rüyalar ölüm habercisi olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle kral rüyanın etkisinden kurtulmak ve rüyanın yorumu sonucunda bu kötü kaderi değiştirmek istemiştir. Yapılan bu ritüel ile kralın yerine tayin edilen vekilin yeraltı tanrıçasının hükmüne girmesi amaçlanmıştır.

Rüya ile ölümün ilişkisinin yanında bazen de uykunun ölüm olarak sayıldığını gösteren metinler de mevcuttur. Bu konuda Hititlerin tanrılarının da ölüm ve yeniden diriliş kaderine tabi olduğuna dair inançlar bağdaştırılabilir. Bazı Hitit metinlerinde tanrılarının öldüğünden bahsedilmiştir. Ancak tabi ki bu durum insanların ölümüyle aynı tutulmamaktadır. Tanrılarının ölümü insanların ölümünden farklıdır. Tanrılarının ölümü daha çok bir kayboluş ya da uyku halini anımsatmaktadır. Bunun sebebi ise tanrılar öldüğünde bitki örtüsü ve tarım alanlarının durağanlığı gibi sonbahardan ilkbaharın başlangıcına kadar ya derin bir uykuya dalar ya da yeraltı dünyasında saklanarak ya da orada yaşayarak kendi görevlerini durdururlar. Bu daha çok mecazi anlamda olup doğanın üretim özelliklerinin durmasıyla ilgilidir. Kenan mitinin bir

²⁰⁰ Kehanet amaçlı uykuya yatma anlamına gelen inkübasyon ritüelinin sahibinin bir Tuthaliya olduğu bilinmektedir. Bu kralın II/III. Tuthaliya olduğu tahmin edildiği gibi I.Tuthaliya olduğu da düşünülmüştür: Mouton, *Rêves Hittites: Contribution à une histoire et une Anthropologie du Rêve en Anatolie Ancienne*, 147.

²⁰¹ Mouton, *Portent Dreams in Hittite Anatolia*, 32.

²⁰² Piotr Taracha, “Ersentzen Und Enststühnen Das Mittelhethitische Ersatzritual Für Den Grobkönig Tuthalia (CH 448.4) Und Verwandte Texte”, *Culture and History of the Ancient Near East*, 5, Leiden-Boston-Köln, (2000), 192.

parçasında “*Kader tanrıçaları Hava tanrısı Tarhunta’yı yeniden yarattılar ve onu ışıltılı güzel yaptılar*” ifadesi tanrılar tarafından gerçekleştirilen yeniden dirilen ya da yeni yaratılan tanrının amaçlanan işleve devam etmesini sağlayan katartik ritüeller, tanrının kaderinin insanlarla yakından bağlantılı olduğunu ifade eder.²⁰³ Bu düşünce yapısı Mezopotamya’da çok eski bir olgudur. Aslında buna en iyi örnek Hitit metinlerinde farklı bir versiyonuna rastlanılan İnanna’nın yeraltına dünyasına inişini örnek verilebilir.²⁰⁴ Yine Hititçe çivi yazılı metinlerde kaybolan tanrı mitleri ölen tanrılar mitleri olarak kabul edilmektedir. Ancak Hitit mitolojisinde tanrı ölmekten ziyade saklanmaktadır.²⁰⁵ Tanrılar saklandığı süre onların uyku haline benzetilmektedir.

Burada ölüm ya da kayboluş uzun süreli bir uyku dönemi olarak algılanmıştır. Tanrıların kızgınlığında ya da doğanın verimsiz olduğu dönemlerde kişiselleştirdikleri bu olay belli bir sürenin dolmasıyla bitmektedir. Bahar yeniden geldiğinde doğa tekrar canlandığında tanrıların yeniden dirilmesi, uykularından uyanması ya da görev sürelerinin başlamasıyla ilgilidir. Çünkü fiziki olarak ölen canlının yeniden dirilişi Hitit inancında mümkün değildir

Uyku ve ölüm ilişkisine başka bir örnek ise Gılgamış destanında görülmüştür. Gılgamış destanında Huwawa adlı yeraltı yaratıklarından biri Gılgamış’a büyü yaparak onu uyutur. Arkadaşı Enkidu Gılgamış’ı uyandırmaya çalışır ancak uzun süren Gılgamış’ın uykusu onu ölüme yaklaştırmıştır. Olağandan fazla süren bu uyku ölüm öncesi uyku yani sonsuz uykuya aslında ölüme bir hazırlık olarak ifade edilmiştir. Huwawa’nın büyüü uygulayan bakışı da ölüm bakışı olarak tanımlanmıştır.²⁰⁶

Yukarıdaki bilgiler doğrultusunda uyku ve rüyanın hem Hititlerde hem de eski toplumlarda ölümle bağlantısı kurulmuştur. Hititler ölü ve ölümle ilgili rüyaları uğursuz kabul ederek kötü yorumlamışlardır. Uykunun yarı ölüm olarak nitelendirilmesi, rüya anında başka bir alemde dolaşılması ve rüyalarda ölümlerin görülmesinin uğursuzluk sayılması anlayışı günümüzde bile mevcuttur.

²⁰³ Haas-Koch, *Religionen des alten Orients*, 200-201.

²⁰⁴ Kümmel, *Ersatzrituale für den hethitischen König*, 4: İnanna’nın yeraltından çıkması için kendi yerine eşi Dumuzi’yi gallaların almasına izin vermiş ve yeraltı dünyasına İnanna yerine Dumuzi gitmiştir. Ancak Dumuzi’nin altı ayda bir yeryüzüne dönmesi yeryüzünde verimliliğin, canlılığın artmasını sağlaması yeryüzünün yeniden doğuşunu temsil ettiği gibi Dumuzi/Temmuz’un da yeniden doğuşunu temsil etmektedir.

²⁰⁵ Güterbock, *Hittite Mythology*, 144.

²⁰⁶ Mouton, *Rêves hittites: Contribution à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie ancienne*, 83.

3.2.4. Ölüm Korkusu

İnsanoğlu ölümü kabul edip hayatın doğal ve katı değişmeyen bir kuralı olarak görse de kendinden uzaklaştırmak istediği bir musibet olarak algılamıştır. Bu aslında aynı psikolojinin verdiği iki tezat düşüncedir. Eskiçağ toplumlarının eserlerine yansıyan ölümden kurtulmak isteyip ölümsüzlüğü arama isteği ölüm korkusunun yansımasıdır. Ne birey olarak ne de toplum olarak ölüm hiçbir zaman basit görülmemiştir.²⁰⁷ insanlar ölümü değişmeyen kader olarak görse de bu olguya karşı hissettikleri korku onları ölümsüzlüğü aratma psikolojisine sokmuştur. İnsanoğlu bu farkındalığa sahip olmasına rağmen ölümsüzlük arzusu hiçbir zaman eksilmemiştir.²⁰⁸

Tuhaftır ki insan önce ya da sonra mutlaka tecelli edeceğini bildiği ölümden kaçıp korkmuştur. Aslında insan ne kadar kabullenmiş gibi görünse de tamamen bunu benimseyememiştir. Bu doğrultuda insanın yeryüzünde olduğundan beri var olan ölüm gibi ölüm korkusu da insanın yaratılışından beri vardır. Hititlere ait metinlerde de ölüm korkusunu anlamak mümkündür. Hititlerin Mezopotamya halkı gibi ölüm korkusuna karşı ölümsüzlüğü arayarak bulma girişimi metinlere yansımamıştır. Hititçe çivi yazılı metinlerde ölüm korkusu tanrılardan istenilen “uzun ömür ve uzun yıllar” ifadeleri ile yansımıştır.

İnsanoğlunun çare bulamadığı ölüm ve başa çıkamadığı ölüm korkusu efsanelere konu olduğu birçok örnek vardır. İnsanoğlu hayatın içindeki gerçeklikle alakalı birçok konudan esinlenerek oluşturduğu efsanelerde yer verdiği konulardan biri de ölümsüzlüktür. Eski dönemlerden beri birçok örneğine rastlanılan bu konunun en çok bilineni Gılgamış destanıdır. Gılgamış'ın çok sevdiği arkadaşı Enkidu'nun ölmesi ile hissettiği ölüm korkusu Gılgamış'ı ölümsüzlük arayışına yöneltmiştir:

Tablet IX “Gılgamış arkadaşı Enkidu için acı gözyaşı döktü.

İssız topraklarda gezinirken kendi kendine şöyle dedi:

Bir gün ölmeyecek miyim ve Enkidu gibi olmayacak mıyım?

kalbim üzüntüyle delindi!

*Ölmekten korkuyorum ve bu yüzden ıssız yerlerde dolaşıyorum.*²⁰⁹

²⁰⁷ Hökelekli, “Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi”, 153.

²⁰⁸ Karakuş vd., “Ölüm ve Ölüm Kaygısı”, 46.

²⁰⁹ Beckman, *The Hittite Gilgamesh*, 44.

Sümer destanı olan Gılgamış destanı birçok toplumda farklı versiyonlarıyla benimsenmiştir. Hititlilerde Gılgamış destanını kendine uyarlayan halklardan biridir. Gılgamış ölümsüzlük arayışındayken kökleri yeraltı dünyasına kadar uzanan ve kapı koruyucuları olan bir dağın etrafına gelmiştir. Burada kapı koruyucuları akreplerdir. ve Gılgamış'ın kapı koruyucu akrep insanlarla diyalogu başlar:

O mashu'nun ikiz dağlarına geldi
Zirveleri göklerin çadırını destekler
Kökleri yeraltı dünyasına kadar uzanır.
Orada kapı koruyan akrep insanlar vardı,
Bakışları ölüm olan korkunç varlıklar,
Onların korkunç parlaklığında dağlar kayboldu.
Onlar güneşin doğuşu ve batışını koruyorlardı.
Gılgamış onları gördüğünde yüzünü kapattı
[40] korku ve dehşet içinde, fakat sonra cesaretini topladı
Ve onlara yaklaştı. Akrep adamlardan biri
Arkadaşına, “bu adam da tanrıların eti var” dedi.²¹⁰
Nasıl bu kadar uzun bir yol katetin?
Nasıl burada karşıma çıktın?
Tehlikeli denizleri nasıl aştın?
Bana yolculuğunu anlat. Nereye gidiyorsun?
(59) Gılgamış cevap verdi:
[50] “atam utnapiştım’e giden yolu arıyorum
Tanrılar meclisinde sonsuz yaşamı bulan.
O hayatın ve ölümün sırrını bana söyleyecek.”
Ve akrep adam Gılgamış’a dedi ki:
“Gılgamış, orada senin gibi biri hiç olmadı.

²¹⁰ Beckman, *The Hittite Gilgamesh*, 44.

Hiç kimse bu dağın içinden geçen yolu aşmadı.

İçinden geçmek on iki çift saat sürer.

Karanlık çoktur ve ışık hiç yoktur,

Ne gün doğumundan sonra ne de gün batımından sonra.

Hiç kimse bunu yapmadı. Sen nasıl yapacaksın?”

Gılgamış konuştu:

[60] “ben kederden geçtim,

Yüzüm soğuktan ve güneş ışığından yandı.”²¹¹

Gılgamış’ın bu cevabı ölümsüzlüğü bulmak için uğraştığı çabayı göstermektedir. Hikâyede bahsedilen engeller ölümsüzlük için aşılması mecbur olan zorluklardır. Gılgamış zorlukların devamında ölümsüzlüğe ulaşacağına inanmaktadır. Tablette Gılgamış arkadaşının ölümünden bahsederken kendi yaşadığı ölüm korkusunu ifade etmesi o dönem insanların da hissettiği ölüm korkusunu yansıtmaktadır. Böylelikle binlerce yıl öncesinde yaşayan insanların ölümün bilincinde olmakla beraber kendi imkanlarıyla ölümün çaresini aramaya koyulmuşlardır. Destanlar gerçek olaylardan oluşmasa da gerçekleşmiş olaylardan esinlendiği de unutulmamalıdır. Ne zamanki ölümsüzlüğün çaresinin olmadığı anlaşıldı o zaman arayışlarda son bulmuştur. Ancak ölüm korkusu insan nefes aldığı sürece devam etmiştir.

İnsanoğlu ölümü kabullense de hem kendisine hem de sevdiklerine ölümü yakıştıramamıştır. Bunun içinde ölümsüzlüğe çare bulamayan insanoğlu ölümü uzaklaştırmak istemiştir. Hitit devletinin kurucu krallarından I.Hattuşili’nin vasiyetnamesi ölüm korkusunu ve bu acı gerçeği kabullenişin kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. Hasta yatağında ölümle yüzleşen kralın hissettikleri ile günümüz insanları arasında fark yoktur. Hattuşili’nin korkulu ve teslimiyetçi sözlerle karısından “*beni göğsünde tut, toprakta koru*” ifadesi ölüm korkusunun gerçekliğini yansıtmaktadır. Kralın burada hissettirdiği şey sadece çektiği acı değil ölüm karşısında sevdiklerinden beklediği şefkattir. Ancak bu durum sadece o dönem insanlarına ait olmayan, insanın evrensel gerçeğinin kendisidir.²¹² Yani ölüm korkusu karşısında insan şefkat ve merhamete muhtaç bir çocuğa benzemektedir.

²¹¹ Beckman, *The Hittite Gilgamesh*, 55.

²¹² H. Craig Melchert, “Death and the Hittite King”, *Perspectives on Indo-European Language, Culture and Religion: Studies in Honor of Edgar C. Polome*, 1, Virginia, (1991), 186.

Birçok Hititce dua metninde karşılaşılan konuların temeli de sağlıklı uzun yıllara sahip olmak ve ölümü uzaklaştırmak olmuştur. Bu sebeple tanrılara yakarılan metinlerin en önemli konusu ölüm korkusudur. Hitit metinlerinde herhangi bir hastalık bile ölümle bağlantılı olduğu için ölüm korkusunu hissetmek çok kolay olmuştur. Hatta ölüm korkusundan dolayı eski sağlığına kavuşmak isteyen kral ve kraliçelerin canına karşılık başka insanların kurban edildiği anlaşılmaktadır. İnsan kurbanı da dahil tanrılara sunulan kurbanlar, dualar ve majik işlemler hastalıktan kurtulmanın çaresi kabul edilmiştir.²¹³ Bu insanlardaki ölüm korkusundan dolayı oluşan bir istektir.

Ölümün her türlü korkunçtur. Ancak hastalıkların sebep olduğu ölümler savaşta ülkesini koruma yolunda meydana gelen ölümle aynı değildir.²¹⁴ Şifa bulmak için tanrıya yakarmanın en önemli sebebi ölüm korkusudur. Aşağıdaki metinde bir hastanın cümlelerinden hastalığın vermiş olduğu acıyı tarif ettiği gibi hastalıkla beraber hissettiği ölüm korkusunun yansımaları da göstermektedir:

Transliterasyon: KUB 31.127 (CTH 372)

Rs. IV

⁸ n u-mu DINGIR-YA da-al-liš-š[a-a]n-ti UN-ši UD^{!KAM.ḪĪA}

⁹ i-da{-da}-la-e-eš GE₆-uš ḪUL-e-eš ma-ni-in-ku-wa-an

¹⁰ le-e tar-na-at-ti²¹⁵

Tercüme:

(IV 8-10) “Ey tanrım, kötü günlerin ve kötü gecelerin bana, şaşkın bir adama yaklaşmasına izin verme.”²¹⁶

Bu durum ölüm korkusu yaşayan birinin sağlığına kavuşmayı beklediği çaresiz anı ifade etmektedir. Bu ve bunun gibi birçok Hitit metinlerinin örneğinde o dönemler de ölüm korkusunun belgelere yansıdığı anlaşılmıştır. Tanrının verdiği bu hastalık karşısında çaresizlik içinde hastalıktan kurtulmak, ölümü uzaklaştırmak için dualar edilmiştir. Aslında bu metinler

²¹³ Ali Dinçol, “Ašhella rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış”, *BELLETON*, 49/ 193,(1985), 4.

²¹⁴ Dinçol, “Ašhella rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış”, 8.

²¹⁵ Schwemer, “Hittite Prayers to the Sun-God for Appeasing an Angry Personal God A Critical Edition of CTH 372-74”, 39.

²¹⁶ Singer, *Hittite Prayers*, 39.

sadece hastalıktan kurtulmanın değil ölümü de uzaklaştırmanın çaresini dualarda aradığını göstermektedir. Kısacası insanın tanrılardan sağlık istemesinin temeli ölüm korkusu olmuştur.

İnsanlar hastalıktan kendini ve sevdiklerini kaybetmenin korkusuyla tanrılara daha çok yönelmişlerdir. Hititçe çivi yazılı metinlerde sevdiği insanın ölmesinden korktuğu için tanrıya yakarışını ifade eden en iyi örnekten biri II. Murşili'nin eşi Gaššuliviya için yeraltı tanrıçasına yapmış olduğu yakarışlardır. Dua metninde kralın tanrıya yakarışı şu şekildedir:

Transliterasyon: KUB 4.6, KBo 31.80 (CTH 380)

Vs.

- ¹⁰ nu ma-a-an DINGIR-^{LIM} EN-YA am-me-el ku-it-ki ŠA DUMU.SAL.GAL]
- ¹¹ ḪUL-lu ša-an-ḫe¹-eš-ke-ši nu-ut-ta ka-a-aš-ma am[-mu-uk] x-pa-aš-ṛša¹-[an]
- ¹² ú-nu-wa-an-da-an up-pa-aḫ-ḫu-un na-aš-kán am-mu-uk kat-ta-an SIG⁵-an-za
- ¹³ pá-ku-i-ša-aš a-pa-a-aš mi-iš-ri-wa-an-za a-pa-a-aš har-ki-ša-aš- a-pa-a-aš
- ¹⁴ ṛna¹-aš-ṛkán¹ ḫu-u-ma-an-da-az a-ša-nu-wa-an-za nu-kán DINGIR-^{LIM} EN-YA a-pu-u-
- un
- ¹⁵ me-na-aḫ-ḫa-an-da uš-ki nu PA-NA DINGIR-^{LIM} EN-YA ka-a-aš SAL-aš ú-e-ha-at-ta-ru
- ¹⁶ A-NA DUMU.SAL. GAL-ma-kán an-da aš-šu-li nam-ma ne-eš-hu-ut ke-e-ez
- ¹⁷ GIG-za TI-nu-ut nu-uš-ši e-ni GIG a-wa-an ar-ḫa nam-ma ti-it-ta-nu-ut
- ¹⁸ na-aš ḫa-ad-du-le-eš-du nam-ma nu ú-ez-zi DUMU.SAL. GAL zi-la-ti-ia
- ¹⁹ tu-uk DINGIR-^{LAM} wa-al-li-iš-ke-ez-zi
- ²⁰ ŠA DINGIR-^{LAM} me-mi-iš-ki-iz-zi
- ²¹ I-NA ^{URU}Ša-mu-u-ḫa ku-wa-pí tu-uk ^DLe-el-wa-ni-in ^fGaš-šu-li-ia-wis-aš
- ²² tu-e-el GÉME-^{TUM} Û-az a-uš-ta nu tu-uk A-NA DINGIR-^{LIM} a-pé-e-da-aš UD^{KAM.ḪI.A}-aš
- ²³ [^f]Gaš-šu-la-wis-aš tu-e-el GÉME-^{TUM} SÍSKUR Ú-UL ku-it-ki pé-eš-ta
- ²⁴ [k]i-nu-na ka-a-ša ^fGaš-šu-li-ia-wis-aš tu-e-el GÉME-^{TUM} iš-tar-ki-at
- ²⁵ [n]a-an GIG-an-za ta-ma-aš-ta-at nam-ma-aš-ši a-pa-a-at ut-tar
- ²⁶ [n]a-ṛak-ki¹-ia-aḫ-ta-at nu DINGIR^{MES}-az a-ri-ia-er na-at DINGIR^{MES}-az-zi-ia
- ²⁷ [ḫa-an-da-i]t[?]-ṛta-at¹ ki-nu-na ka-a-ša tu-uk A-NA DINGIR-^{LIM} ^fGaš-šu-la-wis-aš

²⁸ [tu-e-el GEME^{TUM}] ʾA-NAʾ [G]IG še-er a-pé-e-el tar-pa-al-li-²¹⁷

Tercüme:

(10-20) “Ey tanrım, efendim, karımda bir kötülük arıyorsan işte sana süslenmiş bir vekil gönderiyorum. Bana kıyasla o mükemmel: saf, ıslıl ıslıl, solgun, o her şeyle donatılmıştır. Onu incele ey tanrım, efendim! Bu kadının senin, efendisinin önünde gidip gelmesine izin ver ve büyük kız’a tekrar merhametinle dönerek onu bu hastalıktan kurtar! Bu hastalığı ondan uzaklaştır ve iyileşmesini sağla! Ey tanrım! o zaman gelecekte büyük kız seni daima övecek ve yalnızca sürekli senin adını anacak.”

(21-28) “Ey Lelwani, hizmetkarın Gaššuliyawiya seni Šamuha’da rüyasında gördüğünden beri, senin için o günlerde hiç kurban sunmadı mı ey tanrım? Ama şimdi hizmetkarın Gaššuliyawiya hastalandı ve hastalık onu yordu. Üstelik, bu konu onun vicdanına yük oldu ve bunu bir kâhin aracılığıyla tanrılara sordu ve tanrılar tarafından da tespit edildi. Ve şimdi de senin hizmetkârın Gaššulawiya hastalandığı için sana ey Tanrım...”²¹⁸

II. Murşili eşinin hayatı karşılığında tanrıçaya adak olarak kraliçenin yerine geçecek hayvanlar ve değerli giysiler giydireceği bir kadın sayesinde kraliçeyi hastalıktan aslında ölümden kurtarmaya çalışmıştır.²¹⁹ Özellikle Hitit kralları ve kraliçeleri ile ilgili metinlerde onları ölümden uzaklaştırmak, daha uzun ömre sahip olmak ve hastalıklardan korumak için kendi yerlerine vekil tayin etmişlerdir. Yukarıdaki örnekteki gibi bu vekil onların hastalıklarını ve ölümünü üstlenerek tanrılara sunulmuştur. Bazı ritüeller de bu olay bazı hayvanlara yüklenerek de yapıldığı anlaşılmaktadır. Mantık olarak aynı amaca hizmet eden ritüelde, hastalıktan öleceği düşünülen kraliçenin yerine başka birini koyarak hastalığın ona yüklenmesini sağlanmıştır. Bu sayede kraliçenin hastalıktan uzaklaşacağına inanmışlardır.

Omina veya hastalıkla işaret edilen bir ölüm tehdidine karşı ölümcül tehlikeden ve yeraltı tanrılarından kaçmak için tehdit altında olan kişi toprağa uzanarak kendini ölü durumuna sokar. Buna “*taknaz da-*“(birini topraktan çıkarma) ritüeli denilmiştir.²²⁰ “*taknaz da-*“ teriminin anlamı *yerden/topraktan çıkarma/alma* anlamına gelmektedir. Ancak bu ifadenin kesin anlamı ve ritüelin neden yapıldığına ait bilgiler metinlerden dolaylı olarak çıkarıldığı için tartışmalı bir konudur. Tunnawi ritüelinin uygulama nedeni olarak kral aleyhine yapılan büyülerde “*taknaz da-*“ genel olarak ritüellerin bir türüne işaret eder ve bu ritüelde “*yerden alma*” anlamına

²¹⁷ Lebrun, *Hymnes et prières Hittites*, 249-250.

²¹⁸ Lebrun, *Hymnes et prières Hittites*, 251: Singer, *Hittite Prayers*, 72.

²¹⁹ Torri, “Strategies For Persuading A Deity in Hittite Prayers and Vows”, 53.

²²⁰ Haas, “Hethitische Bestattungsbräuche”, 56.

istinaden temizlik anlamında olup erken ölümden kurtuluşu simgelemektedir. Terim ritüeli yöneten kişinin topraktan kaldırılması gibi somut bir eylemden oluşmaktadır. Hutter bu terimin yeniden doğuşu ifade ettiğini söylese de Taracha ve Beckman bu anlamı kabul etmemektedir. Beckman ise *taknaz da-* terimini, “*birini ölümün pençelerinden kurtarmak*” anlamına geldiğini ifade etmiştir.²²¹

Ölüm hayatın gerçeğinin bir parçası olsa da iyi bir olguya sahip olmadığı için Hititler çeşitli yollarla ölümü ertelemeye ve ondan uzaklaşmaya çalışmışlardır. Bunu da tanrılara dualarda bulunmak, ritüeller yapmak, kurbanlar sunmak ve ikame ritüelleri ile yapmışlardır. Tüm bu çabalar onların ölümden korktuklarının açıkça ifadesidir.²²² İkame ritüelleri Eski Mezopotamya ve Hititlerde birçok örneğine rastlanılan İnanna ya da İştar’ın yeraltına inmesinin sonucunda tanrıçayı yeraltı dünyasından kurtarmak için yerine bulduğu vekil ile neredeyse aynı amaçla uygulanmıştır. İnanna yeraltı dünyasına indiğinde başına gelen kötü şeyler sonucunda geri dönmek istemiştir. Ancak buradan çıkış imkansızdır, tanrıçanın geri dönmesi için sadece bir şart vardır. Tanrıça eğer yerine başkasını getirirse yeraltı dünyasından çıkması mümkündür.²²³ Dolayısıyla tanrıçayı kurtarmak için başka birinin kurban seçilmesi ikame ritüeli ile çok benzerdir. Kral ve kraliçe ölümden ve yeraltı dünyasından kurtulmak için yaptığı değiş tokuş tanrılar için de yapılmıştır. Kısacası hem tanrılar hem de kral ve kraliçe için yeraltından kurtulmanın bir bedeli vardır. Bu bedel ölüm korkusunun sonucudur.

Haas’a göre bu ritüel, ölüm tehdidi altındaki kral ve kraliçeyi korumaya yönelik büyüsel işlemlerle yapılmaktadır. Onun yeniden canlandırılması ve ölümün önlenmesi için serbest bırakma ritüelleri uygulanarak ölüm uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. Babil kaynaklarına dayanan bir ritüelde, “*kralın ölümü önceden belirlendiğinde...*” ritüelinde omina tarafından tehdit edilen kral iki ikame sunar: yer üstündeki tanrılar için bir insan yani canlı bir ikame, yeraltı tanrıları için tahta bir figür yani ölü bir ikame sunmuştur. Ritüelin devamında *sallis wastais*’e benzeyen uygulamalar yapılmıştır. İkame için düzenlenen yemek töreninin ardından kraliyet giysisi giydirilen ahşap figürle birlikte kral saraydan ayrılır ve vekilinin egemenlik süresini mezar odası veya taş ev olduğu düşünülen yerde, ölü ruhlarının arasında geçirmiştir.²²⁴

²²¹ Görke, *Das Ritual der Aštu* (CTH 490), 175.

²²² Gordeziani- Tatishvili, "Hittite Funerary Traditions and Afterlife Beliefs in the Context of Hittite Cosmology." 309-310.

²²³ Römer, W.H. “Inannas Gang zur Unterwelt”, *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments: Weisheitstexte, mythen und Epen*, 3, (1993), 458.

²²⁴ Haas, “Hethitische Bestattungsbräuche”, 56.

Ölümcul bir uğursuzluğa karşı yani ölümden korunmak için kral savaş esirleri, suçlular, zihinsel engelliler ya da yüksek statülü kişilerden vekil yaptığı birini kendi yerine seçmiştir. Böylece kral vekil tayin edilen kişi olmuş, gerçek kral ise “çiftçi” kişiliğine bürünmüştür. Aşağıdaki metin bahsedilen konuya örnektir. Bu metinde Ay tanrısına dualar da yer almaktadır.

“İşte, dua etmek için geldiğim {konuda } beni selamla, Ay tanrısı, efendim! Sen, Ay tanrısı, sahibem, benim felaketimi ilan ettiğinde alamet verdiğin gerçeğine gelince, bak, benim yerime bu ikameyi verdim. Şimdi bunları al, [ama beni serbest bırak!]" bir boğa kralın huzurunda kesilir ve kral konuşur: “İşte buna gelince sen, Ay tanrısı bir alamet verdin, eğer [böylece] benim için kötülüğü [ilan ettiysen] [benim] (cesedimin-ateşi) dumanını kendi gözlerinle görmek için, []; şimdi bak, ben kendim geldim [ve] benim yerime sana bu [ikameyi] verdim. Şimdi bu boğanın dumanına bakın] bırakın bunlar (yerine geçenler) ölsün, ama ben ölmek istemiyorum!"²²⁵

Öleceğine inanan kral için yapılan bu ikame ritüeli ölüm korkusunu en baskın şekliyle yansıtmaktadır. Bu ikame ritüeli sadece ülkenin idarecisi olarak kralın ölümünün önlenmesi amacıyla gerçekleştirilmemiştir. Kralın da ifade ettiği gibi ölmek istememesi aslında onun ölümden korktuğunun ispatıdır. Buna benzer birçok örneği de Hitit metinlerinde de görmekteyiz. Burada yapılan ritüellerin temeli kralın ya da kraliçenin ölüm korkusudur. Zaten ikame ritüelleri özellikle ölüm beklentisi ve korkusu olan durumlarda uygulanan ritüeldir.²²⁶ Bu durum da hem atalarının ailesinin huzuru ve refahı için onları gözetleyen bir rol üstlendiklerine inanmışlar hem de yeraltı dünyasının etkisinden kurtulacağına inanmışlardır.

Ölüm ve rüya ilişkisinde de bahsettiğimiz Tuthaliya'nın rüyasında Yeraltı Tanrıçası Allani'nin hizmetine girdiğini görmesi kralın ölümünün yaklaştığı şeklinde yorumlanmıştır. Bu yorumuna karşılık alınan tedbirler kral için ölüm korkusunu yansıtmaktadır.

Ayrıca kral rüya sonucu her sabah erkenden güneş tanrısının huzurunda diz çökerek “göğün güneş tanrısı, efendim! Ben ne yaptım? Tahtı benden alıp başkasına verdiniz ve onu [...] ama beni ölümlerin (ruhların) yanına çağırdınız. Şimdi... ben ölü ruhların yanındayım. Kendimi göğün güneş tanrısına efendime gösterdim. Şimdi beni göklerin tanrıları arasına kabul et ve beni ölü ruhların arasından özgür bırak!" bu yakarış ile tanrıdan bağışlanmayı dilemiştir.²²⁷

²²⁵ KUB 24.5, 7-37 (CTH 419); Haas, *Hethitische Orakel, Vorzeichen und Abwehrstrategien*, 150.

²²⁶ Kümmel, “Ersatzrituale für den hethitischen König”, 1.

²²⁷ Taracha, *Ersatzen und Entsühnen: Das mittelhethitische Ersatzritual für den Großkönig Tuthaliya (CTH 448.4)*, 193.

Kral için burada yapılan tüm işlemlerin temelinde ölüm korkusu vardır. Kralın gördüğü rüya yeraltı tanrıçası ile alakalı olduğu için onun ölümünün yaklaştığına inanıldığı ortadadır. Ölümden kurtulmak için de ikame kurbanlarına başvurmuşlardır. Burada kişi herhangi sebepten dolayı ölüme mahkumdur, bu nedenle hasta ya da başka biri topraktan güçlenmiş olarak kalkarak hastalıktan ya da ölümden kurtulmuş olmaktadır. Ölüm korkusunun etkisi ile yapılan işlemler sonucunda kral doğrudan yeraltı tanrıçasının etkisinden dolayı olarak ise ölümden kurtulduğuna inanılmıştır.

Ölüm korkusu ölümden kaçınılmayacağının kanıtıdır ve bunun sonucunda ölümden kaçamayan insan ölümü uzaklaştırmayı amaçlamıştır. İkame ritüelleri ile kral ve kraliçeye ölümsüzlük yüklenmesine de biraz daha uzun ömürler dilenmiştir. Hitit metinlerinde buna benzer olaylar sıklıkla görülmüştür. Tanrılara hastalıktan korunmak ve onu kendinden uzaklaştırmak için tüm ritüeller kendilerini öldükten sonra tanrı tanrıça olarak kabul eden kral ve kraliçenin ölümden korkusunun belgelere yansımalarının en güzel örneğidir. Hatta ölüm korkusu o kadar yoğun olmalı ki kendi canının yerine başkasının canını önemsemeyerek kendilerini kurtarma derdinde olmuşlardır.

Yeraltı tanrısına sunulan dualarının da temelinde ölüm korkusundan dolayı ölümü uzaklaştırma isteği vardır. Bunun en iyi örneği III. Hattuşili'nin eşi Puduhepa'nın Yeraltı Tanrıçası Lelwani'ye yaptığı dua metnidir. Kraliçe burada hasta olan eşi III. Hattuşili'nin tekrar sağlığına kavuşup ölümden kurtulmasını dilemiştir.

Transliterasyon: KUB 21.27+546 (CTH 384)

Rs. III

⁹ [ma-a-an ^DLi-li]-wa-ni-iš GASAN-YA a-a[š-šu pár-ra-an-da

¹⁰ [] me-ma-at-ti pí-an-x []

¹²¹x [-y]a na-aš-mu-kân har-pí-ya[-an-zi?

¹² k[u-ú-u]n-za-kân ku-in me-mi-an UKÛ-aš [an-da-an]

¹³ iš-ta-ma-aš-šu-un nu-mu pí-ra-an x[]

¹⁴ ÌR-KA ku-iš ^MHa-at-tu-ši-li-iš []

¹⁵ nu-uš-ši-kân PA-NI ^Múr-hi-^dU-ub ku-it [] UK]Û^{MES}

¹⁶ an-da-an me-mi-ir ma-ni-in-ku-wa-an-ta-as-wa UD^{HI.A}-.ŠU

¹⁷ nu ma-a-an ^MHa-at-tu-ši-li-iš ÌR-KA []

- ¹⁸ šu-ma-aš DINGIR^{MES}·as pí-ra-an IŠ-TU SU A-MI-LU-UT-TI i-ya-an-za
- ¹⁹ na-aš-ma-aš-ši-kān DINGIR^{MES} UGU DINGIR^{MES} ŠAP-LI-TI ku-iš-ki
- ²⁰ HUL-u-wa-an-ni EGIR-an ša-ra-a ti-ya-an har-zi
- ²¹ [n-a-aš-ma pí-ya-an ku-iš-ki ŠA^MHa-at-tu-8i-li HUL-u-an-ni še-er
- ²² A-NA DINGIR^{MES} pí-ya-an har-zi nu-za DINGIR^{lum} [GAŠAN] -IA (hepsini ia yap)
- ²⁹ me-ma-at-ti nu ke-e HUL-u[-wa A-WA-TE^{mes}]x-eš-x[
- ³⁰ iš-pār-ra-at-ti na-at ar[-ha pi]š-ši-[ya]
- ³¹ nu-kān tu-uk A-NA^dLi-li-wa-ni [GAŠAN-YA]
- ³² ŠA^MHa-at-tu-ši-li ÎR-KA Û^fPu-du-hé-pa [GEME-K]A TI[-tar?
- ³³ PA-NI DINGIR^{MES} tu-e-da-a[z] KA x U-a[Z ú-id-du]
- ³⁴ nu A-NA^MHa-at-tu-ši-I[i ÎR-K]A Û A-NA Pu-du[-hé-pa]
- ³⁵ MU^{hi.a} ITU^{HI.A-ya} [da-lu-g]a-e-eš pa-a-i
- ³⁶ nu-kán ma-a-an^DLi-li-wa-ni-i š GASAN-YA [pá]r-ra-an-da
- ³⁷ a-aš-šu me-ma-at-ti iR-KA Ha-at-tu-ši-li-in TI-nu-ši
- ³⁸ MU^{HI.A} – ši TU.KAM^{HI.A} UD^{HI.A} da-lu-ga-e-eš pé-es-ti
- ³⁹ nu ú-wa-mi A-NA^DLi-li-wani GASAN-YA
- ⁴⁰ ALAM KÙ.BABBAR ŠA^mHa-at-tu-ši-li^mHa-at-tu-ši-li-iš ma-ši-wa-an-za
- ⁴¹ SAG.DU-ŠU^{MES} -ŠU ŠA GUŠKIN i-ya-mi
- ⁴² ar-ha-ya-an-ma-kán kán-ga-nu-mi²²⁸

Tercüme:

(III 9-35) “[Lelvani, leydim,] sen [tanrılara(?)] ne söylersen söyle onlar [size] bahşeder. Beni [bu konuda] destekleyin! İnsanların arasında duyduğum bu şeyler, ve benden önce [konu söylendi (?), yani hizmetkarınız Hattušili [hasta(?)], ve insanlar Urhi Tešup’un zamanında onun hakkında söyledi, yani; “[ona yıllar] kısadır; şimdi, Ey tanrılar, hizmetkarınız Hattušili sizin huzurunuzda insan eliyle karalandıysa yada yukarı ya da aşağı tanrılar onun tarafından gücendirilmişse, ya da herhangi biri Hattušili’ye zarar vermek için tanrılara bir şeyler

²²⁸ Lebrun, *Hymnes et prières Hittites*, 333-334; hethiter.net/(CTH 384).

sunulmuşsa, siz, ey tanrıça, leydim bu kötü sözleri [dinlemeyin]! Hizmetkarınız Hattuşili'ye [kötülüğün] ulaşmasına izin vermeyin. Ey tanrılar, efendilerim bizi düşmanlarımıza, [kötü adamlara (?)] teslim etmeyin! Sen, Ey tanrıça, leydim, onu hayatta tut ve tanrılarla [iyi]konuş ve bu kötü [sözleri] ayaklarınla çiğne ve [...] onları uzaklaştır, o zaman sen Lelwani [...]. Hizmetkarınız Hattuşili ve Puduhepa'nın [hayatı(?)] tanrılarının huzurunda ağzından [çıksın]! Hizmetkarın Hattuşili'yi ve [hizmetçin] Puduhepa'yı uzun yıllar, aylar ve günler bağışla!"

(III 36-42) "Lelwani, leydim, eğer sen [tanrılarla] iyi konuşursan ve hizmetkarın Hattuşili'yi hayatta tutarsan ve ona uzun yıllar, aylar günler bağışlarsan, ben de leydim, Lelwani için gelip Hattuşili'nin kendisi kadar büyük, başı elleri ve ayakları altından, Hattuşili'nin gümüş bir heykelini yapacağım; onları ayrı ayrı tartacağım.²²⁹

İnsanların yapmış oldukları hata ve günahlar tanrılarının ceza olarak hastalık gibi musibetleri vermelerine neden olmuştur. Hastalık onlara musallat olduğunda ise hatalarının farkına vardıklarında haklı bir sebep bularak tanrılara af dilemek için yakarmışlardır. Çünkü yapmış oldukları hata ve günahların ömürlerini kısalttıklarına inanmışlardır. Burada da Puduhepa kralın işlemiş olduğu günahtan dolayı hastalığa yakalandığının farkında olup günlerinin kısalmasında için Yeraltı Tanrısı Lelwani'den şifa dilemiştir. Kraliçe tanrıya yakarırken Hattuşili'nin Urhi Teşup zamanında yaptığı hata ile ömrünün kıaldığını ifade etmiştir. Kraliçenin yakarışlarına göre kral ağır bir hastalık geçiriyor olmalıydı ki Puduhepa'nın korkulu endişesini hissetmek mümkündür. Bu nedenle kraliçe hem kral için hem de kendi için uzun ömür istemiştir. Burada ölüm korkusunun sadece kişinin kendi için değil başkası içinde aynı duyguları hissettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca hastalıktan kurtulmak için yeraltı tanrılarına edilen dua metinlerinden, yeraltı tanrılarının insan ömrünün uzamasında etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Metinde Hattuşili için söylenen "kısa yıllar" ifadesi kralın hastalıktan dolayı ömrünün kıaldığı inancını yansıtmaktadır. Kraliçenin Murşili ve Puduhepa'nın aynı nedenle yeraltı tanrıçası Lelwani'ye dualar edip, kurbanlar sunması tesadüf değildir.²³⁰ Çünkü iki örnekte de endişe ve amaç aynıdır: ikisi de sevdiklerinin için ölüm korkusu yaşamaktadır. Bu nedenle yapılan dualar hasta olan sevdiklerinin tanrıçadan tarafından ömürlerin bağışlanması ve uzamasını amaçlamıştır. Kraliçe Puduhepa III. Hattuşili için Tanrıça Zintuhi'den kral için yaşam ve uzun yıllar dilemiştir:

²²⁹ Lebrun, *Hymnes et prières Hittites*, 340; Singer, *Hittite Prayers*, 103-104.

²³⁰ Torri, "Strategies for Persuading a Deity in Hittite Prayers and Vows", 55.

Transliterasyon: KUB 21.27+546 (CTH 384)

Rs. IV

²] X ^dZi-in-tu-hi-i-is GAŠAN-YA ŠA

³ A-NA ^MHa-at-tu-ši-i-li p]a-ra-a ha-an-da-an-da-tar

⁴]nu-kán ^dIM-ni tu-el hu-uh-hi

⁵ Û A-NA ^d]UTU ^{URU}TÚL-na tu-el ha-an-ni

⁶ A-NA ^MHa-alt-tu-ši-li ÎR-KA TI-tar MU^{HLA}GÍD.DA-ya

⁷ [pa-ra]-a ar-nu-ut nu-uš-ma-ša-at-kán KAxU-az Ú-id-du²³¹

Tercüme:

(IV 1-7) “[] sahibem, leydim Zintuhi [bu konuda] takdirinizi ifade edin! Büyükbaban fırtına tanrısı [ve] büyükannen Arinna kenti güneş tanrıçasına, hizmetkarın [Hattuş]ili’ye yaşam ve uzun yıllar ilet! Onların ağzından çıksın.”²³²

Hastalık ölümle çok yakındır. Hastalandığını düşünen kişi, eğer tanrılar tarafından şifa verilmez veya bağışlanmazsa kendini ölüme çok yakın hissetmektedir. Ve hatta hastalık korkuları ölüm korkularıyla neredeyse birebirdir. Biliminde olmadığı bir toplumda her hastalığın insana ölüm korkusu verdiği dua metinlerinde belirgin şekilde ifade edilmiştir. Bu nedenle şifa dilenen her metnin temelinde uzun ömür isteği yer almaktadır. Kraliyet ve önemli kişilere ait olan şifa ile ilgili her metinde mutlaka ölüm korkusu hissedilmektedir. “Uzun yıllar ve günler kısadır” ifadesi ise bunun açık bir kanıtıdır. Hastalığa yakalanan kişinin günlerinin kısa olarak ifadesi edilmesi o kişinin ölüme yakın olduğuna inandıklarını göstermektedir.

Şunu da belirtmek gerekir ki bu dönemde Lelwani’nin metinlerde sıkça yer alması, Lelwani’nin bu dönem yükselişte olan bir tanrıça olduğunu göstermektedir.²³³ Bu yükseliş muhtemelen ülkenin ve kraliyet ailesinin hayatının tehlikede olduğu dönemlerle ilgili olabilir.

Hastalıklardan korunmak için tanrılara yakarmak şüphesiz ki en önemli görevdir. Çünkü hastalık tehlikelidir. Kurtulmak uzun sürer bu nedenle hasta olan kişinin ruhunun öteki dünyada kalma riski artmaktadır.²³⁴ Lelwani hastalığa sebep olan birçok yeraltı yaratıklarının dünyasında hüküm süren ve yönetici olan bir tanrıdır. Bazı metinlerde kişinin ömrünün kısalması için

²³¹ Lebrun, *Hymnes et prières Hittites*, 334.

²³² Lebrun, *Hymnes et prières Hittites*, 340; Singer, *Hittite Prayers*, 104.

²³³ Lebrun, *Hymnes et prières Hittites*, 346.

²³⁴ Mouton, *Rêves Hittites: Contribution à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie Ancienne*, 86.

onlara yapılan iftira ve beddualar Lelwani'nin gazabına uğramamak için söylenilen sözlere kulak asmaması istenmiştir.

Hititler yaklaşan ölümü sadece ölüm korkusundan dolayı değil ölümden sonraki bilinmezlikten dolayı da ölümü uzaklaştırmak istemişlerdir. Öldükten sonra başlarına ne geleceği konusundaki belirsizlik onlarda ölüm korkusunu artırmıştır. Ölümün çeşitli yollarla ölümü ertelemeye ve ondan kurtulmaya çalışılmasının da nedeni bundandır.²³⁵ Yeraltı dünyasının kasveti, orada barınan yaratıklar, kötü ruhlar ve tüm kötülüğün yeraltında olması ölüm korkusunun diğer boyutunu yansıtmaktadır. Metinlerde yeraltı dünyasının karanlık ve ürkütücü yönü, oraya gidenin bir daha geri gelmeyeceği, yeraltı tanrılarının öfkesi, sevdikleri dahil kimsenin birbirini tanımaması ölümden sonraki hayat hakkında endişenin en büyük kaynağını oluşturmuştur. Belki de ölümden korktukları için ölüm sonrası düzenledikleri ritüellere bu kadar özen göstermişlerdir. Hatta ailesi olmayan kişilerin öldükten sonra unutulacağını düşünmeleri bile ölümden korkmalarına sebep olmuştur. Çünkü öldükten sonra unutulmuş kişi için hiçbir şey yapılamaz. Bu nedenle törenler düzenlenmeyen, kurbanlar sunulmayan kişinin yerin altında iyi bir itibar görmeyeceğine inanılmıştır. Bunun sonucunda ise ölümden sadece hayatlarının sona ermesinden değil, öldükten sonraki hayatın belirsizliği de kişiyi ölüm korkusuna sevk etmiştir.

3.3. Ceza ve Suç Olarak Ölüm

Ölüm cezası Hitit metinlerine istinaden Eski Krallık Döneminde daha yaygınken Orta Krallıktan itibaren azaldığı anlaşılmaktadır. Bu metinler doğrultusunda Hititlerde iki tür ölüm cezası vardır. İlki tanrılar tarafından verildiğine inanılan tanrıların verdiği ölüm cezaları diğeri ise kralın vermiş olduğu ölüm cezalarıdır. Tanrılar tarafından verilen ölüm cezalarına ilahi ölüm cezası da denilebilir. Ölüm sadece tanrıların cezasıdır. Ancak dönemin bazı şartlarına göre düzeni, birliği, ahlakı korumak için kral tarafından da ölüm cezasının verilmesi gereken kuralları vardır.

Metinlerde ölüm cezaları “ölmek-akk-, öldürmek-kuen-, yok etmek-hark-” gibi terimlerle ifade edilirken sonraki süreçlerde daha açık ifadeyle suçluların başlarının kesilmesi, boğazının kesilmesi ya da kazığa bağlanarak yakılıp idam edildiği geçmektedir. bu terimlerden bazı ağır suçlar karşısında idam cezasına eşdeğer cezalar verildiği anlaşılmaktadır. Metinlerde bu suçlar “SAG.DU-aš agğatar/ SAG.DU-aš Uš-tar / SAG.DU-aš hinkan:başın kesilmesi, ve hinkanaš

²³⁵ Gordeziani- Tatishvili, “Hittite Funereal Tarditions And Afterlife Beliefs in The Context of Hittite Cosmology”, 310.

waštul: günahın/suçun ölümü” anlamına gelen, ölüm cezasıyla benzer cezalardır. Ölüm cezalarının nasıl uygulandığına dair belgelerde çok nadir bilgiler mevcuttur. Buna örnek İriya ritüelinin bir bölümünde şehir kapısının ölüm cezasının gerçekleştiği yerlerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Şehir kapısı kralın hüküm verdiği yer olduğu için bu işlemin orada yapıldığı düşünülmektedir. Ayrıca burası kamusal bir alan olarak düşünülürse idamların burada gerçekleştirilmesi, gelecekteki suçların caydırıcılığını azaltma yönünde önemli rol oynamaktadır.²³⁶

3.3.1. Tanrıların Cezası Ölüm

Hititler için tanrılara hizmet çok önemlidir. Tanrılar için bayramlar, kurbanlar, ritüeller zamanında ve temiz şekilde yerine getirilmez, tapınaklar temiz tutulmazsa ve ruhsal temizliğe önem verilmezse, tanrılar ihmal edildiği düşüncesiyle cezalara çarptırılırdı. Bunun sonucunda da tanrılar insanlara bireysel veya kollektif ceza olarak hastalık vermiştir.²³⁷

Hastalık insanları ölüme yaklaştıran bir cezadır. Eğer hastalık ilahi güç olan tanrılardan geliyorsa insanların tanrılara karşı işlemiş olduğu günahların sonucu kabul edilmektedir. Tanrılara karşı görevler yerine getirilmeyip öfkelenmelerine neden olduklarında tanrı onlara hastalığı musallat ederek cezalandırmıştır.²³⁸

Ölüme çare bulamayan insanoğlu tanrıyla arasındaki maneviyatı güçlendirdikçe ölümü öteleyeceğini düşünmüştür. Çünkü ölüm tanrının bir cezasıydı. Tanrıların bakımı, bayramları, ziyafetleri ihmal edildiğinde ceza olarak direk ölümü de verebilirdi. Ya da doğrudan ölüm vermek yerine hastalıkla sınıyabilirdi. Hastalık sadece bireyi değil devleti de etkileyen boyutlara varabileceği için yapılan hatadan dönmek Hititler için önemli bir adımdı. Hititler bu usulü kullanarak tanrılarını hoşnut etme ve hastalıktan korunmayı umut etmişlerdir. Çünkü hastalık sonucunda insanın ömrü kısalarak, tanrılar tarafından verilen bu cezalar insanları kısa yoldan ölüme yaklaştırmaktadır.

Aşağıdaki pasaj kişinin yapmış olduğu hata sonucu tanrının cezalandırmasından bahsetmektedir.

²³⁶Stefano Matino- Elena Devecchi, “Death Penalty in the Hittite Documentaion”, *Strafe und strafecht in den antiken welten: Unter Berücksichtigung von Todesstrafe, Hinrichtung und peinlicher Befragung*, ed. R. Rollinger, M. Lang, and H. Barta. Philippika, Marburger altertumskundliche Abhandlungen 51. Wiesbaden: Harrassowitz, (2012), 192.

²³⁷ Pınar Kurşun Cengiz, “Hitit İmparatorluğunda İlahi Bir Cezalandırma Yöntemi Olarak Hastalık”, *Journal of Human Sciences*, 20/1, (2023), 103-104.

²³⁸ Dinçol, “Ašhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış”, 6.

Transliterasyon: KUB 31.127 (CTH 372)

II

⁵⁹ nu-mu na-ah-ša-r[a-a-ta]-an ta-aš-n[u-mar-ra]

⁶⁰ EGIR-pa DINGIR-IA pa-a-[i] ^dUTU-uš hu-u-m[a-an-da-aš]

⁶¹ ^{lu}SIPA.ŠU-NU zi-ik nu-ut-ta hu-u-ma-an-t[i-ia]

⁶² [ha-l]u-ga-aš-ti-iš ša-ni-iz-zi-iš

⁶³ [nu-mu-u]š-ša-an ku-iš DINGIR-IA ša-i-it

⁶⁴ [nu-mu-uš-ša-an a]r-ha pí-iš-ši-ia-it

⁶⁵ [a-ap-pa-i]a-mu-za a-pa-a-aš-pát kap-pu-id-d[u]

⁶⁶ [nu-mu hu-i]š-nu-ud-du nu-mu ku-iš DINGIR-I[A]] x-aš-nu-ut

⁶⁷ [i-na-an pa-iš nu]-mu ge-en-zu nam-ma [da-ad-du]²³⁹

Tercüme:

(II 60-69) “sen, tanrım, saygıyı ve gücü geri ver. Ey güneş tanrısı, sen herkesin çobanısın²⁴⁰ ve mesajın herkes için tatlıdır. Bana kızan ve beni reddeden tanrım beni tekrar düşünsün ve beni hayatta tutsun! Bana hastalık veren tanrım bana tekrar merhamet etsin.”²⁴¹

Yukarıdaki metin tanrılar tarafından insanlara verilen ilahi cezaya örnektir. Tanrılar bazen ölümü doğrudan vermezler insanlara hastalık gibi unsurlarla ölümü hatırlatmıştır. Çünkü tanrı insanların efendisidir. Efendi köle ilişkisine dayanan tanrı insan ilişkisinde, efendisinin ihtiyaçlarını yerine getirmeyen kölenin cezası ölüm bile olabilirdi. Metinde kişinin günahının farkında olduğu ve efendisinden hayatını bağışlanmasını dilediği anlaşılmaktadır. Bu durum Hititlerde, tanrılar hatasını anlayan kişinin hastalığını kısa tutarak ona ömrünü bağışlayacağına inandıkları şeklinde yorumlanabilir. Günahını ve hatasını anlamayanlar için ise tanrılar muhtemelen hastalıkla ömrünü kısaltmıştır. Çünkü kişinin yaptıklarına göre tanrılar kişinin ölümünü yaklaştırabilir, ömrünü kısaltıp uzatabilirdi. Bunun bilincinde olan Hititler hastalıktan

²³⁹Lebrun, *Hymnes et prières Hittites*, 98 ; Schewemer, “Hittite Prayers to the Sun-God for Appeasing an Angry Personal God A Critical Edition of CTH 372-74”, 36.

²⁴⁰ Çoban sözcüğü Güneş Tanrısının bir sıfatı olarak metinlerde kullanıldığına rastlanılmıştır. Hititçe yazılı belgelerde Güneş tanrısı için “insanlığın çobanı”, ülkenin çobanı” ve bunların yakın anlamlıları kullanılmıştır. Muwatalli’ye ait dua metninde Güneş Tanrısına olan yakarışlarda “insanlığın çobanı” sıfatı kullanılmıştır. Burada “^dUTU ŠA-ME-E EN-YA ŠA DUMU.LÚ.U₁₉LU ^{lu}SIPA-aš.. “Göğün Güneş Tanrısı, Efendim, İnsanlığın Çobanı” şeklinde hitap edilmiştir: Turgut Yiğit, “Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Çoban.” *Belleten* 66, (2002),85.

²⁴¹ Singer, *Hittite Prayers*, 38.

korktukları için daha doğrusu hastalıkları ölümle sonuçlanmasın diye tanrıya yakarmışlardır. Diğer istekleri gibi bunun içinde tanrıya sunular yaparak kurbanlar sunarak onların gönlünü hoş etmeye çalışmışlardır.

Transliterasyon: KUB 30.10 +KBo 25. 111 (CTH 373)

Vs

²⁴[ki-nu-n]a-mu-za am-me-el DINGIR-IA-ŠU ZI-ŠU hu-u-ma-an-te-et kar-di-it ki-i-nu-ud-du nu-mu wa-aš-du-ul-mi-it

²⁵[te-e-ed]-du ne-za-an ga-né-eš-mi na-aš-mu DINGIR-IA-za-aš-he-ia me-e-ma-ú nu-za DINGIR-IA ŠA-ŠU ki-nu-ud-du

²⁶[nu-mu wa-ašd]u-ul-mi-it te-e-ed-du ne-za-an ga-ne-eš-mi na-aš-ma-mu ^{munus}ENSI me-e-ma-ú

²⁷[na-aš-ma-mu Š]A ^DUTU ^{LU}AZU IŠ-TU ^{UZU}NÍG.GIG me-e-ma-ú nu-mu-za DINGIR-IA hu-u-ma-an-te-et kar-di-it

²⁸ [ŠA-ŠU ZI-ŠU] ki-i-nu-ud-du nu-mu wa-aš-du-ul-mi-it te-ed-du ne-za-an ga-né-eš-mi²⁴²

Tercüme: (24-28) “[şimdi] tanrım bana bütün kalbiyle ruhunun derinliklerini açsın ve günahlarımı söylesin, böylece onları kabul edeyim. Ya da tanrım bir rüyada benimle konuşsun ve tanrım kalbini açıp [bana] günahlarımı söylesin böylece onları bileyim. Ya da bir kâhin/kadın falcı bana anlatsın [ya da] güneş tanrısının bir kâhini bana bir karaciğerden anlatsın. Tanrım bana tüm kalbiyle ruhunun derinliklerini açsın ve bana günahlarımı ve böylece onları bileyim.”²⁴³

Hitit metinlerinde hastalıkla ilgili önemli belgelerden biri de Hitit prensi ve rahip olan Kantuzilli’nin dua metnidir. Bu metin hastalık ile ölümün birbirine yakın iki kavram olduğunu açıkça göstermektedir. Elbet öleceğini bilen Kantuzilli bunun şimdi olması için hiçbir sebep olmadığını tanrının verdiği cezada haksız olduğunu yakınlıkla ifade etmiştir. Hiçbir tanrıyı kızdırmadığını, yasak hiçbir şeyde bulunmadığını ifade ederek tanrılardan merhamet dileyerek hastalığın bitmesini istemiştir. Yoksa hastalık onu perişan ederek ömrünün son günlerini yaşamasına neden olabilirdi. Bu nedenle tanrılara hastalıktan kurtulmak için yakarmışlardır.

²⁴² Schwemer, "Hittite Prayers to the Sun-God for Appeasing an Angry Personal God: A Critical Edition of CTH 372–374", 6.

²⁴³ Singer, *Hittite Prayers*, 32; Karauğuz, *Hitit Duaları*, 104.

Hititler tanrının cezası hastalıktan kurtulmak için daha doğrusu ölümü ötelemek için tanrılara dua metinlerde çokça yakarmışlardır. Hititlerin hastalığa karşı tanrılara yakarmasının en önemli sebebi ölümü uzaklaştırmaktır. Somut olarak ölüme çare bulamayan insanoğlu tanrı ile arasındaki maneviyatı güçlendirdikçe ölümü öteleyeceğini düşünmüştür. Çivi yazılı metinlerden de anlaşılacağı gibi tanrılar insanlara yapmış oldukları hatalar sonucu hastalık vermişlerdir. Tabi bu hastalıklar aslında dolaylı olarak ölüm cezası anlamına gelmektedir

Hitit devletini ve halkını ilgilendiren toplumsal ceza olarak veba salgınının da tanrılar vermiştir. Metinlerde salgın hastalıklara (henka) sıklıkla yer verildiği anlaşılmaktadır. Hititçe metinlerde *he/inkan* olarak geçen sözcük “ölüm, salgın, ölümcül hastalık, yıkım”²⁴⁴ olarak yorumlanmıştır. Dönemin şartlarına göre amansız bir hastalığın ülke de vuku bulması, tanrılarının bir kararı sonucu olarak verildiğini düşündürmüştür. Çünkü büyük yıkıma sebep olan hastalığın yayılması için verilen karar elbet büyük bir günahın bedeli olmalıdır. Bazı metinlerde tanrılardan düşmanlara “*hinkan pai-salgını ver*” ifadesiyle düşman ülkesine ölüm verilmesi istenmiştir.²⁴⁵ Ayrıca HW2’de hinkan ölümcül bir ceza olarak geçmektedir. Diğer hastalıklar gibi vebanın da işlenmiş bir suçun (waştul) cezası olduğuna inanılmıştır.²⁴⁶

Transliterasyon : KBo 16.154 KBo 40.3 (CTH 61)

I

⁶ [nu]-kan ma-ah-ha-an EZEN^{MEŠ} GAL^{MEŠ}

⁷ zé-e-na-an-ta-aš aš-ša-nu-nu-un [nu-kan *I-NA* KUR^{URU} Ĥa-at-ti ĥi]-in-kán ki-ša-at

⁸ nu ak-ki-eš-ke-et-ta-at ...²⁴⁷

Tercüme: (I 6-8) “Sonbaharın büyük bayramlarını kutladığımda, Hatti ülkesinde bir salgın ortaya çıktı ve bir ölüm oldu.”²⁴⁸

Yukarıdaki pasaj salgın için ölüm ifadesinin kullanıldığının iyi bir kanıtı olmakla birlikte vebanın ölüm cezası olduğunun da en iyi kanıtıdır. Hastalığı ölümle ifade etmek hastalığın büyüklüğünü ve insanlar için çaresizliğini göstermektedir. Bu nedenle veba salgını bir ölüm olarak tabir edilmiştir. Kısacası veba toplu ölümdür. Bu nedenle veba toplu ölüm cezası olarak

²⁴⁴ Paolo Dardano, “Per Un Etimologia Del lessema: İtti he/inkan-in”, (2020), 41.

²⁴⁵ Dardano, “Per Un Etimologia Del lessema: İtti he/inkan-in”, 42.

²⁴⁶ van de Peut, “Persuading The Divine: on The Composition of Hittite Prayers”, StBoT, 69, (2022), 240.

²⁴⁷ hethiter.net/: TLHdig KBo 40.3 (2021-12-31)

²⁴⁸ Dardano, “Per un’etimologia del lessema itita ĥe(n)kan-“, 43

da kabul edilmektedir. Veba salgını ile ilgili metinler arasında en bilineni II. Muršili'nin dua metnidir:

Transliterasyon: KUB 14.8 (CTH 378.II)

Vs.

⁶ [nu-kán Š]A DINGIR.^{MEŠ}-ya ku-i-e-eš LÚ^{MEŠ} NINDA.GUR₄.RA [LÚ.^{MEŠ} iš-pa-an-tu-uz-zi-ia-la-aš-ša]

⁷ [a-aš-ša-a]n-te-eš e-še-er na-at ak-ki-i[š-kán-ta-ri

⁸ [hi-in-ga-na-a]š (?) nam-ma na-ak-ki-iš-ta nu ŠA DING[IR.

⁹ [nu-za(?) ka]-ru-ú-i-la DUB.2.KAM.^{HLA} pí-ra-an |ú-[e-mi-ia-nu-u]n 1 TUP-|PU-Š[A SISKUR ^{ÍD}MA-A-LA(?)]

¹⁰ [zila-d]u-wa SISKUR ŠA ^{ÍD}MA-A-LA ka-ru-ú-[i-li-i]-|e-eš LUGAL^{MEŠ} hi-in-kán

¹¹ [še-er i-e-e]r (?) ku-it-ma-an-ma IŠ-TU UD.KAM-U[M] Š[A A]-BI-YA I-NA KUR ^{URU}HA-AT-TI a[k-ki-iš-ki-it-ta-ri(?)]

¹² [nu SISKUR] ŠA ^{ÍD}Ma-a-la Ú-UL k[u]-wa-pí-ik-ki i-ya-u-e-e[n] ²⁴⁹

Tercüme: (6-12) “tanrılar için bazı sunu ekmeği yapan [ve içki sunanlar] öldü. [veba konusu] beni rahatsız etmeye devam etti ve [bir kahin aracılığıyla] tanrıya [bu konuda sorular sordum]. İki eski tablet buldum: bir tablet [Fırat nehri ritüeli] ile ilgiliydi. Önceki krallar Fırat nehri ritüelini gerçekleştirmişler, ancak babamın zamanından beri Hatti’de insanlar ölmeye devam ettiği için, biz Fırat nehri ritüelini gerçekleştiremedik.”²⁵⁰

Transliterasyon: KUB 14.12 (CTH 378.III)

Rs.

² nu ka-a-ša am-mu-uk ^m[mur]-š[i-li ...]

³ nu-mu-uš-ša-an DINGIR^{MEŠ} EN^{MEŠ}-YA [...]

⁴ nu-mu-kán ŠÀ-az la-aḫ-la-aḫ-ḫi-ma-[an] [...]

⁵ nu-kán ḫi-in-kán IŠ-TU KUR ^{URU}ḫa-at-ti [...]

²⁴⁹ Lebrun, *Hymnes et prières Hittites*, 206; Iwona Czyżewska, "How to Pray to Hittite Gods: A Semantic and Contextual Analysis of Hittite Prayer Terminology with the New Editions of Selected Prayers of Muršili II", (2012), 221-222.

²⁵⁰ Lebrun, *ibid*, 211; Singer, *Hittite Prayers*, 58.

⁶ ŠÀ KUR [URUḥa-at]-[ti ...] LU KÚR

⁷ ma-a-an-ma-kán DINGIR^{MEŠ}-ma BE-LU^{MEŠ} ḥi-in-kán IŠ-T/U ...]

⁸ ḥar-ši-ya-al-li-ya-aš-kán1 iš-pa-an-tu-uz-zi-ya-a[l- ...]

⁹ nu ma-a-an a-pu-u-uš-ša ar-ḥa ak-kán-zi nu A-NA DINGIR^{MEŠ} BE-[LU^{MEŠ} ...]

¹⁰ iš-pa-an-tu-uz-zi kar-aš-ta-ri nu-mu ú-wa-at-te-ni DIN[GIR ...]

¹¹ wa-aš-túl ḥar-te-e-ni ku-wa-[at]-wa-an-na-aš NINDA.GUR₄.RA-in iš-pa-an-t[u]-u[z-zi- ...]

¹² [k]i-nu-na DINGIR^{MEŠ} EN^{MEŠ}-YA A-NA KUR URUḥa-at-ti ge-en-zu nam-ma da-a[t-tén]

¹³ [ḥi]-in-kán ar-ḥa nam-ma u-i-ya-at-tén nu-kán ŠÀ KUR URUḥa-at-ti [...]

¹⁴ na-at še-eš-du ma-a-ú na-at ka-ru-ú-i-li-ya-at-ta pa-r[a-...] ²⁵¹

Tercüme: (2-14) “Ben Muršili, [rahibiniz, hizmetkarınız] işte yalvarıyorum. Duyun beni ey tanrılar, efendilerim! Kalbimden endişeyi, ruhumdan ıstırabı uzaklaştırın! Vebayı Hatti’den uzaklaştırın ve düşman ülkelerine gönderin. Tanrılar, efendilerim, [Hatti’den] vebayı [kaldırmazlarsa], ekmek ve içki libasyonu yapanlar ölmeye devam edecek. Ve eğer onlar ölürse, [sunu ekmeği] ve libasyonu duracak, efendilerim. Sonra siz, ey tanrılar, [efendilerim], günahı bana yükleyeceksiniz: “neden bize ekmek ve içki sunumu [vermiyorsunuz]? tanrılar, efendilerim, Hatti’ye tekrar merhamet etsinler ve vebayı uzaklaştırsınlar. Hatti’de [veba dursun]. Büyüsün ve gelişsin ve durumlar eskiye dönsün.” ²⁵²

Salgınlar çok fazla insanların ölümüne neden olan bir afettir. Ölümü sadece bedenen yok olmakla değerlendirmemek gerekir. Maddi hayatta her iş insan gücüne ihtiyaç duyar. Salgınlarda toplu ölümler ülkeyi zorlayıcı etkilere sahiptir. Ancak ülkeyi genel olarak etkileyen bu gibi durumlarda ilk öncelikle tanrıların hizmeti aksayacağı düşünülmüştür. Bu nedenle tanrılara yakarırken öncelikle onlara yapılan ritüellerin sekteye uğramasından bahsedilerek tanrıların gönlü alınmaya çalışılmıştır. Çünkü bu salgın bir toplu cezadır ve toplu ölüm cezasıdır. Bu nedenle amaç hem tanrılar için gerekli olan hizmetlerin devamlılığını sağlamak hem de salgını bitirerek Hitit halkının ölümüne engel olmak istenmiştir.

Ayrıca yukarıdaki pasaj tam da *karşılıklılık* ilkesine örnektir. Kral ülkeden uzaklaşmayan vebanın çoklu ölümlere sebebiyet verdiğinden tanrıya herkes öldüğünde hizmet edecek

²⁵¹ Lebrun, *Hymnes et prières Hittites*, 217: (E.reiken et al. Hethiter.Net. CTH 378.III).

²⁵² Lebrun, *ibid*, 218: Singer, *Hittite Prayers*, 63.

kimsenin olmadığını yakarmıştır. Kralın dua metninde tek isteği hem kendi için hem de ülke için ölümü uzaklaştırmaktı. Bu aslında kralın içindeki ölüm korkusunu da göstermektedir. Veba da diğer hastalıklar ya da ölüm gibi bir hatadan dolayı tanrılar tarafından verilmiştir. Hastalığı ortadan kaldırmakta yine tanrılar elindedir.

Bunların dışında tanrıların cezaları olarak afetler, kıtlık, hatta savaşlar bile kabul edilebilir. Bu duruma cinayetleri de dahil etmek mümkündür. Çünkü sonucu direk ölümdür ve bunun sebebi tanrıların erine uymamaktır. Devletin ilk dönemlerdeki kaos ortamı peş peşe cinayetlere sebep olmuştur. Çünkü cinayet tanrı tarafından belirlenen ömrün kısaltılmasına sebep olmaktadır. Aslında bu durum bir nevi tanrının hükmüne karşı gelmektedir. Özellikle tahta çıkma isteği ilk dönemlerde devletin politikasını etkilemiştir. Haksız yere tahta çıkanlar cinayet yoluyla tahtı gasp etmişlerdir. Bu durum ise devletin uzun bir dönem iç olaylar ile meşgul olmasına sebep olmuştur.

I. Murşili döneminden başlayan ve Telepinu'ya kadar devam eden bu süreçte tahtın gerçek sahibi krallar hakkı olmayan kişiler tarafından öldürülmesiyle krallığı elinden alınmıştır. Ve bu olay tahtı ele geçiren kişinin tanrının cezasına çarptırılacağı ve aynı şekilde tahtın elinden alınacağına inanılmıştır. Nitekim de bu dönem tahtı ele geçirenlerin tanrının cezası sonucu cinayetle yerinden edilmiştir. Bu olay tanrının emrine karşı çıkarak bir insanın canına kıyma tanrıya karşı işlenmiş suç olmakla birlikte, meşru kralın elinden hem krallık hakkını hem de öldürülmesinin sonucu krala karşı işlenmiş bir suç olarak da kabul edilir. Bu olaya son noktayı koyan kral Telepinu tahta aynı yöntemle geçse de kendinin öldürülmemesi için ferman çıkararak tahta çıkma usulünü belirlemiştir. Bunu ise tanrılardan tarafından verilen ilahi bir ceza olarak değerlendirmiştir. Ferman ilgili madde şu şekildedir;

Transliterasyon: KBo 3.1 (VAT 7469) + KBo 12.5 (581/+)+KBo 3.68 (Bo 1020)+KBo 12.7 (116/t)+ KB0 12.12 (135/t) (CTH 19)

Vs. II

³³ URU Ha-at-tu-ši e-eš-har pa-an-ga-ri-ia-at-ta-ti^e

³⁴ nu ^mTel-li-pí-nu-uš URU Ha-at-tu-ši tu-li-ia-an hal-zi-ih-hu-un ki-it pa-da-la-az URU Ha-at-tu-ši

³⁵ ha-aš-ša-an-na-aš DUMU-an i-da-lu li-e ku-iš-ki i-ia-zi nu-uš-ši-ša-an GÍR-an ták-ki-eš-zi²⁵³

²⁵³ Hoffman, *Der Erlaß Telipinus*, 30.

Tercüme: (II 33-35) “...işte Hattuša’da cinayetler çoğaldı. Ben Telepiu Hattuša’da (kent) meclisi(ni) toplantıya çağırdım (ve şöyle dedim): bundan böyle şimdiden sonra Hattuša’da (kraliyet) ailesinin çocuğuna hiç kimse kötülük yapmasın! onun üzerine bıçak çekmesin!”²⁵⁴

Telepinu’nun yapmış olduğu bu düzenlemenin nedeni sadece tahta geçme usulünü netleştirmek değil cinayetlerin artması sonucu ülkede ortaya çıkan kaosları da bertaraf etmektir. Çünkü yönetim Hitit krallarına tanrılar tarafından verilmekteydi. Tanrının seçmesine rağmen krala biat etmeyip öldürmek tanrının emirlerine de karşı gelmeyle eşdeğerdir. Bu nedenle kralın öldürülmesi tanrının kurduğu düzenin bozulması anlamına gelmektedir. Bu durum kralın dolayısıyla ülkenin de tanrılarının öfkesine ve cezalarına maruz kalmasına neden olmuştur. Meşru olarak hakkı olmayan kralın tahta geçmesiyle tanrılar intikam alacak ve iktidarlığı süresince tanrıların gazabı onu rahat bırakmayacağına inanılmıştır.²⁵⁵ Yani tahtı cinayetle ele geçiren kişinin kaderini tanrılar işlemiş oldukları cinayete göre belirleyeceğini varsaymışlardır. Muhtemelen Telepinu’da cinayetle ele geçirdiği tahtı tanrının cezasının sonucu cinayete kurban giderek kaybetmemek için böyle bir düzenlemeye başvurmuştur.

Hitit inancında tanrıların vermiş olduğu ölüm cezasına istinaden bir de tanrılara karşı işlenen suçlara da ölüm cezası verilmiştir. Aşağıdaki metin bu konuya örnektir:

Transliterasyon: KUB 23.4 (CTH 331)

³⁴ ma-a-an-ma-aš-ta ZI^{TUM} DINGIR^{LIM} ku-i]š TUKU.TUKU-ya-nu-zi

³⁵ na-at-kán DINGIR^{LIM} a-pí-e-da-ni-[(pát 1)]-e-da-ni an-da ša-[an-ah-z]i

³⁶ UL-at-kán A-NA DAM-SÚ DUMU^{MEŠ}-ŠU NJUMUN-ŠU MAŠ-ŠU İR^{MEŠ}-Š[(U GEM)]E^{MEŠ}-ŠU GU]]D^{HI}.)]^A-ŠU

³⁷ UDU^{MEŠ}-ŠU hal-ki-it-ta an-[da š]a-an-ah-zi na-an-kán h[u-u-(m)] a-an-da-az

³⁸ [(ha)]r-ni-[(i)]l-zi nu-za A-N[A] INIM DINGIR^{LIM} ma-i]k-ki mar-ri na-ah-[ha-an-t]e-eš e-eš-ten

Tercüme: (34-38) “Eğer [her kim] tanrının ruhunu kızdırırsa, o yüzden tanrı ondan tek başına mı intikam alır? Karışından, [çocuklarından], soyundan, sopundan, kölelerinden, cariyelerinden, sığırlarından, koyunlarından ve hububatından intikam almaz mı? Onu hepsiyle birlikte mahveder. Tanrının sözüne (karşı) pek çok saygılı olunuz.”²⁵⁶

²⁵⁴ Hoffman, *Der Erlaß Telipinus*, 3: Karağuz, Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri, 105: Reyhan, “Hitit Toplumunda ‘Öldürme’ Eylemi Üzerine Bir İnceleme”, 72.

²⁵⁵ Reyhan, “Hitit Toplumunda ‘Öldürme’ Eylemi Üzerine Bir İnceleme”, 70.

²⁵⁶ Trans. ve terc.: Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*, 26-27.

Metinde tanrıları kızdırmanın bedelinin ölüm olduğu aşıkardır. Metin tanrılara karşı yapılan hatanın sadece kişiyi değil bütün ailesini, akrabasını, hizmetindekileri hatta hayvanları ve ürünlerini bile etkileyecek ağır bir cezalandırma yöntemidir. Tanrı ve insanlar benzerdir, bir köle beyini memnun ettiğinde cezalanmaz ancak beyini kızdırdığında hem köle hem de tüm sülalesi ölüm cezasına çarptırılırdı. Bu nedenle tanrıları kızdırmanın sonucunda tanrı o kişinin kendisiyle birlikte tüm aile, hayvanları ve ekinleriyle birlikte (kollektif ceza) yok edecektir.²⁵⁷

3.3.2. Kralın Verdiği Ölüm Cezaları

Ölüm cezası tanrılar dışında, devlete karşı çok ağır suçlar işleyen ve kralın otoritesine karşı gelenlere de verilmiştir. Burada cezayı verme yetkisi krala aittir. Hitit yasalarında kralın kararına karşı çıkanların tüm ailesinin yıkımına yani ölümüne sebep olabilmektedir. Ancak yüksek bir rütbeli kişinin kararına karşı çıkanların ise sadece kendisinin cezalandırılacağı ifade edilmiştir.²⁵⁸ Hitit devleti ilk dönemlerde çok ağır cezalar uygulamışken imparatorluk döneminde bu cezaların biraz daha hafiflediği görülmüştür. Ancak yine de bazı durumlar için ölüm cezaları verilmiştir. 166.²⁵⁹ Maddede saban aracılığıyla çok ağır bir ölüm cezası varken daha sonra bu cezalar bazı hayvanların kurban edilmesine dönüştürülmüştür.²⁶⁰

Hitit ceza hukukunda eski dönemde cezalar kollektif uygulanırken daha sonra bireysel cezalara geçilmiştir. Ölüm cezası yalnızca suçlunun kendisini etkileyerek, ailesi ve mal varlığı bu cezadan etkilenmemiştir. Ancak bu kuralın ilk başta sadece kraliyette mi yoksa genel hukukta mı geçerli olduğu anlaşılmamıştır. Çünkü sonraki dönemlerde devlet antlaşmalarının lanet formülleri ve bazı hizmet talimatlarında bu cezalandırma yöntemi yer almaya devam etmiştir. Böylece Hitit hukukunda kolektif sorumluluktan bireysel sorumluluğa geçilmeye başlanmıştır.²⁶¹ Ölüm cezalarının ilk örneklerine Eski Hitit döneminde rastlanmıştır. Sonraki dönemlerde ise Hitit ceza hukukunun gelişimi daha ılımlı bir seyir göstermiştir. Cinayet, adam kaçırma gibi suçlar bile artık ölümle cezalandırılmamıştır. Ancak yine de bazı konularda ölüm cezalarının sürekliliği devam etmiştir.²⁶²

²⁵⁷ Reyhan, Reyhan, Hitit Toplumunda 'Öldürme' Eylemi Üzerine Bir İnceleme, 78.

²⁵⁸ Archi, "The Soul Has to Leave the Land of the Living", 272.

²⁵⁹ KBo 6.26: Eğer biri (başkasının tarlasına) kendi tohumunu başkasının tohumu üzerine ekerse, onun ensesine bir sabanın üzerine koyarlar. İki çift öküz koşarlar: birinin yüzünü bir yöne, diğerinin yüzünü öteki yöne çeviriler. Adam öldürülür, öküzlerde öldürülür. Tarlaya ilk eken kişi, ürünü kendisi biçer. Eskiden bu şekilde yapılırdı: Hoffner, (1997). 133.

²⁶⁰ Fiorella Imparati, *Hitit Yasaları*, (çev: Özbayoğlu E.), İtalyan Kültür Heyeti, İstanbul, (1992), 9.

²⁶¹ Korosec, Die Todesstrafe in der Entwicklung des Hethitischen Rechtes, 200.

²⁶² Korosec, Die Todesstrafe in der Entwicklung des Hethitischen Rechtes, 200.

Hititlere ait bazı çivi yazılı belgelerde ölüm cezasının “baş kesme” ifadesiyle verildiği anlaşılmaktadır. Buna benzer bir ifade iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bir arazi bağış belgesinde onun “*başı kesilir*” ifadesi benzer suçun verildiğini göstermektedir.²⁶³ Telepinu fermanında özellikle kraliyet içindeki kan dökmeler sonucunda “*eğer kraliyet üyesinden biri kralın hayatına kastederse başıyla ödesin, ev halkına, karısına, çocuklarına kötülük yapılmasın*”²⁶⁴ şeklinde yeniden belirlenmiştir. Burada başıyla ödesin ifadesi muhtemelen ölüm cezası olan daha modern tanımla idamdır. Ve sadece suçu işleyen kişiyle ilgilidir. Ayrıca Telepinu fermanında adam öldürme suçunun sonucunda para cezası ya da ölen için verilecek tazminatı kan efendisinin karar vereceğini bildirmesi ölüm için kısasa kısas uygulamasının kaldırıldığını ortaya koymakla birlikte kralın bazı konular da ceza verme yetkisinin geri planda tutulduğunu yansıtmaktadır.²⁶⁵

Kral, hem tanrının vekili hem de devletin yöneticisi olduğu için tanrıdan sonra ona karşı işlenen suçlara da ölüm cezası verildiği durumlar olmuştur. Krala karşı işlenen suça karşı verilen en eski ölüm cezası Eski Krallık dönemindeki kayıtlarda geçmektedir. I. Hattuşili dönemindeki aile içi entrikalar sonucu krala karşı tavır alan ve Tawananna unvanını taşıyan kızı ya da kardeşi olarak bilinen kadın, I.Hattuşili’ye karşı isyan etmesinden dolayı sürgüne gönderilmiştir.²⁶⁶ Bu konu ile ilgili metinde²⁶⁷ kral Tawannana’ya karşı şiddetli tedbirler aldırılmıştır. Hatta ölümle sonuçlanacak cezalar verileceğini ifade etmiştir. Fermanın tercümesinde bu durumdan şöyle bahsedilmektedir; “gelecekte hiç kimse Tawanna’nın [ismini...] söylemeyecek. Eğer Hatti’nin oğullarının herhangi biri onların ismini söylerse] onun boğazı kesilmeli ve onun kapısında asılmalı. Eğer benim kölelerimden [onların] adını herhangi biri söylerse, o benim kölem değildir. Onun boğazı kesilmeli ve onun kapısında asılmalı.”²⁶⁸

I.Hattuşili’ye ait olan fermanda o dönemde verilen ölüm cezasına örnek bir ifadeyle karşılaşılmıştır. İfade edilen cezalar suçlunun boğazının kesilmesi ve asılması metinlerde Hititlerin ilk dönemlerine ait ceza şekline örnektir. Kral Tawanna’nın adının anılmasına dahi tahammül etmediği anlaşılrken, vereceği cezayı kapı önünde uygulayarak herkese emsal bir ceza olmasını sağlamıştır. Ayrıca suçluların kapı önünde ya da şehir kapısında cezalanması Eski Mezopotamya geleneğinde de vardır. Bu durum kültürler arasındaki kanun benzerliğini ortaya koymaktadır. Kralın kendisine kötülük yapan kadını öldürmeyip sürgün etmesi ise kraliyet

²⁶³ KBo X 2 II 47-48; Karauğuz, *Hitit Yasaları*, 24.

²⁶⁴ Martino-Devecchi, “Death Penalty in the Hittite Documentation”, 192.

²⁶⁵ İmparati, *Hitit Yasaları*, 11.

²⁶⁶ Martino- Devecchi, “Death Penalty in the Hittite Documentation”, 192.

²⁶⁷ KBo 3.27, (CTH 5).

²⁶⁸ Turgut Yiğit, “Eski Hitit Dönemine Ait Bir Ferman”, *Tarih Araştırmalar Dergisi*, 26/41, (2007), 1.

üyeyi olması ile ilgilidir. Aksi takdirde krala karşı işlenen suçı sıradan biri yapsa idi cezası ölüm olurdu. Ancak kral muhtemelen bahsi geçen Tawanna'nın taraflarını karşısına almak istemediği için ona sürgün cezası vermiştir.

Hititlerde kraliyet ailesi tanrılar tarafından seçildiği için kutsallığı olduğuna inanılmıştır. Bu nedenle kraliyetten birine ölüm cezası vermek yasak ve tanrıların gazabına sebep olabilecek bir davranıştır. Ancak Telepinu döneminde uygulanan bu kurala zaman zaman uyulmadığı anlaşılmaktadır. Örnek olarak vermek gerekirse; tahtta yasal hakkı olan ancak krallığı abisi gibi elinden alınan Kurunta (Ulmi Teşup) ile tahtta yasal hakkı olmayan III. Hattuşili arasında yapılan antlaşma (CTH 106)'da Kurunta için krala karşı isyan durumunda ölüm cezasının verilebileceğini bildirmiştir. Ayrıca III.Hattuşili antlaşmada, Kurunta ile onun oğlu ve torununu da sorgulama hakkına sahip olduğunu hatta onu yok edebileceğini belirtmiştir.²⁶⁹ Bu antlaşma aslında tahtın gerçek sahibi yeğeni Kurunta ile olan taht mücadelesinin yansımasıdır. Kral, bu kararı muhtemelen Muwatalli'nin oğullarını tahttan uzaklaştırmak isteğinden almıştır. Hâlbuki ki Hattuşili hakkı olmayan tahta oturmuş ve tahtta hakkı olan yeğenini ölüm cezasıyla uzaklaştırmaya çalışmıştır. Telepinu fermanında kraliyet üyesinde kan akıtmanın yasaklanmasına hatta yine eski yasalarda olan ancak artık kullanılmayan kolektif cezaları gündeme getirmesi kralın kendi içinde yaşadığı korkulardan kaynaklanmalıdır.

Hattuşili'nin oğlu IV.Tuthaliya zamanında Kurunta ile yaptığı antlaşmada da yukarıdakine benzer ifadeler geçmektedir:

“ ve bu antlaşma Kurunta için, onun oğlu ve torunu için geçerlidir. Ben majesteleri senin oğlunu görevden almayacağım. Senin kardeşini ve başka birini tahta kabul etmeyeceğim. Ancak senin soyundan biri kendisinden sonra Tarhuntaşša ülkesini elinde tutabilir. O ülkeden alınmayacaktır. Fakat senin oğullarından veya torunlarından biri suç işlerse o zaman Hatti kralı onu sorgulayacaktır. Ona karşı ağır bir suç kanıtlarsa Hatti kralı nasıl isterse öyle muamele edecektir. Eğer ölüme layıkta o yok olacaktır.”²⁷⁰

Bu anlayış Telepinu fermanındaki tahta geçme usulüne terstir. Çünkü fermanında kraliyet ailesinden kimsenin öldürülmeyeceği belirtilmiştir. Fermanında kraliyetten kimseye bıçak çekilmemesi, birinci sıradaki prensin kral olacağı, eğer yoksa ikinci sıradaki oğlun kral olacağı talimatı yer almaktadır.²⁷¹ Ancak III.Hattuşili'nin ve oğlunun, yeğenine karşı tutumu fermanı

²⁶⁹ Martino-Devecchi, “Death Penalty in the Hittite Documentation”, 193.

²⁷⁰ Beckman, “Royal Ideology and State Administration in Hittite Anatolia”, 113.

²⁷¹ Turgut Yiğit, “Hitit Krallığı'nda Veliahdın Belirlenmesi Üzerine”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22/34, (2003), 143.

tümüyle yok saydığını göstermektedir. Kral böylece tahtın gerçek sahibi olan yeğeninin elinden krallık hakkını aldığı gibi krala karşı gelirse yeğenini kolayca öldürme hakkına sahip olduğunu da ifade etmiştir. Yani bu durumda Hattuşili hem kraliyetten birini ölümle tehdit etmesi hem de tahtı elinden alması fermanı ihlal ettiğinin açık kanıtıdır. Burada varılan sonuca istinaden ölüm cezası gerektiğinde kralın inisiyatifine göre belirlendiği, kral istediğinde kraliyet üyesine bile verildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu cezaların nedeni diğerlerinden farklıdır. Çünkü burada tahtta hakkı olan tarafa bir tehdit vardır. Bu nedenle Hattuşili ve oğlu Tuthaliya dönemindeki usulsüzlüğün sebebi genellikle kendi iktidarını kabul ettirme çabasıdır.

Yukarıdaki cezaya örnek başka bir uygulamada Hititli bir kadın için verilmiştir. Kraliyet üyesinden herhangi birine ölüm cezası verilmesi yasak iken olası ihtimalle büyü ve zinadan dolayı kraliyet ailesine mensup bir kadına ölüm cezası verildiği anlaşılmıştır. IV. Tuthaliya döneminde karşılaşılan bu olay tartışma yaratacak bir boyuttadır. Kraliyet üyesinden olan hatta IV. Tuthaliya'nın yeğeni Amurru kralı Bentešina'nın kızı ve Ugarit kralı II. Ammiştamru'nun eşi olan soylu bir kadının zina, komploculuk ve Ugarit kralına karşı yapmış olduğu ifade edilen büyü suçlarından dolayı verilen ceza metinlere yansımıştır. Hititli soylu kadının yaptıklarına karşı Ugarit kralı tarafından “*yok etmek/ortadan kaldırmak*” anlamına gelen “*ana hullugi*” ifadesi ile ölüm cezasına çarptırıldığı anlaşılmıştır. Prenses de diyebileceğimiz Hititli soylu kadın, işlemiş olduğu suçlara karşı önce Amurru'ya geri gönderilmiş ancak Ammiştamru suçu işleyen eşinin sürgün cezasından memnun kalmayınca prensesin iadesini talep etmiştir. Bu durum Ugarit ve Amurru arasındaki çekişmeye sebep olmuştur. Yaşanılan olaylar üzerine Hitit kralı iki vassal arasındaki tartışmayı çözmek için fermanlar bile yayınlamıştır. Daha sonra ise devletin geleceği için prensesin feda edildiği ve eski kocasının insafına bırakıldığı ve yine eski eşinin prensesi ortadan kaldırmak yani öldürmek için gemi ve askerler gönderdiği bilinmektedir.²⁷²

Metinlerde bu olayın nasıl sonuçlandığına dair bazı ilginç bilgiler mevcuttur. RS 17.159 no'lu metne göre IV. Tuthaliya tarafından onaylanmış bir ferman önemli bilgiler vermektedir. Bu ferman kralın yeğeni olan kadının II. Ammiştamru ile evliliğini kayda geçiren, boşanma ve sürgün kararının onaylamıştır. Ayrıca boşanmanın hem mülkiyet hem de II. Ammiştamru'nun varis oğlu ile ilişkisi sonuca varılması açısından belirlemesi önemlidir. Ferman da kadın Ugarit'ten Amurru'ya dönerken beraberinde getirdiği mallarını geri götürebilecekken, Ugarit'te evlilik süreci boyunca edindiği hiçbir şeyi götürmesine izin verilmemiştir. Kadının oğluna ise ya Ugarit'te babasının yanında kalıp tahtın varisi olması ya da Amurru'ya dönerek taht

²⁷² Martino-Devecchi, "Death Penalty in the Hittite Documentation", 193.

üzerindeki tüm haklarından feragat etmesi seçeneği sunulmuştur. Dikkat çekici başka bir madde ise Ammiştamru'nun ölümünden sonra oğlunun annesini yeniden kraliçe yapmaya teşebbüs etmesi dahilinde kral sıfatını kaybederek diğer kardeşlerinin kral olabileceği şartı konulmuştur.²⁷³

Olayın siyasi boyutu da düşünüldüğünde üç devleti yakından ilgilendiren olay karşısında Ammiştamru kendi ailesi ve krallığı üzerinde maksadına ulaştıktan sonra kraliçenin Kardeşi Šaušgamuwa'nın yönettiği Amurru krallığında da kendi iradesini kabul ettirmeyi başarmış olduğu anlaşılmaktadır. Bunun sonucunda kraliçe hem Amurru'da hem de Ugarit'teki statüsünden yoksun bırakılmıştır. Ancak kraliçe için verilen hükümler bununla kalmamış yukarıda da bahsedilen en can alıcı nokta kraliçenin Ugarit'e gerçekten de geri getirilip idam ettirilmesidir. Šaušgamuwa ilk önce yetki alanına karışılmasına karşı çıksa da kız kardeşini kendi hanesinde tutamayacağı bir durumla karşılaşması sonucu yaşayacağı otorite kaybı yerine kız kardeşiyle olan bağıını hiçe sayarak kendi gücünü korumuştur. Ayrıca Šaušgamuwa statüsü uğruna kız kardeşini Ammiştamru'ya vermiş kardeşinin hayatı karşılığında önemli miktarda altın tazminatı almıştır.²⁷⁴

Tüm bunlara rağmen sonuç olarak siyasi bir evlilik sonucu vassal bir devletle ilişkilerin kurulmasını sağlayan kraliçenin soyu Hititlere dayanmasına rağmen öldürülmesi yasalara göre zor bir durumdur. Çünkü Hitit kanunlarında yeri geldiğinde ölüm cezası bile verilmekten dahi vazgeçilirken soyu Hitit kraliyetine dayanan bir kraliçenin öldürülmesi suçunun daha büyük olduğuna dair algı yaratmıştır. Ayrıca metinlerde suçunun açıkça belirtilmemesi de şüphe uyandırmaktadır. Çünkü Hitit metinlerinde kraliyetten dahi olsa kim ne suç işlediyse açıkça ifade edilmektedir. Ancak burada kraliçenin suçunun belirtilmemesi sanki suçunun büyü ya da ihanet yerine daha yüz kızartıcı bir suç olduğu izlenimini vermektedir. Bir tahmin yürütüldüğünde Hitit ve Ugarit geleneklerine ters düşen yasak ilişkinin sunulması diğer suçlara göre daha mantıklı bir seçenektir. Ayrıca boşanmış ve ülkesine geri gönderilmiş bir kraliçenin tekrar çağrılıp eski eşi tarafından ölümle cezalandırılmak istenmesi eski eşin tahammül edemediği bazı durumları göstermektedir. Muhtemelen Ammiştamru'nun kraliçeyi geri çağırarak ölüm cezası vermesinin nedeni, kral öldükten sonra kraliçenin Ugarit krallığında söz hakkına sahip olmamasını garanti altına almak istemiştir.

Yine de kadının suçu ne olursa olsun kraliyet soyundan birine kraliyet üyesinden biri dahi ölüm cezası veremezken, kraliyet dışı hatta Hititli olmayan birinin ölüm cezası verme hakkına

²⁷³ Thomas, "Gender and Politics at Ugarit: The Undoing of the 'Daughter of the Great Lady'", 288.

²⁷⁴ Thomas, "Gender and Politics at Ugarit: The Undoing of the 'Daughter of the Great Lady'", 288.

sahip olması dikkat çekici bir durumdur. Bu belge başrolü kadın olan siyasi evliliklerin başarısızlığını gösteren belge olması bakımından önemlidir. Ayrıca kadın üzerindeki ittifak bu defa kadının ölüm hükmü üzerine kurulmuştur. Siyasi role sahip olan kadının ölümü bir antlaşmanın çöküşü değil çıkarları doğrultusunda ölümüne sebep olan kadının yeni bir ittifakı temsil etmesi bakımından önemlidir. Kısacası kadın yaşarken siyasi çerçevede büründüğü önemli rolü ölürken de üstelenmiştir.

Hititler tanrılara ve onların evi gördükleri tapınaklara, ölen atalarının mezarları ve kültlerine yapılan saygısızlığı da en ağır şekilde cezalandırmış ve ölüm cezası vermişlerdir. Burada yapıların sadece kültürel boyutu değil siyasi ve yönetsel boyutu da düşünüldüğü için ölü kültlerine zarar verenlere krallar ağır tedbirler uygulamıştır.

Transliterasyon: KUB 13.8 (CTH 252)

Vs.

⁹ nu-uš-ma-aš-kán pé.-an Giš⁹e-ia-an ar-ta-ru pa-ra-a-ma-aš-kán le-e ku-iš-ki tar-na-i

¹⁰ GU¹⁰₄HI.A-ia-aš-ma-aš UDU¹⁰₄HI.A le-e ku-iš-ki ap-pát-ri-ia-zi

¹¹ na-at-kán hu-u-ma-an-ta-za a-ra-u-e-eš a-ša-an-du ma-a-an ŠA É.NA₄-ma

¹² hi-in-ka₄-na-aš wa-aš-túl ku-iš-ki wa-aš-ta-i na-aš a-ki é-zu-ma-aš-ši ŠA É.NA₄-pát²⁷⁵

Tercüme: (9-12) “Onların önüne bir eya ağacı²⁷⁶ dikilecektir, hiç kimse onu dışarı çıkarmayacak. Sığır ve koyunları hiç kimse onlardan almayacaktır. Onlar bunlardan muaf olsunlar. Ancak cenaze yapısına/taş ev’e (mezar/kutsal anıt) biri ölümle cezalandırılan bir suç işlerse o ölecek. Yine de onun mal varlığı kraliyet cenaze yapısına kalacaktır.”²⁷⁷

Kraliçe Ašmunikal’in kraliyet cenaze yapısı hakkındaki kararname de suçun ciddiyetini vurgulamaktadır. Kraliyet cenaze yapıları krallar için çok önemli yapılardır. Bunun sebebini öteki dünya inancında aramak mümkündür. Çünkü kral ve kraliçenin ölümünden sonra bu

²⁷⁵ Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, 210.

²⁷⁶ Kraliyet cenaze ritüelinde de “Eya Ağacı”nın kayıp tanrı mitoslarından Telepinu ile ilgili pasajda “Telepinu’nun önünde “Eya ağacı” durur. Ağaçta koyun derisinden yapılmış çanta sarkar. Çantanın içinde koyun yağı vardır. İçinde hayvanların bereketi ve şarap (sembolik) olarak bulunur. İçinde sığır ve koyunlar (sembolize edilir). İçinde uzun ömür ve soy (nesil) vardır”: Hoffner, *Hittite Myths*, 18; Karauğuz, *Hitit Mitolojisi*, 71; “Eya ağacı” burada ülke için artık her şeyin iyi olduğunu gösteren bir motif olarak düşünülmüştür. Muhtemelen bu düşünce ağacın her mevsim yeşil kalan özelliği ile sürekli verimliliği ifade eden, ülke için refahın sembolü olarak kabul edilmiştir. Reyhan, Eskiçağ Anadolu Ritüellerinde Tanrı-İnsan İlişkisine Dair Bir Kesit, 398: “Eya ağacı” dini bir sembol olarak da değerlendirilmektedir. Angarya işleri veya vergi gibi bazı kamusal yükümlülükten muaf tutulan kişilerin evlerinin önüne dikildiği de bilinmektedir: Hoffner. (1998).110. Bu tanım yukarıdaki pasaja daha uygundur. Burada “Eya ağacı”nın statü olarak daha ayrıcalıklı kişilerin evlerinin önünde bulunduğu anlaşılmaktadır:

²⁷⁷ Karauğuz, Hitit Yasaları, 140; Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, 211.

yapılarda yapılan ritüel ve sunular ile kraliyet ailesi öteki dünyada huzurunu devam ettirecektir. Bu inanç Mezopotamya'daki ölümden sonra ölen ataların ruhlarına yapılan saygı ile aynıdır.

Ayrıca Eskiçağ toplumlarında yaygın olan bir inanç daha vardır. Bir devleti zayıflatmak için özellikle kral mezarlarının yakılıp yıkılmasının psikolojik bir çöküntü yaşattığına inanılmıştır. Bu nedenle atalarının mezarlarına sahip çıkamayan halkın akıbeti devletin çökmesi ile eşdeğerdir. Bu inanış muhtemelen Hititlerde de olmalıydı ki atalarının mezarlarına yapılan tahribatın cezası olarak ölüm cezası vermişlerdir. Bu kurallar tüm kraliyet mezarları için geçerlidir.

Bu cezaların dışında kralın şahsi eşyaları, yiyeceği, içeceği, ölü kültlerine ve tapınaklara konusunda yapılan suçlara da ölüm cezası verildiği metinlere yansımıştır:

Transliterasyon: KBo 50.283 (CTH 264)

Vs. II

¹¹ [pé-e-da-at-te-ni] ma-a-an LÚÚ-BA-RÚ-ma ku-e-da-ni ú-ez-zi []

¹² [(na-aş ma-a-an) I-NA] É DINGIR-LÍ şa-ra-a pa-a-u-wa-aş DINGIR^{MES}-na-aş-kán LUGAL-aş-ša []

¹³ [GİŞ(kat-ta-lu-u)z-zi ş]ar-ra-aş-ke-et-ta na-an [a-da-an-n]a şa-ra-a

¹⁴ [pé-e-ḫu-te-(ed-du)] nu GU₇-ke-ed-du ak-ku-uş-[ke-ed-d]u ma-a-an-ma-aş []

¹⁵ [UN-aş a-ra-aḫ-zé]-na-aş Ú-UL-aş URUḪa-at-tu-ša-aş DUMU.LÚ.U₁₉.L[U DİNG]IR^{MES}-aş ti-[ia-(zi)]

¹⁶ [na-aş a-ku ku-i-ša-a]n pé-e-ḫu-te-ez-zi-ma na-at-ši SAG.DU-aş ag-ga-t[ar²⁷⁸

Tercüme: (II 9-16) Eğer bir yabancı misafir gelirse ve eğer o tapıktan yukarı gidip kral ve tanrıların eşliğinden geçerse o zaman ev sahibi onu yemeğe götürecek ve misafir yiyip içecek. Fakat eğer bir yabancı, Hattuşalı olmayan biri tanrılara yaklaşırsa o ölecek ve onu oraya getiren kişi içinde ona ölüm cezası verilecek.²⁷⁹

Metinde sadece Hattuşalıyı değil genel olarak herkesi ilgilendiren ölüm cezasıyla karşılaşılacaktır. Hitit yasalarında da tanrılara karşı işlenen suçların cezası ölüm olduğu gibi bazı talimat ve direktif metinlerinde de ölüm cezasıyla ilgili ifadeler yer almaktadır. Hattuşa başkent olduğu gibi büyük panteonun bulunduğu kutsal mekandır. Burada bulunan tapınaklarda

²⁷⁸ Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, 252.

²⁷⁹ Karauğuz, (2019). 170: Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, 253.

mutlaka Hattuşalı olması gerekmektedir. Muhtemelen burada Hattuşalının kendi tanrılarına ve kutsal mekanlarına saygısından şüphe duyulmayacağı için böyle bir madde yer almıştır. Aksi takdirde başka bir yerden gelen kişinin ya da o kişiyi getiren kişinin de tanrılara yaklaşması kirlilik, uğursuzluk, felaket getireceğini düşünmüşlerdir. Tanrılara karşı yapılan hataların telafisi olmayacağı için kesin olarak ölüm cezası verilmiştir.

Transliterasyon: KBo 50.283 (CTH 264)

Vs. II

¹⁷ nu É^{MEŠ} DİNGİR^{MEŠ} me-ek-ki mar-ri pa-aḫ-ḫa-aš-tén nu-uš-ma-aš te-eš-ḫa-aš

¹⁸ le-e e-eš-zi nam-ma-aš-ma-aš ḫa-a-li ar-ḫa šar-ra-an e-eš-du

¹⁹ na-aš-ta ku-e-da-ni ḫa-a-li wa-aš-túl an-da ki-i-ša

²⁰ na-aš a-ku le-e-ia-aš-kán ú-e-eḫ-ta-ri

Tercüme: (II 17-20) “her şeyden önce tapınağı korumalısınız! Orada uyuyakalmayınız.

Ayrıca nöbetinizi taksim edip tutunuz. Her kim nöbetinde suç işler(se) o ölür ve asla kaçamaz.”²⁸⁰

Hitit metinlerinde tanrılar ve krallar için ağır bedellerin ödendiği açıkça görülmektedir. Aynı şekilde tanrılarının evleri ve kutsal dini mekanlar olan tapınakların bakımı vs durumlarda ihmal edildiği durumlarda da sert tedbirler uygulanmıştır. Tapınaklar kişinin kendi başına hareket edebileceği ya da istediği gibi girip çıkabileceği mekanlar değildir. Görevli kişilerin ise tapınaklara karşı çok özel ve ihmal etmemesi gereken görevleri vardır. Eğer bir nöbetçi nöbetini layıkıyla yapamayıp tapınağı koruyamazsa cezası ölümdür ve affedilme payı yoktur.

Transliterasyon: KUB 13.4 (CTH 264)

Vs. II

⁴⁷ gul-ša-an nu-za QA-TAM-MA-pát KÙ.BABBAR KÙ.SİG₁₇ TÚG-TU₄ Ú-NU-UT
ZABAR

⁴⁸ ḫa-ap-pí-ra-a-iz-zi ku-iš-ma-an e-ep-zi na-an mu-un-na-a-iz-zi

⁴⁹ na-an LUGAL-an a-aš-ka UL ú-wa-te-ez-zi nu-uš-(<ma>)-ša-at 2-aš-pát

⁵⁰ SAG.DU-aš ÚŠ-tar 2-uš-pát-at ak-kán-du DİNGİR-LÌ-na-ša-at NU.GÁL [l]e?-e?

²⁸⁰ Trans. ve terc.: Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, 256-257.

⁵¹ nu-uš-ma-aš EGİR-pa wa-aḥ-nu-mar le-e-pát e-eš-zi

Tercüme: (II 47-51) “Her kim kralın ismi yazılı hediyesini satmazsa, ancak belirtildiği gibi gümüş, altın, elbise ve bronz eşyaları satarsa, (satanı) kim yakalarsa, onu gizlerse, onu kralın kapısına getirmezse, her ikisi için de ölümle cezalandırılacaktır. İkisi de ölecektir. Hediye tanrıya aittir, size hiçbir şekilde ait değildir. Onlar için geri dönüş olmayacaktır.”²⁸¹

Yukarıdaki pasaj ise kralın şahsi eşyalarını izinsiz yere satmak ve almakla ilgilidir. Kralın eşyalarının satılması durumunda haberdar olan kişi olayı gizlerse ölüm cezası verileceği ifade edilmektedir. Ancak ceza sadece satan için değil bunu bilen ve saklayan içinde ölüm cezası vardır. Aynı şekilde tanrıya sunulan, kurban edilen ve onun olduğuna inanılan eşyalarında satılması ya da alınması sonucunda da ölüm cezası vardır. Bu suçluların ölüm cezasının affedilmeyeceği de kesin dille ifade edilmiştir.

Hitit metinlerde büyük cezalara sebep olan kirlilik, tanrıların evleri kabul edilen tapınakların kirlenmesi sonucunda da ölüm cezası vermiştir:

Transliterasyon: KBo 50.283 (CTH 264)

⁷⁷ nu^ˊ LÚa-ri-iš-ši me-ma-a-ú nu-za wa-ar-ap-tu4-pát {ma-a-an}

⁷⁸ ma-a-an še-ek-kán-ti-it-ma zi-it pa-ra-a da-a-i

⁷⁹ wa-ar-ap-zi-ma-za na-a-ú-i na-aš DİNGİR^{MEŠ}-aš NİNDA¹ḥar-ši

⁸⁰ ^{DUG}iš₂-pa-an-tu-uz-zi ma-ni-in-ku-wa-an ša-ak-nu^{an-za} ša-a-li-ka₄

⁸¹ [(na)]-aš-ma-an LÚa-ra-aš-ši-iš ša-ak-ki na-aš-ták-kán u-wa-it-ta

⁸² [(na-an š)]a-an-na-a-i EGİR-zi-an-ma-at iš-du-wa-a-ri

⁸³ [(nu-uš-ma-ša-a)]t SAG.DU-aš ÚŠ-tar 2-uš-ša-at ak-kán-d[u]²⁸²

Tercüme: (77-83) “eğer kasten geciktirirse, henüz yıkanmamışken tanrılara somun ekmeği ile sıvı adak kabının yanına kirli olarak yaklaşırsa ve arkadaşı da bu konuyu bilirse ve ona acırsa, onu gizlerse fakat bu durum sonradan ortaya çıkarsa, o zaman bu ölüm cezası gerektiren suçtur. İkisi de ölecektir. Şüphesiz bu olay büyük bir ıstırap verir. Ama bu durumu o gizlerse ancak sonradan ortaya çıkarsa o başı ile ödesin ve ikisi de ölsün.”²⁸³

²⁸¹ Trans. ve terc.: Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, 255.

²⁸² Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, 260.

²⁸³ Karauğuz, (2019). 174; Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, 261.

Tapınaklar için böyle sert cezaların verilmesinin nedeni muhakkak ki tanrıların öfkesinden korkmaktır. Çünkü tapınaklara girecek kişiler bellidir. Özellikle günahkâr, kirli, lanetli olduğu düşünülen kişilerin oraya girmesi tapınağın ve tanrıların kirlendiği anlamına gelmektedir. Bunun sonucunda ise tanrıların gazabı ülke için kaçınılmazdır. Ülke ve devleti korumak tanrıların desteğini almak için ise her görevin yerine getirilmesi şarttır.

Transliterasyon: KUB 13.3 (CTH 265)

Rs. III

²¹ an-da-ma-aš-ma-aš šu-me-eš ku-i-e-eš LÚ.MEŠ A ŠA KUŠ.LÁ

²² nu-uš-ma-aš ú-wi₅-te-na-aš na-aḥ-ḥa-an-te-eš e-eš-tén

²³ nu ú-wi₅-ta-ar Gišše-ša-ru-li-it še-ša-ri-iš-ke-tén

²⁴ ka-ru-ú-ša-an LUGAL-UŠ Í-NA URUŠA.NA.ḪU.ÍT.TA

²⁵ ŠA URUDUÁB×A te-e-da-na-an ú-e-mi-ia-nu-un

²⁶ nu LUGAL-aš zi-an-za iš-ḥi-iz-zi-ta nu-kán A-NA LÚ.MEŠ A ŠA KUŠ.LÁ

²⁷ kar-tim-mi-ia-nu-un

Tercüme:

(III 21-27) “Fakat siz sakalar su konusunda dikkatli olunuz ve suyu devamlı olarak bir süzgeçten süzünüz. Eskiden ben kral Šanahuitta kentinde su kabında bir saç kılı buldum ve benim, kralın öfkesi kabardı ve ben su taşıyıcılara şu sözlerle kızdım: “bu kirlenmiş”. Arnili şu şekilde cevap verdi:” Zuliya sorumluydu!”. Kral şöyle dedi: “Zuliya gitsin. Temiz ise o zaman (sadece) temizlensin. Fakat temiz değil ise o zaman ölsün”.²⁸⁴

Burada verilen ölüm cezasının nedeni kral için gerekli olan suyun süzülürken içinde herhangi bir maddenin kalıp kalmamasına dikkat edilmemesidir. Hititler de suyun içinde bulunan kıl eğer kirli ya da hasta birine aitse o enerjinin krala da geçeceğine inanılmıştır. Ayrıca kıl büyülerde de kullanılan bir malzemedir. Bu malzemenin kirliliğe yol açtığı da düşünülmektedir. Bu nedenle büyüde kullanılan malzemeler kirli sayıldığı için kral suyu içtiğinde büyüün ona geçeceği dolayısıyla kötü enerjinin ya da ruhun ona geçeceği düşünülmüştür. Böyle bir şeyin gerçekleşmesi halinde hem kral hem de ülkenin zarar göreceği muhtemeldir.²⁸⁵ Bu nedenle yapılan her bir ihmal ülkenin tüm otoritelerini sarsabileceğinden

²⁸⁴ Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, 82-83: Karauğuz, Hitit Yasaları, 136.

²⁸⁵ Reyhan, “Hitit Toplumunda “Öldürme”, 82.

telafisi olmayan hatanın bedeli de ölüm cezası olmuştur. Eğer suyun içinden bir şey çıkarsa sakaların suçlu olup olmadığı Mezopotamya’da yaygın olan ordal usulüyle yapılmaktadır. Kişinin nehre atılmasıyla yapılan ordal usulünde kişi nehirden çıkarsa suçsuz boğulursa suçlu kabul edilmiş ve suçundan dolayı ölümü hakkettiği kabul edilmiştir. Ne yazık ki yüzmeyi bilmeyenlerde bu inanış doğrultusunda ölüm cezasına çarptırılmak zorunda kalmıştır.

Başka bir ölüm cezası ise sarayla ilgilidir. Kanun maddelerinde yer alan bu durum şu şekilde ifade edilmiştir:

Transliterasyon: KUB 29.28 (CTH 292)

⁴ [ták-ku /-NA KÁ É.GAL ^{GIŠ}za-ah-ra-in ku-iš-ki ta-a-ia-az-zi 6] GÍN.GÍN KÙ.BABBAR pa-a-i

⁵ [ták-ku /-NA KÁ É.GAL ^{GIŠ}ŠUKUR ZABAR ku-iš-ki ta-a-i)a-az-zi a-ki-aš²⁸⁶

Tercüme: (4-6) “Eğer biri sarayından kapısında tahta sandalye çalarsa, 6 şekel gümüş ödeyecektir. Eğer biri sarayın kapısında bronz bir mızrak çalarsa o ölecektir.”²⁸⁷

Saray kapısındaki mızrağın çalınmasına verilen ölüm cezasının nedeni muhtemelen kralın otoritesine karşı gelmek ve devletin malına zarar vermek için olmalıdır. Archi’ye göre sarayın kapısına kadar yaklaşmak kralın güvenliğine tehdit, hayatına kastetme durumuna denk gelmektedir. Bu nedenle kraliyet üyesinin bile kralın hayatına kastettiğinde ölüm cezasına çarptırıldığı²⁸⁸ gibi halkın da çarptırılması normal karşılanmaktadır.

Ayrıca tapınaklar tanrıların mekanları olduğu gibi saraylar da kralların mekanlarıdır. Saraylar aynı tapınaklar gibi titizlikle korunan ülkenin yönetildiği mekanlardır. Saraydaki tüm eşyalar kralların malıdır, hiç kimsenin alamadığı ve satamadığı mekanlardır. Hırsızlıkla ilgili olan bu maddede mızrağın çalınmasına karşı ölüm gibi ağır bir cezanın verilmesi tam açıklanmamaktadır. Muhtemelen sarayın kapısındaki mızrağın özel bir anlama geldiği düşünülmüştür. Saray mızrağının başkası tarafından alınması yönetime ve krala karşı hakaret sayılacağından ölüm cezası verildiği tahmin edilmektedir. Ayrıca mızrağın kötülüğe karşı korunma amacıyla evin ya da sarayın kapsına asılan kutsal bir sembol olduğu da düşünülmektedir. Eğer öyleyse kutsal bir anlam yüklenen mızrağın çalınması, saraya büyü ile kötülük yapılmasına da sebep olabilirdi.²⁸⁹

²⁸⁶ Hoffner, *The Laws of the Hittites*, 114.

²⁸⁷ Hoffner, *The Laws of the Hittites*, 116; İmparati, *Hitit Yasaları*, 135.

²⁸⁸ Archi, “The Soul Has to Leave the Land of the Living”, 272.

²⁸⁹ İmparati, *Hitit Yasaları*, 252.

Ölüm cezasına örnek başka bir anlatıda mahzen sorumlusu olan Zidi'nin sahtekarlığı sonucunda verilen cezadır. Anlatıda kralın Zidi'ye belirli bir şarabı iki alıcıya hediye etmesini istemiştir. Ancak Zidi kralın emrettiği şarap yerine daha kalitesiz şarabı teslim etmesi üzerine kralın vermiş olduğu emir ile “onu götürdüler ve onun ölmesine yol açacak işlem yaptılar” ifadesi Zidi'nin öldürüldüğünü ortaya koymaktadır.²⁹⁰

Hitit kralına askeri yemin fermanlarında kralı karşı gelenler için ölüm cezaları verilmiştir:

Transliterasyon: KBo 53.33 (CTH 427)

Vs. II

¹⁹ nu-uš-ma-aš BULÙG BAPPIR I-NA QA-TI-ŠU-NU da-a-i

²⁰ na-at li-ip-pa-an-zi nu-uš-ma-aš kiš-an te-iz-zi

²¹ ki-i-ua BAPPIR GIM-an IŠ-TU^{NA4}ARÀ ma-al-la-an-zi

²² na-at ú-e-te-ni-it i-mi-ia-an-zi na-at za-nu-an-zi

²³ na-at har-ra-nu-uš-kàn-zi ku-i-ša- kàn ki-e NI-IŠ DINGIR^{MEŠ}

²⁴ šar-ra-ad-da nu-uš-ša-an A-NA LUGAL SAL.LUGAL

²⁵ A-NA DUMU^{MEŠ}.LUGAL A-NA KUR^{URU}HAT-TI HUL-lu tàk-ki-iz-zi

²⁶ na-an ki-e NI-EŠ DINGIR^{LIM} ap-pa-an-du nu ha-aš-ta-i-ši-[ti]-it

²⁷ QA-TAM-MA ma-al-la-an-du na-an QA-TAM-MA i-nu-uš-ki-du

²⁸ na-an QA-TAM-MA har-ranu-uš-ki-it-ta nu HUL-lu ÚŠ- kàn

²⁹ pí-e-da-ú a-pí-e-ma da-ra-an-zi a-pa-a-at

³⁰ e-eš-du

Tercüme:

(II 19-30) “Öyleyse bu yeminleri bozanı ve krala, kraliçeye, kralın oğullarına ve ülkeye kötülük eden kimseyi, bu yeminler yakalasın; kemiklerini aynı şekilde ezsin, onu aynı şekilde haşlasın, aynı şekilde parçalayıp ezsin ve bu kötü bir sona/kötü bir ölüme uğrasın! Ama ötekiler şöyle der: bu böyle olsun!”²⁹¹

²⁹⁰ Korosec, “Die Todesstrafe in der Entwicklung des Hethitischen Rechtes”, 200.

²⁹¹ Trans. ve terc.: Oettinger, *Die Militärischen Eide Der Hethiter StBoT 22*, Otto Harrassowitz. Wiesbaden, (1976), 10-11.

Krala karşı edilen yeminlerin bozulması ve sadakat gösterilmemesinin sonucunda çok ağır ceza verildiği anlaşılmaktadır. Özellikle kemiklerin ezilmesi Hitit metinleri ve kanunlarda görülen belki de en ağır ceza şeklidir. Bu yöntem büyük ihtimal edilen yeminin tanrıların huzurunda olmasına rağmen tanrılara saygı gösterilmeyip yemini bozan kişinin kralı, ailesini ve ülkeyi tehlikeye attığı düşünüldüğü için verilmiştir.

3.3.3. Hitit Yasalarında Suç Olarak Öldürme

Hitit yasalarında karşılaşılan ilk konu adam öldürme üzerine ele alınmıştır. Bu konu 1 ve 7 numaralı yasalarda işlenmiştir ancak başka bölümlerde de bir kişinin ölümüne neden olan suçlarla ilgili durumlara rastlanılmaktadır. Bu konuyla ilgili Hattušili'nin mektuplarından da Hititlerde adam öldürmenin cezası ölüm değil de tazminat olduğu anlaşılmaktadır.²⁹²

İlk öncelikle Hitit yasaları incelendiğinde adam öldürme suçuna verilen cezalar şu şekilde ifade edilmektedir:

Transliterasyon: B (KBo 6.3)i

¹ [ták-ku LÚ-an² n]a-aš-ma MUNUS-an š[u-ul-la-a]n-na-[a]z ku-iš-ki ku-en-zi

² [a-pu-u-un ar-nu-z]i Û 4 SAG.DU pa-a-i LÚ-na-ku MUNUS-na-ku

³ [pár-na-aš-še-e-a] šu-wa-a-ez-zi

A (KBo 6.3 i) i

⁴ [ták-ku ARAD- an na-a]š-ma GÉME-an šu-ul-la-an-na-az ku-iš-ki ku-en-zi a-pu-u-un ar-nu-zi

⁵ [Û 2 SAG.D]U pa-a-i LÚ-na-ku MUNUS-na-ku pár-na-aš-še-e-a šu-wa-a-ez-zi

B (KBo 6.3) i

⁶ [ták-ku LÚ-a]n na-aš-ma MUNUS-an *EL-LAM* wa-al-ah-zi ku-iš-[k]i na-aš a-ki ke-eš-šar-ši-iš

⁷ [wa-aš-t]a-i a-pu-u-un ar-nu-zi Û 2 SAG.DU pa-a-i [pá]r-na-aš-še-e-a šu-wa-a-ez-zi

B (KBo 6.3) i

⁸ [ták]-ku ARAD-an na-aš-ma GÉME-an ku-iš-ki wa-al-ah-zi na-aš a-ki *QA-AS-SÚ* wa-as-ta-i

²⁹² Hoffner, *The Laws of the Hittites*, 166.

⁹ [a]-pu-u-un ar-nu-zi Û 1 SAG.DU pa-a-i pár-na-aš-še-e-[a] šu-wa-a-ez-zi

B (KBo 6.3) i

¹⁰ [ták]-ku LÚ DAM.GAR URU Ha-at-ti ku-iš-ki ku-enzi 1 ME MA.NA1 KÙ.BABBAR pa-a-i

¹¹ [pár-na-aš-še-e-a šu-wa-a-ez-zi ták-ku I-NA KUR URU Lu-ú-i-ia na-aš-ma I-NA KUR URU Pa-la-a

¹² [1 ME MA.NA KÙ.BABBAR pa-a-i a-aš-šu-še-et-ta šar-ni-ik-zi ma-a-an I-NA KUR URU Ha-at-ti

¹³ [n]u-za ú-na-at-tal-la-an páat ar-nu-uz-zi

(KBo 6.3) i

¹⁴ tak-ku LÚ.U₁₉ LU-aš LÚ-aš-na-aš-ma MUNUS-za taki-ia URU-ri a-ki ku-e-la-aš ar-hi

¹⁵ a-ki 1 ME gi-pe-eš-šar A.ŠA kar-aš-ši-i-e-ez-zi na-an-za da-a-i

Tercüme:

(1-3) Eğer biri bir adam ya da bir kadını tartışma sırasında öldürürse, onu teslim etsin ve erkek ya da kadın dört kişiyi versin ve böylece suçu evinden uzaklaştırsın.

(4-5) Eğer bir erkek köleyi ya da bir kadın köleyi kavga sonucu biri öldürürse, onu teslim etsin ve erkek ya da kadın iki kişiyi versin. Böylece suçu evinden uzaklaştırsın.

(6-7) Eğer özgür bir erkeği ya da özgür bir kadını biri vurursa o ölürse, fakat bu kaza sonucu olmuşsa onu gömülmesi için getirsin ve 2 kişi versin ve bu suçu kendi evinden uzaklaştırsın

(8-9) Eğer bir erkek ya da kadın kölesine biri vurur da bu kişi ölürse fakat bu bir kaza sonucu olmuşsa, onu (gömülmesi) için getirmeli ve bir kişi vermelidir ve böylece suçu evinden uzaklaştırsın.

(3. ve 4. madde geç versiyonuna göre “eğer bir kadına biri vurur da o ölürse fakat bir kaza sonucu olmuşsa 4 mina gümüş ödemelidir. Ama eğer kadın bir köle ise 80 şekel yani iki mina gümüş ödemelidir” şeklinde değiştirilmiştir.)

(10-13) Eğer biri bir tüccar öldürürse, 4000 şekel (yani 100 mina) gümüş ödeyecektir ve bunu kendi evinden temin edecektir. Eğer bu olaya Luwiya (Arzawa) veya pala topraklarında

gerçekleşirse 4000 şekel gümüş ödeyecek ve ayrıca tüccarın malını da yerine koyacaktır. Eğer bu olay Hatti topraklarında gerçekleşirse, kendisi (aynı zamanda) bahsedilen tüccarı (gömülmesi için) getirecektir.

(5. Maddenin geç versiyonunda ise “eğer biri bir Hitit tüccarını mallarının ortasında öldürürse, [...] mina gümüş ödeyecektir. Ve mallarını üç katı kadar geri verecektir. Ancak eğer tüccar mallarına sahip değilse ve biri onu tartışma da öldürürse 240 şekel gümüş verecektir. Eğer bu sadece kaza ise 80 şekel gümüş ödeyecektir”, ekinde değiştirilmiştir.)

(14-15) Eğer biri erkek ya da kadın başka bir şehirde öldürülürse, (kurbanın varisi), kişi kimin arazisinde ölmüşse oradan 12.000 m² (=3 dönüm) toprak kesip kendisi için alacaktır.²⁹³

Yukarıdaki maddeler Hitit yasalarında adam öldürme suçuna yönelik cezalar üzerinedir. Suçlara baktığımız da niteliği ağır olsa da Mezopotamya hukuku gibi kısasa kısas ilkesi yoktur. Sebebi ise Hititlerde insan gücüne verilen önemle açıklanabilir. Çünkü Hitit ekonomisi insan gücüne dayanmaktadır. Eğer adam öldürme suçuna karşılık aynı ceza verilirse ihtiyaç duyulan insan gücü azalmaktadır. Bu ise özellikle tanrıların ihtiyaçlarının giderilmesini ve sonra tarıma dayalı ülkenin ekonomisini sekteye uğratmaktadır. Bu nedenle cezalar verilirken özellikle insan gücü baz alınmıştır. Ancak eski kanunlarda ise kısasa kısas ilkesi uygulandığı bilinmektedir.

3.3.4. Hitit Yasalarında Ceza Olarak Ölüm

Hitit yasalarının 2. sütununda ise ceza olarak ölüm verildiği durumlar ele alınmıştır. Ölüm cezası gerektiren suçlar arasında kara büyü uygulaması vardır. Kara büyüün ne olduğu ve nasıl yapıldığına dair bilgiler Hitit kanunlarında net bir şekilde ifade edilmiştir.²⁹⁴

Büyü suçuna verilen ceza kralın yargısına bırakılmıştır. Kanun metnin birinci tabletinin 44. maddesinde bir kişinin kültik arınması sırasında oluşan artık maddelerin yakma alanına götürülmesi yerine başkasının tarlasına veya evinin etrafına taşınmasından bahsedilmektedir.²⁹⁵ Muhtemelen bu suçun cezası ölümdür. Hem başkasının evini hem de tarım arazisini büyüün etkileyeceği düşünülmüştür.

Kanun metninde büyüye karşı madde şu şekilde geçmektedir:

Transliterasyon:

²⁹³ Trans. ve terc.: Hoffner, *The Laws of the Hittites*, 17-20; İmparati, *Hitit Yasaları*.

²⁹⁴ Murat, "Ammiḫatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", 95.

²⁹⁵ Korosec, "Die Todesstrafe in der Entwicklung des Hethitischen Rechtes", 202.

(II 1) [(tá)]k-ku LÚ EL.LAM MUŠ-an ku-en-zi da-me-e-el-la Š[(UM-an)] (2) te-iz-zi 1
MA.NA KÙ.BABBAR pa-a-i ták-ku ÌR-ša a-pa-a-aš-pát a-k[(i)]

Tercüme:

“Eğer özgür bir adam bir yılan öldürürse ve başka bir adamın adını söylerse 1 mina (yani 40 şekel) gümüş versin ve eğer bunu yapan bir köle ise o ölsün.”²⁹⁶

Yukarıdaki pasaj kara büyü uygulamalarında yapılan bir yöntemdir. Hititler de ise kara büyü yasaklanmıştır. Yapanlar ise ağır şekilde cezalandırılmaktadır. Çünkü bir hayvan öldürürken bir kimsenin adının anılması kişinin kötülüğü için kara büyü yapıldığı kabul edilmiştir. Ve bu kara büyü ile o kişinin ölmesi ve kirlenmesi istenmiştir. İlk zamanlarda büyüü yapanın da dahil herkes için ölüm cezası verildiği anlaşılmıştır. Ancak bu ceza yasaların değişmesinden sonra sadece köleler için uygulanmıştır.²⁹⁷

Hitit yasalarında verilen diğer ölüm cezaları ise şu şekilde belirlenmiştir:

Transliterasyon: (KBo 6.26 iii)

187.

²⁰ ták-ku LÚ-iš GUD-aš kat-ta [wa-aš-t]a-i hu-u-ur-ki-il a-ki-aš,

²¹ LUGAL-an a-aš-ki ú-wa-[(da-an)-z]i ku-en-zima-an

²² LU=GAL-uš, hu-iš[-nu-]zi-j[a-an LUGAL-i-ma-aš Ú-UL ti-ja-iz-zi

188.

²³ tá[(k-k)]u [(LÚ)-iš (UDU-aš kat-ta) wa-aš-t]a-i hu-u-ur-ki-el a-ki-aš

²⁴ [(LUGAL-an) a-aš-ki (ú-wa-da-an-z)]i ku-wn-zi-ma-an LUGAL-uš

²⁵ [hu-iš-nu-zi-j]a-a[n LUGAL-u]š LUGAL-i-ma-aš Ú-UL ti-i-iz-zi

Tercüme:

187.

Eğer bir adam bir öküzle [gü]nah işlerse lanet edilecek bir eylem<dir> ; o ölsün . Kralın kapısına <onu> götürür, onu kral öldürür, [onu] yaşatır [kral], ama o kralın önüne çıkmasın.

188.

²⁹⁶ Trans. ve terc.: Hoffner, *The Laws of the Hittites*, 136; İmparati, *Hitit Yasaları*, 158.

²⁹⁷ Reyhan, “Hitit Toplumunda “Öldürme” Eylemi Üzerine Bir İnceleme”, 87.

Eğer bir adam koyunla [gü]nah işlerse lanet edilecek bir eylem<dir>; o ölsün. Kralın kapısına <onu> götürür, onu kral öldürür. O[nu kral yaşatı]r, ama o kralın önüne çıkmasın.²⁹⁸

Transliterasyon: (KBo 6.26) iv

197.

⁶ ták-ku LÚ-aš MUNUS-an HUR.SAG-i e-ep-zi LÚ-na-aš wa-as-tul na-aš a-ki

⁷ ták -ku É-ri-ma e-ep-zi MUNUS-na-aš wa-aš-ta-iš MUNUS-za

⁸ a-ki ták-ku-uš LÚ-iš ú-e-mi-ia-zi

⁹ tu-uš ku-en-zi ha-ra-a-tar-še-et NU.GAL

198.

¹⁰ ták-ku-uš A-NA KÁ E.[G]A ú-wa-te-ez-zi nu te-ez-zi

¹¹ DAM-TI le-ca-ki n[u] DAM-SÚ hu-iš-nu-zi

¹² LÚ¹⁰ pu-pu-un-na hu-iš-n[u]-zi ta SAG.DU-SÚ

¹³ wa-aš-ši-e-ez-zi tdk-ku [f]e-ez-zi 2-pát ak-kán-du

¹⁴ ta hu-ur-ki-in ha-l[i]-en-zi ku-en-zi-uš

¹⁵ LUGAL-uš hu-u-iš-nu-zi-ia-aš LUGAL -uš

199.

¹⁶ ták-ku ŠAH-aš UR.GI⁷-aš kat-ta ku-iš-ki wa-aš-ta-i a-ki-aš

¹⁷ A-NA KÁ É.GAL^{LIM} ú-wa-te-iz-zi ku-en-zi-uš

¹⁸ LUGAL-uš hu-iš-nu-zi-ja-aš L[UG]AL-uš LUGAL-i-ma-aš Ú-UL

¹⁹ ti-i-iz-zi ták-ku GU⁴-uš LÚ-[-ni] wa-at-ku-zi

²⁰ GU⁴-uš a-ki LÚ-aš-ša Ú-UL a[-ki] 1 UDU LÚ-na-aš

²¹ ka-a-aš-ša-aš hu-u-it-ti-ja-a[n-ta] na-an-kán ku-na-an-zi

²² ták-ku ŠAH-aš LÚ-ni wa-at-ku-z[i] Ú-UL ha-ra-a-tar²⁹⁹

Tercüme:

197.

²⁹⁸ Trans ve terc. Hoffner, *The Laws of the Hittites*, 148.

²⁹⁹ Hoffner, *The Laws of the Hittites*, 156-157.

Eğer bir adam bir kadını dağda alırsa, suç adamın<dır> ve o ölsün. Ama eğer <onu> evde alırsa, suç kadının(dır) <ve> kadın ölsün. Eğer adam <=koca> <onları> bulursa ve onları öldürürse, onun eylemi cezaya değer değil<dir>.

198.

Eğer sarayın kapısına onları götürürse ve derse: Benim karım ölmesin, o zaman karısını hayatta bırakır ve zina yapan erkeği <de> hayatta bırakır ve onun <zina yapan erkeğin> başını örter. Eğer derse: işte tam ikisi de ölsün. O zaman tekerleğe diz çöksünler, kral onları öldürür, kral onları yaşatır.

199.

Eğer bir domuzla ya da bir köpekle (1) biri günah işlerse, o ölsün. Sarayın kapısına onları> götürsün, kral onları öldürür, kral onları yaşatır, ama o kralın karşısına çıkmasın. Eğer bir öküz bir adamın üstüne çıkarsa öküz ölsün ve adam ölme[sin] Bir koyun Adamın yerine alınsın ve o öldürülsün. Eğer bir domuz bir adamın üstüne çıkarsa cezaya değer bir eylem değildir.³⁰⁰

187 ve 200 maddeleri arasında geçen cinsel suçlar konularına ölüm cezaları verilmiştir. Hititler bu suçları özel bir terim *hurkel* ile tanımlamışlardır. Özellikle inek, koyun, domuz, köpek gibi hayvanlarla işlenen cinsel suçlara ölüm cezası verilmektedir. Ancak yine de bazı durumlarda kralın inisiyatifine bırakılmıştır.³⁰¹

Yukarıda bahsedilen davranışlar toplumda hoş karşılanmamaktadır. Bu cezalar ile toplum içinde utanç verici davranışların önüne geçmek istenmiştir. Hititler bu tarz uygunsuz ve tiksindirici konuların toplum için tehlikeli olduğunun farkın varmışlar ve bu tür olayların yayılmasını engellemişlerdir. Böylece yasalarla sadece bedenen değil ruhen de kötü davranışlardan uzaklaşmaya çalışmışlardır.

197 ve 198 maddeleri birbiriyle bağlantılıdır ve zina konularını ele almaktadır. Zina ve tecavüz o dönemlerde de hoş karşılanmayan davranışlar olduğu aşikardır. Bu maddelerde verilen ölüm cezaları toplumun huzur ve ahlakının bozulmasının önüne geçmek için tasarlanmıştır.

³⁰⁰ Hofner, *The Laws of the Hittites*, 156-157; İmparati, *Hitit Yasaları*, 183.

³⁰¹ Archi, "The Soul Has to Leave the Land of the Living", 273.

3.4. Ölümünden Sonraki Hayat

3.4.1. Yeraltı Dünyası-Ölümler Diyarı³⁰²

Yeraltı dünyası Sümerlerin yaşam ile ölümün birbirine karışmasını önlemek için ortaya çıkardıkları bir kavramdır. Böylece ölümlerin dünyası ile yaşayanların dünyası birbirinden uzaklaştırılmıştır.³⁰³ Ancak yeraltı dünyasının, tanrılarının, güçlerinin ve kutsal varlıklarının sadece Sümer, Akad, Hitit gibi Yakındoğu'nun baskın siyasal-toplumsal yapıların yayılmasından önceye dayanan düşüncelerin devamı olarak kabul edilmiştir. Kısacası bu kavramlar sadece bahsedilen toplumların yansıması olmadığı Neolitik dönemden çok daha önceki dönemlere uzandığına inanılmıştır.³⁰⁴

3.4.1.1. Yeraltı Dünyasının Tanımı

Yeraltı dünyasının nasıl tezahür edildiğine geçmeden önce yeraltı ve yerüstünün ayrımını anlatmak önemlidir. Sümer edebiyatında “Gılgamış ve Huluppu Ağacı” şiirinin girişinde “*gök yerden uzaklaştıktan sonra yer gökten ayrıldıktan sonra, insanın adı belirlendikten sonra, Gök Tanrısı göğü alıp götürdüğüden sonra, Enlil yeri alıp götürdüğüden sonra...*” diye devam eden şiirden alınan parça Sümer yaratılış mitinden bahsetmektedir. Paragrafın devamında ise ayrılmanın sonucunda evrenin üç katmana bölündüğü anlaşılmaktadır. Bu bölünme katmanlara ve sahiplerine göre şöyle ifade edilmiştir;

“...göğün yerden ayrıldığı gün, yerin gökten aşağıya çöktüğü gün, insan soyunun tohumu ekildiği gün; o gün, Anu göğü kendine aldığı zaman, Enlil yeri aldığı zaman, Yeraltı dünyası Ereškigal'e verildiği zaman...”³⁰⁵ diye devam eden metinden de anlaşıldığı üzere yeraltı bambaşka bir katmandı ve burası yönetici tanrısı tarafından yönetilmekteydi.

Hitit inancında yeraltı dünyası ve ölümünden sonra hayatın varoluşu hakkında diğer toplumlarla farklı ve benzer inançlar mevcuttur. Ancak Hititlere göre evrenin ayrılması Mezopotamya inancından farklıdır. “*ve üst tanrılar göğü kendilerine aldılar, alt tanrılar ise yeri ve yeraltı/aşağı ülkeyi aldılar*” ifadesinden onlar için evrenin iki katmana ayrıldığı anlaşılmaktadır. Dünya yeraltı ve yerüstü olarak ayrıldığında yerüstü canlıların yaşadığı bir mekânı, yeraltı ise ölümlerin gittiği bir yer olarak tanımlanmıştır. Yerüstünün nasıl ki dağları,

³⁰² Eskiçağ toplumların inancında ölen gittikleri mekanlar için “yeraltı dünyası, ölümler diyarı ya da öteki dünya” terimleri kullanılmıştır. Bu üç terim aynı anlama geldiği için bazı yerlerde birbiri yerine kullanılmıştır.

³⁰³ Katz, *The Image of the Neither World in the Sumerian Sources*, CDL Press, (2003), 1.

³⁰⁴ Trabazo, “Hittite Divinities of the Underworld and the Night Goddess of Şamuha”, 34.

³⁰⁵ Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, 119.

denizleri, gökyüzü varsa yeraltı dünyasının da sahip olduğu özellikler vardır. Mezopotamya inancında dünya yeraltı denizlerinde yüzen veya desteklenen bir dağ olarak kabul edilmiştir. Hurri inancına göre yer ve gök olmak üzere dünya antropomorfik bir dev olarak yaratılan ve yeraltında oturan Upellurinin sırtında taşıdığına inanılmıştır. Böylece yeraltı dünyasının sahip olduğu mitolojik kavramlarda ortaya çıkmaktadır.³⁰⁶ Yazılıkaya'nın A Odası'nda "yeryüzünü taşıyan boğa adamlar"³⁰⁷ tasviri (resim 8.1) bu mitolojik anlatımı betimlemektedir.

Ancak bazı Hititce metinlerde evrenin üç katman olarak kabul edildiği de anlaşılmaktadır. KUB 43.62'de nolu büyü metninde yeşil tepe, orta ve alt kısımdan oluşan üç katmanlı dünya ağacından bahsedilmektedir. Metinde " ve onu.. işgal ediyor, kapunuyu ise yılan işgal ediyor, ortasını arı tutuyor. Yeşil tepeye kartal oturuyor. Altta kapanuya yılan yönelmiş, ortasına ise arı yüz tutmuş". Burada kartal ağacın yeşil tepesiyle, arının ortasıyla, yılanın ise kapanu denilen kök kısmıyla bağlantısına inanılmıştır.³⁰⁸ Her bir hayvan ağacın kendi doğasına uygun bölümünü tutması dünyanın üç katmana ayrılması ile ilişkilendirilmiştir. O zaman buradan şu sonucu çıkarmak mümkündür: Her hayvan ağacın kendi doğasına uygun kısımlarına göre ilişkilendirilmiştir. Toprak altında yaşayan yılanın yeri alması yeraltı dünyasıyla bağlantısını da ortaya koymaktadır. Ayrıca yılanın yeraltı ya da toprak ile ilişkisi günümüz gerçekliğini de yansıtmaktadır. Zaten ölümler diyarı olarak da bilinen yeraltı dünyası yılanların da meskeni olduğu o dönemlerde bilinmektedir.

Sümerlerde yeraltı dünyası mezarlarla ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle Sümerce yeraltı dünyasını tanımlayan "urugal" veya "irigal"³⁰⁹ "qabru" terimleri mezar ile açıklanmaktadır. Sümerce kimahhu (ki-mah=qu-bu-rum)'da mezar, gömüt odasından gelmektedir. Çünkü ölen Anu'nun Annunnakilerle birlikte Kimahhu'da yaşadığı kabul edilmektedir. Akadcada da yeraltı dünyası ve ölümler diyarını tanımlayan ifadelerin çoğu Sümerlerden alınmış, bazılarını ise Akadcaya çevirmişlerdir. Alınan kelimeler arasında "kigallu" "aşağı dünyayı" ifade ederken "arallü" "ölümler diyarını" ifade etmektedir. Sümerce kökenli olan ki-gal³¹⁰ "büyük dünya" ya da "büyük toprak/yer" anlamına gelmektedir. Ki-gal inşaat terimi olarak da Naramsin, Ur-Bau, Gudea yazıtlarında toprak altı anlamında kullanılmıştır.³¹¹ Aynı şekilde Hititlerde de mezarlar

³⁰⁶ Haas, "Die Unterwelts- und Jenseitsvorstellungen im Hethitischen Kleinasien", 199.

³⁰⁷ Yiğit-Özcan, *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, 47.

³⁰⁸ Ardzinba, *Eskiçağ'da Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, 118.

³⁰⁹ Irkalla ya da ^DIrkalla muhtemelen urugal veya Irigal kelimesinden türemiştir. Aynı zaman da bu kelime Nergal'in adının bileşeninden biridir. Bkz: Katz, *The Image of the Neither World in the Sumerian Sources*, 85.

³¹⁰ "Kİ" terimi nadir de olsa tek başına ölümler diyarı anlamına gelmektedir. Bu terim eski Babil döneminden beri özellikle iki dilli metinlerde görülmektedir. kigal terimi ise Yeraltı tanrısı Ereškigal adının bileşenidir:

³¹¹ Knut Tallqvist, *Sumerisch-Akkadische Namen Der Totenwelt*, 5, HELSINGFORSIAE, (1934), 2-3.

yeraltı ve ölümden sonraki hayat ile ilişkilendirilmiştir. Krallar için yapılan taş evlerde ölümden sonraki hayatın sembolleridir.

Hitit metinlerinde yeraltı dünyası için ise “*dankui tekan*” ya da “*dankuis daganzipas*”³¹² yani “*karanlık dünya*”, “*kattera utne*”, “*alt ülke-yer altı dünyası*” ifadeleri kullanılmıştır.³¹³ Kara toprak anlamına gelen “*dankuš daganzipas*” ifadesinde toprağa kara denilmesinin sebebi olarak sadece rengi değil yeraltının yapısı gereği karanlık kasvetli bir ortama sahip olmasıyla ilgilidir. Yeraltının bu özelliği orayı sadece yeraltı tanrılarının mekânı yapmamış aynı zamanda her türlü kötülük ve olumsuzluğun büyü ile gönderildiği bir ülke olarak ifade edilmiştir. Ve burası sıradan ölümlülerin de uğrak mekanıdır.

Yeraltı dünyasının boğalar, koyunlar, atların otladığı otlakların olduğu bir mekân olarak da ifade edilmektedir. Ayrıca çimen, okyanus gibi bir mekânı temsil ettiği de düşünülmüştür. Nerik kentinin kayıp fırtına tanrısıyla ilgili mitte³¹⁴ ise yeraltı dünyası kara toprak olarak geçmiştir.³¹⁵ O zaman burada şu ayrımı yapmak önemlidir. Karanlık dünya sıradan ölümlülerin gittiği yer, otlakların, çimenlerin olduğu dünya ise ölen kralların gittiği yerdir.

Yeraltı dünyası Hurrice metinlerde ise “*turi -derin ve havurni-toprak*” dünya anlamına gelen terimlerle belirtilmiştir. Aslında *havurni* Sümerce isimlerden *hubur* ile benzerlik göstermektedir. Hattice ise yeraltı dünyası *fur* terimi ile ifade edilmiştir. Buna göre Hattice yeraltı tanrıçası olarak bilinen Wuruntsemu’nun adı da buradan geldiği tahmin edilmektedir.³¹⁶

3.4.1.2. Yeraltı Dünyasının Konumu

Yeraltı dünyası için mekân olarak metinlerde tam bir nokta verilmez. Hititlerde de yeraltının belirli bir coğrafi konumu yoktur. Ancak Yazılıkaya açık hava tapınağının yeraltı dünyasıyla bağlantılı olduğu kabul görmektedir. Yazılıkaya’da bulunan yarıkların yeraltı dünyasına giderken bağlantılı olabileceği düşünülmüştür. Ayrıca C Odası’nda yeraltı dünyası

³¹² Collins, "Necromancy, Fertility and the Dark Earth: The use of Ritual Pits in Hittite Cult", 224.

³¹³ Haas, *Hurritische und Luwische Riten aus Kizzuwatna Hurritologische Studien I*, 197.

³¹⁴ KUB 36.89; Kayıp tanrı mitoslarında yeraltı dünyasının içinde her türlü tüm olumsuzluğu barındırdığı ifade edilirken ortak noktalara değinilmiştir. Eskiçağ inançlarında yeraltı çok katmanlı bir yerdi. Oraya gidilmesi zor olduğu gibi dönülmesi de zor bir mekân olarak tasvir edilmiştir. Mutlaka bu zorluğun nedenlerinden biri de öldükten sonra gidilen mekân olmasıyla ilgilidir. Genelde metinlerde yeraltının yedi kapısı ve kapının yedi sürgüsünden bahsedilir. Bu kapılar günümüz inancında yerin ve göğün yedi kattan oluşmasıyla bağlantılıdır. Yedi katmandan oluşan yeraltı dünyasının her katmanında bulunan kilit oradan çıkmayı zorlaştıran bir unsurdur. Kayıp tanrı mitoslarında yeraltı dünyası için bkz: KBo 25.107. (CTH 323); KUB 17.10+KBo 55.8 (CTH 324); KBo 26.124, KUB 33.24 +28+227/u (CTH 325); KUB 33.66-2, (CTH 331) ; KUB 33.54+47, KBo 12.78 (CTH 334): tercümeleleri için bkz: Hoffner, (1998). 14-37: Karauğuz, *Hitit Mitolojisi*, 70-93.

³¹⁵ Ardžinba, *Eskiçağda Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, 114.

³¹⁶ Haas, "Die Unterwelts- und Jenseitsvorstellungen im Hethitischen Kleinasien", 198.

ile bağlantılı ritüellerde görülen kuş iskeletleri dahil birçok hayvan kemiklerine ulaşılmıştır.³¹⁷ Bu nedenle burası bir nevi yeryüzünün yeraltı ile bağlantı noktalarından biri olarak kabul edilmiştir.

Sümer metinlerinde yeraltı dünyasının konumu, yaşayanlara uzaklığı, nasıl bir yer olduğu ve oraya gitmek için gerekli yollar ya da geçiş mekanlarına dair konular sıkça yer almıştır.³¹⁸ Hitit kaynaklarında da ölümden sonra gidilen mekâna karanlık dünya yani yeraltı dünyası denildiği anlaşılmaktadır. Hitit inancında burası, su kaynakları, pınarlar, mağaralar aracılığıyla erişilebilen bir mekân olarak tanımlanmıştır.³¹⁹

Sümer metinlerinde genellikle yeraltı dünyasının konumu, yaşayanların dünyası ile arasındaki uzaklığı ifade etmektedir. Bu mesafe uzak veya çok uzak anlamına gelen “*sud ve bad*” sıfatlarıyla ifade edilmiştir. Yeraltı dünyasının uzaklığı Sümerlerin kendi coğrafi gerçeklerinden yani kendi şehirlerine göre ilişkilendirildiği düşünülmüştür.³²⁰ Ancak metinlerden anlaşıldığı kadarıyla bu uzaklık mecazen güneşin batışı ile ilgilidir. Güneşin batış yönü yeraltı dünyasına giden yön olarak kabul edilmiştir. Bunun sebebi biraz da kozmosun yaratılışı ile ilgilidir. Sağ taraf doğu kabul edilmiş ve güneşin doğuşuna ithafen daha olumlu manada kabul görmüştür. Sol taraf ise batı kabul edilmiş ve güneşin batışını temsil etmektedir. Aynı zamanda iyilik sağdan yani doğudan kötülük ise soldan yani batıdan gelmektedir. Sol taraf güneşin yeraltı dünyasına indiği yön olduğuna inandıkları için ölümler dünyası ve öteki dünyayı sol taraf olarak kabul etmişlerdir. Ayrıca sağ taraf erkeğe sol taraf kadına karşılık gelmesinden dolayı ölümler diyarında her zaman tanrıçaların hüküm sürdüğüne inanmışlardır. Bu nedenle ölüm ritüellerinde libasyon (sıvı sunusu) genellikle sol elle yapılmıştır.³²¹

Hititce metinlerde yeraltının sınırı aslında yaşayanlar ve ölenlerin bulundukları mekanla ilgilidir. Bu nedenle yaşayanlar ve ölümler dünyasının ayrımının nasıl yapıldığı merak konusu olmuştur. Bu merak kısmen de olsa yine metinlerden giderilmeye çalışılmıştır. Buna göre, iki dünya arasındaki ayrımın şüphesiz kutsal suların sayesinde olduğuna inanılmıştır. Bu kutsal su muhtemelen yeraltı dünyasının nehri³²² kabul edilmiş ve yaşayanlar arasındaki sınırı da bu nehrin oluşturduğuna inanmışlardır. Nehirden yeraltı dünyasına ise ölü kayığı ile gidildiğine

³¹⁷ Gurney, *Some Aspects of Hittite Religion*, 42.

³¹⁸ Katz, *The Image of the Neither World in the Sumerian Sources*, 1.

³¹⁹ Hutter, "Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien und ihre Auswirkungen auf das erste Jahrtausend", 161.

³²⁰ Katz, *The Image of the Neither World in the Sumerian Sources*, 2.

³²¹ Haas, "Die Unterwelts- und Jenseitsvorstellungen im Hethitischen Kleinasien, 179-180. (Sümer ve Babil metinlerinde, Hitit Telepinu tanrısı ritüelinde yeraltı dünyasının hâkimi kraliçe- tanrıçalardan bahsedilmektedir.

³²² Sümerce’de Ilurugu, Akadca’ Hubur adını almaktadır. Ayrıca “kral Hubur” terimi Nergal’in yeraltı dünyasındaki tezahürüdür.

inanılmıştır. Muhtemelen bu kayığın sahibi ölü ruhları idi. Ayrıca Hurri-Hitit çift dilli metinde yeraltı dünyasının kapı ve sürgüsünün de yeraltı ve yaşayanlar arasındaki sınırı ifade ettiği anlaşılmaktadır. Çift dilli metinde yeraltı tanrıçası Allani için “*yeraltı dünyasının sürgüsü*” “*negri eše =ni=we*” terimi kullanılmıştır. Hurrice *negri* kelimesi Hititçe *battalu* yani sürgü olarak çevrilmiştir. Aynı zamanda bu terim kıyı ve sınır anlamına da gelmektedir. Yani yeraltı dünyasının giriş ve çıkışı için yeraltı dünyasının ya da sarayının kapısı/kapıları sembolik sınırı ifade etmektedir. Gılgamış destanında da bu sınır Siduri’nin hanı ya da meyhanesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Gılgamış Ziduri/Siduri adındaki meyhaneci/hancı kız ona yeraltı nehri Hubur’un kayıkçısı Ursaabi’ye giden yolu gösterirken³²³ aslında yeraltı dünyasına giden yolu tarif etmiştir.

İki dünya arasındaki uzaklığa dair başka bir detay ise “*İnanna’nın Ölüler Diyarına İnişi*” adlı mitosta verilmiştir. Burada yeraltı dünyası için “*dönüşü olmayan ülke*” olarak bahsedilmesi hem mesafeyi hem de imkansızlığı vurgulamaktadır. Çünkü burası “*gidenlerin dönemediği yol*” olarak bilinmektedir. Aynı zamanda “*Dumuzi’nin Ölümü*” adlı metinde de dönüşü olmayan ülke olarak ölüler alemi ifade edilmiştir.³²⁴ Geri dönüşü olmayan yoldan kastedilen şey ölümün sonsuzluğuyla ilgilidir. Çünkü yeraltına giden yol ölü ruhları için hazırlanmıştır. Ölen kişinin tekrar hayata geri dönmeyeceğine göre ölüler için de tek yönlü bir yol tasvir edilmiştir. Bu yolun tanrılar hariç herkes için mezarlardan başladığına inanılmıştır.³²⁵

Yeraltı dünyası Hitit inancında sıradan insanların gittikleri mekân olarak kabul edildiği için kralların öldükten sonra gittikleri mekanlara da değinmek gerekir. Çünkü krallar ve kraliyetten birinin öldükten sonraki konumunun yeraltı olmadığına inanılmıştır. Mezopotamya’da kabul edilen düşünce ise böyle değildir. Yeraltı inancı konusunda Mezopotamyalılardan önemli ölçüde etkilenen Hititler bu konuda birbirinden ayrılmıştır. Çünkü Mezopotamya’da krallar da halk gibi öldükten sonra yeraltına indiğine inanılmıştır. Hititler de ise krallar öldükten sonra tanrı olarak kabul edildiği için onun mekânı da ölümü gibi ayrıcalıklı idi. Çivi yazılı metinlerde Hitit kralları için özellikle krala ait ritüel talimatlarında kral için unvanı ile birlikte “*DUTU³²⁵ “Güneşim”*” diye hitap edildiği bilinmektedir. Bundan dolayı kralların öldükten sonra Güneş tanrısı olarak kabul edildiği düşünülmüştür.³²⁶ Kralın Güneş tanrısı ile yakınlığının imparatorluk ikonografisinde, Yazılıkaya tapınağında olduğu gibi

³²³ Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, 130-131.

³²⁴ Kahya, “Sümerce Kaynaklara Göre Ölüler Diyarının Yeri”, 40.

³²⁵ Katz, *The Image of the Neither World in the Sumerian Sources*, 44.

³²⁶ Haas, *Religionen des Alten Orients*, 266.

kralın tanrıyla aynı giysilerle tasvir edilmesi de desteklemektedir.³²⁷ O halde bu bilgiler ışığında güneş tanrısına dönüştüğüne inanılan kralların öldükten sonra yeraltı yerine tanrılara ait mekanlara gideceğine inanılmıştır.

Hititler kral ya da kraliyetten birinin ölümünün ardından gideceği başka bir konumu ise dağlar olarak kabul etmişlerdir. Eski Mezopotamya halklarında olduğu gibi Hititlerde de dağlar kutsal kabul edilmiş ve dağ tanrılarının olduğuna inanmışlardır. Hititler özellikle imparatorluk döneminde, kayalıkları açık hava tapınağı olarak görmüşler ve buraları da tanrıların mekânları kabul etmişlerdir. Bu nedenle dağlar sadece tanrıların gidebileceği kutsal yerler olarak bilinmektedir. Yazılıkaya kabartmaların da Gök tanrısı Teşup'un tanrısallaştırılmış Nanni ve Hazzi adında iki dağın üstündeki tasviri ve kral IV.Tuthaliya'nın da dağların üstündeki tasviri dağların Hititler için kutsallığını göstermektedir. Ayrıca Tuthaliya'nın adındaki “tu” ideogramı da dağları ifade eden bir kelimedir.³²⁸ Yazılıkaya'nın ölü kültüyle bir ilişkisi olduğu düşünüldüğünde kralın dağdaki tasviri ölümden sonraki mekân ile dağlar arasındaki bağlantıyı simgelemektedir. Tıpkı birçok tanrılarının yaşadığı dağlarda kralların da öldükten sonra varlığını devam ettireceğine inanmışlardır. Yani dağlar da kralların ölümler diyarı sayıldığı bir mekân olarak kabul edilmiştir. Hitit belgelerinde kralın öldüğünde tanrı olması aslında ruhunun dağlarda³²⁹ yaşamaya devam edeceğine inandıklarının kanıtıdır.

Yeraltı dünyasının ya da ölümler diyarının konumunun “dağlar” ile bağlantısına Hurrilerden Hititlere geçen *Avcı Keşşi* masalı (CTH 361.1)'da değinmiştir. Burada ölümlerin bulunduğu mekân yeraltı değil dağlar olarak tasvir edilmiştir. Evlenene kadar tanrılar için bütün görevini yerine getiren Keşşi'nin evlendikten sonra vurdumduymazlığını ve tanrılara karşı sorumsuzluğunu ele alan metin aslında bir rüyadan ibarettir. Tanrılara libasyonlar yapmadığı için onları öfkeliendiren Keşşi'nin ava çıktığı dağda yorgun düşerek bir ağacın altında uyumasıyla başlamaktadır. Metinde Keşşi'nin uyuduğu yerin acımasız çirkin cücelerin, ölmüş insanların hatta Keşşi'nin ölmüş babasının da ruhunun yaşadığı yer olarak tasvir edilmiştir.³³⁰ Metnin geçtiği yerin tasviri ölümler diyarını andıran özelliğe sahip olması bakımından son derece önemlidir. Çünkü Keşşi'nin gitmiş olduğu dağın çirkin cüceler ki bunlar yeraltı dünyasındaki Anunnakiler ya da demonlara benzeyen yaratıklar olması nedeniyle ölümler diyarını

³²⁷ Beckman, “Royal Ideology and State Administration in Hittite Anatolia”, 536.

³²⁸ Nevzat Çevik, “Dağlardaki Tanrılar ve Tanrı Dağları”, *Belkis Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan; VITA*, Ege Yayınları, (2017), 178.

³²⁹ Sümerce kaynaklarda da ölümlerin gittikleri mekanların dağ, dağlık bölge anlamına gelen ifadelerle açıklandığı bilinmektedir: Kahya, “Sümerce Kaynaklara Göre Ölümler Diyarının Yeri”, 27. Bu bilgi ışığında dağların Sümerlerin ölümden sonraki hayata ait mekanlardan biri olduğu anlaşılmaktadır.

³³⁰ Reyhan- Cengiz, “Bir Hitit Masalı: Avcı Keşşi”, 64.

anımsatmaktadır. Ayrıca ölümlerin ruhu ve ölmüş babasının ruhunun bulunması dağların da ölümler diyarının başka bir konumunu temsil etmektedir.

3.4.1.3. Yeraltı Dünyasının Tasviri

Yeraltı dünyasının nasıl bir yer olduğu ise yine hem Hitit hem de Mezopotamya metinlerinde tasvir edilmiştir. Metinlerde yeraltı dünyası demon/kötü ruhların, yeraltı tanrılarının hizmetinde olan bir yerdir. Ürkütücü, kötü ve korkunç olan ölümler aleminin en betimleyici özelliklerini “İnanna’nın Ölümler Diyarına İnişi, Dumuzzi ve Geştinanna, Dumuzzi’nin Ölümü, Uduh-hul ve Gılgamış, Enkidu ve Ölümler Diyarı” adlı çivi yazılı mitolojik metinler sunmaktadır. Mezopotamya insanlarına göre burası aynı zamanda insanların cezalandırıldığı yer olduğuna inanılmıştır.³³¹

Mezopotamya ve Hitit belgelerinde yeraltı dünyasının varlığı mitolojik gerçekliğe dayandığı için temelde de mitolojik bir bölge olduğu ileri sürülmüştür. Ancak Sümerler mitolojik gerçekliği tarihsel gerçeklik ile ilişkilendirdikleri için edebi açıdan yeraltı dünyasının çeşitli tanımları ortaya çıkmıştır. Tabi bu farklılık yazarın yeraltı dünyasını tasvir etmeye çalışırken kullandığı materyallerle de ilgilidir. Bazı tanımlarda kullanılan materyal tamamen somut ve tarihsel iken bazılarında ise soyuttur.³³² Bu nedenle yeraltı dünyasının fiziksel tasvirleri hem de tanımı sürekli değişiklik gösterince birçok terim ortaya çıkmıştır

Yeraltı dünyası kötü ruhlar, yaratıklar ve demonlardan başka ölümlerin mekânı olarak da kabul edilmiştir. Hitit metinlerinde ölümlerin yeraltı dünyasına indiğine dair bilgiler mevcuttur. KBo 13.62’de “*Ruhum karanlık toprağa indi*” ifadesinde ölümlerin ya da ölen kişinin ruhunun yeraltı dünyasına gideceği inancını doğrulamaktadır. Ancak yeraltı dünyası genellikle halktan kişilerin gittiği yer olarak bilinmektedir. Bu nedenle ölümler diyarı kral ve ailesi için ayrıcalıklı bir yeniden varoluş, toplum içinse üzücü bir varoluştur.³³³

Yeraltı dünyası³³⁴ hem Sümer, Akkad, Asur metinlerinde karanlık, kasvetli bir yer olarak ifade edilmiştir. “İnanna’nın yeraltı Dünyasına İnişi” adlı metinde ölümler diyarı ya da yeraltı

³³¹ Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*, 89.

³³² Katz, *The Image of the Neither World in the Sumerian Sources*, 56.

³³³ Haas, *Hethitische Bestattungsbräuche*, 53.

³³⁴ Eski yakın doğunun en eski metinleri eski Sümer dönemine aittir. Keşfedilen bazı metinler eski Sümerlerin dini inançlarını ve dünya görüşünü ortaya koyan mitlerden oluşmaktadır. Bunlardan özellikle ikisi ölümden sonraki hayata dair yeraltı inancının nasıl olduğunu göstermektedir. Bu iki metin Akadca, Babilce, Hititçe versiyonları da olan İnanna’nın yeraltı dünyasına İnişi ve Gılgamış, Enkidu ve Yeraltı Dünyası” destanlarıdır. Bu iki belge yeraltı dünyasının nasıl tasvir edildiği ve oraya gidenlerin nasıl hissettiğine dair bilgiler ortaya koymaktadır. bkz: Craig, *A Journey Into the Land of No Return: Death Attitudes and Perceptions of Death and Afterlife in Ancient Near Eastern Literature*.” 11.

dünyası için geri dönüşü olmayan bir ülke, oraya girenin bir daha çıkamadığı, yolunun geri dönüşü olmayan bir yol, yedi kapılı bir yer olduğu, her kapıda İnanna'nın tek tek tacı, kıyafeti gibi sahip olduğu özellikleri kaybettiği, oraya girenin bir daha ışığı göremediği, toz ve çamur yediği ve orada yaşayanların kuş gibi kanatlı giysileri olduğu, kapıların ve sürgülerin ise tozlu olduğundan bahsedilmektedir. Ayrıca yeraltı dünyasının sahibi Ereškigal İnanna'nın geliş amacını sorgularken yeraltının ve orada yaşayanların maruz kaldığı ortamı anlatır. Ereškigal yeraltı dünyasında Annunakilerle su içtiğinden, ekmek yerine çamur yediğinden bira yerine çamurlu su içtiğinden bahsederek kapıcıya kapıyı açmasını ve İnanna'yı yeraltının geleneklerine göre karşılamasını ister.³³⁵ Akadca metinlerden Asur veliahdı bir prensin yeraltı dünyası vizyonunda yeraltının kötü ruh, kötü huylu hayalet, kötü olan her şeye sahip insan hayvan karışımı canavarların olduğu yer olarak betimlenmiştir.³³⁶

Bu metin ölümler diyarı veya yeraltı dünyasını tasvir eden önemli metinlerdendir. Yaşayanları ölümden korkutan, tanrının bile yeraltında tüm vasfını kaybettiği korkunç bir mekân olarak tasarlanmıştır. Buraya gelen ister tanrı olsun ister insan oranın kurallarına uymak zorundadır. İnanna'nın her kapıda kaybettiği özellikler onun gücünü kaybettiğini simgelemektedir. Bu ise hayat ve ölüm arasındaki bağı ve yaşayanların dünyasından ölümler dünyasına geçişi simgelemektedir. Tanrı da olsa ölümler diyarında güçsüz ve korumasız bir hale büründüğünü göstermektedir.

Hitit metinlerinde ölümden sonraki hayatın yani yeraltının topografyası ve tasviri hakkında az da olsa ışık tutan metinlerden biri Telepinu efsanesidir. Hitit krallığında tüm yaşamı durma noktasına getiren ve tanrının kızgınlığını durdurmak için yapılan ritüelde, tanrının öfkesi ve kızgınlığı metal kaba hapsedilen zararlı maddeler gibi yeraltı dünyasına gönderilmesinden bahsedilmiştir.³³⁷

Transliterasyon: KUB 17.10, Bo 2303, KBo 55.8 445/z (CTH 324)

(IV 14-19)

¹⁴ ha-a-aš-ta lúSÚL.DU 7 GišIG a-ap-pa hu-it-ti-ya-at 7 Gišha-at-ta-lu.

¹⁵ kat-ta-an da-an-ku-i tak-ni-i zabar pal-hi ar-ta iš-tap-pu-ul-li-iš-me-et.

¹⁶ A.GAR₅-aš za-ak-ki-iš-me-eš AN.BAR-aš ku-it an-da-an pa-iz-zi na-aš-ta.

³³⁵ Müller, "Akkadische Unterweltsmythen", Texte aus der Umwelt des Alten Testaments, III, (1994), 761-762.

³³⁶ Caitlin Barrett, "Was Dust Their Food And Clay Their Bread? Grave Goods, the Mesopotamian Afterlife, And the Liminal Role Of İnanna/İstar", *JANER*, 7/1, (2007), 7.

³³⁷ Hutter, "Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien und ihre Auswirkungen auf das erste Jahrtausend", 162.

¹⁷ nam-ma ša-ra-a Ú-UL ú-iz-zi an-da-da-an har-ak-zi

¹⁸ Û ŠA ^dTe-li-bi-nu kar-pí-in kar-di-mi-ya-at-ta-an.

¹⁹ wa-aš-du-ul ša-a-u-ar an-da e-ep-du na-at a-ap-pa le-e ú-iz-zi³³⁸

Tercüme:

(IV 14-19) “Kapıcı yedi kapıyı açtı. Yedi (kapı) sürgüsünü çekti. Karanlık toprağın altında bronzdan fiçılar durur. Kapakları kurşundandır. Tutamakları ise demirdendir. İçlerine giren şey, bir daha geri çıkamaz. İçlerinde mahvolur. (Bundan dolayı) onlar Telepinu’nun hiddeti, öfkesi, günahı ve küskünlüğünü yakalasın ve onlar geri (çıkıp) gelmesin.”³³⁹

Yeraltı dünyası manevi olarak kirliliği barındırarak buradan çıkan her şeyin yeryüzündeki insanlar için olumsuz ve kötü enerjilere sebep olabileceğine inanılmıştır. Bu nedenle metinlerde kötü olan her şeyin yeraltına hapsedilmek istenmesi oranın halihazırda kötü ve korkutucu bir yer olmasıyla ilgilidir. Buradaki her şeyin demirden ve kurşundan yapılması içine hapsedilen şeylerin çıkmasının imkânı olmadığını göstermektedir. Bu nedenle Telepinu ve diğer kaybolan tanrıların öfke, kızgınlık, hastalık ve günahlarının yeraltındaki dayanıklı kaplara hapsedilmesiyle bir daha geri gelmemesi amaçlanmıştır.

Yeraltı dünyasının yedi kapısı muhtemelen Mezopotamya inançlarının bir anımsatıcısı olarak görülebilir. Aynı zamanda burası güçlendirilmiş sağlam bir “yeraltı dünyası (şehri)” imajı da vermektedir. Hurrice-Hititçe iki dilli “*serbest bırakma şarkısının*” (KBo.32.23 II 1-3) metnine göre Hurri Yeraltı Tanrıçası Allani’nin, Hava Tanrısı Teşub’u yeraltı dünyasındaki sarayındaki bir festival gerçekleştirmektedir. Metnin ilerleyen bölümlerinde yeraltı dünyasından karanlık dünya olarak da bahsedilmektedir. Yeraltı dünyasının karanlık motifle tanıtılması Hitit dünyasıyla sınırlı olmayıp Mezopotamya ve Akdeniz yeraltı dünyası kavramları içinde yaygındır. Telepinu ve diğer efsanelerde kötü ve olumsuz olan her şeyin yeraltı dünyasına sürgün edildiği gibi arınma ve temizlik ritüellerinde de kirliliğin uzaklaştırıldığı mekân yeraltı dünyası olarak geçmektedir.

Gılgamış destanının Hitit versiyonunda iblis Huwawa iki kahramanı Gılgamış ve Enkidu’yu tehdit ederken “*kafataslarınızı parçalayacağım ve sizi karanlık dünyaya götüreceğim*” ifadesinde yeraltına atıf yapılmıştır. Mektup metninde de “*bu mesele yüzünden*

³³⁸ Emanuel Laroche, “Textes Mythologiques Hittites en Transcription. Premiere Partie Mythologie Anatolienne”, RHA 24/77, (1965), 97.

³³⁹ Daddi-Polvani, *La mitologia ittita*: Hoffner, *Hittite Myths*, 17.

ruhu karanlık dünyaya indî” her iki ifadede ölümler diyarı karanlık dünya olarak tasavvur edilmektedir.³⁴⁰

Mezopotamya metinleriyle de bağlantı kurulduğunda ölümlerin çamur (*tidda*) yediği ve çamurlu su (*me dalhüti*) içtiği bilinmektedir. Bu bilgi doğrultusunda da her iki toplumun benzer inançları olduğu anlaşılmaktadır.³⁴¹ Çamurlu yiyeceklerin yenilip içildiği ölümden sonraki hayat öbür dünyada istenmeyen bir kader anlamına gelmektedir. Çünkü bazen yeraltı dünyası kötü ölümün sonucu olarak bir ceza kabul edilmiştir.³⁴²

Yeraltı dünyasının belki de asıl özelliği ölümlerin meskeni olmasıdır. Bu nedenle aslında yeraltı dünyası denildiğinde orada olan her şeyin ölümü anımsattığı bilinmektedir. Öyle ki Mezopotamya inancında yeraltı dünyasının yemeklerinin ölüm getirdiğine inanılmıştır. Bunun örneklerine Sümer ve Babil’de rastlamak mümkündür. İnanna’nın yeraltına inişinde Enki, Kurgarru ve Kalaturru adlı yaratıkları Ereškigal’in hâkim olduğu yeraltına dünyasına gönderdiğinde oradaki su ve tahıllardan yememesi gerektiğini tembih etmiştir. Babil’de ise ölüm getirdiğine inanılan Anu tarafından sunulan ekmek ve suya dokunmaması istenmiştir.³⁴³

Kesin olmamakla birlikte Hitit Serbest Bırakma Şarkısı’nda (KBo 32.13) Teşup ve kardeşinin yeraltına inmesi ve burada yeraltı tanrılarıyla aynı sofraya oturması belki de Teşup ve kardeşinin ölümü için tasarlanmış bir ziyafet olmalıdır. Ancak metin bu noktadan itibaren kırık olduğu için nasıl devam ettiği bilinmemektedir.³⁴⁴

Buraya kadar bahsedilen yeraltı dünyası halkın öldükten sonra gittiği yer olarak kabul edilmiştir. Kraliyetten biri öldüğünde ise yeraltı dünyasına gitmediğine inanılmıştır. Hititler, kral ülkenin başına seçilmiş önemli kişi ve tanrıların yeryüzündeki temsilcisi olarak öldükten sonraki statüsü güneş tanrısıyla eşitlendiğine inanmıştır. Böylece ölü kralı tanrılaştırma eğiliminde olmuşlardır. Öldükten sonra tanrılık vasfını kazanan bir kral için elbette karanlık toprağa gömülme basit bir yöntem olarak kabul edilmiştir. Tanrıların yeryüzündeki temsilcisi ve önemli bir vasfı elinde bulunduran kralın karanlık toprağa gömülmesi, kral için “*ayrıcalıklı ölüme*” sahip olduğuna inanan halk için de bir güvensizlik verebilirdi. Ölen kralın konumunu garantilemek ve cennete yükseltmek için olağanüstü önlemlere ihtiyaç duyan halk kralı karanlık ve kasvetli yeraltı dünyasından bağımsız tutmuştur. Kralın ruhunu özgürleştirmek ve onu

³⁴⁰ Haas, *Hethitische Bestattungsbräuche*, 53.

³⁴¹ Hoffner, “A Scene in the Realm of the Dead”, 193.

³⁴² Hutter, “Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien und ihre Auswirkungen auf das erste Jahrtausend”, 169.

³⁴³ Kurtuluş Kıymet, “Hitit Mitolojisiinde Tanrıların Yer Altına İnişi”, *Folklor/Edebiyat*, 20/77, (2014), 30-31.

³⁴⁴ Kıymet, “Hitit Mitolojisiinde Tanrıların Yer Altına İnişi”, 31-32.

tanrılar gibi gökyüzünde varlığını sürdürmek ve doğrudan cennete gitmek için yakma yöntemine geçmişlerdir.³⁴⁵ Bu sayede kral yeraltı dünyasına değil yakılarak gökyüzündeki tanrıların yanına rahat bir geçiş yaptığına inanılmıştır. Ayrıca gittikleri mekanların sıradan insanların gittiği karanlık ve korkunç bir yer değil daha cezbedici bir mekân olarak tasvir edildiği anlaşılmaktadır.

3.4.2. Yeraltı Tanrıları

Hitit çivi yazılı metinlerde çoğu tanrı listelerinde panteonda tanrılar ve tanrıçalar olarak iki yatay gruba (özellikle 2 yerel tanrılar listesinde görülür), gök ve yer tanrıları (ya da eski tanrılar) iki dikey gruba ayrılmıştır. Son grup yani eski tanrılar Mezopotamya'daki adıyla Annunakilerdir.³⁴⁶ Hitit devletinin ilk dönmlerinde yeraltı dünyasıyla bağlantılı olan tanrılar “eski tanrılar (*karu-ileš šiuneš*)” aynı zamanda “aşağı tanrılar (*kattereš šiuneš*), hurri enna turina” olarak ifade edilmiştir. “*Taknaš šiuneš*” olarak anılan tanrılarda yeraltı tanrıları olarak bilinmektedir. Bu tanrılar Hurrilerden ödünç alınmıştır ve bazen antlaşmalarda tanık olarak gösterilmiştir.³⁴⁷ Bu tanrılar Orta İmparatorluktan itibaren yeraltı tanrıları Annunakiler ile özdeşleştirilmiştir.³⁴⁸

Bu tanrılar her zaman bir grup olarak ortaya çıkmaktadır. CTH 446,447,449 numaralı metinlerde bu tanrılara toplu ibadetlerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Eski tanrıların, Yunan Titanları gibi ölümler diyarına sürgün edildiği bilinir. Eski tanrılar Hurri dinine Mezopotamya'dan girmiştir onların tanrılarını da kendi panteonuna dahil etmişlerdir.³⁴⁹

Yeraltı dünyasında yaşayan bu tanrılar tıpkı karanlık, tozlu olan yeraltı dünyası gibi sıkıntı, sertlik ve kasvet taşıyorlardı. Bu tanrılar ölümler dünyasında yaşasalar bile onlar ölü değillerdi. Onlarda göklerdeki diğer tanrılar gibi görkemli ve kaygısız bir yaşam sürüyorlar ve diğer tanrılar gibi onlara da tüm nimetlerle hizmet ediliyordu. Öyle ki onlar için tasavvur edilen lapis lazuli taşı onların zenginliğinin göstergesidir.³⁵⁰

³⁴⁵ Gordeziani-Tatishvili, “Hittite Funereal Traditions And Afterlife Beliefs in The Context of Hittite Cosmology”, 316-317.

³⁴⁶ Singer, *Hittite Prayers*, 15.

³⁴⁷ Beckman, “Pantheon. A.II.Bei den Hethitern”, *Reallexikon Der Assyriologie und Vorderasiatischen Arceologie*. (2004), 312.

³⁴⁸ Sümerce a.nun.na(k) olarak ifade edilmektedir. Bu tanrılar ayrıştırılmayan bir topluluk ile gruplandırılmıştır. Genellikle sayıları yedi ya da dokuz olarak gruplandırılır. İnanna'nın yeraltına inişinde “yedi yargıç” olarak gruplandırılmıştır. Ayrıca tanrıların en eski kuşağı olarak kabul edilmiştir: Trabazo, “Hittite Divinities of the Underworld and the Night Goddess of Šamuha”, 34.

³⁴⁹ Beckman, “Pantheon. A. II. Bei den Hethitern”, 312.

³⁵⁰ Jean Bottero, “La Mythologie de la Mort en Mesopotamie Ancienne”, *Death in Mesopotamia, Akademisk Forlag*, (1980), 33

Tanrıların yerüstü ve yeraltı olarak iki gruba ayrılmasının nedeni mitolojik olarak göğün ve yerin ayrılmasıyla örtüşmektedir. “*fakat iş vaki olduğunda, o kişi göğü ve yeri bakır bıçakla kesti.*” Başka bir yerde ise “*göğü ve yeri aldıklarında tanrılar ayrıldı ve yerin üstündekiler göğü, yerin altındakiler yeryüzünü ve yeraltını aldı*”. Kumarbi krallığı dokuz yıl boyunca gök yüzünde tuttuktan sonra hava tanrısı tarafından yeraltı dünyasına sürüldü. Bu durumdan CTH 372 de biraz bahsedilmektedir.³⁵¹

Transliterasyon: KUB 31.127+KUB 31.128 (CTH 372)

Vs. II

¹ nu ša-ra-a-az-zi¹ ne-pí-ša-aš DINGIR^{MEŠ}-aš x [...]

² kat-ta-an-da da-an-ku-i ták-ni-i ka-r[u-ú-i-li-ia-aš]

³ DINGIR^{MEŠ}-aš pí-d-da-a-ši kat-ti-ir-ra-ma da-a[n-ku-wa-ia-aš]

⁴ ták-na-aš ka-ru-ú-i-li-ia-aš DINGIR¹-a[š ...]³⁵²

Tercüme:

(II 1-4) “siz üsttekileri (dünya/sınıf) gök tanrılarına, alttakileri (dünya/sınıf) karanlık dünyanın/toprağın ilkel tanrılarına tahsis edersiniz. Cehennem/ölülerin dünyası? ...] ilkel/eski tanrılar(?) yerin.”³⁵³

Metin yönetici vasfındaki güneş tanrısının görevlerinden bahsederken üsttekiler ve alttakiler şeklinde tahsis edildiğinden bahsedilmiştir. Muhtemelen burada üsttekiler ifadesi yaşayanları ve tanrıları, alttakiler ifadesi yeraltında olan ölü ruhları ve tanrıları kastedilmiştir. Ancak burada diğer pasajın aksine üsttekiler gök tanrılarına alttakiler ise yeraltı tanrılarının tahsisinde olduğu belirtilirken bu defa her iki ayrı tanrıdan bahsedilmiştir.

Hitit inancında yeraltı tanrısının karakteri konusunda farklı bir izlenim mevcuttur. Bazı metinlerde yeryüzünün güneş tanrısının geceleri yeraltına inerek farklı bir isim aldığı ve farklı bir kişiliğe dönüştüğü bilinmektedir. Böylece yeryüzünün güneş tanrısının geceleri karanlık dünyaya yani yeraltı dünyasına inerek geceleri burada görev yaptığını inanmışlardır. Aşağıdaki pasaj bu tanrının geceleri yeraltında bulunduğunu belirtmektedir:

Transliterasyon: KUB 7.1+ KBo 3.8 (CTH 390)

³⁵¹ Haas, “Die Unterwelts- und Jenseitsvorstellungen im Hethitischen Kleinasien”, 205-206.

³⁵² Schwemer, “Gebete an den Sonnengott und den persönlichen Schutzgott (CTH 372-74)”, 38.

³⁵³ Schwemer, “Gebete an den Sonnengott und den persönlichen Schutzgott (CTH 372-74)”, 41; Singer, *Hittite Prayers*, 37.

²¹ še-e-ir kat-ta-at ne-pí-ša-za 1 *LI-IM MUL*^{HI.A}

²² hu-uk-ki-iš-kán.zi na-at ^D30-aš hu-uk-ki-iš-ki-id-du

²³ kat-te-ra-ma-at da-an-ku-ua-az ták-na-a-az ták-na-aš ^dUTU-uš

²⁴ hu-uk-ki-iš-ki-id-du

Tercüme: (21-24) “Yukarıdan, gökyüzünden binlerce yıldız çağrılır ve ay çağrılır, fakat aşağıda karanlık dünyadan, yeryüzünün güneş tanrısı onu çağırır.”³⁵⁴

Yukarıdaki parçada yeryüzünün güneş tanrıçasının güneş battıktan sonra yeraltına indiğinde karanlık dünyanın güneş tanrıçası vasfını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle güneş tanrısının yeryüzü ve yeraltının yöneticisi olarak iki karaktere sahip olduğu anlaşılmaktadır.³⁵⁵

Çivi yazılı kaynaklarda Mezopotamya güneş tanrısı ^DUTU/Šamas olarak geçen yeraltının güneş tanrısının görevi, oradaki ölülerin ruhlarını gece boyunca aydınlatarak, onlara yol gösterici olduklarına inanılmıştır. Mezopotamya inancında bu tanrı doğudaki dağlardan dışarı çıkar, gökyüzünü geçerek batı yönündeki denizin kapısından yeraltına dünyasına indiğini varsaymışlardır. Aynı şekilde Hitit ve Hurriler’de güneş tanrısı ^DUTU-us/ ištantanus’un geceleri batı kapısından yeraltına inip orayı aydınlattığına inanmışlardır.³⁵⁶

Yeryüzünün güneş tanrıçasının akşamları yeraltına indiği inancının Hatti kökenli olduğu da düşünülmüştür. Hatti kökenli Güneş Tanrıçası aynı zamanda yeraltı dünyasının hâkimi olarak kabul edilmiştir. Bu inancın temeli güneşin doğu-batı hareketleri ile ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle güneş gündüzleri yeryüzü üzerindeki seyrini tamamlar, akşamları ise batıdan batarak gece boyunca yeraltı dünyasındaki seyrini tamamladığına inanılmıştır. Bu tanrı yerel haliyle Eştan (Hititçe Iştanu), Arinna’nın Güneş Tanrıçası ya da Ereškigal ile özdeşleştirilen Urunzimu/Wurunzimu ya da Yerin Güneş Tanrıçası olarak bilinmektedir. MÖ. 2. bin yılın ortalarından itibaren Hattili Yerin Güneş Tanrıçası Wurunšimu ise Hurrili yeraltı tanrıçası Allani ile özdeşleştirilmiştir.³⁵⁷

³⁵⁴ Oettinger, “Die Dunkle Erde’im Hethitischen und Griechischen: Alfred Heubeck zum Gedächtnis”, Die Welt des Orients, (1987), 87.

³⁵⁵ Oettinger, “Die Dunkle Erde’im Hethitischen und Griechischen, 87.

³⁵⁶ Haas, Die Unterwelts- und Jenseitsvorstellungen im Hethitischen Kleinasien”, 202.

³⁵⁷ Haas, Geschichte der Hethitischen Religion, 133.

Hititçe çivi yazılı metinde Güneş Tanrısına yapılan duada yeraltı ve yeryüzü tanrılarının görev ayrımına örnektir. Güneş tanrısı ülkenin en büyük tanrısıdır önemli görevleri vardır. Genelde yeryüzü ve yeraltının güneş tanrılarının farklı olduğu düşünülmektedir:

Transliterasyon: KUB 31.127 + KUB 31+131, KUB 36.79 +ABoT 44 +fhg 1 + ABoT 44b + ABoT 44a + KUB 31.131. + KUB 31.132 + KUB 36.79a + KBo 38.165 (StBoT 42: 81, 229) (CTH 372)

Vs. I

¹⁴ ne-pí.š[a-aš t]ák-na-aš-ša hu-u-la-le-eš-ni zi-ik-pát

¹⁵ ^dUTU-uš[la]-a-lu-ki-ma-aš ^dUTU-e šar-ku-i ^{LUGAL}-u-e

¹⁶ DUMU ^dNIN.GAL ut-ni-ia-an-da-aš ša-ak-la-in

¹⁷ iš-hi-ú-ul zi-ik-pát ha-an-te-[i]š-ki-ši ^dUTU-in

¹⁸ iš-hi-ú-ul zi-ik-pát ha-an-te-[i]š-ki-ši ^dUTU-i

¹⁹ šar-ku ^{LUGAL}-u-e DINGIR^{MEŠ}-na-aš-kán iš<tar>naz i-ik-pát

²⁰ aš¹-nu¹ -an-za da-a-aš-šu iš-h[i-i]š-ša tu-uk-pát pí-ia-a[n]]x[

²¹ ha-an-da-an-za ma-ni-ia-[ah]-ha-ia-aš iš-ha-a-aš zi-ik ma-n]i-i[a-ah-ha-ia-aš

²² da-an-ku-wa-ia-aš KUR-e-[a] at-ta-aš an-na-aš zi-ik a]n-na-a[š³⁵⁸

Tercüme: (I 14-21) “Göğün ve yerin etrafında sen ey Güneş Tanrısı ışığı yansıtansın. NİN-GAL’in oğlu, güçlü kral (sen) güneş tanrısı, ülkenin geleneği ve yasaları(nı koruyan)sın. Sen sürekli düzen (ve intizam) verensin. Sen yönetimde adil bir beysin. Sen karanlık ülkenin anası ve babasınsın.”³⁵⁹

Hitit metinlerinde panteondan bahsederken yeraltı tanrılarının aslında göğün güneş tanrısı olduğu ve akşamları yeraltını aydınlattığına inanılmaktadır. Yukarıdaki pasajda bu bilgileri doğrular niteliktedir. Öncelikle Ningal’in oğlu olarak bahsedilen güneş tanrısı göğün ve yerin etrafını aydınlattığından bahsedilir. Burada Ningal’in oğlu ifadesinden acaba bu tanrının yeryüzünde erkek karakterini, yeraltında ise dişi karakterini mi kullanıyor sorusu akla gelmektedir. Çünkü çoğu metinlerde güneş tanrısının yeraltına indiğinde tanrıça olarak görevini yaptığı bilinir. Ayrıca karanlık ülkenin de yöneticisi rolünde olarak “karanlık dünyanın “anası

³⁵⁸ Schemer, “Gebete an den Sonnengott und den persönlichen Schutzgott (CTH 372-74)”, 32.

³⁵⁹ Singer, *Hittite Prayers*, 36; Schwemer, “Gebete an den Sonnengott und den persönlichen Schutzgott (CTH 372-74)”, 40.

ve babası” ifadesi de aynı tanrının yeraltı içinde tanrı ve tanrıça rolü üstlendiğini ifade etmektedir.

Yeraltı tanrılarının görevleri neredeyse her toplumda aynıdır. Ancak isimleri birçok toplumda farklılık göstermektedir. Sümercede Ereškigal, Nergal, Akadcada Allatum, Hurrice’de Allani’yi olarak geçen bu tanrılar, Hitit metinlerinde ve tanrılar panteonunda yeraltı tanrıları arasında görülmektedir.

Allani isminin adı Hurrice (“allai “sahibe”) yerin sahibesi olarak yeraltı tanrıçası anlamına gelmektedir. Allani’nin Hititçe karşılığı “*taknaš Dutu*” Yerin Güneş Tanrıçası olarak bilinmektedir. Šalliš Waštaiš metinlerinde yeraltı tanrısı genellikle bu isimle anılmıştır. Hitit panteonunda Allani ve İshara Orta İmparatorluktan beri belgelerde varlığı anlaşılmaktadır.³⁶⁰ Yeraltı tanrılarını çağırma ritüelinde tanrıça İshara’nın “ay tanrısı, yeraltı tanrıları ve eski tanrılar ile bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Metinde bu ilişki şu şekilde yansıtılmıştır;

Transliterasyon:

Rs. IV

¹⁰ Dİš-ha-ra-aš NI-EŠ DINGIR^{LIM} hur-ti-ia-aš UG₆-aš DINGIR^{MEŠ}

¹¹ ku-iš kiš-du-an-za ku-iš ka-ni-ru-wa-an-za DINGIR^{LIM}-iš

¹² nu-za u-wa-at-ten iz-za-at-ten e-ku-ut-ten nu-mu-kán ha[r-pí-]ia-at-ten

¹³ na-aš-ta É-ir-za URU-az HUL-lu p[(a-ap-)]ra-tar e-eš-har

¹⁴ NI-EŠ DINGIR^{LIM} wa-aš-túl hur-da-a-in ar-ha p(ar-ku-nu-)]ut-ten na-at GİR^{MEŠ}ŠÚ

¹⁵ ŠU-ŠÚ iš-hi-ia-at na-at GE₆-aš KI-aš an-da e-ep-du

Tercüme:

(IV 10-15) “İshara, ilahi yemin, lanet ve ölüm tanrıları! Her tanrı aç ve susuz. Buraya gelin şehri ve evi yalan yemin, günah ve lanetten arındırın. Ellere ve ayaklara bağlansın ve yeraltına çekilsin. Ve siz kadim tanrılar, ... geldiğiniz yerden geri dönün”.³⁶¹

Yukarıdaki metinde tanrıça İshara’nın³⁶² hem yeraltı tanrıları ile bağlantısı hem de bu tanrıların işlevlerinin ona da üstelendiği anlaşılmaktadır. Hišuwu festivali ritüelinde Allani ile

³⁶⁰ Rukiye Akdoğan, “Dini İçerikli Yeni Hitit Tablet Parçaları”, *BELLETEN*, 83/296, (2019), 7.

³⁶¹ Leyla Murat, “Goddess İshara”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28/45, (2009), 168.

³⁶² KBo 22.105. (CTH 487) numaralı metnin bazı kısımları oldukça kırıktır, metin genel itibarı ile İshara’nın ölümler ve ruhlarla birlikte anılması ile ilgilidir, bkz: Cognetti. "Totenkult und Ahnenverehrung im hethitischen Anatolien, 156.

İshara eşleştirilmiştir. Metinlerde bu iki tanrı için yapılan kurban ve tapınma törenlerinin özel bir tapınakta gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.³⁶³ Bir yerin yalan, günah ve lanetten arındırmak için öncelikle yeraltı tanrılarına yapılan ritüellerin çokluğunu belgelerden anlaşıldığı için burada İshara'da yeraltı tanrıçası rolü üstlendiği aşıkardır. Hatta İshara hastalık ve ölüm tanrıçası olarak bilinmektedir. Allani ile özdeşleşmesi muhtemelen bazı özelliklere sahip olmasındandır.

Allani'nin "Serbest Bırakma" adlı Hurri mitosunda bir sarayından bahsedilir. Bu saraya yeraltı dünyasının sahibesi olarak kardeşi Teşup'u davet ettiği anlaşılmaktadır.³⁶⁴ Allani sarayında eski tanrılarla yaşadığı bilinmektedir. Ayrıca "Serbest Bırakma" bayramında Allani korkunç bir ölümler tanrıçasından ziyade genç ve çekici bir tanrıça olarak tasvir edilmesi de muhtemelen onun çift karakterini yani hem yeryüzü hem yeraltı güneş tanrıçası özelliğini yansıtmaktadır.³⁶⁵ Yazılıkaya açık hava tapınağındaki 49 numaralı tasvirin üzerindeki hiyeroglif yazıttan Allatum adında tanrıçanın Hurri panteonundaki Allani ile aynı olduğu, Sümer'de ise Ereškigal adıyla tapınılan tanrıların aynı olduğu ve Nergal'in eşi olduğu kabul edilmiştir.³⁶⁶

Yeraltı dünyasının başka bir tanrıçası da Ereškigal'dır. Ereškigal'in ismi, *ki-gal* "büyük ülke", Ereş "hanımefendi" unsurlarından oluşmaktadır.³⁶⁷ Yani *ki-gal* ölümler diyarı anlamına gelen bir terim olduğu için tanrıçanın ismi ölümler diyarının "hanımefendisi/sahibesii" anlamına geldiği kabul edilmiştir.³⁶⁸ Yeraltı dünyasını tanımlayan *ki-gal* ile yeraltı dünyasının tanrıçasının adındaki benzerlik Ereškigal'in yeraltı dünyası ile yakından ilgisini göstermektedir.

Ereškigal Hititlerde büyük krallık döneminden itibaren bilinmektedir. Köken olarak Sümerli olan tanrıça MÖ. 2. binde Mezopotamya'daki en önemli yeraltı tanrıçasıdır. Ereškigal'in yeraltı dünyasıyla bağlantısı onun için hazırlanan kurban sunma yerleri için kazılan çukurlardan anlaşılmaktadır. Bu çukurlara onun adına kurban edilecek olan hayvanların kanının dökülmesi yeraltı ile bağlantısını açıkça göstermektedir.³⁶⁹

Ereškigal yeraltının güçlü tanrıçası olmakla birlikte tehlikeli tanrıça olarak da görülmektedir. Bunun sebebi ise hiç kuşkusuz ruhların varlığını sürdürdüğü bir alemin

³⁶³ Murat, "Goddess İshara", 170.

³⁶⁴ Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, 129.

³⁶⁵ Hutter, "Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien und ihre Auswirkungen auf das erste Jahrtausend", 165.

³⁶⁶ Yiğit-Özcan vd., *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, 51-52.

³⁶⁷ Haas, "Death and the Afterlife in Hittite Thought", 2021.

³⁶⁸ Tallqvist, *Sumerisch-Akkadische Namen der Totenwelt*, 4.

³⁶⁹ Hutter, "Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien und ihre Auswirkungen auf das erste Jahrtausend", 165.

yöneticisi olmasıyla ilgilidir. Metinlerden anlaşıldığına göre Ereškigal'e ait kült merkezine rastlanılmamıştır. Tanrıçanın fiziki özellikleri ise İnanna'nın ölümler diyarına inişi adlı mitolojik metinde İnanna'ya atfedilen özellikler ("*onun temiz omuzları keten kumaşı ile kapatılmaz. Onun göğüsleri şagan-kabı gibi dolgun olmaz. Onun tırnakları üzerinde bir balta gibidir. Başındaki saç toplanır sanki pırasaymış gibi*") ile ilişkilendirilmiştir. Çünkü bahsedilen özellikler yeraltı dünyasının sakinlerine atfedilen özellikler olması nedeniyle böyle bir kaniya varılmıştır.³⁷⁰ Ayrıca İnanna'nın yeraltına inerken Ereškigal karşısında tüm statülerini kaybetmesi iki tanrıça arasındaki güç rekabetini de göstermektedir. Burada İnanna'nın gücünün azalması bir cezadır. Ereškigal'in gücünün artması ise yeraltındaki hâkimiyetini temsil etmektedir.

"Bırak gelsin! Nerik'in hava tanrısı, gökten, yerden, gel doğudan (ve) batıdan; gel, Nerik'in hava tanrısı, gökten, baban hava tanrısıyla (birlikteyken), (ya da) annen Ereškigal ile karanlık topraktayken (gel)!"³⁷¹ Metin Ereškigal'in yeraltının hâkimi olduğunu göstermektedir. Hatta KUB 36.90 ve bazı Hitit çivi yazılı kaynaklarda Hititlerin inanç dünyasında önemli rolü olan hava tanrısı Nerik yeraltı tanrısı Ereškigal ile özdeşleştirilmiştir.³⁷²

Yeraltının kralı ya da tanrısı olarak Ereškigal'in kocası Nergal bilinmektedir. Ölüm ya da yeraltı tanrısı olarak bilinen Nergal Mezopotamya ve Suriye'de de yeraltı tanrısı olarak kabul edilmiştir. Ünlü kudurru (sınır taşı) Nazi-Maruttash'da tanrılara atfedilen sembollerin adları yer alırken Nergal'in sıfatıyla bağlantılı "*mes.lam.ta. (yeraltı, ölümler diyarı)*" ifadesi geçmektedir. Bu ifade çift başlı aslan gürzünün adı ve Nergal'in sıfatıyla ilgili bir terimdir. Nergal'a bu sıfatın verilme nedeni kesin değildir. Ancak aslan başlarının ikili yapısı, tanrının çifte doğasına yani yeraltı dünyasında ve ölümden sonraki zaferine işaret ettiği düşünülmüştür. Bu özel tanrı ve onunla özdeşleşen sembollerin tasvirlerinin Mezopotamya ve Anadolu arasındaki direkt bağlantı Yazılıkaya'da da görülmektedir. Nergal kendine özgü kılıç ya da hançer sembolüyle Yazılıkaya B odasındaki "*tanrı kılıç ya da kılıç tanrı*" olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada ölüm tanrısı olarak kabul edilen Nergal'in sembolü de kılıç olarak tasvir edilmiştir.³⁷³

Yeraltı dünyasının izlenimlerini çağrıştırdığına inanılan Yazılıkaya Açık Hava Tapınağında B odasında kayaya saplanmış, yukarısı insan başı, altı büyük devasa boyutta

³⁷⁰ Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*, 88-89.

³⁷¹ Hutter, "Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien und ihre Auswirkungen auf das erste Jahrtausend", 62.

³⁷² Oettinger, "Die Dunkle Erde'im Hethitischen und Griechischen: Alfred Heubeck zum Gedächtnis", 87.

³⁷³ Badali, E.- D'Amore, P. "Nergal a Yazılıkaya", *Rivista degli Studi Orientali*, (1982), 12.-13.

üzerinde aslan başlı³⁷⁴ kılıç oyması tasvirinin yeraltının hâkimi Nergal ile eşdeğer olduğu tespit edilmiştir. Bir metin parçasında “*onları kılıç gibi yapar ve onları yere sabitler*” ifadesi yer almaktadır. Buradaki ana odada on iki koşan tanrı tasviri (resim 8.3) bulunur, aynı tasvir karşı duvarda da bulunmaktadır. Başka bir metinde Nergal’ın bronz kılıcı ve on iki tanrı birlikte tasvir edilmesi tüm bu konuların birbiri içinde bütünlük oluşturduğunu ifade etmektedir.³⁷⁵ Bu tanrılar büyüsel ritüeller için hazırlanırken kil ile yeniden şekillendirilir ve kılıç şeklinde toprağa saplandığı düşünülmektedir. Kilden şekillendirilmesi Kumarbi tanrısının efsanesinden bilinen manevi dünyaya işaret ediyorken kılıç sembolü ise Yazılıkaya B odasındaki gizemli kılıç sembolünü akla getirmektedir.³⁷⁶ Kirliliğin yeraltı dünyasına gönderilmesini sağlamak için yapılan ritüellerde de ritüel sahibi bal ve yağ ile karıştırılmış kilden kılıç şeklinde tanrıların figürleri yapılmıştır. Bu figürler yeraltı dünyasından çağrıldığı düşünülen tanrılardır ve bunları nehir kıyısında toprağa saplayarak başka ayinlerde gerçekleştirilmiştir. Bu tasvir Yazılıkaya da tanrı Nergal’ın kaya tapınağındaki tasvirine benzer şekildedir. Alt gövdesi kılıçla toprağa saplanır gibi olan Nergal’ın kılıç kısmı muhtemelen yeraltı dünyasını temsil etmekteydi.³⁷⁷

Ayrıca Nergal’ın Yazılıkaya’daki tasviri Yazılıkaya’nın ölü yapılarıyla alakalı olduğu düşüncesini akla getirmektedir. Onun yanındaki demonlarla insan ömrünün belirlenmesi ve erken ölümlerde etkili olduğu düşünülmektedir.³⁷⁸

Yazılıkaya’daki kaya kabartmasında da tasvir edildiği gibi Nergal’i temsil eden ve onun silahı sayılan unsur elbette ona yer altı dünyası ile bağlantı sağlayan kılıcıdır (resim 8.2). Nergal ile kılıcı arasındaki bağlantı tanrının isminin Sümerce yazımı “*U.GUR*” ve Akadca’daki karşılığı “*namšaru*” ile ima edilmiştir. Ancak bu durum Güney Mezopotamya’da betimsel olarak gösterilmemektedir.³⁷⁹ Tasvirdeki kılıç Nergal’ın yeraltı dünyasıyla bağlantı kurmasını

³⁷⁴ Hartmut Kühne, “The Temple of Salmanu at Dur-Katlimmu, Nergal of Hubšalum and Nergal-ereš”, *Ancient Near Eastern Studies In Honour of J.N.Postgate.1*, (2017), 281-282; Ayrıca Nergal M.Ö. 1. bin yılında Asur’da yoğun ilgi görmüştür. Bu ilgi özellikle Asur ve Anadolu’nun etkileşiminin yoğun olduğu ticaret kolonileri döneminde olduğu aşikardır. Burada özellikle savaşlarda kralların yanında kralı ve tahtını koruyan bir tanrı olarak temsil edilmiştir. Asur’da hava tanrısı Adad’ı temsil eden boğa boynuzları ile Nergal’ı temsil eden aslan başı Nergal ve Adad tanrıları arasında yakın bir ilişki olduğu kabul edilmiştir. Farklı bölgelerdeki ikonografilerden anlaşıldığı üzere tanrı Nergal Kuzey Mezopotamya (Asur) ve Anadolu’da Güney Mezopotamya’dan farklı niteliklere sahiptir. Kuzeyde kılıç Nergal’i onu temsil eden ve onunla özdeşleşen ayrılmaz bir parçasıdır. Ancak Güney Mezopotamya’da bu tarz ikonografilere rastlanılmamıştır. Mari metinlerinde Hubšalumlu Nergal’dan ateşi temsil eden, ani seller oluşturan, insan ve hayvanların yaşamını tehdit eden, ağır yağmurlara sebep olan bozkırın tanrısı olarak bahsedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: a.g.e. 271-288.

³⁷⁵ Gurney, *Some Aspects of Hittite Religion*, 41.

³⁷⁶ Otten, *Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Bogazköy*, 115.

³⁷⁷ Hutter, “Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien und ihre Auswirkungen auf das erste Jahrtausend”, 168.

³⁷⁸ Corgenetti, *Totenkult und Ahnenverehrung im hethitischen Anatolien*, 138.

³⁷⁹ Kühne, “The Temple of Salmanu at Dur-Katlimmu, Nergal of Hubšalum and Nergal-ereš”, 280.

sağlayan ve onu yeraltı dünyasının hâkimi gösteren unvanı gibidir. Bazı çivi yazılı metinlerde yeraltı tanrıları ile bağlantı kurmak için kılıç gibi cisimlerle çukurlar açıldığı anlaşılmaktadır:

Transliterasyon: KUB 7.41. KUB 12.56. KBo 10.45 (CTH 446)

Rs. III

¹³ nu *PA-NI* ^DA.NUN.NA.GE₄ ^DA-a-pí-in GÍR-it ki-nu-zi

¹⁴ nu-kán Ì LÁL GEŠTIN wa-al-ḫi mar-nu-ua-an-na A-pí

¹⁵ an-da BAL-an-ti I GÍN KÙBABBAR-ia-kán an-da pi-eš-ši-ia-zi

¹⁶ I GAD ŠA *QA-TI* da-a-i nu-kan ^DA-a-pí-i se-er

¹⁷ ka-ri-ia-zi nu kiš-an me-ma-i ^DA-a-pi par-ku-nu-ma-aš-za

¹⁸ GIŠŠÚ.A da-a nu-za-kán IGI-an-da pár-ku-nu-ma-aš KIN^{TI} a-ú

Tercüme:

(III 13-18) “sonra Anunnaki’nin huzurunda bir kurban çukurunu (^DApi) hançerle açar ve çukura yağ, bal, şarap walhi içkisi ve marnuwan içkisini libasyon yapar. Ayrıca 1 shekel gümüşü de içine atar. Sonra bir keten bezi alır ve çukurun (^DApi) üzerine örter ve şöyle söyler: tanrı Api! Arınmanın tahtını al ve arınma ritüeli için malzemelerini kontrol et.”³⁸⁰

Yeraltı tanrısının bir aracı olduğuna inanılan hançer ilk defa bu metinde geçmiştir. Burada yeraltı tanrıları grubunun önünde hançerle çukur açılması önemli bir detaydır. Yazılıkaya kabartmalarında gövdesi insan belden altı kılıç şeklinde olan tasviri akla getirmektedir. Bu tasvir Hititlerin yeraltı tanrısı ve yeraltı dünyasıyla bağlantısının simgesi olarak kabul edilmiştir. İnsan gövdesi olan kısım tanrıyı, kılıç ya da hançer olan kısmı ise yeraltı dünyasını ifade ettiği için yukarıdaki pasajın kaya kabartmalarındaki benzerliği de dikkat çekicidir. Yazılıkaya’daki kabartma da yeraltı tanrısının hançeriyle toprağa çukur açıldığı düşünülebilir. Bu çukur aslında yer altı dünyasının kapısını da temsil etmektedir. Belki de bundan dolayı yeryüzündeki çukur, obruk ve yarıkların yeraltı ile bağlantısı olduğu düşünülmüştür.

Asur Ticaret Kolonisi Çağının ikinci yarısına ait Hattuša ve Kaneš’te omzunda eğri bir silah taşıyan sakallı bir tanrı tasviri bulunmuştur. Bu silah uzun ve kıvrımlı bir sap ile hilal biçimi bıçaktan oluşmaktadır. Bıçak, olasılıkla MÖ. 2. bin yılın sonlarına ait metalden yapılan pala türünün öncüsü olarak kabul edilmiştir. Bıçakla ilgili önemli detay ise palaların imparatorluk dönemi rölyeflerinde savaş, avcılık ve ölümle ilişkilendirilen tanrılar için

³⁸⁰ Trans ve terc.: Otten, “Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Bogazköy”, 130-131.

kullanıldığı bilinmektedir. Burada ise bıçağın hayatın sonunu getiren bıçak olduğu anlaşılmaktadır.³⁸¹ O zaman bıçak, hançer ya da palaların ölümle ilgili olduğu Hitit öncesi dönemde de bilindiği ve Nergal'ın elindeki hançerin de ölüm getiren bir silah olduğu sonucu değerlendirilebilir.

Yeraltı dünyasının kraliçesi ya da tanrıçası Akkadca Allatum³⁸² ile özdeşleşen Lelwani'de Hitit metinlerinde yeraltı tanrıçası olarak geçmektedir. Özellikle Lelwani genellikle kötü olaylar, hastalık, veba, günah ya da ölü ruhları ya da onlardan geldiklerine inandıkları musibetler gibi durumlar karşısında dua edilen tanrıçalar arasında sıklıkla yer almıştır. Metinlerde yeraltı tanrıçasına “*efendim/sahibe*” “*GASAN*” diye hitap edildiği bilinmektedir.³⁸³

Hitit tanrıçası Lelwani'ye ait özelliklere Boğazköy metinlerinde rastlanılmıştır. Bu metinlerde onun bazı bayramlarla ilişkili olduğunu ve ona adanmış resmi bir kült merkezinin olabileceği düşünülmüştür. Eski Krallık'a ait metinde³⁸⁴ Lelwani Şiwat, Aşammat, Taşammat, bir güneş tanrısı (^DUTU), İštuştaya, Papaya, Hašammili ve Zilipuri gibi diğer tanrılarla birlikte yer almıştır. Bu metnin daha geç bir kopyasının³⁸⁵ incelenmesi ve KBo 34.190, KBo 23.69+KBo 24.111 ile yapılan karşılaştırmalar sonucu Hattuša'da Lelwani ve sekiz tanrıya adanmış kültün olduğuna imkân tanımaktadır.³⁸⁶ Bahsi geçen bu kült merkezinin ise kraliyet atalar kültü için anıt mezar niteliğinde hazırlanan *hešti* yapıları olduğu düşünülmektedir. Her yıl AN.TAH.ŠUM bayramının 11. gününde hešti evinde “*yıllık bayram*” kutlanmaktadır. Ancak bu bayram sadece ölümler için değil kralın yeni yıldaki refahı içinde önemlidir.³⁸⁷

Tanrıça Lelwanin'nin metinlerde ismi sıkça hešti yapısıyla geçmesi bu yapının Lelwani'nin tapınağı olabileceğini düşündürmüştür. Çünkü Hattuša'da dahil hiçbir yerleşim yerinde yeraltı tanrıları için inşa edilen bir tapınak bulunamamıştır. Bu nedenle bu yapının başta Lelwani olmak üzere, Yerin Güneş Tanrıçası, Kader Tanrıçaları İštuştaya ve Papaya ile

³⁸¹ Loon, *Anatolia in the Second Millennium B.C. Iconography of Religions*, 3.

³⁸² Haas, “Death and the Afterlife in Hittite Thought”, 21; Akadlı Allatum Šuppiliuma dönemine ait antlaşma listelerinde yer alan tanrılar arasındaydı. Bu tanrı muhtemelen Akad teolojisinin etkisiyle yeraltına indiğinde cinsiyet değiştirmektedir. Suriye'de Allatum Hebat'ın annesi olarak kabul edilse de antlaşma metinlerinde bu iki tanrı arasında hayli fark olduğu anlaşılmıştır: Gurney, *Some Aspects of Hittite Religion*, 16-17.

³⁸³ Singer, *Hittite Prayers*, 71; Ünal, (1991b). 811-813.

³⁸⁴ KBo 17.15.

³⁸⁵ KBo 34.40.

³⁸⁶ Torri, *Ersatzen und Entsühnen: Das mittelhethitische Ersatzritual für den Großkönig Tuthaliya (CTH 448.4) und verwandte Texte*, 5.

³⁸⁷ Hutter, “Jenseitsvorstellungen im Hethitischen Kleinasien und ihre Auswirkungen auf das erste Jahrtausend”, 166.

İyi Gün Tanrısı Šiwatta ve bir grup Hattili katonik tanrılar ile ilişkili tapınım yeri olabileceği ihtimali üzerinde durulmaktadır.³⁸⁸

I.Šuppiluliuma zamanından Hattuša ve Zippalanda'da fırtına tanrıları ve Lelwani için festival kutlandığından da bahsedilmektedir. Büyük ihtimal bu bayram ilkbaharda kutlanan Purulli bayramı olmalıdır.³⁸⁹ II. Muršili'nin yıllıklarında Lelwani için Hattuša'da Hešti yapısında Purulli bayramını kutladığından bahsetmesi bu fikri desteklemektedir. Kral saltanatının son yıllarına ait yıllıklarında: “Bahar geldiğinde, Hatti Hava Tanrısı ve Zippalanda'nın Hava Tanrısı onuruna büyük festival Purulli'yi kutladım fakat hešti evinde Lelwani onuruna büyük festival Purulli'yi kutlamadım, bu sebepten Hattuša'ya geldim ve hešta evinde Lelwani'nin onuruna büyük festival Purulli'yi kutladım.”³⁹⁰ Hešta evinde Purulli bayramını kutlaması bu yapının, yeraltı tanrıları, yeraltı dünyası ve ölümlerle bağlantısına işaret etmektedir.

Çivi yazılı belgelerde yeraltı dünyası ve yeraltı tanrıları genellikle kirlilikle ilgili durumlarda birlikte geçmektedir. Büyü, lanet, beddua, kötü dil, cinayet, ölümlere temas, temiz olmayan gıdaları yeme, yalan konuşma ve yemin etme, tanrıları öfkelenendirme gibi olayların kirliliğe sebep olduğunu düşünmüşlerdir. Bu kirlilikten arınmak içinde yeraltı tanrısı ve yeraltı dünyasına ritüeller gerçekleştirme gereği hissetmişlerdir.³⁹¹ Hitit toplumunda kötü bir sözün insana somut olarak yaralanma kadar zarar verdiği düşünülmüştür. Bu nedenle kötü sözün de olağanüstü bir gücü olduğuna inanmışlar ve kendilerini kötü sözlerden korumak için yeraltı tanrılarına dua edip ritüeller yapmışlardır. Özellikle yöneticiler iftira, karalama, dedikoduların onlar için tehlike yarattığını bilerek bu konular da hassas tutum izlemişlerdir. İftiraya karşı koymak için yapılan ritüeller her dönemde neredeyse var olmuştur. Erken dönemde I. Hattušili'nin ölüm döşegindeyken eşi ve çocuklarının sadakatsizliği ve iftiralara örnek gösterilebilir.³⁹²

Birçok çivi yazılı tablette de kötülüğü, yalanı, olumsuzluğu bertaraf etmek için yeraltı tanrısına yapılacak büyülerden bahsedilmektedir. Çünkü her türlü kötülüğün hapsedileceği yer yeraltı dünyasıdır. Oranın sahibi de yeraltı tanrıları olduğu için kötülüğün yeryüzüne insanlar arasına karışıp hastalık, ölüm, düşmanlık yaratmaması için yeraltı tanrılarına ritüeller

³⁸⁸ Gurney, Some Aspects of Hittite Religion, 38; Torri, *Lelwani: Il culto di una dea ittita*, 59.

³⁸⁹ Popko, *Religions of Asia Minor*, 149.

³⁹⁰ Gurney, Some Aspects of Hittite Religion, 38; Beckman, "Pantheon. A. II. Bei den Hethitern", 369; Torri, *Lelwani: Il culto di una dea ittita*, 60.

³⁹¹ Reyhan, “Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli Tanrıları Çağırma Ritüelleri”, 3.

³⁹² Singer, Hittite Prayers, 21-22.

düzenlemişlerdir. Ritüelde genel olarak büyücünün büyü için yaptığı aşamalar anlatılmaktadır. Bir ev kandan, yalandan, kirlilikten, korkudan, yalan yere şahitlikten³⁹³ temizlenecekse yer altı tanrıları için uygulamalar yapılmıştır.

Metinlerde kötülük iftira ve yalandan korunmak ve kral için söylenen kötü sözlere inanmaması için Yerin Güneş Tanrıçasına yakarışlarda bulunmuşlardır. Yerin Güneş Tanrıçasına yapılan duada bu durum şu şekilde ifade edilmektedir;

Transliterasyon: KBo 7.28+KBo 8.92 (CTH 371)

Rs.

²⁴ du-wa-ad-du ták-na-a-aš ^DUTU-wa-aš ÌR^{lmeš} -ŠU ša-aš-nu-uš-ga-at-te-ni-ia-a[n]

²⁵ [x]-aš?-nu-uš-ki-it-ta-ni-ia-an ku-i-e-eš DI-ma šu-me-en-za-an e-eš-[tu]

²⁶ [nu] e-iz-za-aš-te-[e]n e-ku-ut-te-en pa-ra-a-ma *QA-TAM-MA* me-ma-i

²⁷ [du-wa]-ad-du ^Dda-a-ra-wa DI-ma tu-el e-eš-tu nu [zi-ga]

²⁸ [az-zi-i]k-ki-i ak-ku-uš-ki-i nu ták-na-a-aš ^dUTU-i pí-ra-[an LUGAL-un]

²⁹ [a-aš-šu m]e-mi-iš-ki na-aš-ta *ŠUM-MI* LUGAL ták-na-a-aš ^dUTU-i [pí-ra-an a-aš-šu]

³⁰ [tar-aš-k]i ták-ku-an *A-BU-Š[U A]MA-ŠU ŠEŠ-ŠU NIN-SÚ*^{lú}[ga-i-na-aš-ši-iš]

³¹ [^{lú}a-ra-aš-ši-i]š ku-uš-du-wa-a-[it] zi-ga-an li-e tar-n[a-at-ti]³⁹⁴

Tercüme:

(24-26) “merhamet et, ey onu düzenli olarak uyutan ve canlandıran ölümler diyarının güneş tanrıçasının hizmetkarları. Bu senin olsun ve sen yemeye ve içmeye devam et.! Ve o aynı şekilde tekrar eder.”

(27-36) “merhamet et, Darawa! Bu senin olsun ve sen yemeye ve içmeye devam et! Ölümler diyarının Güneş Tanrıçasının huzurunda [kraldan olumlu şekilde] bahset. ve o aynı şekilde tekrar eder. Ölümler diyarının Güneş Tanrıçasının huzurunda kralın adını [olumlu şekilde] telaffuz et. [Eğer] babası, annesi, erkek kardeşi, kız kardeşi, [onun akrabası ya da arkadaşı] [ona] iftira atarsa, buna izin vermeyin.”³⁹⁵

³⁹³ Miller, “Ein Ritual zur Reinigung eines Hauswesens durch eine Beschwörung an die Unterirdischen (CTH 446)”, 208.

³⁹⁴ Monte, *Antologia della Letteratura Ittita*, 125-126.

³⁹⁵ Singer, Hittite Prayers, 23; Monte, *Antologia della Letteratura Ittita*, 126.

Kötü dilin kötü etkilerini önlemek için Hitit duaları ve büyü ritüelleri bu durumundan arınmak için yaygın olarak kullanılmıştır.³⁹⁶ İftira ve kötü söz beddua, lanet gibi kötü bir olgudur, olumsuzluk barındırır. Bunun muhatabı kötülüklerin ve olumsuzlukların hapsedileceği yerin sahibi olmalıdır. Bu nedenle Hititler bu tür suçlamalar karşısında yeraltı tanrılarına yakarıшта bulunmuşlardır. Onların sayesinde kötü sözlerin huzursuzluk yaratmaması için uzaklaştırılması istenmiştir. Çivi yazılı metinde Yeraltının Güneş Tanrıçasının kötü sözlerin söylenmesine izin vermemesi istenmiştir. Böylece Yeraltının Güneş Tanrıçası iftiraya ve kötü sözlere engel olacak onu yerin karanlık dünyasına hapsedecek ve masum insanların iftiraya uğramasını önleyecektir. Burada Yeraltının Güneş Tanrıçasının görevi sadece ölümler için değil yaşayan insanların da kötülükle baş etmesini sağlamaya yöneliktir. Krallar iftira karşısında anne baba dahil ailesinin söylediği hiçbir şeye tanrının inanmamasını istemiştir. Krala karşı ortaya atılan herhangi kötü bir söz ya da iftira otoriteyi sarsabileceği gibi meşru olmayan usullerle tahta geçmek isteyenlere fırsat yaratacaktır.

Hititce metinlerden Yeraltı tanrıların görevlerinin sadece karanlık dünyayı aydınlatmak olmadığı anlaşılmaktadır. Onlar kötülüğe sebep olan her şeyi kirli dünyaya götürecek bir aracı gibi görülmüştür. Ereškigal, Allani, Lelwani gibi yeraltı tanrıçaları ölümlerin tedavisi ve hastalıkla ilgili durumlarda sürekli anılan tanrılar olduğu anlaşılmaktadır.³⁹⁷ Genellikle hastalık, kötü ruhlardan korunma, kara büyü, iftira gibi konularda bu tanrılara dualar edilmiştir. Hititlerde Sulinkatte adında salgın hastalık tanrısı olmasına rağmen dualarda bu tanrıya değil de Lelwani, Ereškigal, Nergal gibi yeraltı tanrılarına yakarışlarda bulunmuşlardır. Muhtemelen bu tanrılarda hastalık veren tanrılar olarak kabul edilmiştir.³⁹⁸ Hastalıktan kurtulmak, uzun ömürler dilemek için yeraltı tanrıçaları ve kader tanrıçalarından yardım istemişlerdir.

Yeraltı tanrısı Lelwani'ye hastalıktan kurtulmak için edilen duaya örnek bir metin Puduhepa'ya aittir. Kraliçe eşi Hattuşili'nin hastalığında yeraltı tanrısından yardımını şu şekilde ifade etmiştir:

Transliterasyon: KUB 21.19+1193/u (CTH 384)

Rs. III

³⁶ nu-kán ma-a-an ^dLi-li-wa-[ni-i]š GAŠAN-YA [DINGIR^{MEŠ} pá]r-ra-an-da

³⁹⁶ Singer, Hittite Prayers, 23.

³⁹⁷ Hutter, "Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien und ihre Auswirkungen auf das erste Jahrtausend", 166.

³⁹⁸ Çiçeklitaş, "Hititlerde Bir Salgın Hastalık Örneği: Veba", *International Journal of Eurasia Social Sciences*, 52, (2023), 838.

³⁷ a-aš-šu me-ma-at-ti AR[DA-K]A ^mHa-at-tu- ši-li-in TI-nu-ši

³⁸ MU^{HL.A}-ši ITU.^{KAM.HL.A} UD^{HL.A} da-lu-ga-e-eš-pé-eš-ti

³⁹ nu ú-wa-mi A-NA ^dLi-li-wa-ni GAŠAN-YA

⁴⁰ ALAM KÙ.BABBAR ŠA ^mHa-at-tu-ši-li ^mHa-[a]t-tu-ši-li-iš ma-ši-wa-an-za

⁴¹ SAG.DU-ZU ŠU^{M[ES]-Š}Ú GÌR^{MEŠ}-ŠU ŠA GUŠKIN i-ya-mi

⁴² ar-ha-ya-a[n-m]a-kán kán-ga-nu-mi³⁹⁹

Tercüme:

(III 36-42) Lelwani, leydim, eğer sen [tanrılarla] iyi konuşursan ve hizmetkarın Hattušili'yi hayatta tutarsan ve ona uzun yıllar, aylar günler bağışlarsan, ben de leydim, Lelwani için gelip Hattušili'nin kendisi kadar büyük, elleri ve ayakları altından, Hattušili'nin gümüş bir heykelini yapacağım; onları ayrı ayrı tartacağım.⁴⁰⁰

Bu pasaj Lelwani'nin insan ömrünün uzunluğu ve kısalığına dair önemli etkiye sahip olduğunu açıkça göstermektedir. Hititler Lelwani'ye "yıllar, aylar, günler" adayarak tanrıçadan uzun ömür ve refah günlerle dolu bir yıl istemeleri yaygın bir gelenektedir. Burada da Hattušili'nin hastalığında Puduhepa'nın tanrıçaya adadığı yıllar kral için istediği uzun ömrü ifade etmektedir.⁴⁰¹

Önceki bölümlerde ölüm korkusunda da işlediğimiz gibi insan ömrüyle ilgili konularda yeraltı tanrılarından medet umulmuştur. Çünkü kralın ya da sıradan insanın sağlığının ve yaşamının Lelwani ile bağlantılı olduğu kabul edilmiştir. Bu inanç Hitit krallığında önemli bir rol üstlendiği için yeraltı tanrıların hayatın içinde tutmalarının nedeni olarak görülmektedir. Tanrı burada hem diğer tanrılarla uzlaşşı sağlayan hem de insanın ömrünü belirleyen konumdadır. Kraliçe bu nedenle olmalıdır ki kral için Lelwani 'den ömrünün uzun olmasını dilemiştir. Hem Muršili'nin karısının sağlığı için hem de Puduhepa'nın Hattušili'nin sağlığı için aynı tanrıçaya dua etmesi tesadüf değildir. İnsanın kısa ve uzun ömründe etkili olan Lelwani'ye sunulan kurbanlar ve hediyelerle onu yatıştırarak hoşnut edilmeye çalışılmıştır.⁴⁰²

Bazı metinlerde yeraltı tanrıları uzlaştırmacı olarak anılmaktadır. Burada onların kasvetli korkunç yüzü yerine barıştırmacı ve iş bitirici özelliğinin kullanılması istenmiştir:

³⁹⁹ Lebrun, *Hymnes et prières Hittites*, 334; Torri, (2009). 56.

⁴⁰⁰ Singer, *Hittite Prayers*, 104.

⁴⁰¹ Hutter, "Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien und ihre Auswirkungen auf das erste Jahrtausend", 166.

⁴⁰² Torri, "Strategies for Persuading a Deity in Hittite Prayers and Vows", 55.

Transliterasyon: KBo 11.1 194 (CTH 382)

Vs.

¹⁴ ma-a-an-kán ^dU DINGIR-^{LIM} KUR-^{TI} ku-iš-ki TUKU.TUKU-nu-ut ki-nu-na
^DA.NUN.NA.KE₄ ^dU-an A-NA DINGIR-^{LIM} a-pé-e-da-n[i me-na-a]h-ḫa-an-da ták-šu-la-a-an-
[du]

¹⁵ nu ^DU KUR-^{TAM} an-da ták-šu-li-it IGI^{HL.A}-it nam-ma a-ú nu-kán ŠÁ KUR-^{TI} a-aš-šu ták-
šu-ul aš!-šu-u[l mi-y]a-tar i-ya-tar ta-ra-a-ú-i-ya[-aš.-ru]

¹⁶ma-a-an-ma-kán ^DU ḪUR.SAG^{MEŠ} ÍD^{MEŠ} al-ta-an-ni-iš TÚL^{HL.A}ku-it-ki TUKU.TUKU-
nu-ir [ki-nu]-na DINGIR^{MEŠ} ^DA.NUN.[NA.KE₄] ^DU A-NA ḪUR.SAG^{MEŠ} ÍD^{MEŠ} al-ta-an-ni-aš
TÚL^{HL.A}

¹⁷ me-na-aḫ-ḫa-an-da ták-šu-la-a-an-du nu-kán ^dU EN-YA KUR-^{TAM} an-da ták-šu[-li-it
IGI^{HL.A}]-it nam-ma a-[ú nu-kán] [ŠÁ KUR-^{TI} KI].MIN ki-ša-ru⁴⁰³

Tercüme:

(14-15) “eğer yeryüzünün bir tanrısı Fırtına Tanrısını kızdırsa, Yeraltı Tanrıları (Annunaki) şimdi Fırtına Tanrısını o tanrıyla barıştırsın. Fırtına Tanrısı ülkeye uzlaştıracı gözlerle baksın ve ülkede bolluk, barış, refah, büyüme, zenginlik ve olgunlaşma(?) [meydana gelsin].”

(16-17) “eğer dağlar, nehirler, kuyular ya da pınarlar bir şekilde fırtına tanrısını kızdırdıysa şimdi Yeraltı Tanrıları Fırtına Tanrısını (bu) dağlarla, nehirlerle, kuyularla [ya da pınarlarla] uzlaştırsın. Fırtına Tanrısı, efendim, ülkeyi tekrar uzlaştıracı gözlerle baksın ve aynı şeyler (yukarıda bahsedilen liste) ülkede gerçekleşsin.”⁴⁰⁴

Metinlerin içeriğine göre bazen yeraltı tanrılarından beklenen görevlerde farklı olabilmıştır. Genellikle yeraltı tanrılarının kötü anımsamaların aksine burada yeraltı tanrıları uzlaştıracı ve ülkenin büyüyüp, canlanmasında aracı görevindedir. Fırtına tanrısının kızdırılması durumunda yeraltı tanrıları onu uzlaştıracı ülkenin yeniden bolluğa, zenginliğe ulaşmasını sağlayarak ülkede refah içinde hayatın devam etmesi sağlanmak istenmiştir.

⁴⁰³ Lebrun, *Hymnes et prières Hittites*, 295.

⁴⁰⁴ Singer, *Hittite Prayers*, 83.

Allani, Nergal, Lelwani, Ereškigal gibi yeraltı dünyasının hâkimi olan tanrı ve tanrıçaların yanında bir de onların alt sınıfında olan tanrılar vardır. Bunlar metinlerde çeşitli isimlerle geçmektedir.

Kader tanrıçaları olarak bilinen ve insan ömründe etkisi olan tanrıçaların da yeraltı dünyası ile bağlantısı olduğuna inanılmıştır. İştüşaya, Papaya, Haşameli adındaki tanrıçalarda insan ömrü ile ilgili önemli görevlere sahiptir. Ayrıca Gulšeš Kader Tanrıçalarına nehir kıyısında kazılan çukurlarla sunular verilmesi, yeraltı dünyası ile bağlantısı olan mekânda ritüelin gerçekleştirilmesi bağlantıyı desteklemektedir. Ritüelde “*böylece ritüel sahibi size sunu verdi. Siz [GULšeš tanrıçaları ve DINGIR.MAH tanrıçaları gelecekte ritüel sahibine hayat, esenlik, güç, uzun yıllar, görme yetisi ve kudret ve yüксеğe kaldırılmış eli verin*”⁴⁰⁵ ifadesinden insan hayatında bu tanrıların da önemli rolleri olduğu anlaşılmaktadır. Kader tanrıçalarının isim verme konusunda etkili olduğu da anlaşılmaktadır. Hitit masalında⁴⁰⁶ zengin sığır çiftçisi Appu’nun iki oğluna doğumdan sonra “Kötü ve Doğru” isimlerini verdiği anlaşılmaktadır. Ancak bu ister atalar ister ilahi bir güç tarafından olsun, karakterin, kaderin ve yaşam yolunun doğumdan önce belirlendiğini ima etmektedir.⁴⁰⁷ Yani insanın yaşamı ve ölümünde bu tanrılar ana aktördür. Bu nedenle insan hayatını tehlikeye düşürecek durumlardan kurtulmak için ilk onlara başvurulmaktadır.

İlahi yedili ya da ^DINIM.INIM.BI tanrı grubu da yeraltı dünyası ile ilişkilendirilen ve korkutucu ve olumsuz etkilere sahip olan tanrı grubu olarak bilinmektedir. Orduda yaşanan salgına karşı düzenlenen parçalı bir ritüel metninde (CTH 425.5) bu tanrılar kötü (hūwappaeš) olarak adlandırılmıştır. Bu parçada onların ham et yedikleri için salgından sorumlu tutulduğu anlaşılmaktadır. Başka bir ritüel metninde de karanlık tanrılar olarak adlandırılmıştır.⁴⁰⁸ Hitit metinlerinde çoğu kez geçen yedi tanrı grubunun Hitit inancına muhtemelen Mezopotamya inancından girdiği düşünülmüştür. Šeppitta olarak ifade edilen “yedi tanrı” (IMIN.IMIN.BI) grubu kültürel etkileşimin yansıması olarak önemlidir.⁴⁰⁹ Bu tanrılar arınma ritüelleri, yeraltı

⁴⁰⁵ Laura P. Rubio, “Good Gods and Evil Gods: the Role of Hittite Deities Through Their Epithets”, ed. Vernet, M., vd., *Gods and Languages in Ancient Anatolia*, (2024), 141.

⁴⁰⁶ KBo 7.18 Rs. III 7-22 (CTH 360).

⁴⁰⁷ Haas, “Die Unterwelts-und Jenseitsvorstellungen im Hethitischen Kleinasien”, 199.

⁴⁰⁸ Rubio, “Good Gods and Evil Gods: the Role of Hittite Deities Through Their Epithets”, 155.

⁴⁰⁹ Eski Türklerde ve Kırgız Türklerinde “yerin kulağı yedi kattır” deyiminin kullanılması onların inanışlarında da yedi rakamının yeraltı ile bağlantılı olacağını düşündürmektedir. Hitit mitosları arasındaki Telepinu’nun kayboluşu mitosunda “kapıcı yedi kapıyı açtı. Yedi (kapı) sürgüsünü çekti”: Sir Gavaz, “MÖ. 2.Bin Yıl Bazı Gelenek ve Halk Motiflerinin Günümüze Yansıyan Örnekleri”, 839.

tanrılarıyla ilgili ritüeller ve antlaşmalarda yemin edilen tanrılar arasında Annunnakiler⁴¹⁰ ya da Eski Tanrılar gibi sıklıkla geçmektedir.

Hititçe’de “*ilksel yada eski tanrılar (humar.liyeš šiunes)*”, Hurrice’de , “*alt tanrılar (ena hilili)*” veya *ilahi tanrılar “karuiles tanrılar”* olarak adlandırılır. Hurriler bu tanrılar Mezopotamya’daki Anunnakî’lere benzer şekilde tasavvur etmişlerdir. Ancak sadece Mezopotamyalı Alalu, Amizadu, Anu, Enlil, Ninlil ve En değil aynı zamanda yerel kültlerdeki çok sayıda tanrıyı da bu gruba katmışlardır. Bu tanrıların isimleri kafiyeli olarak şu şekildedir: Minki/Munki-Amunki, Antu-Apantu, Aunamm(u)du-Iyandu, Eltara-Ta(i)štara, Nara-Namšara, Muntara-Mutmuntara’dır. Ayrıca bunlar içine Kâhin tanrılar olarak bilinen Aduntarri, Zulki ve İrpitiga’yı da dahil etmişlerdir. Hurri yeraltı dünyasının tanrıları olan bu tanrılar Hitit devlet panteonuna da dahil edilmiştir. Bu tanrılar hem devlet antlaşmalarında tanıklık etmek için, hem de büyü ritüellerinde kirlilikten arındırmak için ritüeller yapılan tanrılar olarak metinlerde geçmiştir.⁴¹¹

II.Muršili’nin Manapa Tarhunta ile yaptığı antlaşmada yemin edilen eski tanrılar şu şekilde bahsedilmektedir:

Transliterasyon: KUB 19.50 (CTH 69)

IV

²² [ka-ru]-u-i-li-uš DINGIR^{MEŠ} -uš hu-u-ma-an-te-eš ^dNa-ra-aš

²³ [^dNap-š]a-ra-aš ^dMu-un-ki-iš ^dAm-mu-un-ki-iš

²⁴ [^dTu-hu-ši]-iš ^dAm-me-za-du-uš ^dA-la-lu!-uš

²⁵ [^dKu-mar-pí-i]š ^dA.NU-uš ^dA.DU-uš ^dEN.LÍL ^d[NIN.LÍL]

Tercüme:

⁴¹⁰ Mezopotamya metinlerinde Annunakilere benzer demonlar vardır. Bazen demon ve Annunakilerin aynı olduğu da düşünülmüştür. Demonlar Mezopotamya, Kuzey Suriye, Anadolu’da da görülmektedir. Demon için genel bir terim yoktur bu nedenle tanrı anlamına gelen DINGIR işareti demonlar içinde kullanılmıştır. DINGIR işaretinin kullanılmasından anlaşıyor ki kozmolojik ve teolojik olarak demonlar ontolojik olarak tanrılara insanlardan daha yakın olduğu ortaya çıkmaktadır. Buradan demonların da diğer tanrılar gibi ilahi boyutta oldukları anlaşılmaktadır. Bu özellikleri insanlara müdahale edebileceği düşüncesiyle korku vermektedir. Hatta bazen demonların ilahi haberciler olarak işlevleri olduğuna inanılmakta bu da onları meleklerle kıyaslanabilecek konuma getirmektedir. Ancak fiziksel olarak Orta çağ Avrupa’sındaki şeytan tasvirlerine benzer görüntülerinden dolayı demonlar için melek terimi kullanılmamıştır: Hutter, "Demons and Benevolent Spirits in the Ancient Near East", 21-22.

⁴¹¹ Taracha, *Religions of Second Millenium Anatolia*, 126.

(IV 22-25) “Eski tanrıların tamamı: Nara, Napšara, Munki, Ammunki, Tuhuši, Ammizadu, Alalu, Kumarpi, Anu, Antu, Enlil, [Ninnilil]”⁴¹²

Yukarıdaki pasaj eski tanrıların siyasi alanda rollerinin önemini göstermektedir. Ayrıca bu metinde eski tanrıların sayısı 12 olarak verilmiştir. Ancak bu sayı değişiklik göstermektedir. Metinlerde bazen yedi, sekiz, on bazen de on iki olarak geçmektedir.

Bir evin arındırılması için yapılan ritüel, sayıları dokuz olan eski tanrıları çağırarak, onları memnun edip kirlilikten kurtulmanın önemini gösterirken ayrıca bu tanrılardan beklenen görevleri de ortaya koymaktadır. CTH 446 evi kanlı bir eylemden arındırmak için yapılan ritüelleri içermektedir. Özenli bir şekilde icra edilen tören önce binanın içinde gerçekleşir, rahipler temel ritüellerindeki gibi evin dört köşesinde ve ocağın yanında, sonra avluda, daha sonra dışarıda kapının önü ya da eşliğinde ve son olarak da evin çatısında çukur kazarlar. Yapılan büyü ritüelinde özellikle eski tanrılara yani ölümler diyarının tanrılarına yakarılmaktadır. Evde yapılan ayinlerde hayvan kurbanları ve yiyecek sunuları yeraltı tanrılarına sunulmaktadır.⁴¹³ Arınma işlemini daha kolay bir şekilde gerçekleştirmek, yeraltı tanrılarıyla iletişimi kolaylaştırmak için evin her bir tarafında ve ocağın üstünde çukurlar kazarak yeraltı ile etkileşimi kolaylaştırmışlardır.⁴¹⁴

Transliterasyon: KBo 10.45 (CTH 446)

Vs. I

³⁸ ka-ru-i-li-ia-aš DINGIR^{MEŠ} -aš kal-li-eš-šu-ua-an-zi ú-ua-nu-un

³⁹ nu ták-na-aš ^dUTU-aš KÁ.GAL-aš ha-a-šu na-aš-ta ka-ru-ú-i-li-ia-aš

⁴⁰ DINGIR^{MEŠ} -uš ták-na-aš ŠA ^dUTU-un ták-na-aš ša-ra-a

⁴¹ tar-na-ú

⁴² ^dA-du-un-tar-ri-in ^{LÚ}HAL ^dZu-ul-ki-in ^{MUNUS}ENSI

⁴³ ^dIr-pí-ti-ga ták-na-aš EN-an ^dNa-ra-a-an

⁴⁴ ^dNa-(am)-ša-ra-a-an ^dMi-in-ki-in ^dA-mu-un-ki-in

⁴⁵ ^dA-a-bí na-aš-kan ša-ra-a tar-ni-i DUMU.LÚ.UL^{LU}

⁴⁶ Ú-UL in-na-na-a ú-ua-nu-un Ú-UL-ma

⁴¹² Reyhan, "Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli Tanrıları Çağırma Ritüelleri", 19-20.

⁴¹³ Tremouille, "I Rituali Magici Ititi", 178.

⁴¹⁴ Feder, *Blood expiation in Hittite and biblical ritual : origins, context, and meaning*, 211.

⁴⁷ šu-ul-la-an-ni ú-ua-nu-un É-ri-kán an-da

⁴⁸ [e]-eš-har iš-ha-ah-ru *NI-EŠ* DINGIR^{LIM} šu-ul-la-tar

⁴⁹ [ua]-aš-ta-uš ki-ša-at nu-za še-er ne-pí-iš-ša-a-it

⁵⁰ GAM-an-ma-za te-kán ša-a-it

⁵¹ šu-me-eš-ša ka-ru-ú-i-li-ia-aš DINGIR^{MEŠ}-aš ^DU-aš ^{LÚ}AZU

⁵² ták-na-za u-i-ia-at nu-uš-ma-aš ki-i ut-tar-te-et

Vs.II

⁵ [] HUL-lu pa-ap-ra-tar e-eš-har

⁶ [(šu-ul-l)]a-tar hur-ta-a-in iš-ha-ah-ru

⁷ [kur-ku-ri-im-ma-a]n pár-ku-nu-ut-ten

⁸ [GİR^M_J^{EŠ}-ŠÚ ŠU^{MEŠ}-ŠÚ iš-ḫi-ia-at-tén na-at-kán GAM-an-ta

⁹ [(GE₆-i ták-ni-i) p]í-e-da-at-tén nu wa-ap-pu-wa-a *IM*-an da-a-i⁴¹⁵

Tercüme:

(I 38-52) “eski tanrıları yukarı çeksinler, yerin güneş tanrıçası kapıyı açsın ve yerin efendisi (olan) eski tanrıları, onları yukarı bıraksın. kahin Aduntarri, kahin Zulki, Yerin Efendisi İrpitiga, Nara’yı ve Namšara’yı, Minki’yi, Amunki’yi Âbi. Onları yukarı bırak. Ben insanoğlu boş yere gelmedim. Evin içinde kan, gözyaşı, yalan yemin, kavga ve günah ortaya çıktı, yukarıda gökyüzü öfkелendi, aşağıda yer öfkелendi, siz eski tanrıları, Fırtına tanrısının büyü rahibi topraktan gönderdi (çağırdı) ve size şunları söyledi:

(II 5-9) “ [] bu evdeki kötü kirlilik, kan, kavga, lanet, gözyaşı [korku] temizlensin. (kurbanlık hayvanın) ayaklarına ve ellerine bağlayacak ve onu karanlık toprağa indireceksiniz!”⁴¹⁶

Yukarıdaki pasaj da dokuz yeraltı tanrılarından bahsedilmektedir. Metinde bu tanrılardan evin arındırılması için yardım istenmiştir. Arınmak için yeraltı tanrılarından medet umulması muhtemelen yeraltı dünyasıyla ilişkileri onları aynı zamanda “kirli” olanın efendisine

⁴¹⁵ Otten, “Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Bogazköy”, 120-122; Reyhan, “Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli Tanrıları Çağırma Ritüelleri”, 20.

⁴¹⁶ Otten, ibid, 121-123; Miller, “Ein Ritual zur Reinigung eines Hauswesens durch eine Beschwörung an die Unterirdischen (CTH 446)”, 219; Reyhan, ibid, 21.

döndürülmesi ile ilgilidir.⁴¹⁷ Mezopotamya ve Hurri inançları ve büyü uygulamalarını yansıtan büyü metinlerinde yer alan bu tanrılar hava tanrısı tarafından yeraltına sürülen kadim tanrıları kapsamaktadır. Bu tanrılar büyü rahipleri tarafından büyülü güçler olarak söz ve kurban aracılığıyla ulaşılabilir. ⁴¹⁸

Transliterasyon: KUB 7. 41. B = 244/p= KBo 14.5 (CTH 446)

Rs.III

¹ nu-za-kan ŠU^{MES}-ŠU a-ar-ri nu UTÚLBA.BA.ZA UTÚL ga-an-ga-ti [(da-a-i)]

² nu ua-a-tar ku-it TÚL-az ú-da-aš nu ú-e-te-ni

³ BAL-an-ti EGİR-ŠU-ma-kán I SILÁ A-e-te-ni-it BAL-ti

⁴ na-an ha-at-ta-an-zi nu-uš-ša-an e-eš-har IM-aš

⁵ hu-u-up-ri tar-na-a-i na-at e-eš-ha-na-aš DINGIR^{LIM}-ni pí-ra-an GAM-ta ME-i

⁶ nu kis-an me-ma-i a-a-li-is ma-am-ma-as

⁷ D^A-NUN.NA.GE⁴ ki-e-da-ni-iš-ma-aš ud-da-ni-i ḫal-zi-iḫ-ḫu-un

⁸ nu ke-e-el par-na-aš DI-es-šar ḫa-an-na-du-ma-ti

⁹ nu-kán ku-it ḪUL-lu e-eš-šar an-da

¹⁰ na-at šu-me-eš da-at-ten na-at e-eš-ha-na-aš DINGIR^{LIM} -ni pí-eš-ten

¹¹ na-at kat-ta-an-ta GE⁶-i ták-ni-i pi-e-da-a-ú

¹² na-at α-pí-ia tar-ma-ad-du⁴¹⁹

Tercüme:

(III 1-12) sonra o ellerini yıkar. Yulaf lapası ve çorbayı alır. Ve kuyudan getirdiği suyu, suyla libasyon eder. Daha sonra bir kuzuyu suyla kutsar ve onu keserler. Kanını pişmiş topraktan yapılmış huppar kabına döker: ve onu kan tanrısının huzuruna aşağıya koyar. ve şöyle söyler: “allis mammas (siz) ANUNNAKİ tanrıları! bu konuda sizi ANUNNAKİ tanrılarını/eski

⁴¹⁷ Hutter, “Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien und ihre Auswirkungen auf das erste Jahrtausend”, 167-168.

⁴¹⁸ Otten, “Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Bogazköy”, 115.

⁴¹⁹ Otten, “Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Bogazköy”, 128.

tanrıları çağırdım, şimdi bu evin davası karara bağlansın! İçerde ne kadar kötü kan varsa siz almalı ve onu kan tanrısına vermelisiniz! Ve onu karanlık toprağa götürsün oraya sabitlesin!⁴²⁰

Metinlerde bir evin ya da kişinin kirliliğini arındırmak için, kişiyi olumsuz güçlerin (günah, kötü ruhlar) etkisinden kurtarmak yeraltı tanrılarına özellikle de eski tanrılara yapılan ritüellerden bahsedilir. Bu ritüel yeraltına gönderildiğine inanılan eski tanrıların insanın ruhsal ve fiziksel arınmada önemli göreve sahip olduğunu göstermektedir.

Transliterasyon: KBo 10.45 (CTH 446)

Rs. IV

⁵⁰ DINGIR^{MEŠ} D^A.NUN.NA.GE₄ ka-a-ša š[u-um-m]a-aš ar- kam-ma-an

⁵¹ ša-ra-a ti-it-ta-nu-u[a (-an-za ki-i-ma-aš-ma-aš SISKUR. SISK)]UR <da->at-ten

⁵² nu-za pá-r-na-aš e-eš-ḫar pa-a[(p-ra-tar ua-aš-túl *NI-IŠ* DINGIR^{LIM})]

⁵³ kur-ku-ra-in pí-ra-an ḫu-i-nu-ut-ten na-aš-kan kat-t[a(-an)

⁵⁴ pí-e-da- ten

Tercüme:

(IV 50-54) “siz yeraltı tanrıları! Bakın bunlar (vergi) sizin için hazırlandı. Şimdi bu kurbanı kabul edin! Evdeki kanı, kirliliği, günahı, yeminleri alın, önünüzden gitsin ve onları sizinle aşağıya indirin!”⁴²¹

Arınma ayinin sonunda tanrılar geldikleri yerdeki kötülüğü kirliliği alıp yeraltı dünyasına geri gönderirdi. Bu aslında yeraltı tanrılarından korktuklarının da bir göstergesiydi. Ne kadar yeraltı tanrılarıyla temas kurmaları gerekse de onlardan zarar gelebileceğini düşündükleri için ayinden sonra güvenli bir şekilde geri dönmelerini sağlamışlardır.⁴²² Aslında yeraltı tanrıları Hititlerin çıkarları doğrultusunda en sık ritüel uyguladıkları tanrılardır. Kendi çıkarları doğrultusunda yaptıkları ritüellerin sonucunda tanrıların geri dönmelerini sağlamayı ihmal etmemişlerdir. Çünkü hem ev hem de birey için kötülüklerden arınmanın kalıcı olarak

⁴²⁰ Miller, (2008). 213; Otten, “Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Bogazköy”, 129: metnin son satırı için bazı yorumlarda “kötülüğün yer altına yer altı tanrısı tarafından iğnelensin” şeklinde geçmektedir. Burada iğnelemek günümüzdeki gibi bir şeyi bir yere sabitlemek mantığıyla kullanılmıştır.

⁴²¹ Otten, “Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Bogazköy”, 140-141; Miller, “Ein Ritual zur Reinigung eines Hauswesens durch eine Beschwörung an die Unterirdischen (CTH 446)”, 217.

⁴²² Hutter, "Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien und ihre Auswirkungen auf das erste Jahrtausend", 168.

sağlanması amaçlanmıştır. Böylece kötülük yeraltı tanrılarıyla aşağıya (ölüler diyarına) gönderildiğine inanmışlardır.

Yeraltı tanrılarının metinlerde bahsi geçtiği konulara bakıldığında sadece insanların ölümden sonraki hayatı için değil, ömrü, huzur ve sağlığı içinde önemli oldukları anlaşılmaktadır. Aslında insanlar sadece ölmekten tereddüt etmiyor sağlığının ve huzurunun bozulmasından da endişelenmektedir. Kısacası metinlerden anlaşıldığı kadarıyla yeraltı tanrıları insanlar için sadece ölümle bağdaştırılmamış onlardan kötülüğü uzaklaştıran koruyucu bir figürü de üstlenmiştir. Ayrıca bazı antlaşma metinlerinde uzlaştırıcı roller de üstlenmişlerdir. Yeraltı tanrılarının bu özelliği ise insanların onlardan korkması yerine ihtiyaç anında yetişeceğine inandıkları bir rol üstlenmişlerdir.

3.5. Ruhun (İştanzana) Yolculuğu ve Kaderi

Heidegger “Varlık ve Zaman” adlı eserinde insanın varoluşunu üç maddeye dayandırmaktadır ve bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

“Kaygı (Cura) bir ırmağı geçerken killi bir toprak gördü, onu düşünceli şekilde aldı ve şekillendirdi. Ne yapacağına karar verirken Jüpiter geldi, Kaygı Jüpiter’den ona ruh vermesini istedi ve Jüpiter bunu kabul etti. Kaygı bu varlığa kendi adını vermek istediğinde Jüpiter buna karşı çıktı ve kendi adının verilmesinin istedi. O sırada toprak (tellus) ortaya çıktı ve bedeni kendisinin verdiğini belirterek adının kendisine ait olmasını istedi. Bunun üzerine Satürn yargıç olarak seçildi ve hüküm verdi: “sen Jüpiter ruhu verdiği için ölüm zamanı ruhu geri alacaksın ama Cura (kaygı) onu ilk şekillendirdiği için onu yaşadığı sürece elinde tutsun. Ve şimdi isim için aranızdaki anlaşmazlık için adı homo (insan) olsun çünkü o humodan (topraktan) yapılmıştır.”⁴²³

Yukarıdaki alıntı insanın beden (toprak), ruh ve varoluşsal kaygıdan oluştuğunu ifade ettiği gibi insanın ölümden sonraki halini de yansıtmaktadır. Buna göre öldükten sonra ruh bedenden çözünür ve başka alemlerde varlıklarını devam ettirirler. Ayrıca bu pasaj insanın varoluşuyla kaygının da temel bileşenin de olduğunu gösterir. İnsan varoluşsal özelliğini kaybettikten sonra ruh göğe beden ise toprağa döner. Ruhun yeri uhrevi hayatı bedeninin yeri ise

⁴²³ Heidegger, *Sein und Zeit*. Tübingen, 198.

dünyevi hayatı temsil etmektedir. Ruh ve beden gibi kaygı da insanın özündedir. Ölüm de kaygı veren olguların en başında gelmektedir.

Eskiçağ toplumları ölümden sonra başka bir alemde hayatın devam edeceğine inanmışlardır. Bu inanç doğrultusunda Eski Mezopotamyalılar her canlının bir ruha sahip olduğunu ve ölümden sonra bu ruhun bedenden ayrılarak başka bir alemde varlığını sürdürdüğünü düşünmüşlerdir. Bu anlayış Hititlerde de devam etmiş ve ölen insanın ruhunun ruhlar alemine yani oranın ebedi bir sakini olarak ölümler diyarına gittiğine inanmışlardır.⁴²⁴

Hititçe de ruh “*ištanza(n)-ZI*” beden *tuekko- NI.TE*”, olarak geçmektedir. Anlamı ise irade, kişilik, düşünme, akılcı düşüncelerin ve duyguların merkezi olarak tanımlanmaktadır.⁴²⁵ İnsan hayatı beden (Hititçe *tuekko, NI.TE*) ve manevi bileşen olan ruhun (*ištanza(n)-ZI*) birleşiminden oluşmaktadır. Ruh; irade, düşünme, kişilik gibi rasyonel düşüncelerin merkezidir. Aynı zamanda ruh duyguların da merkezidir. Tanrıların ve hayvanların da tıpkı insanlar gibi ruhları vardır. Ancak bir metinde “*bir koyunun ruhunun kuşlar ve tilkiler tarafından yenildiğinden*” bahsedilmesi hayvanların ruhlarının insanlardan farklı olarak bedenle birlikte öldüğünü ima etmesi bakımından önemlidir. Yani hayvanların ruhları bedenle birlikte ölür ruhun öldükten sonra bir işlevi yoktur. Ancak insanın öldükten sonra ruhu diğer dünyada hayatına devam eder. Bu nedenle tanrıların ve ölenlerin ruhları bazen değerli metallere yapılmış nesnelerle sembolik olarak temsil edilmiştir.⁴²⁶

Mezopotamya toplumu için ruh *etemmu: GIDIM* terimi ile belirtilirken, bazen gölge bazen de hayalet anlamında kullanılmıştır Bazen de “ölülerin ruhu” anlamında *MI(i)kum* terimi kullanılmıştır. Bu terim III.Ur dönemine ait kurban listelerinde geçmektedir. Mari ve omina’daki *kispu(m)* metinlerinde toplu *malikum* ve çoğul *mal(i)kü*’lar kabaca “ölülerin ruhlarını” ifade etmektedir. Ancak sonraki edebi metinlerde *malkü*, Annunaki’ye benzer “yeraltı tanrıları” anlamına geldiği düşünülmüştür. Ugarit panteonunda da muhtemelen aynı anlamı taşıyan ölümlerin ruhlarına gönderme yapılmıştır. Ugraitçe’de “*mlkm*” akkadogramı ^DMA.LIK^{meş} ile çevrilmiştir. Aynı yazım Byblos’tan Amarna mektubunda da bulunmaktadır. Burada ^{lu.meş}KAS₄ olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda bu terimin iblisler ve demonları da ifade edebileceği de düşünülmüştür.⁴²⁷

⁴²⁴ Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*, 89.

⁴²⁵ Popko, *Religions of Asia Minor*, 151.

⁴²⁶ Taracha, *Religions of Second Millenium Anatolia*, 158.

⁴²⁷ Krebernik, "Malik." In *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 306.

Ruh, ölen bir bedenın soyut olarak varlığını devam ettirmesidir. Artık bundan sonraki hayatı için yolculuğa cenaze ritüelinin ırası ile başlamaktadır. Bu yolculuk ise cesedin yakıldıktan ya da gömüldükten sonra yapılacak olan ritüellerden geçmektedir. Metinlerden anlaşıldığı üzere bu noktadan itibaren sadece ölü ve onun ruhu anılmaktadır. Ancak ruh bilincinin Hitit inancına nereden geldiği kesin değildir. Anadolu mu yoksa yabancı geleneğe mi ait olduğu bilinmeyen ruhun varlığı, bir dua da adı belli olmayan bir tanrı tarafından ruhun yeni doğmuş bir bebeğe konulduğu düşünülmüştür. Hititler için ruh sıvı bir madde olarak kabul edilmiştir. Bu madde sadece bazı koşullar altında akabildiğine ve tanrılar tarafından su gibi dökülebildiğine inanılmıştır.⁴²⁸ Yani ruhun durumu ilahi bir varlığa bağlıdır. Muhtemelen ruhun akışı ise ancak ölümle başlayabilmektedir. Ruhun ölümle varlığını sürdürmeye başlaması Mezopotamya inancında da yaygındır. Bedeni terk eden ruh “*rüzgâr ya da nefes*” anlamına gelen “*im*” kelimesi ile de tanımlanmaktadır. Burada nefes ve ruh arasında özdeşleşme vardır. Rüzgâr imgesi ruhun nefeste somutlaştığını göstermektedir. Tıpkı rüzgârın esintisi gibi ruh da doğası gereği özgür kabul edilmektedir.⁴²⁹ Ancak ruh “*im*” yani rüzgâr haline sadece öldüğü zaman gelmektedir. Ölen için düzenlenen cenaze ritüelinin sonunda ise “*gidim*” haline dönüştüğüne inanılmıştır.⁴³⁰

Eski Mezopotamya inancında ise ruh için ilginç bir yaklaşım vardır. Bir inanca göre ölen kişi ölüm sürecinde toza dönüşmeye başlar, öldüğünde ise tamamen toz haline gelmiştir. Ancak ruhun toz haline gelmesi öteki dünyadaki varlığını tehlikeye atmamaktadır. Oradaki varlığı devam eder ve burada ölülerin yemeği toz, ekmeği ise çamurdur. Ölenin bedeninin tamamen yok olmadığını ise kemikler göstermektedir. Bu inanışa göre insanın bedeni çürüyüp toprağa karışır fakat kemikler kalıcıdır ve kişinin varlığının parçasıdır. Bu kemikler ölüm sonrası kimlik ve hatırlanma açısından önemli rol oynamaktadır. Bu düşünce atalara ait kemiklerin kutsal sayılması ve ölü kültüyle de bağlantılı ritüellerde önemli kabul edilmiştir.⁴³¹ Yeniden bir varoluş yaşayan ölünün hem bedensel olarak toprağa dönüşmesi hem de topraktan yaratıldığı için toprağa dönmesi ve yiyeceklerinin toprak olması bir döngünün oluşumudur. Çünkü insanın özü topraktır. Bu nedenle ölüler diyarının yemeğinin çamurlu olması insanın var olduğu maddeyle ilgilidir.

Ölüm bir dengeyi bozup yeni bir dengenin de başlangıcı olduğu için düzen bozulmadan hiçbir şey aksamadan bu denge hemen kurulmalıdır. Bu ise ölenin ruhunun ait olduğu yere

⁴²⁸ Popko, *Religions of Asia Minor*, 151.

⁴²⁹ Katz, *The Image of the Neither World in the Sumerian Sources*, 198.

⁴³⁰ Katz, “The Naked Soul: Deliberations on a Popular Theme”, 116.

⁴³¹ Cassin, “Le Mort: Valeur Et Representation En Mesopotamie Ancienne”, 355.

gitmesiyle başlayacağına inanılmıştır. Bunun için halkın acısına rağmen ruh yaşayanların dünyasından uzaklaşmalı ve ait olduğu yere gitmelidir. Ruh yaşayanların dünyasından ayrılırken onu bu dünyaya getiren ana tanrıça üzüntü duyduğu ve acı çektiğine inanılmıştır. Tanrıçanın bu tepkisinin ise ölüme eşlik eden gerçek duyguları ifade ettiği düşünülmüştür.⁴³²

Hititler, mezarları ruhların yeraltına inmesi için yapıldığına inanmışlardır.⁴³³ Metinlerde ölü ruhlarının kayıkla yeraltı dünyasına giden yolculuğundan bahsedilmesi ruhların öldükten sonra yeraltı dünyasına ait olduğu nu göstermektedir. Ayrıca su kaynakları, nehirler, denizlerde ölü ruhlarının öteki dünyaya geçişini sağlayan araçlardır. Ebedi insan yolculuğunu anlatan CTH 457 numaralı metinde ölü ruhlarının gitmesi gereken yerde olup olmadığını sorgulanmaktadır;

Transliterasyon: KUB 43.60 (CTH 457)

Vs. I

¹ [x-x-x-x-a]z GUD-uš šu-up-pa-at-ta UDU-uš

² [šu-up-pa-a]t-ta ne-pí-iš šu-up-pa-at-t[a]

³ [KI-aš? šu-up-pa-a]t-ta ul-la-a-pa ka-da-an-ki

⁴ [x-x d]a-an-du-ki-iš ZI-an-za

⁵ [ku-wa-pí-i]t-še-pa ú-it-ta HUR.SAG-i-ku-wa-at-ša-an

⁶ [NIM.LÀL-at ú-da!(IT)-ú sa-an pí-e-di-iš-ši da-a-ù

⁷ [ták-š]a-an-ni-ku!(MA)-wa-<at-> {aš-}ša-an NIM.LÀL-at da-a-ù

⁸ [na-]at pí-e-di-iš-ši da-a-ù ku-i-ta

⁹ [te-r]i-ip-pí-az-ma na-at NIM.LÀL^{MEŠ} ú-da-an-du

¹⁰ [na-]at pí-di-iš-ši ti-an-du NIM.LÀL te-ri-ya-aš UD-aš

¹¹ mi-i-ú-wa-<aš> UD-aš KASKAL-an pa-a-an-du na-pa i-ya-tar-mi-it

¹² ú-da-an-du ták-ku a-ru-na-az-ma na-at la-ha-an-za

¹³ ú-da-ú na-at-ša-an pí-e-di-iš-ši da-a-ú

¹⁴ ták-ku ÍD-az-ma na-at hu-wa-la-aš ú-da-ú

⁴³² Archi, "The Soul Has to Leave the Land of the Living", 186.

⁴³³ Haas, "Die Unterwelts- und Jenseitsvorstellungen im Hethitischen Kleinasien", 202.

¹⁵ na-at-ša-an pí-e-di-iš-ši da-a-ú⁴³⁴

Tercüme:

(I 1-15) “[] öküz []. Koyun []. Gökyüzü [] insan ruhu [] geldi. Eğer o, dağda ise, arı onu getirsin ve yerine koysun. Fakat eğer o, ovadaysa, arı onu (tekrar) getirsin ve onu yerine koysun. Ekilmiş olan tarladan, arılar onu getirsin ve onu yerine koysun. Arılar üç (ya da) dört günlük bir yolculuğa çıksın. Ve beni... buraya getirsin. Eğer o, deniz yönünde ise, lahanza kuşu onu getirsin ve onu yerine koysun. Fakat eğer o, nehir yönündeyse, huwalaş- kuşu getirsin ve onu yerine koysun.”⁴³⁵

Arı ve kuşlar insan kontrolünün ötesindeki yerleri simgelemektedir. Bu hayvanların darbeleriyle ruh artık ait olmadığı yaşayanların alemini terk etmeye zorlanır.⁴³⁶ İlginçtir ki ruh arılara, kuşlara, kartallara ihtiyaç duyar. Çünkü ruh ölümler diyarına indiğinde güzel yemek yiyemez temiz su içemezdi. Bunun önüne geçebilmek için ruhun kendi benliğini (iyatar) yeniden kazanması gerekliydi. Ruhun ise evrenin farklı bölgelerinden (gök, dağ, vad, çayır, nehir, deniz) bal arıları, kartallar, lahanza kuşları ve huwalas balığı tarafından ulaşabileceği çeşitli maddelere ihtiyacı vardı.⁴³⁷ Bu nedenle ruh bu canlılarla bağlantısı kabul edilmiştir.

Aynı metnin devamında;

Transliterasyon: KUB 43.60 (CTH 457)

Vs. I

¹⁶ ku-i-ta na-pí-ša-az-ma na-at ta-pa-ka-li-ya<-aş>

¹⁷ ha-ra-aš^{MUŠEN} kad-du-ud ú-da-ú i-la-li-an-za kad-du-uš-mi-it

¹⁸ wa-al-ha-an-za e-eš-du MÁŠ.GAL-ša-an ša-ap-pu-it

¹⁹ wa-al-ah-du UDU.NITA-ša-an SI^{HL.A}-an-da wa-al-ah-du

²⁰ an-na-sa-an UDU-us ti-it-ti-it-te-it wa-al-ah-du

²¹ an-na-as DINGIR^{LIM}-aş iš-ha-ah-ru-an-za na-aš iš-ha-ah-ru-it

²² wa-al-ha-an-za nu-uš-ši-iš-sa-an ku-e a-aš-šu-u

²³ 9-an-da-aš ha-ap-pí-eš-na-aš še-er ha-a-aš-ša-an ne

⁴³⁴ Archi, “The Soul Has to Leave the Land of the Living”, 172.

⁴³⁵ Hoffner, (1990). 33-34; Haas-Koch, *Religionen des alten Orients*, 207.

⁴³⁶ Archi, “The Soul Has to Leave the Land of the Living”, 185

⁴³⁷ Haas, *Religionen des alten Orients*, 207.

²⁴ [wa-]al-ha-an-za e-eš-du ZI-an-za-ma i-ya-at-ni-ya-an-za

²⁵ [ha-ap-p]í-eš-ni-an-za nu-uš-ši-kán li-e a-ri-eš-kat-ta⁴³⁸

Tercüme:

(I 16-25) “Ve gökyüzünde ne varsa kartal onu pençeleriyle getirsin. İstenilen şeyi/birini pençeleriyle vursun. keçi (?) tırnağıyla(?) vursun. Koyun boynuzlarıyla vursun. Anne koyun burnuyla (?) vursun. Ana tanrıçaların (?) gözü yaşlıdır. O gözyaşlarıyla vurulur. Onun için değerli olan şey ne olursa olsun, vücudun sekiz parçası üzerinde “açılır”. Ona ateş (ile) vurulsun. Ruh bereketlidir/çoğalır ve []. Hiçbir şey onun için imkânsız olmasın.”⁴³⁹

Ölen kişinin ardından yapılan ritüellerin bir amacı da ruhun orada olup olmadığını saptayarak onu ölümler alemine gitmeye ikna etmeye çalışmaktır. Hitit metinlerinde ruh gökyüzünde kartal tarafından arandığı belirtilmiştir. Ruhu kartalın aramasının nedeni, gökyüzü kartalın egemenliğinde olmasındandır. Burada pençelerinin gücünü kullanarak görevini ruhun ait olduğu yere göndererek tamamlayacağı düşünülmüştür.⁴⁴⁰

KUB 39.49 ve KUB 30.28+ ‘ya göre ruh ölümler alemine annesiyle birlikte gittiği ifade edilmiştir. Zaten anne günü olarak ifade edilen ölüm gününde ölüye yol gösterecek olanın annesi olduğu bilinmektedir. Bu nedenle annenin, ölenin ruhunu yeryüzü ve yeraltının güneş tanrıçasına sunduğu bilinmektedir. Ruh bedenden ayrıldıktan sonra ikinci bir doğuma uğrar. Ritüele göre ruha yeni bir hayat karşısında eşlik eden yaşarken olduğu gibi öldüğünde de biyolojik annesi olacaktı. Bunun nedeni aslında insanın bilinçaltında var olan anneye duyulan güven ve sevgi ile ilgilidir. Çünkü insanın özellikle başa çıkamayacağı önemli anlarda bilinçaltında anne derinliği ortaya çıkmaktadır. Sanskritçe bir diyalog da ölmek üzere olan gencin diyalogunda annesiyle ilgili ifadeleri Hititlerin inancına benzer yönler içermektedir; “*Öbür dünyada hangi durumda doğarsam doğayım, ey oğlunu seven anne, bu koşulların her birinde sadece benim annem sen olabilirsin.*” Hititler ölen kişinin annesi hayatta olsun ya da olmasın aynı tepkiyi verdiği inancıyla. Hitit metninde yaşayanlar diyarını terk etmekte isteksiz olan ruh için dua eden ve biyolojik annesiymiş gibi ağlayıp üzülen ana tanrıça ortaya çıkmaktadır. Burada mitolojik boyut öne çıksa da gerçek ve hikâyenin birbirine karıştığı bir durum söz konusudur.⁴⁴¹ Aslında burada tanrıça da olsa bir kadının anne iç güdüsüyle yaklaşımını ve annelik özelliğiyle üzülmeye ve merhamet duygularının daha ağır bastığı

⁴³⁸ Archi, “The Soul Has to Leave the Land of the Living”, 172.

⁴³⁹ Hoffner, *Hittite Myths*, 34.

⁴⁴⁰ Archi, “The Soul Has to Leave the Land of the Living”, 184.

⁴⁴¹ Archi, “The Soul Has to Leave the Land of the Living”, 190-191.

hissedilmektedir. Belki de anneliğin doğasında var olan sevgi, merhamet, acıma duygusunun yoğunluğundan dolayı ölen kişinin ruhuna en iyi yol gösterecek olanın anne olabileceği düşünülmüştür.

Ruhun ölümden sonra nereye gittiği ve onu bekleyen koşulların ne olduğu bilinmez. Ancak bir metinde yeraltı dünyasının kasvetli yapısını anlatırken orada bulunan ölü ruhlarının durumuyla ilgili bilgi vermektedir;

Transliterasyon: KUB 48.109, KBo 22.178 (CTH 457)

Vs II

² x[na-an HU]L-lu-u[š]

³ te-e-na-u[wa-aš har-zi nu-uš Ú-UL] ka-nè-e[-eš-zi]

⁴ a-ra-aš a-r[a-an Ú-UL ka-né-e-]eš-zi

⁵ an-na-né-ke-e[-eš Ú-UL ka-né-e-]eš-ša-an-zi

⁶ pa-ap-pa(-')ŠE[Š. MEŠ Ú-UL ka-n]é-e-eš-ša-an-zi

⁷ ʾan-na-aš¹-za DUMU-a[n-ši-in Ú-UL k]a-né-e-eš- zi

⁸ [DUMU-aš-za A]MA-a[š -in Ú-UL k]a-né-e-eš- zi

⁹ [...] x [Ú-UL ka-n]é-e-eš- zi

¹⁰ [...] L]Ú[Ú-UL] ka-né-e-eš- [zi]⁴⁴²

Tercüme:

(II 2-10) “İnsanlar birbirini tanımaz. Aynı anadan doğan kardeşler birbirini tanımaz. Aynı babanın oğulları birbirini tanımaz. Anne kendi çocuklarını tanımaz. Çocuk, kendi annesini tanımaz. ... Güzel bir masadan yemek yemezler. Güzel bir tabureden oturarak yemezler. Onlar güzel kadehten içmezler. İyi yemezler. Onlar benim iyi içeceğimi içmezler. Çamur yerler. Çamurlu sular içerler...”⁴⁴³

Ölülerin yeraltında birbirilerini tanıyamamasını anlatan bu bölümde bahsedilen kötü *tenawa* yani karanlık toprak ya görüşe engel olan (sık çalılık, sis veya bulut) bir sebep olduğu ya da ölüme giden nehrin *Lethe Nehri* gibi büyümlü bir “*unutkanlık nehri*” olduğunu

⁴⁴² Hoffner, “A Scene in the Realm of the Dead”, 191-192.

⁴⁴³ Hoffner, “A Scene in the Realm of the Dead”, 192 ; Collins, “Necromancy, Fertility and the Dark Earth: The use of Ritual Pits in Hittite Cult”, 192-193; Ahmet Ünal, “Hethitische Mythen und Epen”, *Texte Aus Der Umwelt Des Alten Testaments*, 3, Gütersloher Verlaghaus, (1994), 859.

düşündürmüştür.⁴⁴⁴ Ayrıca bu pasaj hem ölü ruhlarının gittiği yeraltı dünyasının nasıl bir yer olduğunu hem de ölü ruhlarını nasıl bir kaderin beklediğini göstermektedir. Buna göre ölü ruhlarını kasvetli bir ölümler diyarı ve aynı aileden olanların bile birbirini tanıyamayacağı bir kaderin beklediği anlaşılmaktadır.

Yeraltı dünyasına inen ölü ruhlarının yöneticisi de mevcuttur. Ruh öldükten sonra yeraltı dünyasına indiği için onların yöneticisi de yeraltının sahipleri olan tanrılardır. Metinde bu durumdan şu şekilde bahsedilmiştir:

Transliterasyon: KUB 35.45 (CTH 760.II)

Vs. II

²⁵ ma-a-na-aš hu-i-du-wa-li-iš šar-ri-ia-an^D UTU-za da-ra-u-id-du

²⁶ ma-a-na-aš ú-la-an-ti-iš a-an ti-ia-am-ma-aš-ši-iš^D UTU-za da-ra-ú-id-du

Tercüme:

(II 25-26) “Eğer o yaşayan biriye yukardaki Güneş Tanrısı onu ritüel sahibine teslim etsin! Eğer o ölü bir ruh ise toprağın (yani Yeraltının) Güneş Tanrıçası onu ritüel sahibine teslim etsin.”⁴⁴⁵

Pasajdan yaşayanlar ve ölenleri farklı tanrıların yönettiği anlaşıldığı gibi ölen kişinin ruhunun da yeraltında olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle ölü ruhlarının yöneticisi yeraltı tanrıçasıdır.

Hititce metinlerde insan bedeninin öldükten sonra yok olmasıyla her şeyin bitmediği ruhun varlığını sürdürmeye devam ettiği inancına rastlanılmaktadır. Ruh, aynı ölüm gibi insanlar için kaderi bilinmeyen bir olgudur. Belki de bu bilinmezlikten dolayı ruhun çıkacağı tehlikeli yolculuğa hazırlanmak için uygun ritüeller amaçlanmıştır. Bir Hititce metin ruhun kendi doğasının farkında olmasına rağmen, tanrılara ait olduğu bilinciyle yeraltı dünyasına doğru yolculuğuna başlarken hissettiği acı ve korkuyu tasvir etmektedir. Bu yolculukta ruhun bir tür yolculuk ikramı olan “*viaticum*” “*benim iyi içkim*” dedikleri içeceği içtiğinde mutluluk ve kutsallık durumuna erişeceğine inanmışlardır. CTH 457 numaralı metin insan ruhunun ölümler diyarındaki yolculuğunu şöyle anlatır;⁴⁴⁶

Transliterasyon: KBo 22.178+KUB 48.109+ KUB 43.60 (CTH 457.1)

⁴⁴⁴ Hoffner, "A Scene in the Realm of the Dead", 194.

⁴⁴⁵ Yakubovich-Mouton, (2023). 150-151.

⁴⁴⁶ Archi, "The Soul Has to Leave the Land of the Living", 170.

Vs. I

²⁶ [Z]I-an-za-wa-kán u-ri-iš ZI-an-za-wa-[k]án u-ri-iš

²⁷ ku-el-wa-kán ZI-an-za u-ri-iš da-an-ṛdu-ki-eš¹-[n]a-as-kán

²⁸ ZI-an-za u-ri-iš nu ku-in KASKAL-an ḫar-ṛzi¹

²⁹ u-ra-an KASKAL-an ḫar-zi mar-nu-wa-la-an KASKAL-an ḫar-zi

³⁰ sa-an-za-pa KASKAL-si LÚ.KASKAL-la-aš ḫa-an-da-a-it

³¹ šu!-up-pí ^DUTU-aš ZI-an-za DINGIR-na-an ZI-an-za

³² da-an-du-ki-is-na-as ku-wa-at a-ru-sa-an pa-i-mi

³³ [d]a-a-sa-na-ta-an pa-a-mi ÍD-p[a mu]-u-uh-hi lu-li[-ya]

³⁴ mu-u-uh¹-hi te-na-wa-sa-an pa-i-m[i li]-e pa-i-[mi]

³⁵ te-e-na-wa-as i-da-a-lu-us x-x[

³⁶ ú-el-lu-wa li-[

³⁷ si-ú-ni-ya-[ah-⁴⁴⁷

Tercüme:

(I 26-37) “ruh büyüktür, kimin ruhu büyüktür? Ölümlünün ruhu büyüktür. Hangi yola sahiptir? o büyük yola gider; o görünmez(?) yolu tutar. Görünmez yolu kat eder. Yolcu/yolun efendisi onu (yani ruhu) hazırlar. Ruh, Yerin Güneş Tanrıçasının kutsal bir varlığıdır. Ruh tanrılara aittir. (annenin ruhudur) Neden karanlık toprağa gitmeliyim? (nehre inmeyi tercih ederim, gölete düşmeyi tercih ederim, Tenawa’ya gitmeyi tercih ederim, Tenawa kötüdür). Nehre düşerim, gölete düşerim. Tenawa’ya gitmeli miyim? Gitmeyeyim! Tenawa kötüdür, çayıra hızla gideyim. Tanrı tarafından vurulmayayım.”⁴⁴⁸

Pasaj da ruh, bilinmeyen bir yolda ardından bıraktıkları tarafından hazırlanıp, yeraltının sahibine emanet edilme aşamasındadır. Bu aşama da ruhu bekleyen uzun ve bilinmezliklerle dolu bir yol aslında yeraltı dünyasının yolunu çağrıştırmaktadır. Ruhun Yeraltı Tanrısının kutsal varlığı olarak kabul edilmesi ise ruhun tanrılar ile ilişkisini vurgulamaktadır. Pasaj da ruhun yeraltı dünyasına gitmek istememesi ise ruhun öldükten sonraki kaderini reddettiğini göstermektedir. Karanlık yeraltı dünyası yerine çayırın tercih edilmesi kralların öldükten

⁴⁴⁷ Archi, “The Soul Has to Leave the Land of the Living”, 172-173.

⁴⁴⁸ Hoffner, *Hittite Myths*, 34; Archi, “The Soul Has to Leave the Land of the Living”, 173-174.

sonraki gittikleri mekânı anımsatmaktadır. Ölümden sonra tanrıya dönüşen kralın statüsü onu sıradan bir ölümlünün ruhundan farklı kıldığı için öldükten sonra diğer ruhlardan farklı bir mekân da ve farklı bir koşulda yaşamaktadır. Mezopotamya’da hayatta iken tanrı olduğuna inanılan kralın öldükten sonra ruhu yeraltı dünyasına yargıç olarak giderken⁴⁴⁹ Hititlerde ise ölen kralın ruhu tanrı olarak gökyüzüne çıkmaktadır.

Ölü ruhları eskiçağ toplumları için korku teşkil etmiştir. Mezopotamya halkı ölen kişinin ruhunun kendi aralarında dolaşmasından korktuklarını metinlerden anlamak mümkündür. Bu nedenle ölen kişinin bakımını üstlenmesi için naqıdu denilen kişilerin görevli olduğu bilinmektedir. Aynı şekilde Hititler de ölü ruhlarından korkmaktadır. Ölen kişinin ruhundan gelebilecek zararı engellemek için büyü ritüelleri ile korunmaya çalışmışlardır. Bu ritüeller cenaze sunuları, su dökmek, adıyla çağırmak gibi uygulama listelerinden oluşmaktadır. Listeler de yine ölen kişinin bakımından sorumlu olan naqidular tarafından düzenlenmiştir.⁴⁵⁰

Hititler, ölen kişi artık yeraltının bir üyesi olduğu için yeraltının kötü özelliklerini taşıyacaklarına ve insan üstü güçlere sahip olacaklarına inanmışlardır. Bazı Hitit büyü metinlerinde ölen insanların ruhları kötü niyetli güçler olarak tasvir edilmesinin sebebi de muhtemelen bu inançtan kaynaklanmaktadır. Yaşayan insanlar, ruhların musallat olmasını engellemek için sık sık büyü, dua ve kurbanlara başvurmuşlardır.⁴⁵¹

Ruhların da bir görevi olduğuna inanan Hititler ölü ruhlarının aileyi koruduğuna inanmışlardır. Ancak ruhların hayattaki ailesini koruması ruhlar için yapılan görevlerin yerine getirilmesi ile alakalıdır. Ruhlar bu beklentiyi karşıladıklarında korumacı olmaya devam etmiş aksi takdirde ölü ruhlarının huzursuzluk vereceğine inanmışlardır. Ayrıca ani ölenler, cesetleri uygun şekilde yakılmamış ya da gömülmemiş olanların, ölümden sonra kötü konuşulan kişilerin de huzursuz ruhlar arasında olacağına inanılmıştır. Huzursuz edilen ruhu yatıştırmanın yolu da adak ve ritüellerden geçmektedir.⁴⁵² Bu inanış sonraki bölümlerle de işlenecek olan ölü kültürünün temel unsurlarıdır.

Öldükten sonra ruhun ardından yapılacak ritüeller onun yeryüzü ya da yer altındaki kaderini belirlediği gibi gömülme şekli de kaderlerini etkilediğine inanılmıştır. Ölen kişinin ruhu için öncelikle ritüeller ve ardından özenli şekilde yapılan gömü ruhu yatıştırılmaktadır. Ruh yatıştırılmaz ise ölümler diyarına gidemez böylece yaşayanlar arasında tehlikeli bir şekilde

⁴⁴⁹ Popko, *Religions of Asia Minor*, 152.

⁴⁵⁰ Miranda Bayliss, “The Cult of Dead Kin in Assyria and Babylonia”, *IRAQ*, 35/2, (1973), 116.

⁴⁵¹ Bayliss, “The Cult of Dead Kin in Assyria and Babylonia”, 118.

⁴⁵² Popko, *Religions of Asia Minor*, 153.

varlığını sürdürmeye devam edeceğine inanılmıştır. KUB5.9 Vs.26: da “*oğlum öldü ancak onun için adak sunamadım*” ifadesinden kurbanın ruhu için yapılması gereken önemli uygulamalardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen ruhu cesetten ayırmak için kurban sunulması gerekliydi yoksa “*ölü bir kişi ölü bir kişinin ruhuyla uğraşmak zorunda kalabilirdi*” . KUB 16.16 Vs. 23-25. “*eğer birisinin oğlu ölürse ve tüm dammara kadınları ölünün ruhu ile temas ederse, ölünün ekmeğini yer birasını içerek temasa geçerse..*” ifadesi ölenin bedensel ve ruhsal tehlikeli varlık olduğunu göstermektedir. Bu nedenle ölü ruhlarının yatıştırılmasının gerekliliği vurgulanmıştır.⁴⁵³

Ölü ruhlarının yatıştırılması için yapılan özel kurban çeşitleri de vardır. Mantalliya kurbanları bu amaçla yapılan kurban çeşididir. Bunun amacı özellikle ölü ruhlarını sakinleştirmek, yaşayanlar ve ruhlar arasında uzlaşi sağlamaktır. Özellikle cinayetlerin, siyasi ihanetlerin, çatışmaların yol açtığı atalardan kalma suçların cezasının yaşayan nesillerde görülmeye devam ettiği durumlarda uygulanma gereği hissedilmiştir. Hititce metinlerden bu kurbanı örnek ise III. Hattuşili dönemine aittir. Kral, kendisinin bir ruh tarafından rahatsız edildiğini düşünerek ruhu yatıştırmak için mantalliya ritüeli yaparak ölü ruhuna bir şehir bağışlamıştır. Böylece şehirdeki halk günlük kült uygulamalarında adaklar, kurbanlar sunarak ölü ruhunun düzenli olarak sunu ihtiyaçları karşılanmıştır.⁴⁵⁴

Hititlerin ölü ruhlarından bu kadar korkmasının nedenlerinden biri de muhtemelen ruhların demonlar ile bağlantısı olduğuna inanılmasıdır. Çünkü ruhlar, demonlar ve iblislerin de çok yaygın olduğu yeraltı dünyasında varlıklarını sürdürüyorlardı. Kötü varlıklarla bağlantılı olduğu düşünülen bu ruhlar, “*kötü ruhlar*” yani *Nakkuiu* olarak adlandırılmıştır. Bunlar genel olarak eski tanrılar, Yerin Güneş Tanrıçası ve Nergal ile ilişkilendirilmiştir. Bu durum Hitit-Luvi metinlerinde de geçmektedir. Tunnawi ritüeli KUB 19.4 ün son paragrafında bu varlıklar hastanın arındırılması için uzaklaştırılması gereken kötü şeyler arasında yer almaktadır;

Transliterasyon: KUB 19.4 (CTH 437)

Rs III.

³⁹ SAG.DU-aš ħu-u-ul-ta-ra-am-ma-an

⁴⁰ mu-ú-da-id-du tar-aš-na-aš ta-aš-ku-pi-ma-an

⁴¹ ZI-aš im-pa-an NÍ.TE-aš<-ta-aš>

⁴⁵³ Archi, “The Soul Has to Leave the Land of the Living”, 183.

⁴⁵⁴ Popko, *Religions of Asia Minor*, 153.

⁴² ta-aš-ši-ya-u-wa-ar ḥa-aš-ti-ya-aš {Ras.}

⁴³ ma-a-lu-li-ya-aš ú-id-ri-iš-ša KI.MIN

⁴⁴ MU^{HI.A}-aš ITU-aš wa-al-ḥi-iš-šar KI.MIN

⁴⁵ mar-ki-iš-ta-u-wa-aš ḥi-in-kán šar-ki-u-wa-li-i-e-eš

⁴⁶ na-ak-ki-u-e-eš KI.MIN iš-ḥar-nu-wa-an-da<-an>

⁴⁷ DU.GUR KI.MIN UZUme-i<-lu>-li-ya-aš pa-aḥ-ḥur

⁴⁸ ša-a-tar mu!?-da-a-iz-zi

Tercüme:

(III 39-48) “Başın hastalığını uzaklaştırsın! Aynı şekilde boğazın çığlığını, ruhun yükünü, beden baskısını ve kemik ile derinin hastalığını da! Aynı şekilde yılların ve ayların yaralarını da! Aynı şekilde ani ölümü ve şarkiuwališ nakkiueš'i de! Aynı şekilde kana bulanmış Ölüm tanrısını da! Derideki yanmayı ve öfkeyi de uzaklaştırsın!”⁴⁵⁵

Yukarıdaki metinde kötü ruh, uzaklaştırılması gerekenler arasında yer almaktadır. Aynı şekilde ölüm tanrısı, kötülük ve hastalık gibi insandan uzaklaştırılması istenen birçok olumsuz şey kötü ruhlarla eşdeğer tutulmuştur.

Ölü ruhları zarar veren, hastalık bulaştıran, insanın ruh sağlığını etkileyen güce sahip olduğu için yaşayanlar için büyük tehlike kabul edilmiştir. Ayrıca bir kişinin ölüye teması da bahsedilen olumsuzlukların bulaşmasını artırdığına inanılmıştır. Bu nedenle bulaşmanın etkilerini ortadan kaldırmak için ritüeller gerçekleştirmişlerdir. Bu ritüeller genellikle ölü ruhunun yukarıya çağırılması amaçlanarak yapılmıştır. Kişinin ruhun etkilerinden korunmak için ruhu bir heykel ya da benzeri bir nesneye yerleştirerek büyüsel işlem uygulamışlar. Böylece ritüel sahibi olumsuzluktan kurtulduğuna inanmışlardır.⁴⁵⁶ Hitit metinlerinde É.NA₄ yapılarında yapılan ritüellerde ölülerin ruhları için bırakılan ekmek ve yağın temiz bir insana yedirilmesi ölü ruhlarını öfkeliendiren bir durum olarak kabul edilmiştir. Eğer böyle bir durum gerçekleşirse ölü ruhlarının yaşayanları huzursuz edeceği gibi kişinin ruhsal ve bedensel olarak kirlenmesine hatta tanrıların hastalık vereceğine inanmışlardır.⁴⁵⁷

Metinlerde ölü ruhlarından sadece öldükten sonra ki yolculuğu ve kaderinden bahsedilmemiş, yaşayanlar için tehlike oluşturacağı durumlar ve kötü ruhların varlığından da

⁴⁵⁵ Cognetti, "Totenkult und Ahnenverehrung im Hethitischen Anatolien", 136.

⁴⁵⁶ Cognetti, "Totenkult und Ahnenverehrung im hethitischen Anatolien, 158.

⁴⁵⁷ Murat, "Ammiḫatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", 95.

bahsedilmiştir. Bu nedenle Hititler ve birçok eskiçağ toplumunda ölü ruhları korkulan bir unsur olmuştur.

3.6. Yeraltı Dünyası ve Ölü Ruhları ile Bağlantı Sağlayan Araçlar

3.6.1. Kurban

Hititler yeryüzü tanrılarına sundukları kurbanların benzerlerini yeraltı tanrıları ve ölü ruhlarına da sunmuşlardır. Özellikle kirliliğin uzaklaştırılması, istenmeyen bir durumdan kurtulmak, arınma, kötü bir durumu eskiye döndürmek için kurbanlar özellikle çukurlarda kesilir ya da yakılırdı. Metinlerde hayvanların yakılması şeklindeki kurbanlar için *uarnu-* ya da sunulması *šipant-*⁴⁵⁸ olarak ifade edilmiştir. Eğer hayvanlar yakılacaksa tapınak dışında ya da sadece bu işin gerçekleştiği mekanlar da olmasına önem vermişlerdir. Bu işlem uygulanırken özellikle yerleşim yeri dışında gerçekleşmesine önem verilmesinin nedeni işlem sırasında yeni bir kirliliğin yayılması engellenmeye çalışmak olmuştur.⁴⁵⁹

Hitit çivi yazılı metinlerde kurban ifadesi birçok yerde karşımıza çıkmaktadır. Büyü, bayram ve ritüellerde tanrıları memnun etmek ve onlara en iyi yiyecekler sunmak için birçok hayvanın kurban edildiği bilgisine ulaşmaktayız. Hititçe’de kurban için genellikle “*pai-vermek*” anlamındaki kelime kullanılmıştır.⁴⁶⁰ *hat-/hatta-/hattai-/ ha-/hazziya-, huek-, pariyan tarna-* terimleri de kurban etmek anlamına gelmektedir.⁴⁶¹

Hitit dünyasında “kurban” tanrılara verdikleri sunularla onlara yaklaşmak, onların güvencini kazanmak, tanrılar tarafından iyiliklerle ödüllendirmenin gayretidir. Tanrılara bakmakla yükümlü olan insanın onlara sunmuş olduğu içki ve yiyecek kurbanları tanrılardan isteklerinin somut delilleridir. Kurban yemeği sayesinde tanrının iyiliğini kazanan insanın duasının gerçekleşme ihtimalini daha da güçlendirerek⁴⁶² garanti etmiş olduğu açıktır. Tanrılar memnun edildiğinde insanları koruyup gözetlediğine inanan Hititlerin bu inancı hizmetçi efendi ilişkisini ortaya çıkarmaktadır. Hizmetçi efendisini; halk kralını desteklemesi Hititlerde kurban olgusunu yaratmıştır.⁴⁶³ Bu nedenle kurban Hititlerde tanrıyı memnun etmenin en etkili yolu olmuştur. Ancak zamanla daha bilinçli bir seviyeye geldiklerinde artık tanrıların kurban

⁴⁵⁸ *šipant-/sipant-* “tanrının onuruna sıvı-şarap dökmek, özgürleştirmek, kurban etmek (bir tanrıya) anlamına gelmektedir: Beckman, “The Hittites Serve Their Gods”, 11; Tischler, *Hethitisches Etymologisches Glossar*, 30.

⁴⁵⁹ Reyhan, “Kizzuwatna Kökenli Ritüellerde Geçen Yeni Bazı “Kurban Terimleri”, 641.

⁴⁶⁰ Beckman, “The Hittites Serve Their Gods”, 11; Tischler, *Hethitisches Etymologisches Glossar*, 30.

⁴⁶¹ Ünal, *Hititçe-Türkçe/Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 774.

⁴⁶² Erbaşı, “Hititlerde Ölümlere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar”, 31.

⁴⁶³ Reyhan-Cengiz, “Hititlerde Ritüel ve Şiddet”, 161.

edilenin etini maddi olarak tüketmediği anlaşılmıştır. Bununla birlikte daha manevi kavrayış yerleşmiş, tanrılarının sadece kurbanın ruhu ile ilgilendiğine inanmışlardır.⁴⁶⁴

Hititler tanrılarının beslenmesi olarak gördükleri kurbanı kanlı, kansız ve yakma olarak üç şekilde yapmıştır. Kanlı kurbanlar hayvanların kesilerek yapıldığı bir kurban çeşididir. Bu kurban çeşidine örnek metin:

Transliterasyon: KBo 53.37+ (CTH 448)

Vs.I

⁷ 1 GU₄.MAḪ]-kán A-NA ^Dpa-ra-a-y[a ši-pa-an-da-an-zi]

⁸ [na-at-ká]n ḫa-at-te-eš-ni kat-t[a-an-da ḫa-at-ta-an-zi]

⁹ [ŠA GU₄].MAḪ e-eš-ḫar ú-da-an-z[i]

¹⁰ [na-at a]n-da la-ḫu-u-wa-an-zi nu[

¹¹ []x DİNGİR-LIM nu ^{UZU}šu-up-pa ḫu-[i-šu(?)

¹² [SAG.DU GİR.MEŠ(?) ^{UZ}]U GABA ^{UZU}ZAG.UDU ZAG-a[n

¹³ [A-NA PA-NI DİNGİR-LIM] ti-an- [zi]

Tercüme:

(I 7-13) “Tanrı Paraya için bir boğa kurban ederler. Boğayı boğazından keserek (kanını) yere açılmış çukurun içine doğru akıtırlar. Boğanın kanını getirirler, [...] ve kanı çukurun içine dökerler. Tanrıya ait şeyleri çiğ etle birlikte, yani: baş, ayaklar, göğüs, omuz ve sağ taraf [...] tanrının önüne koyarlar.”⁴⁶⁵

Bahsedilen ritüeldeki amaç; hayvan kesildiğinde kanının dökülmesi ve bu kanın yeraltı dünyası ve tanrılarını yatıştırmak ve onları mutlu etmek için yapıldığına inanmışlardır. Kansız kurbanlar ise açılan çukurlara iyi yağların, bolca yemek ve yiyeceklerin kurban olarak sunulmasıdır. Bu kurbanın amacı da diğerlerinde olduğu gibi tanrıları teskin etmek ve merhametini kazanmaktır. Üçüncü kurban çeşidi ise yakma kurbanlarıdır. Bu kurban çeşidi daha çok yaşanan dünya ile ilgili tanrılarının arzu ve isteklerini yakılan kurbanın dumanıyla göklere çıkararak tanrılara ulaştırılması istenmiştir.⁴⁶⁶

⁴⁶⁴ Kümmel, *Ersatzrituale für den Hethitischen König*, 2.

⁴⁶⁵ Trans. ve terc.: Corti, “Reflections on Some Hittite Colophons from Hattuša”, 188-189.

⁴⁶⁶ Süel, “Ortaköy Şapinuva Ağılönü Kutsal Alanı ve Kurban Çukurları”, 35-36.

Eskiçağ toplumları arasında kurban çok yaygın bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Genelde tanrılara kurban sunarak onlardan istekte bulundukları gibi ölen yakınları içinde kurbanlar sunarak dua edildikleri bilinmektedir. Ölüye sunulan kurbanın temelinde ölen kişinin sonraki hayatında “*rahat ettirme*” düşüncesi vardır. Ayrıca sunulan kurbanları sadece yaşayan insanların, tanrıların değil ölen kişinin de yiyebileceğine inanmışlardır. Hititlerde cenaze törenlerinde de hem tanrılara hem de ölümlere kurban sunulduğunu yine onlara ait metinlerden öğrenmekteyiz. Hitit kraliyet ailesinden biri öldüğünde ülke de yas ilan edildikten sonra ölen kişi için, sığır, keçi gibi birçok hayvanın kurban edildiği bilinmektedir.⁴⁶⁷

Mezopotamya geleneğinde de ölümlere ve yeraltı tanrılarına kurban sunulduğu bilinmektedir. I.Lagaş hanedanı kralı Lugalanda'nın karısı Baranamtara ve Şu-Suen'in ölümünün ilk gecesinde mezarın içinde bir keçi kurban edilmiştir. Sonraki gece Ur'da yine bir keçinin, Enegi'de de ölümler diyarının tanrılarına hayvanlar kurban edildiği bilinmektedir. Hatta mezarda insan ruhu (*gidim*) için de bir kuzu ve bir keçi kurban edilmiştir. Eğer ölen kral ise ona sunulan kurbanların sayısı daha fazlalaştırılmıştır. Mezopotamya ile ilgili mitlerde de ölümlerin yeraltında kurbanlar sunduğu karşımıza çıkmaktadır. Urnammu'nun ölümü adlı mitte kral ölümler diyarına ulaştığında birçok koyun ve boğayı kurban ederek ölümler diyarında ziyafet verdiği geçmektedir.⁴⁶⁸

Yeraltı dünyasına yapılacak kurbanlar Hurrice *api* Hititçe *hatteššar/patteššar* olarak adlandırılan çukurlara sunulmaktadır. Bu çukurlar yeraltına doğru açılan kapı görevi gördüğüne inanıldığı için kurbanlar özellikle buralarda sunulmuştur. Hititlerde kurban edilen hayvanların sağlıklı ve özürsüz olması inancı hakimdir. Genel olarak siyah hayvanlar yeraltı tanrılarına, beyaz ve açık renkli olanlar ise diğer tüm tanrılara sunulmuştur. Yırtıcı kuşlar (kartal,doğan) ise yakılarak kurban edilen türlerdendir. Bu gelenek ise Kizzuwatna kültürünün bir parçası Hurri-Luvi olarak geç bir dönemde ortaya çıkmıştır.⁴⁶⁹

Hitit metinlerinde yeraltı tanrılarına yapılan bu kurbanları gerçekleştirenler Sümerce MUNUŠŠU.GI, Hititçe *hašawa* anlamına gelen büyücü ya da yaşlı kadınlardır. Hayvanlar kurban edilmeden önce insan avcuna sığacak büyüklükte bir taşla bayıltılmaktadır. Bayılma işleminde kullanılan taşlara Ağılönü kutsal alanında sıkça rastlanılmıştır. Daha sonra taşların kirlendiği düşünülerek çukurlara atılmaktadır.⁴⁷⁰ Ağılönü'nde ölümler ve yeraltı tanrıları için bu işlemlerin

⁴⁶⁷ Akkuş, “Eskiçağda Şarabın Dini, Siyasi ve Ekonomik Açıdan Değeri”, 126.

⁴⁶⁸ Kâhya, “Ölüm Sonrası Hayat: Sümerce Metinlerde Öteki Dünya”, 52.

⁴⁶⁹ Beckman, “The Hittites Serve Their Goods”, 9; Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, 648.

⁴⁷⁰ Süel, “Ortaköy Şapinuva Ağılönü Kutsal Alanı ve Kurban Çukurları”, 37.

gerçekleştirilmesi, buranın Hititler için yeraltı dünyası ile bağlantısının olduğunu düşünmek çok olasıdır.

Kurban edilen hayvanlar tanrıların cinsiyetine göre belirlenmektedir. Tanrılar için erkek hayvanlar, tanrıçalar için ise dişi hayvanlar kurban edilmiştir. Ayrıca yeni doğmuş hayvanlar en değerli kurbanlık olarak kabul edilmiştir. Kurban edilen hayvanlar tanrının karşısına çıkarılmadan temizlenip süslenmesi de önemli bir detaydır. Çünkü bu davranış tanrıya duyulan saygıyı yansıtmaktadır. Kurban edilen hayvanlar eğer daha zayıf olanlarla değiştirilirse ölümle sonuçlanan büyük bir ceza verilmiştir.⁴⁷¹

Kurban edilen hayvanın kesilme yönü de çok önemlidir. Kurbanın kesilecek olduğu heykel ya da sembol baz alındığında yukarıya doğru kesmek *šara huek*, aşağıya doğru kesmek ise *katta huek* ifadeleriyle belirtilmiştir. Muhtemelen yukarıya doğru kesmek gökyüzündeki tanrılar için sunulan kurbanı, aşağıya kesmek ise yeraltı tanrıları ve ölü ruhları için sunulan kurbanları işaret etmektedir. Çünkü Hitit döneminde aşağısı her zaman yeraltını ifade etmektedir. Aşağı kesilen bir hayvanın kanı çukura akıtıldığı düşünüldüğünde çukurun zaten yeraltı dünyası ve tanrılarıyla kuvvetli bağlantısından dolayı bu kurbanın yeraltı dünyası için yapıldığını göstermektedir. Hatta buna benzer bir inanç Eski Yunan'da da karşımıza çıkmaktadır. Eski Yunanlılar Olympos tanrıları için yapılan kurbanları yukarıya doğru, katonik tanrılar için ise kurbanı aşağı doğru tutarak kestiğine inanılmıştır.⁴⁷²

Hititlerde kurban edilen hayvanlar arasında en sık geçenler; kuş, koyun, kuzu, domuz⁴⁷³ keçi, sığır tercih edilmiştir. Ceylan, geyik, ayı, yaban domuzu ve vahşi hayvanlar nadiren tercih edilmiştir. Köpekler⁴⁷⁴, domuzlar ve atlar sadece özel durumlarda, yeraltı güçlerini ve ölüleri yatıştırmak için sunulmuştur.⁴⁷⁵ Özellikle köpek ve domuzların yeraltı dünyası için kurban edilmesi, bu iki hayvanın doğası gereği kirli sayıldığı için başka hiçbir yerde kurban sunusu olarak kullanılmamaktadır. Özellikle köpeğin toprağı sürekli eşelemesiyle yeraltı dünyası ile kurulan ilişkisi domuz için de geçerli sayılmaktadır.⁴⁷⁶ Ayrıca bu iki hayvanın eti yenilmediği

⁴⁷¹ Cengiz-Reyhan, "Hititlerde Ritüel ve Şiddet", 162.

⁴⁷² Sevinç, "Hititlerde Ölümlere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar", 57-58.

⁴⁷³ Süel, "Başkent Şapinuva: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi", 99.

⁴⁷⁴ Hititlerde eti yenilmeyen ve kirli olduğuna inanılan köpekler farklı kültürlerde önemli rollere sahiptir. Eski Mısır'da Osiris'in sembolü olarak köpeğin tasvir edildiği bilinmektedir. Eski Mezopotamya'da ise ölümle bağdaştırılan köpek zamanla şifa kaynağı ile temsil edilmektedir. Yunan mitolojisinde de köpeğin uhrevi hayatla ilgili özelliğe sahip olduğu bilinmektedir. Yunan mitolojisinde, Kerberos adında bir köpeğin cehenneme yani yeraltına bekçilik yapan yüz başlı bir köpek olduğu geçmektedir. Köpeğin görevi ise ölümlerin yeraltına girmesini sağladığı, ölü ruhlarının ise yeryüzüne çıkmasını engellediği bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Duymuş, "Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı: Eski Mezopotamya Örneği", 45-70.

⁴⁷⁵ Beckman, "The Hittites Serve Their Gods", 9.

⁴⁷⁶ Kümmel, "Ersatzrituale für den Hethitischen König", 152.

bilinmektedir. Ancak eti yenilmeyen hayvanların tanrılara kurban edilmesine engel yoktur. Bunlar genellikle büyü ritüellerinde kurban edilmiştir. Bir hastalık üzerine yapılan ritüelde siyah bir yavru köpek kullanılmıştır. Ölü köpek yavrusunun gömülmesi gibi hastanın kirliliğini de gömülmesi amaçlanmıştır. Köpek yavrusu ritüelde yeraltı tanrılarının yatıştırılmasını sağladığına inanılmıştır.⁴⁷⁷

Hitit Anadolu'sunda domuz imgesi duruma göre farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Domuz, bazı metinlerde uğurlu bazılarında ise uğursuz ve kirli bir hayvan izlenimi vermektedir. Hititlerin domuzu olumlu nitelediği konular genellikle domuzun verimlilikle yani çok sayıda doğurganlığı ile alakalı olmuştur (nasıl ki domuz çok sayıda yavru doğurursa şu ya da bu şey de öyle bereketli olsun). Olumsuz özellikleri ise doğası gereği pis ve çöpten beslenen bir hayvandır. KBo 10.37. II 15-17'de “*at için arpa ve karışık yem, sığır için yeşil yem vardır. Ama köpekler ve domuzlar için atıklar onların yiyeceğidir*” ifade edilmiştir. Yeraltı dünyası ile ilişkisi metinler de sıkça geçen domuzun kirli sayılmasının nedenlerinden biri de atık yemeleridir. Zaten yeraltı dünyası ölü ruhların ve kötü demonların olduğu bir yer olduğu için domuzlarında bu varlıklarla temas ettiği ve kirlendiğine inanılmıştır.⁴⁷⁸

Bazı durumlarda ise domuzun kurban edildikten sonra etinin tanrılar ve katılımcılar tarafından yenildiği metinlere yansımaktadır. Tanrılar için domuzun kanı akıtarak kurban edilişi şu şekilde geçmektedir:

Transliterasyon: KUB 43.56, (CTH 330)

Rs. III

¹¹ na-aš-ta ŠAH₁pa-ra-a pé-e-da-an-zi

¹² na-an-kán ku-na-an-zi nu e-eš-ḫ a-ni kat-ta-an

¹³ NINDA.SIG kat-ta-an ap-pa-an-zi na-at-ša-an

¹⁴ PA-NI DINGIR^{LIM} EGIR-pa ti-an-zi ŠAH₁ma e-eš-ša-an-zi

¹⁵ [na-a]n-kán pít-tal-wa-an mar-kán-zi na-aš-ta^{UZU}ge-en-zu pa-ri-an-zi

Tercüme:

⁴⁷⁷ Cengiz-Reyhan, “Hititlerde Ritüel ve Şiddet”, 163.

⁴⁷⁸ Mouton, “Le Porc Dans Les Textes Religieux Hittites”, 256.

(III 11-15) “sonra domuzu dışarı sürerler ve parçalara ayırırlar. İnce bir somun ekmeğini kana batırırlar ve tanrının önüne koyarlar. Ama domuzu (ritüele katılanlar) yer. Onlar (gövdesini) kesip iç organlarını çıkarırlar”.⁴⁷⁹

Yukarıdaki pasajda domuzun kesilip kanı tanrılara sunulurken eti insanlar tarafından yenildiğini anlaşılmaktadır. Domuz etinin insanlar tarafından yenilmesi bu ritüelde domuzun kurban edilmesinde sakınca olmadığını gösterir. Ritüelin amacı kirliliğin yeraltı tanrılarına gönderilmesi olduğu için yeraltı dünyasıyla ilişkilendirilen domuzun yenilmesinin şaşırtıcı olmadığı anlaşılmaktadır.⁴⁸⁰ Çünkü burada önemli olan ritüelin amacı ve muhatabıdır. Yeraltı dünyası, tanrıları ve kirlilikle ilgili ritüellerde domuz etinin yenilmesinde bir mahsur olmadığı anlaşılmaktadır.

Yazılıkaya Açık Hava tapınağında bir domuz yavrusu gömüsü bulunması, ritüellerde arkeolojik olarak domuzun kurban edildiğini göstermektedir. Buradaki domuz kemiklerinin arasında üçü hala toprağa saplanmış halde olan dört bronz iğne⁴⁸¹ bulunmuştur. Ritüelde kullanılan domuzun arınma ritüelinde adak sahibinin kirliliğini toplayarak zararsız hale getirmek için çivilendiği düşünülmüştür. Ayrıca domuzun yeraltı güçlerine adak olarak sunulduğu da düşünülmektedir.⁴⁸² Çünkü Yazılıkaya’nın öteki dünya ile dolayısıyla da yeraltı dünyasıyla ilişkili olduğu varsayılmaktadır. Yazılıkaya’nın bu özelliğinden dolayı muhtemelen burada çukurlar kazılarak yeraltı dünyası ve tanrıları ile bağlantı sağlanmak istenmiştir. Domuzların da kurban edilmesi ile yeraltı tanrıları ile iletişime geçildiğine inanılarak amaç yerine ulaştırılmıştır.

Hitit metinlerde yeraltı ve tanrısı hatta ölümler için kuşlarda kurban edilmiştir. Özellikle kuşların uçma özelliğinden olması gerek ki yer altı dünyası ve ölü ruhlarına yapılan sunularda çok sık karşımıza çıkmaktadır. Bu kurbanlar bazen yakma işlemi ile gerçekleştirilmiştir. Özellikle kuşların yakılıp tamamen yok olması ile onlara yüklenen kirliliğin de yok olduğuna, küllerinin ise toprağa karışıp zararsız hale geldiğine inanmışlardır. Gökteki güneşin ufuk çizgisinden yeraltına indiği gibi kuşlarında doğası gereği uçma özelliklerinden dolayı güneşi izleyip yeraltına ineceğine inanmışlardır. Böylece ritüelin hemen gerçekleşmesi için yeraltı tanrıları ve ölü ruhları için kuşları kullanmışlardır. Süel’in de dediği gibi kuşların ruhu olduğuna

⁴⁷⁹ Beckman, “Blood in Hittite Ritual”, 99.

⁴⁸⁰ Mouton, “Le Porc Dans Les Textes Religieux Hittites”, 258.

⁴⁸¹ Bu materyaller bazen kazık ve çivi şeklinde de yorumlanmıştır. Bunlar “GIŠGAG.HI.A” terimi ile metinlerde geçmektedir. Bu nesneler yeraltından kötü varlıkları çıkarmak için ritüellerde kullanıldığı düşünülen büyüsel araçlar olarak bilinmektedir. Aynı şekilde tanrıların öfkelerini, lanetini, kirliliği yere çivilemek için kullanılan sembollerdir.: Mouton, A. (2008). Les Rituels de Naissance Kizzuwatniens, De Boccard, 41.

⁴⁸² Collins, B.J.(2002). “Neocramncy, Fertility and The Dark Earth: The use of Ritual Pits In Hittite Culture”. 235.

inanılıyorsa, nasıl ki krallar öldükten sonra yakılıp ruhu gökyüzüne gidiyorsa kuşlarında yakıldıktan sonra görevini daha çabuk yapacağına ve yeraltına daha hızlı ineceğine inanmaları⁴⁸³ kuşların bu ritüellerde önemini vurgulamaktadır.

Kuşların kurban edilmesi Hurri tarzında günahattan arındırma ritüellerinde sıklıkla kullanıldığı bilinmektedir. Özellikle kuş kurbanlarının yer altı tanrılarına yönelik olduğu ve kuşların kirliliği yüklenip yeraltına sürüklediğine inanılmaktadır.⁴⁸⁴ Böylece kuşlar yeraltı tanrılarını çağırmak için yakılacak, bu kurban sayesinde yer yüzüne gelen yeraltı tanrıları yeraltına inerken kirliliği de üstelenip götürecekti. Yeraltı tanrıları ile iletişim sağlayan kuşların bu işlevlerinden dolayı da yeraltı tanrılarının sevdiği kurbanlar arasında olduğuna inanılmıştır. Özellikle kuşların uçabilme özelliği onların iki dünya arasında aracı/aktarıcı pozisyonlarının olduğunu ve bundan dolayı yeraltı tanrılarına sunulan kurbanlar arasında önemli role sahip olmasındaki sebep olarak görülmektedir.⁴⁸⁵

Aşağıda bir evi arındırma ritüeline ait olan metinde evi arındırmak için kuşların yeraltı tanrılarına kurban olarak sunulması anlatılmaktadır:

Transliterasyon: KBo 10.45+ (CTH 446)

Rs. III

³² nu-za III MUSEN da-a-i n [u-k]án II MUSEN A-NA ^DA.NUN.NA.GE₄

³³ BAL-an-ti I MUSEN-wa-kán A-NA ^DA-a-pí BAL-an-ti

³⁴ nu ki-iš-ša-an te-ez-zi šu-ma-aš-kán ka-ru-u-i-li-eš-ša(-)mi-i[t(-)]

³⁵ Ú-UL-aš-ša-ma-aš-kán GUD-uš UDU-uš ki-it-ta-ri

³⁶ ^DU-aš-ša-ma-aš-kán ku-ua-pí GAM.-an-ta GE₆-i ták-ni-i

³⁷ pí-en-ni-eš-ta nu-[u]š-ma-aš-kán ki si-ip-pa-an-du-wa-ar

³⁸ da-a-iš⁴⁸⁶

Tercüme:

(III 32-38) “sonra üç kuşu alır; ve kuşlardan ikisini ANUNNAKİ/eski tanrılar için kurban eder, bir kuşu yeraltı dünyasının kapısına/ çukur tanrısı için kurban eder ve şöyle söyler: “siz

⁴⁸³ Süel, “Başkent Şapinuva: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi”, 101.

⁴⁸⁴ Süel, “Ortaköy Şapinuva Ağlönü Kutsal Alanı ve Kurban Çukurları”, 38.

⁴⁸⁵ Reyhan, “Eskiçağ Anadolu Ritüellerinde Tanrı-İnsan İlişkisine Dair Bir Kesit”, 411.

⁴⁸⁶ Otten, “Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Bogazköy”, 130-132.

eski [tanrılar] için sığır yada koyun öldürülmeyecek/bırakılmayacak. Fırtına Tanrısı seni aşağıya karanlık torağa kovaladığında, bu kurbanı senin için ayarladı.”⁴⁸⁷

Aslında kuşlar sadece kirlilikle ilgili kurban sunumlarında değil kraliyet cenaze töreninin on üçüncü günü ölü ruhu için yapılan ritüelde de adanmıştır. Belki de kuşlara verilen bu önemli görevler gerçekten de uhrevi hayat için önemli bir anlam ifade etmektedir

Ugarit’e ait bir cenaze ritüelinde ataları için kuş kurban ettikleri karşımıza çıkmaktadır. Başka hayvanlarında kurban edildiği ritüelde kralın toprağa indirilirken ya da gömüldükten sonra atalara kuş sunulduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸⁸ Eski Mezopotamya’da da arkeolojik verilerde ölümler için yapılan kurban sunularında sığır, koyun, keçi ve kuşların ölümlerin ruhları için onlara verilen en güzel veda hediyeleri olarak kabul edilmiştir.⁴⁸⁹

Hititler döneminde at kurbanlarının da yapıldığı belgelere yansımıştır. Kurbanlar o zamandan günümüze ulaşan önemli bir ritüeldir. Günümüzde Orta Asya Türk Devletlerinde benzeri olan uygulamanın Anadolu’da da Hititlerin varlığını sürdürdüğü topraklarda yani Çorum’da iki köyde devam etmesi o zamandan günümüze gelen kültürel aktarımın en güzel örneğidir. KUB 39.56 1’de “*at ve “kuer-kesmek, kesip ayırmak”* ifadesinin geçmesi Hititlerde at kurbanının yapıldığını belgelemektedir. Yine Hititçe metinlerde At Tanrısı Pirwa için kutlanan bayram ve ritüellerin varlığı bilinmektedir. Bazı Hitit cenaze ritüellerinde sığır ve at⁴⁹⁰ başlarının yakılması hatta Osmankayası mezarlığında at kemiğine rastlanması cenaze ritüellerinde ve gömülerde atın kurban için seçildiğini göstermektedir. Ancak atların ölüye eşlik etmesi için kurban edildiği düşünülmektedir. Bu uygulama Göktürklerde cenaze töreninden sonra ölen kişinin at ve eşyalarıyla birlikte yakılıp gömülmesiyle benzerlik göstermektedir. Başka bir Hititçe envanter metni KUB 30.32 IV vd’de 30 boğa, 33 sığır, 300 koyun, bir inek ve siyah tayıyla birlikte atında kurban malzemeleri arasında önemli bir husustur. Ancak siyah atın kurban edilmesi dikkat çekicidir. Çünkü siyah at eski Türklerde de yeraltı dünyası için kurban edilmiştir. Sebebi de muhtemelen Türklerde kara rengin kötü ruhları ve yeraltını temsil etmesi ile ilgilidir.⁴⁹¹ Muhtemelen siyah ya da koyu renk eski çağlardan beri uğursuz sayılmıştır. Hatta

⁴⁸⁷ Miller, “Ein Ritual zur Reinigung eines Hauswesens durch eine Beschwörung an die Unterirdischen (CTH 446)”, 214.

⁴⁸⁸ Borowski, “Animals in the Literatures of Syria-Palestine”, 419.

⁴⁸⁹ Scurlock, “Animal Sacrifice in Ancient Mesopotamian Religion”, 402.

⁴⁹⁰ Ölü gömme ritüellerinde eski Türklerde de at ve sığırların kullanıldığı hatta mezarlara konulduğu bilinmektedir. Anadolu’da saka dönemine ait bulunan kurganlarda Norşuntepe’de kısırak ve köpek iskeleti bulunmuş, Gümüşhacıköy kurganında ise at gömüleri bulunmuştur: Durmuş, “Eskiçağ Anadolu’sunda Türk İzlerine Dair Tespit ve Öneriler”, 111. Hayvanların bulundukları yerde öldürülüp kurganlara konulması bu hayvanların özellikle ritüeller için kullanıldığını göstermektedir.

⁴⁹¹ Sir Gavaz, “M.Ö. 2. Binyıl Bazı Gelenek ve Halk Motiflerinin Günümüze Yansıyan Örnekleri”, 82.

bu nedenle Hititler yeraltı tanrılarına koyu renkli hayvanları kurban etmişlerdir. Hititlerin siyah renkli atları da yer altı için kurban etmesi de bu düşünceyi desteklemektedir.

Hitit metinlerinde karşımıza farklı bir kurban türü daha çıkmaktadır. *Mantalliya kurbanı* KUB 16.32 II 8 vd'de tanrıların Ulihi kült nesnelere, KUB 16.17 II 15 vd'de ise tanrılara sunulduğu bilinmektedir. Diğer metinlerden ise bu kurbanın hayattayken haksızlığa uğrayan, politik çıkarlar sonucu öldürülen kişilere sunulduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle aslında bu kurbanlar ölüye yapılan basit bir kurbandan ziyade öldürülmüş kişilerin ruhlarını yatıştırmak için onlara verilen kefaretiliği taşıdığına inanılmıştır. Ayrıca ölmüş olan insanların işlemiş oldukları cinayet ya da günahlarının kefaretiliğini vermeden öldüklerinde vicdanlarını rahatlatmak için bu kurbanların sunulduğu da düşünülmüştür. Hititler günahların babadan oğula geçtiğine inandıkları için, atalarından birinin işlemiş olduğu günahları *mantalliya kurbanı* sunularak bertaraf edeceğine inanmışlardır. Bu kurban türünün Hititlerde I. Šuppiluliuma'dan önce sunulmadığı dikkat çekicidir.⁴⁹² Yukarıda ölü ruhlarına kurbanlar olarak da ele aldığımız mantaliya kurbanı ölü ruhlarını yatıştırmak için kullanılan kurban türü olarak bilinmektedir. Bu kurbanlar sayesinde ölü ruhları ile bağlantı kurularak olumsuzlukları bertaraf etmeye çalışmışlardır.

Hitit metinlerinde rastlanılan kurbanlardan biri de ikame kurbanlarıdır. Bu ritüel kehanet ve fal sonucunda hastalık ve ölümün kendine musallat olacağını öğrenen kral ya da kraliçe için ikame ritüellerinde uygulanan insan kurbanları olarak da bilinmektedir. Genellikle heykellerin, hayvanların kullanıldığı metinlerde insanlar bile ritüel vekilleri olarak kullanılmıştır. Bu ritüeller de amaç kişinin kendisini koruması için yerine bir vekil yani kurban sunmasıdır. Genelde bu ritüeller kurbanın öldürülmesi ya da yok edilmesi ile son bulmuştur. Bunlar ikame kurbanı olarak da adlandırılmıştır. Burada temel düşünce “veriyorum ki veresin” ilkesine dayanır. Çünkü kurbanlar tanrının gücünü artırır ve kurbanı sunan kişinin yararına olacak şekilde etkili hale gelir.⁴⁹³ Bundan dolayı kral ya da kraliçe için gerçekleştirilen ikame ritüelleri bir nevi kurban niteliğinde sayılmaktadır. Kehanet ya da fal aracılığıyla ölüm tehdidiyle karşılaştığı durumlar da ölüm korkusundan dolayı da ikame ritüellerine başvurulduğu bilinmektedir. Hayvan kurbanlarının kral ya da kraliçenin hayatını kurtarma da yeterli olmadığı durumlarda ise insan veya insan figürlü bir sembolün ikame olarak atanmaktaydı. Böylece ikame olarak atanan kişi kötülüğü hastalığı ölümü üzerine alarak kralın temsilcisi rolündedir.⁴⁹⁴

⁴⁹² Ahmet Ünal, “Hititlerde Ölülere Sunulan Kurbanlar Hakkında Bazı Düşünceler”, *Anadolu*, 19, (1975), 172-173.

⁴⁹³ Kümmel, “Ersatzrituale für den hethitischen König”, 1.

⁴⁹⁴ Kümmel, “Ersatzrituale für den hethitischen König”, 6.

Kendi yerine vekil tayin eden kral ya da kraliçe bir insanı yeraltı tanrılarına kurban ederek ölümden kurtulduklarını düşünmüşlerdir. Metinde bu durum şöyle ifade edilmektedir:

Transliterasyon: KUB 17.14 (Bo 2553) (CTH 659)

Rs.

¹⁸ ku-it-ki HUL-lu ša-an-ah-ten nu-mu UD^{HLA} ITU^{HLA} MU^{HLA},ia

¹⁹ ma-ni-in-ku-ua-ah-ten nu-mu ka-a-aš TI-an-za *PU-UH-ŠU* pi-di ar[-ta-ru]

²⁰ nu-us-ma-aš UGU-zi-uš DINGIR^{MEŠ} ku-u-un še-ek-ten

²¹ ma-a-an-mu lük-na-aš ^dUTU-uš kat-te-er-ru-uš-ša DINGIR^{MEŠ} ku-it-ki

²² HUL-lu aš-an-a[h-ten (nu-mu ka)]-a-aš še-e-na-aš pi-di ar-[ta-ru]

²³ [nu-uš-ma-aš tāk-na-aš ^dUTU-(uš kat-te-er-ru-uš]-ša DINGIR^{MEŠ} K[(u-u- u)n še-ek-ten]

Tercüme:

(18-23) “Ve siz yeraltı tanrıları herhangi bir kötülükten dolayı cezalandırdıysanız ve eğer günlerimi, aylarımı ve yıllarımı kısalttıysanız o zaman bu canlı vekil (adam) benim yerimi alsın. Ve siz yukarıdaki tanrılar, bunu unutmayın! Ancak eğer Gökyüzünün Güneş Tanrısı ve Yeraltı Tanrıları beni herhangi bir şeyden dolayı (cezalandırdıysa), bana kötülükten dolayı uğramışsanız o zaman bu vekil benim yerime geçsin. Ve siz, yeryüzünün güneş tanrıları ve yeraltı tanrıları, bunu hatırlayın!”⁴⁹⁵

Kralın ikame ritüeline ait bu metin diğer ikame ritüellerinden daha farklıdır. Genel itibariyle burada kralın yerine geçilecek kişi canlı bir vekil yani insansa bu Hitit metinlerinde belki de insan kurbanına ait ilk metin olabilir. Ancak bu uygulamanın birkaç durumda yapıldığı da bilinmektedir. Hititlerde kralın hastalık ve felaketlerden açıkçası ölmekten korunmak için metinlere yansıyan birçok ikame ritüeli vardır. Burada kendi yerine başka kişileri vekil tayin etmektedir. Kral ya da kraliçenin ölümünün büyük felaket büyük yıkım olarak kabul eden Hititler için bu durum normal bile görülebilir. Kralın ölümüyle ülkenin düzeninin bozulacağına inanılan Hititlerin, kral yerine canlı bir insanın tayin edilmesi ile karşılaştırıldığında bir insanın kral yerine seçilmesi onlar için normal algılandığı aşıkardır. Bu doğrultuda kral ölmek için yeraltı tanrılarına insan kurban etmiştir diyebiliriz. Metnin devamındaki ifade aslında akıldaki sorulara cevap niteliğindedir:

⁴⁹⁵ Trans. ve terc.: Kümmel, “Ersatzrituale für den hethitischen König”, 58-59.

Transliterasyon: KBo 15.2 (Bo 2730) (CTH 421)

Rs.

²⁸ [(A-N)]A AŠ-RI^{HL.A} a-še-eš-kat-ta-ri nu-za a-pa-[a-ša a-pé-e-da-aš A-NA AŠ-RI^{HL.A}?]

²⁹ [a-š]e-eš-kat-ta-ri na-aš-kan I-NA UD.7^{KAM} a- [...]

Tercüme:

(28-29) “Gerçek kralın oturduğu yere, orada oturur. Ayrıca o yedinci günde ölür.”⁴⁹⁶

Metnin devamında yer alan ifade ölümden bahsetmektedir. Yedi gün süren ritüelin muhtemelen son günü olan yedinci günde her şey bitince kralın vekilinin öldürüldüğü ifade edilir. Öldürülen nesne mecazi olamaz, eğer mecazi anlamda kullanılsaydı vekil olarak tayin edilen şey muhtemelen heykel ya da obje olacaktı. Bunun ise ritüel sonunda parçalanması ya da kırılmasını ifade eden fiil kullanılması gerekirdi. Ancak burada öldürmek eylemini ifade eden fiil kullanılmıştır. Ayrıca gerçek kralın yerine geçecek vekil insandır, obje ya da heykeller başka bir amaçla kullanılmıştır. Sonuç olarak burada kral yerine seçilen kişinin insan olduğu ve bunun da kralın sağlığa kavuşması için yeraltı tanrılarına sunulduğu anlaşılmaktadır. O zaman buradan çıkarılan sonuca göre “Hititler canlı insan kurbanı da yapıyorlardı” ifadesinin yanlış olup olmadığını bilemiyoruz. Ancak yukarıdaki pasaj bunu destekler niteliktedir.

Hititlerde ölüye ve tanrılara sunulan kurbanlar deyince içki libasyonlarını da bunlar içinde saymak mümkündür. Mesela kanlı kurban bile sıvı libasyonu olarak kabul edildiğinde aşağıdaki metinde şu şekilde geçmektedir:

Transliterasyon: KUB 10.63 (CTH 715)

Vs. I

²¹ nu-kán e-eš-ḫ ar A-NA GAL kat-ta tar-na-i na-at ták-ni-i

²² A-NA PA-NI ^dU ma-ra-ap-ši da-a-i nu-kán ^{LÚ}AZU

²³ A-NA ^{UZU}NÍG.GIG ^{UZU}ŠÀ ḫ u-u-i-šu nu te-pu ku-er-zi

²⁴ e-eš-ḫ ar-ra te-pu da-a-i na-at-kán da-a-pí

²⁵ kat-ta-an-da da-a-i

Tercüme:

⁴⁹⁶ Kümmel, “Ersatzrituale für den hethitischen König”, 62-63.

(I 21-25) “sonra adam kanın bir kapta toplanmasına izin verir ve bunu Marapši Fırtına Tanrısı’nın önüne koyar. Ardından “gören” kâhin çiğ karaciğerden ve kalpten biraz keser, bir miktar kan alır ve hepsini çukurun içine bırakır.”⁴⁹⁷

Yukarıdaki pasaj hem kan libasyonunu hem de kanın çukura dökülerek yeraltı dünyası veya yeraltı tanrıları ile bağlantı sağladığını ortaya koymaktadır. Yani tanrılara sadece yiyeceklerle değil sıvı nesnelerle de kurban sunulduğu anlaşılmaktadır.

Muwatalli Kummani ülkesi Fırtına tanrısına yaptığı dua metninde (CTH 382) işlediği günahı itiraf ettiğinde tanrıların öfkesini dindirmek için kurbanlar sunmayı amaçlamıştır. Aynı şekilde ölü ruhlarına da kurbanlar sunmuştur. Duasında yaptığı hatayı “*ayinlerin ihmal edildiğini, kutsal pınar ve tapınak ile ölü ruhlarına sunulan ekmeğin kirletildiğini*” itiraf edip tanrıların kızgınlığını dindirmeyi amaçlamıştır. Tanrıların kızgınlığını dindirmek için somun ekmeği, koyun, kuzu, oğlak, keçi, at, domuz, köpek ve kuşlar sunmuştur.⁴⁹⁸

Kralın cenaze töreninde ölü ruhlarına da (*akkantas ZI*) kurbanlar sunulmuştur. Yüzyıllardır devam eden gelenekte öldükten sonra tanrı olacağına inanılan krallara sunulan kurbanlar tanrılara sunulan kurbanlarla eş değerde kabul edilmiştir. Bu nedenle kral artık ölümlü statüsünde değil tanrılar statüsüne erişerek kültleri de tanrılar kategorisinde görülmüştür.⁴⁹⁹ Ölü ruhlarına sunulan kurbanların amacı neredeyse tanrılara sunulan kurbanların amacıyla aynıdır. Her ikisinde de kişinin kendini kötülüklerden koruma iç güdüsü vardır. Bu nedenle çivi yazılı metinlerde kralların dahi ölü ruhlarına kurbanlar sunulduğu bilinmektedir. Böylece teskiniyet sağlanarak yaşayanlar huzurlu şekilde gündelik hayatlarına devam etmişlerdir. Bu kurbanlar ise hem ölü ataları hem tanrıları hem de ölen kişiyi rahat ettirmek için yapılmaktadır. Bu konu ritüel bölümünde detaylı olarak işlenmiştir.

3.6.2. Su

Hititler için su ölümsüzlüğün, gençliğin, şifanın sembolü sayılmıştır. Aynı zamanda su onlar için ebedi hayata gidiş yolunun kapısı olarak kabul edilmiştir. Gökyüzünün on ikinci katına yükselen kayın ağacının altındaki kutsal hayat, “*ab-ı hayat/bengi su*” ile ilişkilendirilmesi⁵⁰⁰ buranın yeraltı dünyası ile bağlantısına vurgu yapmaktadır. Hititlerin Telepinu efsanesinde de yeraltı dünyasının altında bir denizin olduğu; yeryüzünün kirliliğini

⁴⁹⁷ Beckman, "Blood in Hittite Ritual", 100.

⁴⁹⁸ Karauğuz, *Hitit Duaları: Kil Kitapları Bin Tanrı İçin İlahi ve Münacatlar*, 21.

⁴⁹⁹ Ünal, "Hititlerde Ölümlere Sunulan Kurbanlar Hakkında Bazı Düşünceler", 198

⁵⁰⁰ Karauğuz, *Hitit Duaları: Kil Kitapları Bin Tanrı İçin İlahi ve Münacatlar*, 41.

saklamak için denizde bulunan tunç kazanlara hapsedildiği ifadesinden anlaşılmaktadır. Sümer inanişına göre ise yeraltı dünyası yeraltı sularının yani Apşu'nun altında bulunduğundan bahsedilir.⁵⁰¹ Farklı kültürlerde suyun yeraltı dünyası ile bağlantısı ortak kabullerin olduğunu göstermektedir.

Eski inanişlarda nehirler ve su kaynakları yeraltı dünyasının yapay yolunu temsil ettiğine inanılmıştır.⁵⁰² Buralar yeraltı dünyasına ölen kişileri götüren yollar olarak düşünülmüştür. Bunun sebebi suyun arındırma özelliği ve berraklığı ile ilgilidir. İnsanların üzerindeki kirliliği nehir sularıyla arındırıp yine nehir suları vasıtasıyla yeraltına gönderildiği bilinmektedir. Aynı zamanda kozmik dünya da deniz cennetin kozmik antitezi olarak yeraltı dünyasının bir yorumudur. Hatti tanrıçasına yapılan yakarıştta hükümdarın sonsuz gücünden bahsederken onun güçlerinin sonsuz uzantısından da bahsedilmiştir: (KUB 28.8 + KBo 37.48): “*Labarna'nın kökleri denizin dibine ulaşır, ancak dalları gökyüzüne uzanır*”. Burada deniz ifadesi Labarna'nın etki alanını sonsuz sınırlarını ifade etmekle birlikte onları propaganda amacıyla kozmik referanslarla yüceltmektedir. Kozmik tasvirlerde deniz, gökyüzüne kozmik karşıt olarak yeraltı dünyasının başka bir hali olarak görülmektedir. Burada deniz de yeraltı dünyasının bulunduğu katmana aittir. Deniz ağacın köklerine, gökyüzü ise dallarına benzetilmiştir. Yani yeraltı ve gökyüzü gibi ayrı katmanlar olsa da aynı kozmik düzendedir. Kralın da güçleri yerden göğe kadar ulaşan bir sisteme sahiptir.⁵⁰³ Bu ifade de deniz hem kralların gücünün sınırsızlığını hem de yeraltı dünyasını ifade etmektedir.

Yeraltı dünyası ve suyun ilişkisine aşağıdaki pasaj örnektir: “Karanlık toprak, onu, Güneş Tanrısına götürdü. Güneş Tanrısı onu Deniz (Tanrısı'na) götürdü. Denizde bronz kazanlar vardır. Onun kapakları kurşundandır. O her şeyi onun içine koydu, cini de onun içine koydu. [... (onun içine)] koydu. Kanı, (onun içine) koydu. Hapanziyi (onun içine) koydu.”⁵⁰⁴

Yukarıdaki metinde yeraltı dünyası ile denizin benzer nitelikler taşıdığı ortaya çıkmaktadır. Mitoloji metinlerinde yeraltının kasveti ve kirliliği içine alan bronz kapların denizde de bulunması dikkat çekmektedir. Bu benzerlik denizin de yeraltı dünyasına giderken kullanılan bir araç olduğunu düşündürmektedir.

Anlaşıldığı kadarıyla topografik olarak nehirler ve pınarların yeraltı dünyasına girişlerin sağlandığı yer olarak kabul edilmektedir. Metinlerde yeraltı su yolunu ifade eden

⁵⁰¹ Haas, "Hethitische Bestattungsbräuche", 2021.

⁵⁰² Hawkins, *The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex at Hattuša (Südburg)*, 44-45.

⁵⁰³ Hutter, "Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien und ihre Auswirkungen auf das erste J'hrtausend", 161.

⁵⁰⁴ KUB 33.62, KUB 33.91: Daddi-Polvani, *La mitologia ittita*, 101; Karauğuz, *Hitit Mitolojisi*, 92.

^DKASKAL.KUR terimi de mecazi anlamda “yeraltı dünyasına giden yol” olarak kullanılmıştır. Südburg yazıtında II.Šuppiluliuma’nın yapı kompleksinden (DEUS)VIA+TERRA olarak bahseder. Bu ifade Hitit metinlerinde kullanılan sümerografik ^DKASKAL.KUR ile denk gelmektedir. Yeraltı dünyasının karanlık toprak olarak ifade edilmesi mezar gibi yeraltı dünyasının da ışık ve aydınlık olmaması ile karakterize edilmesiyle ilgilidir. Bu da yeraltı dünyasının olumsuz bir çağrışım yaptığıının nedeninin açıkça kanıtıdır.⁵⁰⁵

Su, yeraltı dünyası ve ölümlerle bağlantısı olan bir araç olduğu için ritüeller de ölümlerin ruhlarına yapılan çukur kurbanlarından bahsedilmektedir. Muhtemelen bu çukur kurbanları su kenarlarında ya da su kaynaklarıyla bağlantılı olan yerlerde yapıldığı düşünülmektedir. Ölenlerin ruhlarıyla iletişim kurmak ve onları huzura kavuşturmak için sundukları kurbanları iletmek için çukurlar kullanılmıştır. Hitit metinlerinde “sonra kuyuya bir öküz ve yedi koyun kesilir” ifadesi çukurların yaygın olarak kullanıldığının en basit örneğidir. Hatta Hitit mezarları olabileceği düşünülen Osmankaya ve Bağlarbaşı Kayası’nın su kaynaklarına yakın yerlerde kurulmasının nedeni de kurban vs gibi eylemlerin bu vasıtalarla aşağıya indirilmesini sağlamaktır. Çünkü su yeraltı dünyası ve ölümlerle yaşayanların bağlantısını sağlayan önemli bir mekân olarak kabul edilir.⁵⁰⁶ Ayrıca suyun bir sınır olduğu da düşünülmektedir.⁵⁰⁷

Yukarı şehrin doğusunda bulunan 31 no’lu tapınak, 1 ve 2 no’lu odaların su kültü ile ilgili olduğu düşünülmüştür. 2 no’lu oda diğer adı ile Hiyeroglifli Oda’da Luvi hiyeroglifi ile yazılmış yazıt bulunmuştur. Bu yazıtta II. Šuppiluliuma’nın tanrılarının desteğiyle Tarhuntašša dahil birçok ülkeyi ele geçirdiği yerlerde tanrılara sunduğu kurbanlardan bahsedilmiştir. Yazıtın son kısmında ise tanrısal toprak yoldan bu nedenle 2 no’lu odadan bahsedilmektedir. Arkasında havuz olan bu odanın hem havuzun yani suyun yanında olması hem de ilahi bir anlam yüklenen yola sahip olması 2 no’lu odanın sembolik olarak yeraltı dünyasının girişini temsil ettiği düşündürmüştür. Çünkü sular yeraltı dünyası ile bağlantılı kabul edilmiştir.⁵⁰⁸

Hititler suyu farklı evrenleri, tabiatı birbirine bağlayan sonsuz bir kaynak olarak kabul ettikleri için farklı bir evren olan yeraltı dünyasına gitmek için de su ile yolculuk sağlayacağına inanmışlardır. Suyu libasyon, arınma, kehanet gibi çeşitli ritüellerde kullandıkları gibi yeraltından çıkan su deliklerini, pınarları, nehirleri yeraltı dünyası ile yeryüzü arasında bağlantı kurulan kaynaklar olarak görmüşlerdir. Bu bağlantı Hitit ve Hurri ritüel metinlerine göre

⁵⁰⁵ Hutter, "Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien und ihre Auswirkungen auf das erste Jahrtausend." 162.

⁵⁰⁶ Haas, "Die Unterwelts- und Jenseitsvorstellungen im Hethitischen Kleinasien." 202.

⁵⁰⁷ Payne, "Hieroglyphic Inscriptions: Archaeologies of Sacred Space." 259.

⁵⁰⁸ Murat, "Hititlerde Su Kültü", 141.

mağara, düden ve obruklar gibi kutsal özellikleri olan yerin kutsal yolları olarak adlandırılmıştır. Bu yollar sayesinde yeraltının katonik tanrıları ve ölü atalarına ulaşabilirlerdi. Aslında su aracılığıyla görünen ve görünmeyen dünyalar birbirine bağlanarak iki alemin kesişmesini sağlayan kaynaklardı.⁵⁰⁹ Eski Mezopotamya'ya ait bazı metinlerde yaşamdan ölüme atılan adımın nehirleri geçerek gerçekleşeceğine inanıldığı anlaşılmıştır.⁵¹⁰

Mezopotamya mitolojisinde ölenlerin Hubur Nehrinden geçtiği ifade edilmektedir: “*Hubur (yeraltı dünyası) nehrini geçeceksiniz*”⁵¹¹ ifadesinden Hubur Nehri yeraltı dünyası kabul edilmektedir. Çeşmeler, kuyu ve göletler de yeraltı dünyasıyla ilişkilendirilmiştir. Hitit mitlerinde Nerik'in Fırtına Tanrısı'nın çeşme ya da su kaynağı aracılığıyla yeraltı dünyasına gittiği ve su aracılığıyla yeryüzüne fışkırdığı geçmektedir. İblislerin ya da kötü ruhların da nehirler etrafında oturduğu inanılmıştır.⁵¹² aynı şekilde bu inanış bile su kaynaklarının yeraltı dünyası ile bağlantısını ifade etmektedir.

Su öteki dünyaya açılan kapı idi. Öteki dünyaya kayın ağacından yapılmış kayıkla gidildiğine inanılması bile bunu desteklemektedir. Bu durum Hitit metinlerine Kantuzilli'nin duasında en iyi şekilde yansıtılmıştır:

Transliterasyon: KUB 31.127 (CTH 372)

Rs. III

⁴⁶ DINGIR-Y[A zi-ik(?)] [nu]-mu-uš-ša-an [[ki]-n[u-x x x] x an-da-an-ma? [

⁴⁷ a x [x x x x] x Ú-UL ú-iz-[zi nu wa-a-tar ma-aḫ-ḫa-an]

⁴⁸ ku-wa-pí] a-ar-nu-mi nu pé-e-te-m[i-it]

⁴⁹ Ú-UL ša-aq-qa-aḫ-ḫi [nu ^{GIŠ!} MÁ] {x x} [ma-aḫ-ḫa-an]

⁵⁰ ÍD-az ar-ḫa [ku-it-ma-an] ḫa-{a[n-}ta-an-ti-ia a-ar-ḫi]⁵¹³...

Tercüme:

⁵⁰⁹ Harmanşah, "Cities, the Underworld, and Infrastructure: The Ecology of Water in the Hittite World." 221.

⁵¹⁰ Röling, "Hubur." In *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 478.

⁵¹¹ Pfeiffer, R. H. (1969). "Akkadian Observations on Life and the World Order", ed. Pritchard, .B., *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, 439.

⁵¹² Haas, "Death and the Afterlife in Hittite Thought." 2022.

⁵¹³ Schwemer, "Hittite Prayers to the Sun-God for Appeasing an Angry Personal God: A Critical Edition of CTH 372–374." 38.

(III 46-50) “Tanrım [...]... nereye aksam [su gibi] nerede olduğumu bilmiyorum. Bir kayık gibi, uzakta, (ne zaman) karaya varacağımı bilmiyorum...”⁵¹⁴

Hititlerde ve çoğu Yakındoğu toplumunda ölen kişinin ölüler diyarına nehirden kayıkla gideceği inancı vardır. Burada ifade edilen kayık hiç şüphesiz ki aynı anlamdadır. Ancak kayığın karaya vurması hasta kişinin sağlığına kavuşup yaşamaya devam edeceğini bilmediğini ifade etmektedir. Aslında burada hasta olan kişi yaşam ile ölüm arasında olduğunu en güzel şekilde ifade etmiştir. Kendini bir kayıkta hisseden hasta ya sağlığına kavuşup hayata yeniden başlayacak yani karaya vuracak. Ya da sağlığına kavuşamayıp nehir üzerinde kayıkla devam edip ölüler diyarının yolunu tutacaktır.

Denizin yeraltı dünyasını temsil ettiğini dua metinlerinin bazı paragraflarından anlamak mümkündür. Mesela CTH 372 III 5-26’da “beni denizden yukarı çek” ifadesi ile CTH 374 III 9-13 numaralı satırlar da “denizden çekip beni al”⁵¹⁵ ifadesi denizin veya suyun yeraltı dünyası ile bağlantısını temsil etmektedir. Deniz burada yeraltı dünyasının kasveti ve korkunçluğuna bürünerek insanların acı çektiğini ve buradan kurtarmak istediğini ifade etmektedir. Dolayısıyla deniz burada yeraltı dünyası gibi algılanmıştır. Bu olaya örnek başka bir metinde aşağıda verilmiştir:

Transliterasyon: KUB 7.41, KUB 12.56, KBo 10.45 (CTH 446)

Vs. I

⁴³ ka-a-ša DUMU.LÚ .ULÚ^{LU} ú-wa-nu-un GIM-a[n DINGIR.MAH- aš i-tar)]

⁴⁴ wa-ap-pu-i da-aš-ki-iz-zi Û DUMU.LÚ .ULÚ^{LU} [(wa-ap-pu-uš)]

⁴⁵ ka-ru-i-li-ia-aš DINGIR^{MEŠ} -aš kal-li-eš-šu-ua-an[(-zi)] ú-uα- nu-un

⁴⁶ nu ták-na-aš^D UTU-uš KÁ.GAL-aš ha-a-šu na-aš-ta [(k)]a-ru-ú- i-li-ia-aš

⁴⁷ DINGIR^{MEŠ} -uš tak-na-aš-ša^D UTU-un tak-na-az ša-ra-a

⁴⁸ tar-na-a⁵¹⁶

Tercüme:

⁵¹⁴ Schwemer, "Hittite Prayers to the Sun-God for Appeasing an Angry Personal God: A Critical Edition of CTH 372–374." 43: Singer, *Hittite Prayers*. 39.

⁵¹⁵ Karauğuz, *Hitit Duaları*, 102-108.

⁵¹⁶ Otten, “Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Bogazköy”, 120.

(I 43-48) işte ben, insanoğlu geldim. Tıpkı ana tanrıça Hannahannah'ın çocuklarını nehir kenarına götürdüğü gibi, ben de bir insan oğlu olarak eski tanrıları çağırmak için nehir kenarına geldim. Yeryüzünün güneş tanrıçası büyük kapıyı açsın ve eski tanrıları ve yeryüzünün güneş tanrıçasının topraktan yukarıya çıkmasına izin versin!⁵¹⁷

Nehirler de yeraltı dünyasına giderken kullanılan araçlardan biri olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle eski tanrılar diye ifade edilen yeraltı tanrıları da nehir kenarlarında ritüeller çağrılmıştır. Zaten yeraltı dünyasının konumuyla ilgili bilgi verirken denizin altında bulunduğunu ifade etmiştik. Bu nedenle denizler de Hitit inancında yeraltı dünyasına giderken kullanılan araçlardır. Ayrıca yeraltı tanrılarını çağırmada ve onlara sunulan kurbanların su kenarlarında yapılmasına önem verilmesi suyun öteki dünya ile ilişkisini göstermektedir.

Şunu da belirtmek gerekir ki su sadece ölülerin yeraltı dünyasına gidişi ya da öteki dünya ile bağlantı sağlayan bir araç değildir. Su aynı zamanda arınma aracı olarak da kabul edilebilir. Nasıl ki krallar öldükten sonra yakılarak arındıklarına ve öteki dünyaya gidişini kolaylaştığına inanılıyorsa suyun da arındırıcı gücü olduğu için ölülerin su üzerindeki yolculuğu boyunca günah ve kirlilikten arınmış olabileceği düşünülebilir. Ayrıca ölüm döşeğindeki I. Hattuşili'nin vasiyetnamesinde “beni yıka” ifadesi de ölümün eşiğindeki kişinin arınmak istediğine işaret etmektedir.

3.6.3. Çukur

Hitit çivi yazılı metinlerinde özellikle Anadolu'nun jeolojik özelliklerine atıfta bulunan obruk, mağara, yarık, doğal ve yapay çukurların genellikle kutsal bir enerjisi olduğuna inanmışlar ve bu yapıları bazen özellikle yeraltı tanrılarının sevdiği yerler olarak görmüşlerdir. Muhtemelen bundan dolayıdır ki çukurları da yeraltına dünyasına giriş ve yaşayanların dünyasını öteki dünya ile bağlayan geçit olarak kabul etmişlerdi. Bu nedenle tanrılar için birçok ritüelin uygulama yerleri olarak metinlerde bu mekanlar öncelikli yerler olarak geçmiştir.

Bu çukurlar yeraltı dünyası ve sahipleri ile alakalı olmakla birlikte onları yeryüzüne davet ederken çağırma ritüellerinde sıklıkla kullanılmaktadır. Hendek, çukur anlamına gelen Hurrice *api*-nin yeraltı tanrıları arasında kabul edildiği ve tanrı ideogramı olarak ^D*api* terimi ile ifade edilmesi, onların insanlarla tanrılar arasındaki ilişkisini göstermektedir. Çünkü açılan her bir

⁵¹⁷ Miller, “Ein Ritual zur Reinigung eines Hauswesens durch eine Beschwörung an die Unterirdischen (CTH 446)”, 210.

çukur bir amaç doğrultusunda açılmıştır.”⁵¹⁸ İnsanlar bu çukurları da tanrı olarak kabul edip çukurlardan medet ummuşlardır.

Tanrıları çağırmak ve yeraltı dünyası ile iletişim kurmak için sadece doğal çukur, obruk yarıklar ritüellerde kullanılmamıştır. Ritüel için açılan yapay çukurlardan da sıkça bahsedilmiştir. Belki de mezarlar da çukur açılarak oluştuğu için yeraltı dünyası ile bağlantılı sayılmıştır. Hatta mezarlar insan gücüyle açıldığı için yapay çukur statüsünde sayılabilen oluşumdur. Özellikle yapay çukurlar ritüellerde yeraltı dünyası ve yeraltı tanrılarıyla temas kurmak için önemli araç, bir yol olarak kabul edilmiştir. Yerin Güneş Tanrıçası için yapılan bir ritüelde:⁵¹⁹

Transliterasyon: KUB 55.45 (CTH 448.4)

II

²⁰ [(na-aš-ta tak-na-aš)] ^DUTU-aš ÉSAG-ni ua-ap-pu-un te-pu kat-ta-a[(n ar-ha)]

²¹ [(pád-da-an-zi n)]a-an É.ŠA TUR^{RU} [i-i]a-an-zi na-aš-ta hi-i [(m- ma)-aš]

²² [(^{GIŠ}NÀ^{HLA} an-d)]a ti-an-z[(i na-aš)]-ta 9 TA-PAL^{KUŠ}NIG.[(BÀR)]

²³ [9 TÚG SA₅ TUR 9 TÚG H)]A-ŠA[(R-TI TUR 9 TÚG SI)]G₇.SIG₇ 9 TÚG ZA.GÌ[(N TUR še-er)]⁵²⁰

Tercüme:

(II 20-23) “sonra Yerin Güneş Tanrıçasına bir kurban çukuru kazın. Küçük bir yatak odası yapın, taklit yataklar yerleştirin, üzerine 9 perde, 9 küçük kırmızı bez, 9 yeşil bez, 9 sarı bez, 9 mavi küçük bez serin ”⁵²¹

Metinden de anlaşıldığı üzere tanrılarla bağlantı kurmak için yapay çukurlar açılmaktadır. Bu çukurlar yeraltı dünyasına fiziksel ve mekânsal bir yakınlık yaratmakta, yarık ve mağara gibi doğal girişleri de anımsatmaktadır. Metinde kullanılan eşyaların sayıları da sembolik olarak dikkat çekicidir.

Bazen ritüellerin amaca ulaşması için gerekli olan çukur sayısını fal aracılığıyla öğrenmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. KUB 15.31 II 21-26’da “çukur (apí) meselesini ise biz

⁵¹⁸ Reyhan, “Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli Tanrıları Çağırma Ritüelleri”, 23.

⁵¹⁹ Hutter, "Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien und ihre Auswirkungen auf das erste Jahrtausend" 163.

⁵²⁰ Taracha, *Ersatzen und Entsühne*, 115.

⁵²¹ Taracha, *ibid*, 115; Hutter, "Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien und ihre Auswirkungen auf das erste Jahrtausend", 163.

tanrılar aracılığıyla şöyle tespit ettik: yedi çukur açılması uygun değildir, sekiz çukur açılması ise uygundur”⁵²² ifadesi bu görüşü doğrulamaktadır.

Açılan çukur sayılarına metinler de dikkat edilmiştir:

Transliterasyon: KUB 15.31 (CTH 484)

Vs. II

- ¹¹ ar-nu-an-zi nu DINGIR^{MEŠ} kat-ta ti-en-zi nu IX a-a-pí ki-nu-an-zi
¹² hu-u-da-a-ak-ma-za^{e)} GIŠAL da-a-i nu-pád-da-a-i EGIR-ŠU-ma-za
¹³ TU-DI-IT-TUM da-a-i nu a-pí-e-ez pád-da-a-i EGIR-ŠU-ma-za
¹⁴ GIŠša-at-ta GIŠMAR GIŠhu-u-up-pa-ra-an-na da-a-i nu-kán ša-ra-a
¹⁵ li-i^{q)}ša-iz-zi nam-ma-kán GEŠTİN Ì an-da ši-pa-an-ti NINDA.SIG^{MEŠ}-ma
¹⁶ par-ši-ia na-at a-ra-ah-za-an-da ke-e-ez ke-e-ez-zi-ia da-a-ih)
¹⁷ nam-ma-kan GIŠKUN₅ KÙ.BABBAR TU-DI-IT-TUM KÙ-BABBAR ha-an-te-ez-zi
¹⁸ a-a-pí-ti an-da da-a-i A-NA TU-DI-IT-TUM-ma-kan ha-zi-ti KÙ.BABBAR
¹⁹ an-da da-a-ii) na-at-kan ha-an-te-ez-zi a-a-pí-ti kat-ta-an-ta
²⁰ ga-an-ki ha-zi-zi-tak)-ašma-aš-ša-an ap-pí-iz-zi-az
²¹ TÚGku-re-eš-šar ha-ma-an-kan nu ma-ah-ha-an zi-in-nai nu^{MUŠEN}
²² hu-u-ma-an-da-a-aš^{m)} e-nu-ma-aš-ši-ia it-kal-zi-iz ši-pa-an-ti
²³ nu IX a-a-pí iš-har-nu-maⁿ⁾iz-zi nam-ma A-NA IX a-[a]-pí-ti IX [(MUŠEN^{HLA})]
²⁴ I SILA-ia amba-aš-ši ke-el-di-ia IX MUŠEN^{HLA} I SILA-ia ši-pa-a [(n-ti)]
²⁵ nu ku-e-da-ni-ia A-NA I a-a-pí-ti I MUŠEN da-a-i SILÁ-ma-kán m[(ar-kán-zi)]
²⁶ na-an ha-an-te-ez-zi a-a-pí-ti ti-an-zi za-ma-li-kan⁵²³

Tercüme:

(II 11-26) “... onları çukurun olduğu yere getirdikleri zaman tanrıları aşağı koyarlar ve dokuz çukur açarlar. Hemen bir çapa alırlar ve (onunla) kazarlar. Sonra bir göğüs süsü alırlar ve onunla kazarlar. Sonra o, bir şatta- “kürek” ve huppara- “kova” alır ve onlarla çukuru boşaltır.

⁵²² Reyhan, “Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli Tanrıları Çağırma Ritüelleri”, 23.

⁵²³ Haas-Wilhelm, *Hurritische und Luwische Riten aus Kizzuwatna Hurritologische Studien I*, (1974), 156-157.

Sonra çukura şarap ve yağ döker. İnce somunları parçalar ve onları (çukurun ağızlarının) çevresine o yana, bu yana yerleştirir. Daha sonra ilk çukurun içine gümüş bir merdiven ve gümüş bir göğüs süsü koyar. Göğüslük üzerine gümüş bir kulak ve eller koyar, onlar ilk çukurun içinde aşağıdadır. O bitirdiği zaman enumašši ve itkalzi için hepsine bir kuş sunar. O dokuz çukuru kana bulaştırır. Sonra dokuz çukur için, dokuz kuş ve bir kuzu (vardır). Ambašši ve keldi için dokuz kuş ve bir kuzu sunar. Her bir çukura bir kuş koyar, fakat kuzuyu parça paraca keser ve ilk çukura koyar...”⁵²⁴

Ritüellerde yeraltı tanrıları ve yeraltı dünyası ile çukurların bağlantı kurulduğu aşikardır. Tanrılar kara topraktan, ilahi çukurlara kuşların kanlarını sunarak, çeşitli hayvanlar kurban ederek çağırılmıştır. Bu ritüeller ise yeraltı tanrılarının tehlikeli doğaları, kirlilik ve günahın bulunduğu yeraltı dünyasının sahipleri olduğu için yerleşim yerlerinden uzakta yapılmıştır. Yeraltı tanrıları ritüellerde çağırılırken genelde ritüel kimin için düzenlenmişse onu temsil eden bir heykelcik çukura atılarak yapılmıştır.⁵²⁵ Ayrıca metinde dokuz çukur açıldığının belirtilmesi 7,9,12 gibi sayıların yeraltı dünyası için sembolik ve kutsal anlamlar taşıdığı bilindiği gibi yeraltının dokuz tanrı grubunu da hatırlattığı için açılan çukur sayılarının da ritüellerde anlamı olduğunu düşündürmektedir.

Yukarıdaki metin de kurban çukurunu açmak için keskin bir materyal olan çapa ya da hançer kullanılmıştır. Çukurların bu materyalle açılması aklımıza Yazılıkaya’daki Nergal’in yere saplı olan hançerini aklımıza getirmektedir. Bağlantısı aşikâr olan bu iki ifadeden anlaşılacağı üzere kurban çukurları da daha çok yeraltı dünyası ve ölümler için yapılan kurbanları çağırıştırılmaktadır. Hatta CTH 395’de “...karnınızı doyurun, şarabı üç kez sunun, (onu çukura döker). Onlar eski tanrıları çağırır”⁵²⁶ ifadesinde çukurların yeraltı dünyası ile bağlantı sağlayan bir araç olduğu anlaşılmaktadır.

Arınma gibi bazı ritüellerin ana temasında, bazen de alametlerin belirlenmesi gibi doğacak çocuğun yerine geçmesi için domuz yavrusuyla yapılan ritüelde de çukurlardan bahsedilmektedir. Bu çukurlarda yine yeraltı tanrıçasına kurbanlar sunulmaktadır. Çukura çocuğun cinsiyetine göre kız ise dişi domuz yavrusu, erkek ise erkek domuz yavrusu konulduğu anlaşılmaktadır.⁵²⁷

⁵²⁴ Süel, “Başkent Şapinuva: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi”, 99.

⁵²⁵ Trameri, *Purifying a House From Blood: A Hittite Ritual for the Ancient Gods (CTH 446)*, 132-133: Api çukuru için gerekli metin bkz: Otten, “Die Gottheit Lelvani der Bogazköy-Texte”, 130-13.

⁵²⁶ Ünal, “Hethitische Mythen und Epen”, 395.

⁵²⁷ Haas, *Orakel, Vorzeichen und Abwehrstrategien*, 148.

Tanrılarının kayboluşunu konu alan mitolojik metinlerde de tanrılarının çukurlarda bulunduğu bahsedilmektedir. Nerik kentinin fırtına tanrısının kayboluşunun anlatıldığı metinde sinirlenen tanrının *hatteššar* olarak bahsedilen bir oyuğa ya da çukura çekilmesini anlatmaktadır. Benzer şekilde katonik tanrılarının onuruna bir festivali anlatan (CTH 645) bir metinde *hatteššar* katonik tanrılarla bağlantı kurulan yer çukurunu ifade etmektedir. Tüm bu ifadelerle göre Hitit metinlerinde yerdeki özel bir boşluğu belirtmek için *hatteššar* kelimesini kullandıkları anlaşılmıştır. Aynı zamanda bu çukurlar özellikle bazı ritüellerde sunuların yapıldığı adakların adandığı ve tanrılarının da kaybolup içine çekildiği delik ve çukur olarak tanımlanmaktadır. *hatteššar*'a ek olarak yerdeki deliği veya çukura atıfta bulunan başka bir terim olan bazen *api* olarak kişiselleştirilen, Hurri dilinden gelmiş, ölümler diyarı tanrılarının veya kötü ruhları çağırmak için içinde kullanılan olağanüstü bir kurban çukuru olan, ölümler diyarına yapay bir girişi işaret etmektedir.⁵²⁸ Aslında aynı şeyleri ifade eden *api* ve *hateššar* kelimesi birbiri yerine de kullanılmaktadır.⁵²⁹

Hitit metinlerinde çukur için kullanılan terime bir başka örnek daha vardır. Kült için kullanılan (DINGIR) KASKAL.KUR bazen yapay bir yeraltı dünyasının girişi içinde kullanılmıştır. Bunların daha özel olanları direkt “bothros” yani kutsal çukurlar” yapısına atıf yaptığı düşünülmüştür. Muhtemelen bu kelime “*api*” olarak adlandırılmıştır. Hititçe ‘de ise bu terim çukur/delik için kullanılan “*hatteššar*” ile eş tutulmuştur.⁵³⁰

Yeraltı dünyasıyla bağlantı sağlandığına inanılan yerlerden biri de doğal oyuklardır. Bu oyukların yeraltı dünyasına açılan kapılar olduğu kabul edilmiştir. Çeşmeler, kuyu ve göletler de yeraltı dünyasıyla ilişkilendirilmiştir. Hitit mitlerinde Nerik’in Fırtına Tanrısının çeşme ya da su kaynağı aracılığıyla yeraltı dünyasına gittiği ve su aracılığıyla yeryüzüne fışkırdığı geçmektedir. Ayrıca bu çukur, obruk, oyuklara yeraltı tanrılarının yapılan ritüeller sırasında yerüstüne çıkması için bronz merdiven yerleştirdikleri çivi yazılı metinlerde belirtilmiştir. Hatta yeraltından gelen çağrılar duyabilmek için çukurlara bakırdan yapılmış bir kulak yerleştirmişlerdir.⁵³¹

Mitoloji ve dini metinlerde doğaüstü varlıkların da yeryüzüne çukur, obruk, kaya yarığı gibi boşluklardan çıktığından bahsedilmiştir. Yılan İlluyanka efsanesinde tanrıça İnara’nın “*yılanı deliğinden yukarı çağırdığından bahseder ve şöyle der “bir ziyafet hazırlıyorum. Gel*

⁵²⁸ Mora vd., "A 'Between' among Ancient Words and the Underground World, 66.

⁵²⁹ Hutter, "Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien und ihre Auswirkungen auf das erste Jahrtausend." 162.

⁵³⁰ Hawkins, *The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex at Hattuša (Südburg)*, 45.

⁵³¹ Haas, "Death and the Afterlife in Hittite Thought." 2022.

ye ve iç” yılan ve [onun çocukları/soyu] geldi ve onlar yiyip içtiler şimdi onlar çukurlarına (Hititçe *aššar*) geri dönmek istemiyorlar”. Burada İlluyanka’nın çukurdan yani yeraltından geldiğini açıkça belirtilmiştir.⁵³² Ayrıca bu durum yılanların yaşadıkları mekanların yerin altında olduğu ve buralara çukur vb. gibi yerlerden girip çıktığının bilindiği gerçeğini de göstermektedir.

Çukurlar Hitit ritüellerinde birçok işlev için kullanılmıştır. Genel işlevi metinlerden de anlaşıldığı gibi iki dünya arasında geçişleri kolaylaştırdığına inanılmış ve sunuların yeraltı tanrıları için kabul edildiği bir kapı olarak görülmüştür. Arındırma ritüellerinde ise kirliliğin gönderildiği kapı gibi işlev görmüştür.⁵³³ Hititler de çok yaygın kullanılan ve metinlerde sıkça geçen çukurlara ait arkeolojik kanıtlar ilk dönemlerde bulunmamış, hatta bunun nedeni çukurların genellikle hiçbir iz bırakmadan yok olduğu ve sur dışında bulunduğu düşünülmüştür. Ancak Ortaköy Şapinuva Ağılönü’nde (resim 8.4) birçok kurban çukuru sayılacak alanlar keşfedilmiştir. Taş döşem denilen yapının güneyindeki avluda ortaya çıkarılan farklı boyutlardaki çukurların bir kısmı arkeolojik olarak ispatlanmıştır. Genellikle bu alanlardaki hayvan kemikleri (resim 8.5), kuşlara ait tırnak gaga, kemik kalıntılarından dolayı buranın kurban çukurları olduğu anlaşılmıştır. Ele geçen birçok çivi yazılı belge de kurban terimini içeren ritüellerin geçmesi Şapinuva’nın kurban ve kurban çukurları açısından önemli bir konumda olduğunu göstermektedir.⁵³⁴ Bunun dışında ise Oda 2’nin güney duvarının altındaki oluk izlerinin tespit edilmiştir. Bu izler yeraltı dünyası ile bağlantı sağlamak için yapılan, ritüeller sırasında kullanılıp daha sonra doldurulduğu düşünülen çukurlar olduğu kabul edilmiştir.⁵³⁵

3.7. Hitit Kraliyet Cenaze Ritüelleri

Hititler de cenaze ritüelinin ölünün canlılar arasında yaşadığı dünyadan ölümler arasına geçişi kolaylaştırmak için yapıldığına inanılmıştır. Ritüellerin yapılmadığı, gömerek ya da yakarak defni yapılmayan ölünün yaşayanlar arasında varlığı devam eder ve bir hayalet gibi insanlar arasında dolaşarak onlar için tehdit oluşturduğu varsayılmıştır. Bu nedenle ölünün ardından ritüellerin yapılması yaşayanların huzuru içinde önemlidir. Hitit cenaze ritüelinin en bilinen örneği imparatorluk dönemi kraliyet ailesine ait olan ölü ritüelidir. Kremasyonun

⁵³² Mora, C. vd, "A 'Between' among Ancient Words and the Underground World", 66.

⁵³³ Collins, Necromancy, Fertility and the Dark Earth, 226.

⁵³⁴ M.Süel, Şapinuva Hitit Kenti, Ağılönü Kutsal Alanı, 835.

⁵³⁵ Masson, "Le Complex Culturel Du "Südburg", 125.

uygulandığı ritüel kuzey Suriye-Hurri geleneğiyle ilişkili olduğu kabul edilmiştir.⁵³⁶ Eski Mezopotamya geleneklerinde de kraliyet ailesinin üyeleri için cenaze törenleri uygulanarak ritüeller gerçekleştirildiği bilinmektedir. Tıpkı Hititlerde de olduğu gibi Eski Mezopotamya geleneklerine göre bu ritüeller ölmüş kişinin ölümler diyarına gidişini kolaylaştırmak ve onları orada karşılayacak atalarına karşı yakarıp onlara yol göstermelerini sağlamaya çalışmak niteliğinde olmuştur.⁵³⁷

Ritüel sırasında çeşitli şekilde ve uzun süreli uygulamalar yapılmıştır. Ölen kişinin ardından yas kaç gün ise o zaman zarfında, ölü ruhlarına ve yeraltı tanrılarına kurban kesip ritüeller düzenlemek önemli bir unsur kabul edilmiştir. Çünkü hayatta kalanlar ölen yakınlarının öldükten sonra yaşamaya devam edeceğini düşünerek rahat ettirme amacını gütmüştür. Ayrıca ölenin ardından yapılan ritüellerde tanrılar için ikramlar sunarak tanrının gazabından kendilerini korumuşlardır. Aslında gerçekleşen her ritüelin temelinde korku ve hoşnut etme duygusu yatmaktadır. İnsanlar tanrı için düzenledikleri ritüellerde tanrıyı memnun ederek gelebilecek her türlü kötülükten kendini korumayı amaçlarken, ölümler için gerçekleştirilen ritüellerle de ölü ruhlarının kendilerini rahatsız etmelerinden ve kötü ruhların negatif enerjisinden korunmaya çalışmışlardır. Bu nedenle ölümler için ritüeller düzenlemek, mezarlara yiyecek ve içecek sunmak, tütsü yakmak ölü ruhlarını rahat ettirerek yaşayanlara musallat olmayacağına inanmışlardır. Bu uygulamaların yapılmadığı takdirde kötü ruhların insanların arasına karışarak onları da mutsuz edeceği düşünülmüştür.⁵³⁸

Hititler ölümün çaresizliği karşısında geliştirdikleri ritüellerle sonraki hayatlarını garanti altına almaya çalışmışlardır. Ölüm korkusunun da etkisiyle inançları doğrultusunda ölünün kendilerine musallat olmaması hem de ölünün diğer dünyaya geçişini kolaylaştırmak için ritüeller geliştirmişlerdir. Bu ritüeller ise ölü gömme geleneklerini oluşturmuştur. Böylece ölünün ardından uygulanan gelenekler o kişinin sonraki hayatını huzura kavuşturacağına inanılmıştır.

Hititce metinlerde ölümlerin ardından yapılan ritüellere önem verildiği anlaşılmamasına rağmen gömü gelenekleri konusunda detaylı bilgilere rastlanılmamıştır. Bu konuda aydınlatan tek belge kraliyet cenaze törenine ait *SW* metnidir. Bu metin sayesinde imparatorluk döneminde krallar için kremasyon işleminin uygulandığı anlaşılmıştır. Ancak Eski krallık döneminden beri toprak gömü varlığı da kanıtlanmıştır. Ancak bu uygulama niceliksel olarak imparatorluk

⁵³⁶ Haas, "Death and the Afterlife in Hittite Thought." 2023.

⁵³⁷ Archi, "The Anatolian Fate-Goddesses and their Different Traditions", 39.

⁵³⁸ Tuba Ökse, "Reflection on the Sunrise Positions in Early And Middle Bronze Age Extramural Cemeteries in Anatolia", *ADALYA*, 23, (2020), 60.

döneminde kremasyon gömülere göre daha geri planda kalmıştır. Yine de her iki uygulama imparatorluğun sonuna kadar kullanılmaya devam etmiştir. Tabi kremasyon gömünün üst sınıflarda yaygın olarak kullanıldığı tahmin edilmiştir.⁵³⁹

Eski Hitit döneminin başlarına tarihlenen bir silindir mührün bulunması krallığın ilk dönemlerindeki gömü adetini yansıttığı düşünülmüştür. MÖ. 18. yüzyılın sonları ya da MÖ. 17. yüzyılın başlarına tarihlenen⁵⁴⁰ şu an Boston Museum of Fine Arts'da olan Tyszkiewicz mührü (resim 8.6) bu konuda önemli bir materyaldir. Güneydoğu'da bulunan mührün üzerinde mitolojik konuları yansıtan tasvirler de vardır. Konumuzla alakalı olan tasvirde ise Güneş Tanrısı, Hava/Fırtına Tanrısı ve Ay Tanrısı tasviri ilgi çekicidir. Burada suların tanrısı EA ve Çıplak Tanrıça ikincil tanrısal tasvirleri yer almıştır. Alevler içinde yanan bir ölünün tasvir edilmesi ise en dikkat çekici kısımdır. Bunun yanında gaga ağızlı testi, boğa başları ve hamle yapan tanrının (Hava/Fırtına?) sonraki dönemlerde Hitit karakteristiğini⁵⁴¹ gösterdiği için mührün Eski Hitit'in ilk dönemlerine ait ölü gömme ile ilgili bilgi verdiği düşünülmüştür. Mührün üzerinde yanan kişinin tanrı mı ya da insan mı olduğu konusunda kesin bir ayırım yapmak zor olmuştur. Ancak bu mühür Suriye-Anadolu genel teması üzerine kurulan teogonik bir tablodur. İki ana bölümden oluşan mührün ilk kısmı tanrının zaferine hazırlık niteliği göstermektedir. Diğer kısım ise bu zaferi kutlamakta ve tamamlamaktadır. İlk kısımda gelecekteki aracı tanrı "oğullarından" biri tarafından öldürülür daha sonra ölümlü bedeni onu onurlandıran ve ilahi dönüşümü için gerekli ritüelleri getiren diğer iki oğlu tarafından alınmaktadır. Bu sırada ölenin ruhu bitki örtüsünün yıl içinde geçirdiği iki evresine karşılık gelerek çift yönlü ilahi bir hüviyete büründüğüne⁵⁴² inanılmıştır. Bu sahne aynı zamanda Fırtına Tanrısı tarafından iki kurbanın ritüel olarak öldürülmesi, kurbanların tamamen yakılması olarak yorumlanmıştır.⁵⁴³

Silindir mühür üzerindeki bazı tasvirler Hititlerin kutsal mekânı Yazılıkaya'daki kaya kabartmaları ile yakınlık göstermektedir. Mührün üzerindeki birinci kısım tasvirlerinde Bilgi Tanrısı Ea ile vezirinin arasında iki canavarın elindeki atlas figürü Yazılıkaya'daki 28-29 no'lu tasvirlerle benzetilmektedir. Atlas figürlerinin altında yeraltı dünyasının tasvir edildiği düşünülmüştür. Bu sahneden yatan bir ölünün ve mezar hediyesi olarak düşünülen kapların

⁵³⁹ Hutter, "Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien und ihre Auswirkungen auf das erste Jahrtausend." 162.

⁵⁴⁰ Boehmer - Güterbock, *Glyptik aus dem Stadtgebiet von Boğazköy: Grabungskampagnen*, 38.

⁵⁴¹ Darga, *Hitit Sanatı*, 70-71.

⁵⁴² Sebastian Ronzevalle, "Le Cylindre Tyszkiewicz", *Notes et etudes d'archeologie orientale (suite)*, 5, (1927), 208.

⁵⁴³ Parrot, "Cylindre hittite nouvellement acquis (AO 20138)." 186.

yeraltı dünyasını anlatan sahne olarak yorumlanmıştır. Mühür üzerindeki, tören alayının Yazılıkaya'daki koridorda kralı kucaklayan tanrı tasviri ile karşılaştırıldığında aynı duruş aynı ince uzun boy, benzer kıyafetlerin aynı anlayış ve stilin yansıttığı ayrıntılarla kendini göstermektedir.⁵⁴⁴ Bu benzerlikler ve tarihlendirmenin Hitit döneminin erken çağlarına denk gelmesi nedeniyle mührün Hititlerin hâkim olduğu dönemde Anadolu ve Hititlerin erken dönemlerine ait önemli bilgiler verdiği düşünülmüştür.

Kremasyon ve libasyon sahnesinin (resim 8.7) canlandırıldığı mührün ikinci sahnesinde ukturiye benzeyen bir alçak masada ölünün yakıldığı tasvirler bulunmaktadır. Burada yakılma işlemi, masanın üstünde yatan kişinin üzerindeki üç büyük alev hüzmesi ya da dumanlardan anlaşılmaktadır. Masanın sağ tarafında uzun elbiseli kişi sol elini dua eder şekilde kaldırarak, sağ elini ise gaga ağızlı libasyon testisini ölen kişinin üzerine döktüğü yorumlanmıştır. Ölen kişinin üzerine dökülen sıvı ise şarap ve bira olarak kabul edilmiştir. Ölü yakma ritüellerinde ölü ateşinin bira ve şarapla dolu gaga ağızlı testi ile söndürülmesi ölü ritüeli sahnesinin önemli arkeolojik bir kanıtıdır. Sahnede ölü ritüellerinden bilinen, muhtemelen ateşi söndürmek için içi dolu tahmin edilen hayvan biçimli ve çeşitli içki kapları görülmüştür. Ölünün yakıldığı sahnenin sol yanında yerde yatan düşman ile sol ayağı ile düşmanı çiğneyen ve sağ elinde topuz tutan bir asker tasviri vardır.⁵⁴⁵

Ölünün yakıldığı masa da muhtemelen ölünün arda kalan kemik kalıntıları olduğu düşünülmüştür. Bu nedenle yukarıda da bahsedildiği gibi ölünün ayak ucundaki kişinin libasyon yaptığını gösteren tasvir ateşin söndürülmesi için yapıldığını net bir şekilde göstermektedir. Ölenin baş ucundaki kişinin arkasında elinde balık iskeleti tutan adam detayı ilginç şekilde dikkat çekmektedir. Buradaki balık iskeletinin ölümle veya ritüelde kurban edilen hayvanlarla bir bağlantısı olup olmadığı hakkında bir bilgi yoktur. Ancak ölü yakılma sahnesinde yer alması bir bağlantısı olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Mühürde dikkat çeken bir diğer tasvir ise elinde çift balta tutarak tahtta oturan tanrı figürüdür. Bilindiği üzere balta, hançer, kılıç gibi aletler yeraltı tanrısı Nergal'in sembolüdür ve bu nedenle yeraltı tanrısı arasında bağlantıyı düşündürmektedir. Yine bu tasvirler akıllara ilk olarak yeraltı tanrısını, ölüm ve yeraltı dünyasını getirmektedir. Ayrıca mührün üzerindeki hayvan başına ait tasvirlerde muhtemelen yapılan ritüelde ölümler için kurban edilen hayvanlar olmalıdır.

⁵⁴⁴ Sebastian Ronzevalle, "L'iconographie du Cylindre Tyszkiewicz." *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, 15 (1931), 275.

⁵⁴⁵ Sedat Alp, *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans: Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, Kültür Yayınları, (1999). 44-45.

Bu mühür doğrudan Hititlere ait olmasa bile o dönem Anadolu'sunun gömü uygulamalarını göstermesi bakımından önemlidir. Hitit kraliyet cenaze törenlerindeki yakma sahnesi ve Tyszkiewicz mühründeki tasvirlerdeki betimlemeler Hititlerin Anadolu'ya geldikten sonra yerel uygulamalardan etkilendiğini göstermektedir.

Yukarıdaki bilgi Hitit öncesi Anadolu'sunun ölü gömme geleneğine ait bilgi verdiği düşünülmüştür. Ancak Eski krallık döneminde Hititlerin ölü gömme adetleri ile ilgili kraliyete ait bilgi veren en eski kanıt Hattuşili'nin vasiyetnamesidir. I. Hattuşili'nin vasiyetnamesi *SW* metninden farklı bir gömü uygulaması yapıldığına dair küçük bir ipucu vermektedir. Kral vasiyetnamesinde bedeninin yıkanması ve ardından toprağa gömülmesinden bahsetmiştir. Bu durum Homeros'un bahsettiği Yunanlılar ve daha sonraki zamanlarda kadın akrabalar tarafından gerçekleştirilen cenaze yıkama ritüeline benzetilmiştir.⁵⁴⁶

Vasiyetnamede ağır bir hastalık geçiren kral, karısı Hastayar'a öldükten sonra yapması gerekenleri vasiyet etmektedir. Metinde kralın ifadesi şu şekilde geçmektedir:

Transliterasyon: KUB 1.16+40.65 (CTH 6)

Rs. III

⁶⁴ LUGAL GAL la-ba-ar-na-aš A-NA ^hha-aš-ta-ia-ar me-mi-iš-k[e-e]z-zi

..

⁷¹ [nu-ut-ta] ud-da-a-ar-m[e-et ša-a-ki-i]š-ke-mi SIG₅-an[-za-mu ar-ri]

⁷² [tág-ga-n]i-ia-ta-mu-za-pa an-d[a ħar-ak] nu-mu tág-ga- [ni-ia-ta]

⁷³ ták-na-az pa-aḫ-ši⁵⁴⁷

Tercüme:

(III 64-73) “büyük kral Labarna (kraliçe) Haštayar’a (şöyle) der:... beni uygun şekilde yıka! beni göğsünde tut], beni göğsünde toprağa taşı!] beni toprakta ko[r]u!”⁵⁴⁸

Yukarıdaki pasajda kralın öldükten sonra toprakta korunmak istemesi ile olasılıkla ölen bedeninin uygun şekilde gömülmesi kastedilmiştir. Bu ifadeler doğrultusunda Hitit devletinin ilk dönemlerin de kralların öldükten sonra gömüldüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca burada dikkat edilmesi gereken bir detay daha vardır. Kralın “beni iyice yıka” ifadesi ölen kişinin toprağa

⁵⁴⁶ Haas, “Hethitische Bestattungsbräuche”, 53-54.

⁵⁴⁷ Melchert, “Death and the Hittite King.” 183.

⁵⁴⁸ Beckman, “Edicts and Proclamations: Bilingual Edict of Hattuşili I.” 81; Gordeziani-Tatishvili, “Hittite Funerary Traditions and Afterlife Beliefs in the Context of Hittite Cosmology.” 316.

gömülmeden önce yıkanması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu aslında bir nevi ölü bedeninin su ile arınması olarak nitelendirilebilir.

II. Murşili yıllarında ise, kardeşi Karkamış kralı Şarri-Kuşuh öldüğünde na'sını ya da küllerini Karkamış'ta bırakmadığını Hattuša'ya taşıdığını ifade etmiştir.⁵⁴⁹ Murşili bu metinde “*ve onu Hattuša'ya getirdiler ve ölülerin ruhlarına yapılan şeyi her gün yaptılar*” şeklindeki ifadesinden kral ya da kraliyet ailesinden kim olduğu fark etmeksizin ritüellerin aksatılmadan yapıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁵⁰

Hititlerde ölü gömme gelenekleri hakkında ne yazık ki yeterince bilgiye ulaşılamamıştır. Özellikle Hitit halkına ait bu konuda bilgiler yetersizdir. Ancak I. Arnuwanda'ya ait metnin⁵⁵¹ arka yüzünün III. sütununda “... Hattuša'da bir ceset yerde yatarsa, o zaman belediye başkanı şehir görevlisini ihmalinden dolayı yakalayacaktır” şeklindeki ifade de burada *akkant*-kelimesi ceset anlamında kullanılmıştır. Bu ifadenin kraliyetten biri için kullanılmayacağından dolayı halk için geçerli olduğu düşünülmüştür. Pasaj Hattuša sokaklarında bulunan cesetle ilgili nasıl düzenlemeler yapılması gerektiğini de içermektedir. Burada asıl söz konusu olan ölen kişinin şehrin ortasında bulunarak şehrin kirlenme tehlikesinin önlenmesi sağlanmıştır. Hatta bunu önlemek için kanuna göre bir ceset 3 ile 5 günden fazla sokakta bırakılmama şartı vardır. Şehir komiserinin diğer görevlerinin yanı sıra ölülerin taşınmasını sağlamak için şehirde devriye gezme görevleri de vardır. Metin de bu kişiler için sonradan nasıl bir gömü uygulaması yapıldığına değinilmemiştir. Kraliyet ailesi üyelerinin aksine halktan kişilerin nakledilmesi ya da yakılıp yakılmadığı ya da gömülüp gömülmediğine dair bilgiler mevcut değildir. Ancak kraliyet üyelerinin o dönemde yakılarak gömüldüğü dikkate alındığında toplumsal statüden dolayı halkın aynı dönemde toprağa gömülmüş olabileceği ihtimali değerlendirilmektedir. Osmankayası ve Bağlarbaşı kayasında yakma ve toprağa gömme uygulamalarının aynı dönem de kullanılması bu ifadeyi desteklemektedir.⁵⁵²

Ayrıca bir gök gürültüsü ritüelinde de ceset gömme ritüelinin yapıldığını ortaya koymaktadır. Ritüel Tarhuntalla rahibinin, Fırtına Tanrısı tarafından yıldırım çarpması sonucu ölen kişiyi gömmesiyle ilgilidir. Metinde ölen kişinin bedeninin arındırılması ve ölüden hiçbir şeyin alınmaması ifade edilmiştir. Fırtına Tanrısı adamının ölüyü gömmüş ardından ritüelde ölen kişiyi arındırmak için ölü bir keçi kullanılmıştır.⁵⁵³ Bahsedilen iki örnekte de ölünün

⁵⁴⁹ Haas, "Death and the Afterlife in Hittite Thought", 2024.

⁵⁵⁰ Otten, *Hethitische Totenrituale*, 9.

⁵⁵¹ KBO 13.58 (CTH 257.1).

⁵⁵² Cognetti, "Totenkult und Ahnenverehrung im hethitischen Anatolien", 167.

⁵⁵³ Haas, "Hethitische Bestattungsbräuche", 54.

gömüldüğü anlaşılmaktadır.⁵⁵⁴ Yıldırım sonucu ölen kişinin kim olduğu hakkında bilgi verilmesi de yine kraliyetten biri olmadığı anlaşılabilir. Bu nedenle ölenin halktan biri olarak kabul edildiğinde ceset gömünün halk tarafından kullanıldığı sonucu çıkabilir. Ne yazık ki belgelerde halka ait bu konularla ilgili yeterli bilgiye ulaşılamamıştır.

3.7.1. Šalliš Waštaiš (KUB 30.15 CTH 450) Ritüel Günleri

Hitit Anadolu'su MÖ 2. bin yılın ilk yarısı ya da öncesine tarihlenen bir takım yerleşimle sınırlı arkeolojik kanıtların yetersiz olması nedeniyle cenaze ritüelleri çalışmaları çok verimli olmamıştır. Diğer yandan çivi yazılı belgelerde ortaya çıkan *Šalliš Wastaiš*⁵⁵⁵ ritüeli olarak bilinen MÖ. 13. yüz yılın sonlarına (MÖ. 1450-1350) ait çivi yazılı tabletlerde onaylanan on dört günlük kraliyet cenaze ritüeline ulaşılmıştır.⁵⁵⁶ Hititler bu ritüelle Eski Yakın Doğu'da kraliyet cenazesini yazılı olarak kayıtlara geçiren tek devlet olarak bilinmektedir. Eski Yakın Doğu'da dahi cenaze törenlerinin Hititlerdeki gibi ayrıntılı şekilde belgelere yansıtıldığına dair örnek yoktur. Cenaze törenlerine ait bu metinler tek bir kişiye ait olmadığı için özündeki bilgiler genel olarak kral ve kraliçelerin ölümünün ardından ileri gelenlerin ve halkın yapması gerekenleri kapsadığı için talimatname niteliğinde sayılmıştır.⁵⁵⁷

Ritüeli içeren tablet parçaları başkentin üç farklı kütüphanesinde keşfedilmiştir. 97 parça Büyükkale'deki A yapısında, 29 parça ise Yamaç Evi olarak adlandırılan yapıda bulunmuştur. Metinler tek sütunlu ve çift sütunlu tabletler üzerine yazılmıştır. Bu genellikle Yeni Hitit dönemi veya Geç Yeni Hitit yazısıyla yapılmış kopyalar için geçerlidir. İncelenen metinlerin hiçbirinin

⁵⁵⁴ Bu bilgiler ışığında Hattuşili dönemi eksi krallık dönemi olarak kabul edildiği için o dönemde ölünün bedeninin toprağa gömülmesi tercih edildiği anlaşılmaktadır. Diğer bir detay ise kralın bedeninin yıkanmasını vasiyet etmesidir. Bu günümüzde de ölümlere yapılan bir uygulama bakımından çok ilginç bir benzerliktir. Eğer burada ölünün komple bedeninin yıkanması kastediliyorsa o dönemlerde yıkanma geleneğinin varlığı ortaya çıkmaktadır. Ancak bu yıkanma daha çok dini yaptırım olarak değil de ölen kişinin bedeninin günah ve kirlilikten arınıp ruhunu rahatlatmak içindir. Yıldırım çarpması sonucu ölen adamın gömülürken bedeni arındırılmıştır. Burada su ile ilgili detaya rastlanmasa da keçinin ölü üzerinde sallanması aynı amaca hizmet etmektedir. Bu uygulama SW ritüelinde ölen kral için yapılan arınma ritüeli ile aynıdır. SW ritüeli bölümünde bu konuya detaylı olarak değinilecektir.

⁵⁵⁵ Eski Mezopotamya halklarından Amurrular'da ölümler için aile ritüeli yapıldığı bilinmektedir. Bu ritüele Kispu adını vermişlerdir. Kispu ritüeli hem mezar başında yapılan sunuları hem de belirli aralıklarla tekrarlanan ölü ritüelini içerdiği anlaşılmaktadır. Ritüelde belirli bir ailenin vefat etmiş üyelerinin adları anılarak, onlara yiyecek ve içecek sunulmuştur. Burada ölü atalarının anısını yaşatmak için "isim çağırma" eylemi gerçekleştirmişlerdir. Eylem her zaman pagadu denilen ölümlere sunulan yiyecek ve içeceklerle yapılmıştır. Bu ritüel Hititlerde kral ve kraliyet ailesi için yapılan ritüelle benzerlik göstermektedir: Jonker, *The Topography of Remembrance: The Dead, Tradition and Collective Memory in Mesopotamia*. 188.

⁵⁵⁶ Ian Rutherford, "Achilles and the Sallis Watais Ritual: Performing Death in Greece and Anatolia", *Performing Death Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East And Mediterranean*, Ed.N. Laneri, Chicago, (2007), 223.

⁵⁵⁷ Fatma Sevinç, "Hitit Krallarının/Kraliçelerinin Cenaze Törenleri ve Eski yakın Doğu'daki Kremasyon (Ölüyü Yakarak Defnetme) Geleneği", 38. *ICANAS*, (2007), 2779.

Yeni Hitit döneminden daha eski olmadığı anlaşılmıştır.⁵⁵⁸ Ritüel metninin orijinali iki sütunlu nüsha halinde bulunmuş, kırıklar ve bozulmalardan dolayı günümüze parçalar halinde gelebilmiştir.⁵⁵⁹ Ritüel metinleri Tunç Çağından beri bilinen cenaze töreninin en eksiksiz anlatımı olarak kabul edilmektedir. Ayrıca ölümün ritüellerle ulaşılmış olduğu safhayı göstermesi bakımından mükemmel bir örnek kabul edilmektedir.⁵⁶⁰

Hititlerde cenaze ritüelleri kraliyet ailesi için yapılan uygulamalardan takip edilmektedir. Çivi yazılı belgelere göre kraliyet üyesinden biri öldüğünde yapılacak uygulamalar belirli günler içinde ve belli bir düzende gerçekleşmektedir. Ritüel, her gün ayrı bölümlerden ve ayrı konulardan oluşmaktadır. Ritüelin ilk günlerinin ana teması muhtemelen ölü için yapılacak olan ziyafetten başlamaktadır. Ölmüş kral ya da kraliyet üyesini ritüellerde tasvir etmek için yapılan heykeller ve öbür dünyada yerine geçme uygulamaları önemli rol oynamaktadır. Yerine getirilecek uygulamalar çeşitli tanrılara ve ölenin ruhuna içmek gibi ritüellerle birleştirilmiştir.⁵⁶¹

Ritüel metnini son haliyle ele aldığımız günler numaralı olarak aşağıdaki şekilde verilmiştir.

Birinci gün:

Ritüelin ilk günü kralın ya da kraliyet üyesinden birinin ölümünün ardından başlamaktadır. Birinci gün ile ilgili tabletin çok az bir kısmı korunmuştur diğer kısımları kırıktır. Kral tanrı oldu ifadesini ilk defa burada kullanılmıştır.

Ritüel kralın ölümünü ifade eden cümle “*Hattuša’da büyük kayıp (Šallis Wastaiš) meydana geldiğinde*” ifadesi ile başlamaktadır.

Transliterasyon: KUB 30.16 + 39.1 (CTH 450)

Vs. 1.

¹ ma-a-an^{URU} Ha-at-tu-ši šal-li-iš wa-aš-ta-a-iš ki-ša-ri

² na-aš-šu-za LUGAL-uš na-aš-ma MUNUS.LUGAL-aš DINGIR^{LIM}-iš ki-ša-ri

³ nu-za-kán hu-u-ma-an-za šal-li-iš am-mi-ja-an-{x-x-x-}za

⁵⁵⁸ Kapelus, “Some remarks on Hittite Royal Funerary Ritualsallis wastais (Texts from Building A on Büyükkale)”, 449-450.

⁵⁵⁹ Otten, *Hethitische Totenrituale*, 18.

⁵⁶⁰ Rutherford, “Achilles and the *Sallis Wastais* Ritual: Performing Death in Greece and Anatolia”, 223.

⁵⁶¹ Hoffner, *Hittite Myths*, 59.

⁴ GIŠ *U-UL-PA-TE*⁵⁶²MEŠ-ŠÚ-NU ar-ha da-an-zi
⁵ nu ú-e-iš-ki-u-wa-an ti-an-zi
⁶ DINGIR^{LIM}-iš-ma-aš ku-e-da-ni UD-ti ki-ša-ri nu a-pí-e-da-ni
⁷ UD-ti kiš-an i-ja-an-zi 1 GU₄.APIN.LÁ šar-lu [(-m)]a-aš-kán
⁸ a-pí-el ZI-ni ši-pa-an-da-a[n]-zi
⁹ na-an ki-it-kar-ši ha-ad-da-an-zi [nu k]i-iš-ša-an
¹⁰ me-ma-an-zi-ik-wa-za GIM-an k[i-iš-]ta-at
¹¹ ka-a-ša-wa-az *QA-TAM-MA* k[i-š]a-ru
¹² nu-wa-aš-ša-an ZI-*KA* ki-i-da-ni GU₄-i[ka]t-ta tar-na
¹³ nam-ma^{DUG}HAB.HAB⁵⁶³ GEŠTIN ú-da-an-zi na-an a-pí-e-el
¹⁴ ZI-ni ši-pa-an-da-an-zi nam-ma-an ar-ha
¹⁵ du-wa-ar-na-an- zi
¹⁶ ma-ah-ha-an-ma GE₆-az ki-ša-ri na-aš-ta ak-kán-ti
¹⁷ 1 MÁŠ.GAL še-ir ar-ha wa-ah-nu-wa-an- zi⁵⁶⁴
¹⁸ na-aš-ta an-da ki-iš-anⁱ me-ma-an- zi
¹⁹ [... (e-ip-d)]u⁵⁶⁵

Tercüme:

(I 1-19) “Eğer Hattuša’da büyük günah meydana gelirse, kral ya da kraliçe tanrı olursa (yani ölürse), yetişkin ve genç herkes, kamıştan (içme pipetlerini bırakır) yapılmış şulpate nesnelerini alır, ağıt yakmaya başlar, hangi gün tanrı olursa, o gün şunları yaparlar: yüceltmek için onun ruhuna bir çift sığır sunarlar. Onlar sığır başını bağlarlar ve konuşurlar: senin bir

⁵⁶² Akkadca *šulpatu* kelimesinin anlamı kesin değildir ancak metinde muhtemelen içme borusu (kamış borusu) anlamında kullanılmıştır. Chareskvili, (2023). 282; Bu terim Hitit metinlerinde genellikle “kap” anlamına gelmektedir. *šulpu* ise tahıl sapı, ekili alan, bir flüt yada kamıştan yapılmış çalgı anlamına gelmektedir. Ancak kamış anlamı ekili alan anlamına göre daha nadir kullanılmaktadır. Ritüelde bu kelimenin bir kap anlamına geldiği kabul edilmiştir. Çünkü buradaki anlamının Hititçe metinlerinde içme tüpü ya da borusunu işaret etmemektedir. Bu kelime daha çok kamıştan ya da metalden yapılmış bir nesneyi ifade eder. Hitit metinlerinde içme borusu-tüpü anlamına gelen *nada/i-* gibi kelimeler vardır.: Kassian, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 58-59. O zaman ritüelde kullanılan bu nesne kamıştan yapılmış kaplardır.

⁵⁶³ “Güğüm, testi,” anlamına gelmektedir: HZL. 324: Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe Hititçe Büyük Sözlük*, 288.

⁵⁶⁴ *šer arha wahnū-*: üzerinde sallamak, üzerinden geçmek, savurmak, dönmek, anlamına gelmektedir: HW (1975). 240: Melchert, “God Drinking in Hittite”, 253.

⁵⁶⁵ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 46-48: Otten, *Hethitische Totenrituale*, 18.

(tanrı) olduğun gibi, bu sığır da aynı şekilde olsun (yani ölsün), ruhunu bu sığırın içine aşağı serbest bırak. Sonra bir şarap testisi getirirler ve onu (yani şarabı) ruhuna libasyon yaparlar, ardından onlar şarap testisini parçalara ayırırlar. Ancak gece olduğunda, ölü üzerinde keçi sallarlar ve şöyle konuşurlar: ... onu size bırakın!”⁵⁶⁶

“*šalliš waštaiš*” kelimesi ile başlayan metin büyük günahın vuku bulmasıyla olacakları anlatan dizeler içermektedir. Birçok yerinde kırıklar olan metnin ilk günü kralın ölümü ile ülkede yapılacakları yansıtmaktadır. “*šalliš*” kelime olarak “*büyük*” anlamına gelmektedir. Ölüm için kullanılmasının nedeni şüphesiz kralın ölümünün ülkede yarattığı kaosu boyutuyla ilgilidir. Kralın ölümü “*büyük bir felaket, büyük bir günah, büyük suç*” olarak kabul edilmiş, kral öldükten sonra ise tanrıya dönüşerek, soyunu ve ülkesini koruyan ilahi bir görev üstlendiğine inanılmıştır.⁵⁶⁷ Kralın ölümünü tanımlayan “*šalliš /büyük*” kelimesi hangi amaçla kullanıldığı önemlidir. Bu terim bir nevi kraliyet ile halk arasında iletişim şekli olarak da düşünülebilir. Eğer ölen kral ya da kraliyet ailesinden biriye halk bu ayrımı idrak ederek, halk kralın ölüm ritüeli için yapılması gerekenlere karşı hazır bekleyecekti. Ancak eğer böyle değilse büyük ifadesinin kullanılmasının bir nedeni daha vardır. Büyük kelimesi duyulan üzüntüye de gönderme yaparak kralın ölümüne karşı hissedilen acının büyüklüğünü göstermektedir. Burada büyük kelimesi daha manevi bir anlamı nitelediği düşünülebilir. Kısaca ritüel için kullanılan *šalliš* ifadesi iki anlamı ifade etmiş olabilir. Birincisi kralın ölümünün ayrıcalığını, ikincisi ölümünün ardından duyulan üzüntüyü nitelemiştir.

Kralın ölümünü tanımlayan “*šalliš waštaiš*” ifadesindeki *waštaiš* kelimesi ise genellikle “*suç, günah, kayıp*” şeklinde tercüme edilmiştir. Aslında *waštaiš* kelimesinin üç anlamı da kralın ölümü ile ülkenin durumunu yansıtmaktadır. *Waštaiš*’in tercümesi suç olarak kabul edilirse, kralın ölümü sanki ülkeye ve halka karşı bir suç işlemiş gibi hissedilmiştir. Günah anlamında kullanıldığında ise kralın ölmesi devlete ve halka karşı işlenen büyük bir günahdır. Çünkü kralın varlığı ülkenin ve halkın garantisidir, yokluğu ise ülke ve halk için büyük bir kaos ortamıdır. Kraliyet ailesinden birinin ölümü mevcut düzenin bozulması demektir. Çünkü kral tanrı ve halk arasında aracı pozisyonda yer yüzündeki en saygın kişidir. Kralın ölümü tanrı ile insanlar arasındaki iletişimi engelleyecek, düzen bozulacak sonuçta ise devletin bekası sekteye uğrayacaktır.⁵⁶⁸ Belki de duydukları bu korku üzerine halk kralın ölümünü insanlığa karşı işlenen bir günah ve suç olarak tanımlamıştır. Muhtemelen devletin egemenliği için duyulan

⁵⁶⁶ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 47-49.

⁵⁶⁷ Gordezaini-Tatishvili, "Hittite Funerary Traditions and Afterlife Beliefs in the Context of Hittite Cosmology", 314.

⁵⁶⁸ Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, 216.

korkudan dolayı kralın ölümünün ülkede kaos yaratmaması için halefi hızlıca tahta çıkarılmıştır. Böylece devletin yönetimini sekteye uğratacak boşluk doldurulmuştur. Cenaze töreni boyunca krallığın sürekliliği ve devamlılığı vurgulanmıştır.⁵⁶⁹

Kayıp kelimesi ise daha duygusal bir anlam içermesinden dolayı kralın ölümüne karşı halkın üzüntülerini yansıttığı bir ifade olarak açıklanabilir. Waštaiš kelimesini bu ritüel metni için kayıp anlamında kullanmak daha mantıklı olacaktır. Zaten ölüm bir nevi kayıptır. Yaşayanlar arasında tüm opsiyonlarını kaybetmiş bir konumdadır. Yaşayanların dünyasında fiziken var olmayan, ona ulaşılmayı da imkânsız kılan ölüm için *waštaiš* kelimesine en yakın anlam olarak kayıp kelimesi de dikkate alınabilir. Özellikle Hitit halkının kralına olan bağlılığı ve ona yüklediği anlam kralın ölümünün ardından halkın nasıl bir duygu içerisinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Ritüele katılan kalabalığı ifade eden *šalliš ammijan*za kelimesi insanların kalabalığı anlamına gelmektedir. Aynı anlamı veren *panku*-⁵⁷⁰ ismi de bu şekilde kullanılabilir. Kelimenin burada kullanılarak ritüelde geçen “genç yaşlı herkes” ifadesini kapsadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca *šalliš* ve *ammijan*za genç ve yaşlı anlamına da gelmektedir.⁵⁷¹ yani bu kelime tamamen ritüele katılacak insan topluluğunu ifade eder.

Metnin ilerleyen kısmında herkesin içeceklerini ve yiyeceklerini bırakmaları istenmiştir. Büyük küçük herkesin yeme içmelerini bırakılması ölü ruhu ve yakınları için duyulan saygıyı da göstermektedir. Bu süreçte gündelik ve ihtiyaçları olan tüm gereksinimlerden uzak durarak bir nevi nefislerini terbiye ederek krallarına saygılarını gösterirler. Bu bir nevi kralın ardından herkesin uyması istenilen bir yastır. Ritüel metninde geçen herkes içki kamışlarını bırakır ifadesinin ne anlama geldiğine dair Rutherford bir yorum öne sürmüştür. Ona göre bu ifade normal hayatın sona ermesiyle ilgilidir.⁵⁷² Çünkü yeme içme hayatın zevklerinden biriydi. Böyle bir durum karşısında halk bu zevklerinden uzak durmalı, krala saygısını göstermeli ve yasını tutmalı idi.

Hitit kralları hayatlarının büyük bölümünde yönettiği halkından daha ileride ilahi statüye sahip ve tanrıya en yakın olmasına rağmen yaşamı boyunca ölümlü kabul edilmiş ancak öldüğünde “tanrı oldu” ifadesi kullanılmıştı. Kral yer yüzünde tanrının hizmetkarı ve tanrıların ona emanet ettiği ülkeyi yöneterek onların vekili statüsünde idi. Eğer iyi işler başarırsa ülke

⁵⁶⁹ Hout, "Death as a Privilege: The Hittite Royal Funerary Ritual", 37.

⁵⁷⁰ *panku*-/pangawaš: toplum, herkes, bütün: Ünal, *Hititçe-Türkçe Hititçe Büyük Sözlük*, 391.

⁵⁷¹ Kassian, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 56-58.

⁵⁷² Rutherford, "Achilles and the Sallis Wastais Ritual: Performing Death in Greece and Anatolia", 224.

düşmanlara karşı korunur, verim artar, tanrının emrine uymayıp kötü işlerle meşgul olursa ülke kötü bir hal alırdı. Ülkenin ve kralın gidişatı tamamen tanrıya sundukları hizmetlere bağlıydı. Kralın ölümlü olması onun için en büyük tehditti, kralın savunmasız kaldığı ve korktuğu bir anda diğer ölümlüler gibi ölümler diyarının güçleri onu da ölümler diyarına çağırabileceklerdi.⁵⁷³ Bu nedenle kral tanrının lütfunu kazanmak ve ilahi statüye ulaşmak için tanrıya hizmetkarlığını yerine getirmeliydi. Öldüğünde de tanrılar ona ölümlülerden farklı bir ölümler diyarı sunacaktı. Hâlbuki ki kralın öldükten sonra yer altına gitmeyeceğine inansalar da onlar için yapılan cenaze ritüelinin amacı ölen kralın ruhunun yeraltı dünyasında hak ettiği muameleyi görmesidir. Ancak tanrı olduğuna inanılan kral için yapılan 14 günlük ritüelle gereğinden fazla çabanın harcandığı düşünülmüştür.⁵⁷⁴

İlk gün, ölen kral için kurban sunulmaya başlanmıştır. Ancak bu defa kurban ziyafet için değil ölen kralın ruhunun yatıştırılması için yapılmıştır. Kurban edilecek hayvan bir çift sığırdır. Sığırın genellikle erkek olarak tercih edildiği KBo 6.26 II 21-23 kanun metninden anlaşılmıştır. Hatta Hititlerin mezarlık alanı olarak düşünülen yerlerdeki hayvan kurbanlarının kalıntılarından da genellikle erkek cinsinden sığırların tercih edildiği anlaşılmıştır.⁵⁷⁵

Ölen kişi için “*sen nasıl olduysan bu (sığır) da öyle olacak*” ifadesiyle bir çeşit analogi büyüsü yapılır. Böylece ölen kralın ruhuna hayvanın ruhunun üzerinden törenler yapıldığına inanılmıştır. Burada kralın ölmüş bedeninden başka ölmüş ruhu da mutlu etmek önemlidir. Çünkü ruh bedenden bağımsız şekilde hareket edebilir yani yaşayanların arasında dolaşabilirdi.⁵⁷⁶

Ritüelin ilk gecesi gerçekleştirilen diğer bir uygulama ise bir keçi getirilerek ölünün üzerinde ileri geri bir keçi sallandırılmasıdır.⁵⁷⁷ Keçinin ölü üzerinde sallanması ölünün arındırılması anlamına gelmektedir. Kötü nesnelerle lekelenmiş ya da lanetlenmiş olduğu düşünülen cesedin üzerinde rahibin keçiye sallandırmasıyla ölüye bulaşmış olduğu düşünülen

⁵⁷³ Van den Hout, “Death Binds: On Some Rites Surrounding Death in Ancient Anatolia”, 75.

⁵⁷⁴ Gordezaini-Tatishvili, “Hittite Funerary Traditions and Afterlife Beliefs in the Context of Hittite Cosmology.” 314.

⁵⁷⁵ Sevinç, “Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar.” 137.

⁵⁷⁶ Otten, *Hethitische Totenrituale*, 13.

⁵⁷⁷ Ebla’da bulunan ve M.Ö. 2350’lere tarihlenen iki ritüel, kirliliğin bir keçiye aktarıldığı ayinle ilgilidir. Ritüel metninde ölü evinin temizlendiğinden bahsedilmektedir. Bu ritüelin cenaze sonrası yapılan ritüel olduğu açıktır. Ritüelin ardından kirliliğin taşıyıcısı kabul edilen keçi daha sonra ıssız bozkırlara doğru kovalanmıştır. Bkz. Haas, “Hethitische Bestattungsbräuche.” 55; Ayrıca Hitit ordusunda meydana gelen salgına karşı CTH 425.2 kahin Dandanku ritüelinde kirliliğin keçi yerine eşeğe aktarılır ve eşeğin günah keçisi olarak bu kirliliğin düşman ülkesine taşıyacağına inanılmıştır: Bawanyeck, “Hethitische Orakelspezialisten als Ritualkundige”, 32; Ayrıca CTH 761.2.4 (9 14-18)’de kötülükler ve kirliliklerden arınmak için bunların uzaklaştırılması amacıyla yapılan ritüelde tüm bunların günah keçisine yüklendiğinden bahsedilir: Yakubovic.-Mouton. *Luwili: Hittite-Luwian Ritual Texts Attributed to Puriyanni, Kuwatalla, and Šilalluḫi (CTH 758-763)*, 261.

laneti ve kiri keçinin üzerine çektiğine inanılmıştır. Böylece ölü arındırılarak tüm kirlilik, günah, büyü keçiyeye geçmiş olacaktı. Kötülüğün nesneye aktarılması Hurri-Luvi ritüellerinde de kullanılmaktadır.⁵⁷⁸ Ayrıca keçi Hitit büyülerinde kötülüğü ve günahı uzaklaştırmak için de kullanılan bir nesnedir.

Büyü ritüellerinde kurban sahibini temsil eden vekil, günah keçisi⁵⁷⁹ (*nakkušši*) bulunurdu. Bulunan keçi suçlu kişinin günahını, kızgınlığını, gözyaşını yüklenerek uzağa götüreceği inanılmıştır.⁵⁸⁰ Keçinin üstlendiği bu rolü gereği cenaze ritüelindeki amacı da ölmüş kralın günahlarını yüklenip uzaklaştırmak olmuştur. Keçinin günahları yüklenme görevini sadece Hititlerde değil birçok kavimde görmek mümkündür. Örneğin Antik İsrail inancında oğullarının günahlarını arındırmak için erkek keçiden bir tutam kıl kopararak iki kere “günahlarımızı yüklen ve git/kaybol” şeklinde ritüel yaptıkları bilinmektedir.⁵⁸¹

Birinci güne ait metin devam etmektedir. Ancak içeriği çok kırıktır.

Transliterasyon: KUB 39.1 (CTH 450)

Vs.II

¹² nam-ma a-pí-e-da-ni [UD-ti ...]

¹³ nu GE₆-an la-ak-nu-u-w[a-an-zi ...]

¹⁴ U₄-MU MAH^{AH-}RU-Ú[túh-hu-uš-ta]

¹⁵ DUB 1^{KAM} Ú-UL Q[A-TI ma-a-an^{URU}H(a-at-tu-ši)]

¹⁶ GAL-iš wa-(aš-) ta[(-a)ⁱ-iš ki-(ša-ri)]

¹⁷ ma-a-an^{URU}H[(a-at-tu)-ši šal-li-iš wa-aš-ta-a-iš (ki-ša-ri)]

¹⁸ na-aš-šu LUGAL[(-uš) na-aš-ma MUNUS.LUGAL-aš (DINGIR- LIM-iš) ki-(ša-ri)]

Tercüme:

⁵⁷⁸ Haas, “Hethitische Bestattungsbräuche”, 53.

⁵⁷⁹ Milattan öncelere dayanan farklı toplumlardaki bu uygulamalarda özellikle erkek keçinin kullanıldığına dair ortak bir yön bulunmuştur. Sözlü ağızda çok kullanılan “günah keçisi” deyiminin geçmişi de belki bu uygulamalara dayanmaktadır. Keçiye yüklenen bu görevle ritüel de keçinin ölü üzerinde sallandıkça rüzgâr nasıl ki estiğinde bir şeyleri savuruyorsa keçi de ölünün günahlarını yüklenerek uzaklara savurduğuna inanılmış olmalıdır. Sığır kralın ruhunu, keçi günahlarını yükler. Sığır ölen kişinin üzerinde sallanarak onun yerine geçmiş ve olumlu bir algılama yaparken keçi ise günahlarını yüklenip uzaklara gitmesi olumsuz bir görevi üstlendiğini göstermektedir.

⁵⁸⁰ Reyhan, “Hitit Toplumunda “Öldürme”, 95.

⁵⁸¹ Özalp, “Yahudilik’te Tartışmalı bir Ritüel: Kapparot”, 337.

(II 12-18) “Sonra o gün... onlar geceyi uyanık geçirirler. İlk gün bitti. Birinci tablet. Ritüel bitmedi. Eğer Hattuša’da bir günah meydana gelirse. Eğer Hattuša’da büyük bir günah meydana gelirse, kral ya da kraliçe tanrı olursa.”⁵⁸²

Metnin devamında 1. günün bittiği ancak ritüelin devam ettiği bildirilmiştir. Muhtemelen bu olay 1. günden 2. güne geçiş gecesinde gerçekleştirilmiştir.

Tabletin 2. kısmında 1. kısımdaki gibi kral ve kraliçenin ölümünü “kral ya da kraliçe tanrı olursa” benzetmesiyle ifade etmişlerdir. Hititler kral öldüğünde tanrı “*DINGIRLIM-is kisari*”⁵⁸³ olduğuna inandıklarını biliyoruz. Yalnızca krala ait olan bu ifade kralın öldükten sonra ailesinin ilahi koruyucu tanrısı haline geldiğini ifade etmektedir. Kizzuvatna’nın kültürel çevresine ait olan KUB 30.28 (+) 39.23 numaralı ritüel metninde ölüm sadece kral ve kraliçeye mahsus olmadığı anlaşılmaktadır.⁵⁸⁴ Kral ve kraliçenin bile ölümlü olduğu dünya da Hitit halkı da tabi ki de ölümlü idi. Ancak onların ayrıcalıklı kraliyet üyelerinden farkları vardı. Halktan biri bu dünyada görevi tamamladığında sadece öldü denilmekte idi. Onlar için asla tanrı oldu ifadesi kullanılmazdı.

Transliterasyon: (KUB 39.1)

Rs. III

⁷ i-ja-zi nu 1 ^{NINDA}pár-šu[-ul-li ták-na-aš ^DUTU-i]

⁸ 1 ^{NINDA}pár-šu-ul-li ^DUTU A[N-E 1 ^{NINDA}pár-šu-ul-li]

⁹ hu-uh-ha-aš ha-an-na-aš 1 ^{NINDA}p[ár-šu-ul-li ^DUD.SIG₅]

¹⁰ ti-an-zi EGIR-an-da ^{NINDA}ša-r[a-am-ma ...]

⁵⁸² Trans. ve terc.: Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 50-53.

⁵⁸³ Hitit kralları kendilerine verilen gücü meşru ve yetkin olarak tanrıların verdiğini her zaman ifade etme çabasında olmuşlardır. Bu ilahi güçle arasındaki özel bağı kendilerini antropomorfik olarak tasvirlerle betimletmişlerdir. Tasvirlerde kralların üç şekilde betimlemeleri bunu ispat etmektedir. Bu tasvirler 1. tanrıya yönelmiş halde, 2. bir tanrının koruyucu kolları arasında, 3. de ise bizzat tanrı olarak betimlenmiştir. Yani bu tasvirlerin amacı Hitit kralının ilahi yönünün ortaya çıkarılmasıdır. Ayrıca genellikle Luvi hiyeroglifli yazıtlar, kralların tanrılarla ilişkisinin anlaşılmasındaki en önemli belirleyicidir. Krallar çoğunlukla tanrısal simgeliği destekleyen kanatlı güneş diskiyle tasvir edilmiştir. Bu tasvirlerde kralların giysileri de tanrısal simgelemektir. Özellikle tören giysileri uzun elbiseler, burunları kıvrılmış ayakkabılar, yuvarlak şapkalar ve ucu kıvrıklı lituus denilen asalarla yapılan tasvirler baş tanrıçalardan biri olan güneş tanrısının özelliklerini simgelemektedir. Kralların güneş tanrısına güneşim diye hitabı da Hitit dilinde görkem anlamına gelen bu ifadeyle Güneş Tanrısı ile kral arasındaki bağı pekiştirmektedir. Askeri giysilerle olan tasvirlerde ise konik, sivri başlı şapkalar ve kısa etekler giymiş, omuzlarında mızrak veya yay taşıyan şekilde savaş ve Fırtına Tanrısının sembolleri ödünç alınmıştır. Kronolojik olarak bu temsiller altı kral zamanına tarihlenmektedir: 1/II veya III. Tudhaliya, I. Šuppililiuma, II. Muwatalli, III. Muršili, III. Hattušili ve IV. Tuthaliya’dır. Yazılıkaya ve Nişantaş’ta yer alan kabartmalarda kralın ilahi bir varlık olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Daha fazla bilgi için bkz: Durusu, “Now You See Him, Now You Don’t: Antromorphic Representations of the Hittite King”, 287-295.

⁵⁸⁴ Archi, “The Soul Has to Leave the Land of the Living”, 189.

¹² nu EGIR-an-da LÚSAGI.A DUGiš[(-pa-an-du-wa-za)]

¹³ KAŠ ku{-wa-pí-it}-ta 3-ŠÚ BAL-a[(n-ti)]

¹⁴ nam-ma ak-kán-ti a{-da-an-na} Q-[(A-TAM-MA pí-an-zi)]

¹⁵ nam-ma-aš-ši a-ku-u-wa-an <(-na)> 3-ŠÚ p[(i-an-zi)]

¹⁶ I-NA 3 KASKAL-ma-aš-ša-an <^DUD.SIG₅[(an-da) te-iz-(zi)]⁵⁸⁵

Tercüme:

(III 7-16) “Onlar yeryüzünün güneş tanrıçasına bir ufalanmış ekmek, yeraltının güneş tanrıçasına bir ufalanmış ekmek, iki ufalanmış ekmek büyükbabalara ve büyükannelere, bir ufalanmış ekmek iyi gün tanrısına koyarlar. Saki ardından, bira dolu kabı üç kez libasyon yapar. Sonra ölene aynı şekilde yemek verirler, sonra üç kez içmesi için verirler. Ancak üçüncü sefer de İyi Gün Tanrısının adını anarlar.”⁵⁸⁶

Hitit kraliyet cenaze törenlerinde ölüm ve yeraltı dünyası için çeşitli tanrılarla birlikte (Yeryüzünün Güneş Tanrıçası, Yeraltının Güneş Tanrıçası, Fırtına Tanrısı, Arinna’nın Güneş Tanrıçası vb.) ruhunu içme törenleri ve kurban sunular yapıldı.⁵⁸⁷ Sunular genellikle katı olarak hayvan sunularıyla sığır, koyun gibi nadiren sıvı olarak da şarap, bira gibi sıvılardan yapıldı.⁵⁸⁸ Bu kısım cenaze yemeği olarak adlandırılan bölümü ifade etmektedir.

Özellikle kurbanlar sunulan tanrıların yeraltı dünyasıyla ilişkili olması yeraltı dünyasını ölümün bir parçası olarak benimsendiğini göstermektedir.⁵⁸⁹ Ayrıca ritüelde atalar ve yeraltı tanrıları ve yeryüzünün güneş tanrıçasının günlük kurban törenlerine sürekli katılımı ölen kişinin ilk olarak yeraltı tanrıçasının diyarında atalarıyla birleştiğine inanılmıştır. Yeraltı tanrıçasının kurban törenlerine dahil edilmesinin başka bir nedeni de tanrıça için hazırlanan sunularla onu sakinleştirerek ölen kralın akıbetini olumlu yönde karar vermesini sağlamaktır. Böylece kral ölümden sonra da ruhu öteki dünyada ayrıcalıklı bir varoluşa gitmek için serbest bırakılacaktır.⁵⁹⁰

Metnin devamında ölen kral ve İyi Gün Tanrısı için sunumlar yapıldığı geçmektedir. Ölüye özellikle kral ve tanrılara yiyecek içecek sunulması Hititler için önem verilen bir

⁵⁸⁵ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 56; Otten, *Hethitische Totenrituale*,

⁵⁸⁶ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 55-57.

⁵⁸⁷ Archi, “The Soul Has to Leave the Land of the Living”, 181.

⁵⁸⁸ Heimpel, “Libation. A. Philologisch. I. In Mesopotamien.” 5.

⁵⁸⁹ Sevinç, “Hitit Krallarının ve Kraliçelerinin Cenaze Törenleri ve Eski Yakınoğu’da Kremasyon: Ölüyü Yakarak Defnetme Geleneği”, 2782.

⁵⁹⁰ Haas, “Hethitische Bestattungsbräuche”, 57-58.

durumdur. Bu nedenle yapılan içki ve yemek sunuları ölünün ruhunu onurlandırmak ve onu yatıştırarak öfkesini uzaklaştırmayı amaçlamaktadır.

Ritüelde ilk kez kullanılan *UD.SIG₅ İyi Gün* terimi ölüm gününün tanrısallaştırılmış hali olarak kabul edilmektedir.⁵⁹¹ Çünkü terim “^D*UD.SIG₅*” tanrı determinativi ile yani *İyi Gün Tanrısı* şeklinde geçmiştir. Ancak bazen determinativ olmadan da cenaze ritüeli boyunca sıkça kullanılmıştır. *İyi Gün* ifadesinin ölüm gününü yumuşatmak, cenazeye katılanları acıya boğmamak için kullanıldığı da düşünülmüştür.⁵⁹² Zaten ölü ritüelinde hem gün hem tanrı olarak geçen bu terimin ölen kişi için ve ölümle ilgili olmaması imkansızdır. Tanrı olarak sürekli ona kurbanlar sunulduğu ve adının geçtiği bilinir. Belki de *İyi Gün Tanrısı* ölünün bu yolculuğunda onu koruyan ve ölümün kasveti ve korkusunu ölüden uzaklaştırmak için uydurulmuş olabilir.

İkinci Gün:

Transliterasyon: KBo 25.184 (CTH 450)

Vs. II

¹ [ma-a-an MUNUS-za-m]a na-aš-ta Ú-NU-TE^{MEŠ} MUNUS^{II} an-da pí-e-da-an[-zi]

² [(nam-ma) ma-ah-h]a-anⁱ Ú-NU-TE^{MEŠ} ir-ha-a-it-ta-ri nu-uš-ša-an

³ [ak-kán-ta-aš (p)]u-u-ri-ja-aš⁵⁹³ še-ir pu-u-ri-ja-al KÙ.GI A-NA IGI^{HI.A}-aš

⁴ [še-ir (ša-ku-wa-al⁵⁹⁴)-l]i KÙ.GI ti-an-zi nu šal-li hal-zi-ja

⁵ [(na-aš-t)a^{LÚ}.]^{MEŠ} ŠU.I ša-an-ha-an-zi⁵⁹⁵ DUMU^{MEŠ} É.GAL ak-kán-ti

⁶ [(a-x)-x-x-x]x IŠ-TU hu-u-up-pár KÙ.GI pí-an-zi nu LÚ^{MEŠ} GIŠ^{GIŠ} BANŠUR

⁷ [ak-kán-ti^{GI}.]^Š BANŠUR ti-an-zi nam-ma ha-an-te-iz-zi ti-an-zi

⁸ nam-ma-aš-ta[?] IŠ-[T]U^{DUG} DÍLIM.GAL da-aš-kán <-zi> nu ša-aš-ti pí-ra-an kat-ta

⁹ ku-iš NINDA.ÉRIN^{MEŠ} k[i-i]t-ta nu-uš-ša-an a-pí-ja zi-ik-kán-zi

⁵⁹¹ Mouton, "Devenir un dieu: les lieux des Funérailles Royales Hittites", 22.

⁵⁹² Sevinç, "Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar", 140.

⁵⁹³ *puri* kelimesi dudak ya da kenar gibi farklı anlamlara gelmektedir. Burada ^{GIŠ} *puri-ja-aš* yerine yalnız *pu-ri-ji-aš* kullanılması gerekirdi. Çünkü determinativli hali kelimenin tepsisi mi yoksa dudak anlamına mı geldiği konusunda karışıklığa sebep olmuştur. ŠW ritüelinde dudak örtüsü ya da maskesi olarak kullanılmıştır: Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 115.

⁵⁹⁴ *šaguwa-/ šakuwa-/ šakui-*: gözler, -al eki ile göz örtüsü anlamında kullanılmıştır: Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 116: Ünal, *Hititçe-Türkçe/Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 445 : CHD. 388.

⁵⁹⁵ *šanhanzi*, *šanahhanzi*: süpürmek, temizlemek, silmek: Ünal, *Hititçe-Türkçe/Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 456.

- 10 ha-an-te-iz-zi-m[a]ša-ra-a da-aš-kán-zi na-at-kán pa-ra-a
- 11 píd-da-a-an-zi EGI[R-]ŠÚ-ma ^{LÚ.MEŠ}MUHALDIM (TU₇)^{HLA} hu-u- ma-an-da ti-an-zi
- 12 na-aš-ta IŠ-TU T[U]₇^{HLA} hu-u-ma-an-da-az da-aš-kán-zi
- 13 nu-uš-ša-an NINDA.ÉRIN^{MEŠ}⁵⁹⁶ zi-ik-kán-zi a-pí-e-ma ša-ra-a { }
- 14 da-aš-kán-zi na-at-kán pa-ra-a píd-da-a-an- zi
- 15 MUNUS^{MEŠ} ta-ap-ta-ri {x} šar-ri-eš-kán- zi
- 16 nu a-ku-an-na pi-an-zi nu ha-an-te-iz-zi BAL-ši
- 17 ^DTa-ú-ri-it[]e-ku-zi NINDA.GUR₄.RA⁵⁹⁷ GIŠ ^DINANNA-YA NU.GÁL
- 18 EGIR-ŠÚ-ma ^DUTU[^D]Me-iz-zu-ul-la {x} e-ku-zi ^{LÚ.MEŠ}NAR
- 19 GIŠ⁵⁹⁸ hu-uz-zi-n[a-r]i-it SÌR-RU ^{LÚ.MEŠ}ALAN.ZU₉
- 20 a-ha-a hal-zi-[iš-š]a-an-zi me-mi-ja-an-ma hu-uš-te-eš-kán-zi
- 21 na-aš-ta LÚ ^G[IŠBANŠ]UR 2 ^{NINDA}mi-it-ga-mu-uš⁵⁹⁸ GIŠBANŠUR-az da-a-i
- 22 na-aš pár-ši-j[an]a-aš-ša-an EGIR-pa ^{GIŠ}BANŠUR da-a-i
23. EGIR-ŠÚ-ma ^DU[^DU ^{URU}Z]i-ip-pa-la-an-da e-ku-zi
24. ^{LÚ.MEŠ}NAR[^{GIŠ}hu-u]z-zi-na-ri-it SÌR-RU ^{LÚ.MEŠ}ALAN.ZU₉
25. [] a-ha-a hal-z[i-iš-ša-an-]zi me-mi-an-ma hu-uš-te-eš-kán-zi
26. [L]Ú ^{GIŠ}BANŠU[R 2 ^{NINDA}mi-it-g]a-mu-uš ^{GIŠ}BANŠUR-az da-a-i na-aš pár-ši-ja
27. [na-aš-š]a[-an EGIR-pa A-N]A ^{GIŠ}BANŠUR da-a-i
28. [EGIR-ŠÚ-ma ^DLAMMA e-ku-zi]^{LÚ.MEŠ}NAR ^{GIŠ}hu-uz-zi-na-ri-it
29. SÌR[-RU ^{LÚ.MEŠ}ALAN.ZU₉]a-{ha-a} hal-zi-iš-ša-an- zi
- 30 me-mi-a[n-ma hu-uš-te-eš-kán-]zi KI.MIN
- ...
36. EGIR-ŠÚ-ma ^{DINGI}[^RUD.SIG₅ e-ku-zi ^{LÚ.MEŠ}]NAR ^{GIŠ}hu-uz-zi-na-ri-it

⁵⁹⁶ Asker ekmeği: Ünal, *Hititçe-Türkçe/Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 376.

⁵⁹⁷ NINDA .KUR₄RA/ NINDA .GUR₄RA=harşi: kalın ekmek: Ünal, *Hititçe-Türkçe/Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 168.

⁵⁹⁸ Tatlı ekmek: Ünal, *Hititçe-Türkçe/Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 844.

37. SÌR-*RU* {^L}^Ú.^M[^{ES}ALAN.ZU₉ a-ha-a h]al-zi-iš-ša-an-zi me-mi-an-ma
38. hu-uš-te-eš-ká[n-^{zi} ^{LÚ}SAGI.A NINDA.GU]R₄.RA *EM-SA* pár-ši-ja na-an-kán pa-ra-a
pí-e-da-i
- ...
47. [EGIR-ŠÚ-ma a-pí-el ZI-an 3-ŠU e-]ku-zi ^{LÚ}.^{MEŠ}NAR
48. [^{GIŠ}hu-uz-zi-na-ri-it SÌR-*RU*] ^{LÚ}.^{MEŠ}ALAN.ZU₉ a-ha-a
49. [hal-zi-iš-ša-an-zi me-mi-an-ma h]u-uš-te-eš-kán-zi
50. [nu 1 NINDA.GUR₄.RA KU₇ DUMU.É.GAL pár-ši-ja]na-aš-kán ha-aš-ši-i
51. [iš-tar-na pí-di *A-NA* NINDA.ÉRIN^{MEŠ} da-a-]i ma-ah-ha-an-ma
52. [*I-NA* 3 KASKAL-*NI* a-pí-e-el ZI-a]n e-ku-zi nu ma-ah-ha-an
53. [DUD.SIG₅ an-da te-iz-zi NINDA.GUR₄.R]A-ma Ú-*UL* pár-ši-ja
54. [^{LÚ}SAGI.A-ma iš-qa-ru-uh⁵⁹⁹ t]a-a-ga-an GUL-ah-zi⁶⁰⁰
- ...
61. [^{GIŠ}GAG.Û.TAG^{HL.A} da-a-i ma-a-an MU]NUS-za-ma nu-uš-ši {^{GIŠ}hu}-
la-a-li
62. [^{GIŠ}hu-u-e-ša-an-na *QA-TI-ŠU* da-a-i] nu-uš-ši ^{TÚG}NÍG.LÁM^{MEŠ}

Tercüme:

(II 1-62) “Ama eğer o bir kadınsa (yani kraliçe ölmüşse) onlar kadının eşyalarını içeri getirirler. Daha sonra eşyalar bitince, onlar ölünün dudakları üzerinde altından bir dudak örtüsü/maskesi ve gözleri üzerine altından göz örtüsü koyarlar. Büyük yemek duyurulur. Berberler süpürürler. Saray görevlileri ölüye altın huppar kabından [...] verirler. Sakiler masayı ölüler için hazırlarlar. Daha sonra masa adamları masayı ilk (yemeklerle) donatırlar. Sonra onlar (masayı) Dilimgal kasesi ile birlikte alırlar. Ve asker somununu ki o yatak önüne koyulmuştu, onlar onu oraya (yani Dilimgal kasesine) koyarlar. Onlar ilkleri (yemekleri) alıp dışarı çıkarlar. Ardından aşçılar bütün çorbaları (masaya) koyarlar. Ve (masayı) bütün çorbalarla birlikte alırlar. Onlar (masaya) başka bir asker somunu koyarlar. Onlar onları (yani çorbaları ve somunla

⁵⁹⁹ Kurban kabı, ritüellerde kullanılan kurban olarak sunulan, yiyecek, içeceklerin sunulduğu kaplardır: Hw.,88: Ünal, *Hititçe-Türkçe/Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 232.

⁶⁰⁰ Kassian- Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 86-97.

birlikte masayı) kaldırır ve onları dışarı çıkarırlar. Onlar (yiyecekleri) taptara kadınlarına dağıtırlar. Onlar içmesi için verirler ve ilkleri sunarlar. Önce o tanrıça Taurit'i içer. Tanrıça İstar'ın kalın bir somunu ve enstrümanları yok (yani kullanılmaz). Sonra güneş tanrısını ve tanrıça Mezulla'yı içer. ... Ma[sa a]damları [iki tatlı somunu] masadan alırlar ve onları kırarlar. O o[onları] masaya [geri] koyar. [Daha sonra o Koruyucu Tanrı'yı içer.] şarkıcılar Tanrıça İstar'ın? Enstrümanları eşliğinde şarkı söylerler. [komedyenler] “Aha-a!” diye seslenirler, fakat onlar bu kelimeyi fısıldarlar? Tekrar (yani somunlarla olan işlemler yerine getirilir). Daha sonra o [tanrı...-]nu içer. Şarkıcılar [tanrıça İstar'ın?] enstrümanları eşliğinde şarkı söylerler. Komedyenler Aha-a! Diye seslenirler, fakat onlar bu kelimeyi fısıldarlar? Kapının dışından ekşi somun getirir ve onu kırarlar. O onu masaya koyar. Daha sonra o İyi Gün tanrısını içer. Daha sonra tekrar o Tanrı İzziştanu içer. Şarkıcılar Tanrıça İstar'ın enstrümanları eşliğinde şarkı söylerler. Komedyenler aha-a diye seslenirler fakat onlar bu kelimeyi fısıldarlar? Saki ekşi kalın somunu kırar ve onu dışarı koyar. Daha sonra yeryüzünün Tanrısını içer. Saray görevlisi bir tatlı somunu kırar ve onları ocağın içine, asker somununun önüne koyar. O zaman o onun ruhunu üçüncü kez içince ve o İyi Gün Tanrısını adıyla çağırınca o kalın somunu kırmaz. Saki işqaruh kabını yere doğru vurur. Bir adam bir yayı ve okları onun yani ölünün elinin içine koyar. Eğer o bir kadınsa yani kraliçe ölmüşse o onun elinin içine bir öreke ve iğne koyar. Ve onlar ona kıymetli giysiler verirler.”⁶⁰¹

Ritüel metninin ikinci gününde ölen kral ya da ailesinden biri için yakılma işlemi gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Hititlerde ölüyü yakma işleminin birçok nedeni olduğu düşünülmüştür. Yakılma işleminin ölen kişinin bedeninin çürümesine engel olmak için tercih edildiğine inanılmıştır. Muhtemelen ölen kişinin bedeniyle bağlantıyı tamamen kesmek istenilmiştir. Çünkü kralın ölü bedeninin bozulması yaşayanlar arasında kötü enerjiye neden olabileceği düşünülmüştür. Yaşayanlar arasında kötü enerjinin yayılmaması için beden gömülerek çürümesini beklemek yerine doğrudan yakmayı tercih etmişlerdir. Ancak herkes için bu uygulamanın yapılmadığına inanılmıştır.⁶⁰²

Ritüelde kralın bedeninin yakılmasının çürümenin dışında başka özel bir anlamı da olmalıdır. Çünkü onların ölümü ayrıcalıklıdır. Kralın bedeni yakılarak bedeninden ayrılan ruh bu dünyadan yeni bir varoluşa aktarılmaktadır. Böylece ölen kişinin yakılarak öbür dünyaya daha iyi bir geçiş sağladığına inanılmıştır.⁶⁰³ Kuş kurbanlarında yeraltı için yakılan kuşların

⁶⁰¹ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 87-99.

⁶⁰² Archi, “The Soul Has to Leave the Land of the Living”, 182.

⁶⁰³ Taracha, *Religions of Second Millenium Anatolia*, 161.

dumanının daha iyi bir geçiş sağladığı ve kurbanın sunulduğu yere hızlı bir şekilde vardığı düşüncesi hakimdir. Aynı şekilde kralların bedeninin yakılmasındaki mantıkta bu idi. Böylece kral öteki dünyaya hızlı ve kolay bir geçiş sağlayacaktı. Yakılma sayesinde ruhun gökyüzüne tanrıların yanına daha kolay geçtiğine de inanılmıştır. Ayrıca yakılma işleminin su gibi arındırma özelliğine sahip olduğuna da inanılmıştır. Çünkü ölü beden yakılması fiziken ve ruhen ölünün temizlenmesi anlamına da gelmektedir.

Bu ritüellere ait metinler ve başkent yakınlarındaki Osmankaya’da kayaların arasına gömülmüş çömleklerin eş zamanlı olması Hitit krallarının yakıldığı fikrini doğrulamaktadır. Yukarıda ölen kraliçe için yapılan hazırlıklarda ölünün yakılmaya hazırlık aşamasını göstermektedir. Çivi yazılı metinde de geçtiği gibi kremasyonun ikinci gece gerçekleştiği düşünülmektedir.⁶⁰⁴ Hitit metinlerinde kremasyon işleminin nasıl gerçekleştiğine dair bilgi mevcut değildir. Ancak ritüel üzerine çalışanlar Homeros’un İlyada destanındaki Patroclos’un yakılmasıyla *šalliš waštaiš* ritüelindeki ölü yakma geleneğinin benzer olduğunu düşünmüştür. Bu benzerlikler Yunanlıların ölü yakma geleneğini Anadolu’dan öğrendiği ve Anadolu’daki gibi cenaze töreni uyguladığını göstermektedir.⁶⁰⁵

Cenaze ritüelinin neredeyse her gününde atalara ve yeraltının güneş tanrıçasına sunulan kurbanların nedeni ölen kişinin önce yeraltı dünyasında atalarıyla birleşeceği inancına sahip olduklarını göstermektedir. Böylece yeraltı dünyasının tanrıçasını kurbanlarla yatıştırarak kralın ruhunun öteki dünya da ayrıcalıklı varoluşa kavuşması amaçlanmıştır.⁶⁰⁶

Ritüelin devamında ölen kişinin cinsiyetini gösteren bir uygulama yapılmaktadır. Ölen kişi erkeklik ya da dişiliğine istinaden yapılan ritüel de ölü sembolleri ile temsil edilmektedir.⁶⁰⁷ Genelde ölenlerin ellerine erkekse yani krala ok-yay, kadınsa yani kraliçe ise iğne ve öreke gibi semboller verilmektedir.⁶⁰⁸ CTH 406’da yer alan Paškuwatti ritüelinde de bu duruma benzer bir uygulama bulunmaktadır. İktidarsızlığa karşı yapılan ritüelin bir pasajında (22-25) “ve o kapıdan dışarı adım attığında, ondan iğne ve örekeyi alacağım ve ona ok ve yay vereceğim”. Bu ifade cenaze ritüelinin ikinci gününde geçen ifade ile aynıdır. Hatta bu sembol MÖ. 1. binde Maraş’taki stellerde de bulunmuştur. Berlin’de de benzeri olan stellerde kadınların iğnelerle tasvir edildiği anlaşılmaktadır. Bu stellerdeki kadın ve erkeklerin elindeki sembollerle tasvir edilmiş kabartmaların birçoğunun cenaze stelleri olduğu ve cenaze

⁶⁰⁴ Hoffner, *Hittite Myths*, 59.

⁶⁰⁵ Rutherford, "Achilles and the *Sallis Wastais* Ritual: Performing Death in Greece and Anatolia", 229-230.

⁶⁰⁶ Haas, "Hethitische Bestattungsbräuche", 57-58.

⁶⁰⁷ Archi. "The Anatolian Fate-Goddesses and their Different Traditions", 39.

⁶⁰⁸ Rutherford, "Achilles and the *Sallis Wastais* Ritual: Performing Death in Greece and Anatolia", 225.

kültleriyle bağlantılı olduğu düşünülmüştür. Hatta bu uygulamanın 2. bin yıl Hitit Anadolu kültürünün MÖ. 1.bin yıl Luvi-Arami şehir devletleriyle devamlılığının unsuru olduğuna innaılmıştır.⁶⁰⁹

Kadın ve erkeklere verilen bu nesnelerin nedeni muhtemelen kişinin cinsiyetiyle ilgilidir. Ayrıca ölen kadınlar için sadece öreke ve iğne değil dudaklarına ve gözlerine de maskeler yerleştirilmiştir. Altından olan bu nesneler ölüye yiyecek ve içecek sunulduğu zaman çıkarılarak sonra tekrardan yerine takıldığı anlaşılmıştır.⁶¹⁰ Bu gelenek ise muhtemelen ölünün bazı uzuvlarını korumak için yapılmış olabilir. Buna benzer Eski Yunan’da ölüler yakılırken de göz ve dudaklarına maske gibi koruyucular koydukları bilinmektedir.

Metnin devamında *dilingal* kasesinden bahsedilmektedir. Bunun içine yatağın önündeki iki asker somunu konulmuştur. Muhtemelen burada bir sofraya ya da tanrılar için yemek hazırlanma aşaması anlatılmaktadır. Ardından yemekler ritüelde ağıt yakmakla görevli kadınlara yiyecekler dağıtılmıştır. Ritüelinde devamında ise birkaç tanrıyı içerler.

Özellikle Hitit dinsel metinlerinde sıklıkla kullanılan tanrıyı içmek” terimi tam anlamıyla da neyi kastettiği tam olarak anlaşılmasa da x tanrısının onuruna/şerefine yapılan bir eylem olduğu kabul edilmiştir.⁶¹¹ Bu ifade aslında tanrılara karşı saygıyı göstermektedir. Ritüellerin ve dini kutlamaların hemen hepsinde gerçekleşen bu sembolik davranış orada varlığına inandıkları tanrıyı hoşnut etmenin bir simgesi olarak da yorumlanabilir.

Transliterasyon: KUB 30.18 + KUB 39.3

Rs. IV

⁹ ma-a-an ku-{u-uš} DINGIR^{MEŠ} ir-ha-iz-zi ta ap-pa-a-i[]

¹⁰ na-aš-taú-e-eš-ki-u-wa-an-zian-datar-na-an-[zi]

¹¹ nu ú-e-eš-ki-u-wa-an ti-an-zi UD 2^{KAM} túh-hu-uš-ta

Tercüme:

(IV 9-11) Bu tanrılara sırayla hizmet ettiğinde, tüm ritüel tamamlanır. Ağıtıcı kadınlar içeri alınır. Ağıt yakmaya başlarlar. İkinci gün sona ermiştir.⁶¹²

⁶⁰⁹ Hout, “An Image of the Dead? Some Remarks on the Second Day of the Hittite Royal Funerary Ritual”, 200; ayrıca bkz: Hoffner, “Paskuwatti’s Ritual against Sexual Impotence (CTH 406).” 271-287.

⁶¹⁰ Mouton, “Devenir un dieu: les lieux des funérailles royales hittites.” 23.

⁶¹¹ Melchert, “God Drinking in Hittite”, 247; Oğuz Soysal, “Tanrı içmek” Hitit Kült Teriminin Hatti Dili Işığında Yeni Bir Yorumlama Denemesi”, *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol’a Armağan VITA*, (2007), 731.

⁶¹² Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 150-151.

Bu ifade ritüelin ikinci gününün sona erdiğinin önemli bir göstergesidir. Ritüelde tanrılara yapılan sunuların döngüsel yapıda uygulandığını da ifade etmektedir. Otten, ikinci güne ait olduğu düşünülen KUB 30.23 metninin *ossilegium* (*kemik toplama ritüeli*) ile bağlantılı olduğu düşünmüştür.⁶¹³

Üçüncü Gün

Bu metin büyük ihtimal üçüncü günün olaylarının açıklamasını yapmaktadır. Ancak ilk dönemlerde uzun yıllar boyunca üçüncü günün ana temasının korunan kopyasında (KUB 30.15+) UD 3^{KAM} yerine UD 2^{KAM} yani ikinci gün yazıldığı için bu metnin ikinci güne ait olduğu düşünülmüştür.⁶¹⁴

Transliterasyon: KUB 30.15+39.11 + 39.19+KBo 41.26

Vs.

¹ ma-a-an I-NA UD 3¹ KAM ⁱ lu-uk-kat-ta nu MUNUS^{MEŠ} uk-tu[-u-ri-j]a^{1?} ha-aš-ti-aš li-eš-šu-u-wa-an-zi

² pa-a-an-zi {x} na-aš-ta IZI IŠ-TU 10 DUG KAŠ 1[0 DUG GEŠTIN]10 DUG {wa}-al-hi {x} ki-iš-ta-nu-wa-an-zi

³ n{u} 1 hu-up-pár KÙ.BABBAR ŠA 1/2 MA.NA 20-ja [IŠ-T]U Ì.DÙG.GA šu-wa-an nu ha-aš-ta-i

⁴ IŠ-TU la-ap-pa KÙ.BABBAR da-aš-kán-z[i n]a-at-kán A-NA Ì.DÙG.GA hu-u-pár KÙ.BABBAR an-da

⁵ zi-ik-kán-zi IŠ-TU Ì.DÙG.GA-ma-at-kán ša-ra-a da-aš-kán-zi na-at-kán GAM-ta

⁶ A-NA ^{GADA}gaz-za-ar-nu-li⁶¹⁵ zi-ik-kán-zi A-NA GADA-ma GAM-an TÚG.SIG ki-id-da-ri

⁷ nu ma-ah-ha-an ha-aš-ta-i li-eš-šu-u-wa-an-zi zi-in-na-an-zi na-at QA-DU GADA

⁸ IŠ-TU TÚG.SIG-ja an-da ka-ri-ja-an-zi na-at-ša-an A-NA ^{GIŠŠU.A.}AN “a-ša-an-na-[aš]

⁹ ti-ja-an-zi ma-a-an MUNUS-za-ma na-at-ša-an ^{GIŠ}ha-ap-ša-li-ja-aš ti-an-zi

¹⁰ nu ak-kán-za ku-e-da-ni uk-t[u-ri]-ja-aš {x} wa-ra-a-ni nu a-pí--da- aš[u]k-tu-ri-ja-aš

⁶¹³ Hout, “An Image of the Dead? Some Remarks on the Second Day of the Hittite Royal Funerary Ritual”, 198.

⁶¹⁴ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 655.

⁶¹⁵ ^{GADA}kaz(z)arnul(l) kelimesi burada bir tür keten yada keten kumaşı anlamına geldiği, *GADA* teriminin ise bir determinatif olduğu değerlendirilmiştir. Bkz. Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 284.

¹¹a-ra-ah-za-an-da NINDA.GUR₄.RA^{MEŠ} GAM ti-ja-an-zi A-NA NINDA.GUR₄.RA^{HLA}-
ma-aš-ša-an še-ir

¹² NINDA.Ì.E.DÉ.A zi-ik-kán-zi pa-a[h-h]ur-ma-kán I[Š-T]U KAŠ GEŠTIN k[a-]ru-ú
{x}

¹³ ki-iš-ta-nu-wa-an nu-uš-ša-an A-NA^{GIŠŠÚ}.A ku-e-da-ni ha-aš-ta-i ki-it- ta-ri

¹⁴ nu a-pí-e-da-ni A-NA^{GIŠŠÚ}.A pí-ra-Bn kat-ta^{GIŠ}BANŠUR ti-an-zi nu NINDA a-a-
an^{HLA}

¹⁵NINDA.GÚG^{HLA} NINDA KU₇^{HLA} pár-ši-ja-u-wa-an-zi pí-ja-an-zi nam-ma
LÚ.MEŠ^{GIŠ}MUHALDIM LÚ^{MEŠ} GIŠ^{GIŠ}BANŠUR

¹⁶ ha-an-te-iz-zi TU₇^{HLA} ti-ja-an-zi ha-an-te-iz-zi-ma ša-ra-a da-aš-kán-zi

¹⁷ nu ku-i-e-eš ku-i-e-eš ha-aš-ti-ja-aš li-eš-šu-u-wa-an-zi ú-wa-an-te[-]eš

¹⁸ nu a-da-an-na hu-u-ma-an-ti pí-ja-an-zi

¹⁹ [n]u a-ku-u-wa-an-na 3-ŠU pí-an-zi nu 3-ŠU-pát a-pí-e ZI-ŠU a-ku-u- wa-an[-] zi

²⁰ [NINDA.]GUR₄.RA GIŠ^DINANNA NU.GÁL nu-uš-ša-an uk-tu-ri-ja- aš p-ra-an ap[-
pa-a]-i

²¹ [EGI]R-an-da-ma ki-eš-ša-an DÙ-an-zi uk-tu-ri-ja-aš-kán iš[-tar-]na IŠ-T[U^{GIŠ}PÈ]Š

²² [GIŠ]GEŠTIN.HÁD.DU.A^{GIŠ}SE₂₀-ER-DÌ{x} an-tu-uh-ša-aš ALAN GIM-an MUNUS-
ma x[-x<-x-]-ti

²³ [gu]l-ša-an-zi^{GIŠ}IN-BI-ma-aš-ša-an DINGIR^{MEŠ}-aš pár-hu-e-na-an [g]a-l[a-a]k-tar

²⁴ [ZA]G-aš wa-al-la-an {x} UDU_i-ja-an-da-aš^{SI^G}hu-ut-tu-li iš-tar-na pí[-]di ti-an-zi⁶¹⁶

²⁵ [A-N]A ALAN-ma-kán iš-tar-na KAŠ la-hu-u-wa-an-zi nam-ma-kán iš- tar-na NINDA
[.G]UR₄.RA

²⁶ [Š]A 3 ŠA-A-TI hi-wa-aš-ši-wa-la-an ti-ja-an-zi nu^fŠU.GI^{GIŠ}NU[NUZ]ZI.BA.NA

²⁷ [da-]a-i nu-uš-ša-an 1-e -da-az KÙ.BABBAR KÙ.GI NA₄^{HLA}-ja hu-u-ma-an-du-uš da-
a-i

²⁸ [1-]e-da-az-ma-aš-ša-an šal-ú-i-na-an da-a- i

⁶¹⁶ Otten, *Hethitische Totenrituale*, 66-68: Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 260-264.

²⁹ [nu] ^fŠU.GI ^fa-ri-eš-ši me-na-ah-ha-an-da ki-iš-ša-an me-ma-i GIDIM [-m]a-kán ŠUM-an hal-za-a-i

³⁰ [ú-]e-da-iz-zi-wa-ra-an UM-MA ŠU-UM nu-wa-ra-an ku-iš ú-e-da[-i]z-zi

³¹ [^f]a-ra-aš-ši-ša te-iz-zi LÚ^{MEŠ} URU^{MEŠ} Hat-ti-wa-ra-an LÚ^{MEŠ} u-ru-uh-hi- e[š]ú -e-da-an-zi

³² [a-p]a-a'-aš-ša te-iz-zi {li}-e-wa-ra-an ú-{e}-da-an-zi ^fa-ra-aš-ši-š[a t]e-iz-zi

³³ [K]Ù.BABBAR-az KÙ.GI da-a a-pa-aš-ša te-iz-zi Ú-UL-wa-ra-at-za [da-a]h-hi nu 3-ŠU QA-TAM-MA me-ma-i

³⁴ [I-NA]3 KASKAL-NI-ma 1-iš ki-iš-ša-an me-ma-i šal-i-iš-li-in-wa-za da- a[h-hi nu] ^{GIŠ}NUNUZ ZI.B[A.NA]

³⁵ [ar-ha] du-wa-ar-ni-ja-iz-zi na-at-kán ^DUTU-i me-na-ah-h[a-an-da e-ip-zi]

³⁶ [nu kal-ga-] li-na-iz-zi nu ú-e-iš-ki-u-wa-an [ti-an-zi]

³⁷ [[?]nam-ma NINDA.GU] R₄.RA hi-wa-ši-wa-la-aš ku[?]-uš[?]-ša[?] [x-x-x] A-NA ALAN i[š-tar-na ki-an-da-ri]

³⁸ [x-zi-iš ku-iš-ki ha-a[š[?]- ...]

³⁹ [x-x-x-x IŠ-TU N]INDA.GUR₄.RA a-pa-a-aš g[i-nu-u]š-ša-ri-ja-iz-zi nu NINDA.GUR₄.R[A ...]

⁴⁰ [x-x-x-x-x-x]ni iš-tar-na ti-an-zi nu i-ni ŠA ^{GIŠ}IN-BI^{HLA} e-eš-r[i ...]

⁴¹ [x-x-x-x-x-a]n-zi na-aš 10 MA.NA-aš i-wa-ar ša-ra-a ti-id-da-nu-w[a-an-zi]

⁴² [x-x-x-x ták-n]a-aš ^DUTU-i ši-pa-an-ti nam-ma-kán SAHAR^{HLA}-uš {IŠ-TU} Ì.DÙG[.GA ...]

⁴³ [x-x-x-x-x-z]i nu ki-i uk-tu-[ri]

⁴⁴ [x-x-x-x-x] IŠ-TU É.GAL-LIM 2 GU₄ 2-ŠU 9 UDU^{HLA} na-a-i-ir na- aš-ta 1 [GU₄ 9 UDU^{HLA}-ja]

⁴⁵ [ták-na-aš ^DU]TU-i ši-pa-an-da-an-zi 1 GU₄-ma-kán 9 UDU^{HLA}-ja ak- kán-da-a[š ZI-ni]

⁴⁶ [nu-kán h]a-aš-ta-i ša-ra-a da-a-an-zi na-at-kán uk-tu-ri-ja-az p[a[?]-ra-a ú- da-an-zi]

⁴⁷ [na-at] I-NA É.NA₄-ŠU pí-e-da-an-zi nu-kán I-NA É.NA₄ É.[ŠÀ ?an-da]

⁴⁸ [^{GIŠ}N]Á iš-pár-ra-an-zi nu-kán ha-aš-ta-i IŠ-TU ^{GIŠ}ŠÚ.A ar-ha d[a-an-zi]

⁴⁹ [na-a]t-ša-an ^{GIŠ}NÁ-aš iš-pár-ra-an-da-aš ti-an- zi ša-ša-an-n[a-an ...]

⁵⁰ Š[A] x GÍN IŠ-TU Ì.DÜG.GA ha-aš-ti-ja-aš pí-ra-an ti-ja-an-zi x[- ...]

⁵¹ na[m-m]a-kán 1 GU₄ 1 UDU-ja ak-kán-da-aš ZI-ni ši-pa-an-d[a-an- zi]

⁵² ap-pí-iz-zi-az-ma'-kán i ak-kán-da-an' ku-e-da-aš A-NA É^{MEŠ} a[n-da ti-an-zi]

⁵³ nu a-p[i-j]a 1 GU₄ 9 UDU^{HI.A}-ja ki-iš-ša-an ši-pa-an-da-an-zi[vacat]⁶¹⁷

Tercüme:

(1-53) “Üçüncü günün şafağında, kadınlar kemikleri toplamak için ukturiye gittiklerinde. Onlar ateşi on kap bira, on kap şarap ve on kap valhi içkisiyle söndürürler. Onlar 20 buçuk mina karşılığında gümüş bir huppar kap alırlar ve onu iyi yağ ile doldururlar. Onlar kemikleri gümüş bir maşa alıp ince yağ ile gümüş huppar kabına yerleştirirler. Sonra onları (kemikler)i ince yağdan çıkarıp yere sererler. Gazzurnilli denilen ince keten bez kumaşın üzerine serilir. Kemiklerin toplanma işi bitirildiği zaman onları keten ve iyi kumaşlara sararlar. Onları oturmak için sandalyenin üzerine koyarlar. Ama eğer kadınsa (ölen kraliçe ise) onları tabureye koyarlar. Ölünün yakıldığı ukturinin etrafına, aşağıya on iki somun ekmek bırakırlar somunların üzerine yağlı bir ekmek koyarlar. Ateş bira ve şarapla söndürülür. Kemiklerin yerleştiği taht önüne masa koyulur ve sıcak ekmekler GÜG ekmeği ve tatlı ekmek ufalanarak verirler. Sonra aşçılar ve sofr görevlileri meze ve çorbaları yerleştirirler ancak hemen onları kaldırırılar. Her kim kemik toplamaya gittiyse onların tümüne yemek verir. Sonra içmek için üç kez verirler ve üç kez onun ruhuna içerler. Somun ekmekler ve tanrıça İştari’nin enstrümanları yoktur. Böylece kremasyondan önceki (eylemler) ukturi’de bitmiştir. Sonra şöyle yaparlar: odun yığınının (ateşin) ortasına bir erkek heykelini incirlerle, kuru üzümlele, zeytinlerle süslerler. Ancak eğer bir kadınsa (yani kraliçe ölmüşse) [şu şekilde süslerler...] ateşin ortasına meyveler, tanrıların p-tahıllarını, galaktar⁶¹⁸, bir sağ bacağı ve koyundan bir tutam yün koyarlar. Ateşin ortasındaki heykelin üzerine bira dökerler. Sonra ortaya üç sutu ölçüsünde kalın bir somun ve bir h.somun[?] koyarlar. Yaşlı kadın teraziye alır ve bir kefeye tüm gümüş, altın ve mücevherleri alır, diğer kefeye ise çamuru koyarlar. Yaşlı kadın meslektaşına karşı şöyle der: ölenin adını söyleyerek: biri onu getiriyor. Kim onu getiriyor? Ve meslektaşı şöyle der: Hatti adamları, Uruhhi Adamları onu getiriyor. Ve o (yani yaşlı kadın) şöyle der: bırakın onlar onu getirmesin! Ve meslektaşları şöyle der: gümüşü ve altını kendin için al! ve o (yani yaşlı kadın) şöyle der: onu kendim için

⁶¹⁷ Trans. ve terc.; Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 260-272; Otten. *Hethitische Totenrituale*, 66-68.

⁶¹⁸ Teskin etme, yatıştırma, yatıştırıcı bir içki, teskin edici madde olarak bilinmektedir: Ünal, *Hittite-Türkçe/Türkçe-Hittite Büyük Sözlük*, 249.

almayacağım. Aynı şekilde bunu üç kez söyler. Üçüncü kez ise şöyle der: çamuru kendim için alacağım. ve teraziyi paramparça eder ve güneş tanrısına doğru (yani güneşe doğru) tutar. Ağıt yakar, T. Kadınları ağıt yakmaya başlar. Sonra kalın somun ve h. somun heykelin yanına, ateşin ortasına yerleştirilir...Birisini ..[...]kemikleri....]. [...] o, kalın bir somunla diz çöker. [...] bir kalın somun[...]. [...] <krematoryumun> ortasına koyarlar ve adı geçen meyvelerden tasviri [...] ve o 10 minaya koyarlar [yeryüzünün güneş tanrıçasına kurban eder. Külleri güzel kokulu yağ ile [...] ve bu krematoryum...Saraydan iki sığır ve iki kez dokuz koyun gönderilir. Onlar bir sığır dokuz koyunu Yeryüzünün Güneş Tanrıçasına kurban ederler ancak bir sığır ve dokuz koyunu ölünün ruhuna da kurban ederler. Kemikleri Ş.sandalyeye alıp odun yığınının dışına çıkarırlar. Onları yani ölünün kemiklerini “taş ev”ine taşırlar. Taş evin iç odasına bir yatak sererler. Kemikleri sandalyeden alırlar ve serilmiş yatağın üzerine koyarlar. Kemiklerin önüne [...] şekel ağırlığında kaliteli kemiklerin önüne koyarlar bir lambayı koyarlar. Daha sonra onlar bir sığır ve iki koyunu ölünün ruhuna kurban ederler. Son olarak ölen kişiyi hangi odaya yerleştirdilerse orada onlar şöyle bir sığır ve dokuz koyun kurban ederler.”⁶¹⁹

Ritüelin üçüncü günü cesedin yakımı ve takibinde gerçekleştirilen eylemler ele alınmıştır. Bu eylemler sabahın çok erken saatini ifade etmektedir. Cenaze ritüelinde şafak vakti/günün ağardığı zaman veya günün aydınlanma zamanı eylemlerin uygulanması için önemli bir rol oynamaktadır. Bu vakit Hitit metinlerinde “*mān lukkatta*”⁶²⁰ kelimesi ile ifade edilmiştir.⁶²¹

Bugün ceset ölü yakma yeri olan ukturi’⁶²²ye götürülmektedir. Bazı kısımları korunmuş olan metne göre ölen kişi hayvanlar tarafından çekilen bir arabayla ukturi’ye götürüldüğü düşünülmüştür. Ölen kişinin cesedi ritüellerin birçoğunun gerçekleştiği yakma yerinde kurulan çadıra (GİŞ.ZA.LAM.GAR) getirilir. Ölü çadıra getirildikten sonra ölü ile temsili olarak

⁶¹⁹ Kassian- Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 261-273; Otten, *Hethitische Totenrituale*, 67-69; Christman-Frank, (1964). 65-67.

⁶²⁰ Ertesi gün, ateşlemek tutuşturmak anlamına da gelen “*lukkata*” metinde, aydınlanmak, sabah olmak, şafak sökmek anlamına gelmektedir. Ünal, *Hititçe-Türkçe/Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 325.

⁶²¹ Bahsi geçen zaman diliminde ritüel uygulayıcıları çoğunlukla yeraltı tanrılarına sunular sunarlar. Ritüelde üçüncü günün yanında yedinci, onuncu ve on ikinci günlerin bazı bölümlerinde de hava aydınlığında gerçekleştirilen uygulamalar vardır; Sevgül Çilingir Cesur, “The Timing of Ritual Performance in Hittite Texts: The “Mourning” Rites, *ADALYA*, (2020), 100.

⁶²² *ukturi-* (adj.) Sümerce “SAG.UŠ”, genellikle *uk-tu-uri-iš* şeklinde kullanılır. Birkaç anlama gelmektedir. 1. sağlam, istikrarlı, sabit, sonsuz anlamına gelir. 2. Cenaze yakma alanı yani Hititlerde cenazenin yakıldığı yer anlamına gelmektedir. bkz. Kloekhorst, *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*, 912: Ünal, *Hititçe-Türkçe/Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 561; Ayrıca ukturi- odun yığını (39.22 I 9, 7a) anlamına da gelmektedir. “nu [SAG.DU MES ANSE. KUR.RA MES SAG.DU.MES G U4.MES] kuwapi war[anda]” “atların başlarının ve öküzlerin başlarının yakıldığı yer” (39.22 I 6-7): Hout, “An Image of the Dead? Some Remarks on the Second Day of the Hittite Royal Funerary Ritual”, 197.

konuşulur “*eşin ve çocukların...*”. Ardından çadırın içinde üç kez el yıkama suyu, yiyecek ve içecek verilir.⁶²³

Yakılma işleminin gerçekleştiği ikinci ve üçüncü gün aslında ritüelin en yoğun günlerinden biridir. Son satırlara doğru ukturi’de cesedin yakılmasının ardından çeşitli ritüellerle toplanan kemiklerin *É.NA₄* taş eve götürülme aşaması anlatılmıştır. Otten kemiklerin toplandıktan sonra taş eve nakledilirken önemli bir detaya dikkat çekmiştir. Ritüeldeki gidişat sonucu taş evin aynı yerde olmadığı sonucuna varılmıştır. Yakılma işleminden sonra kemikler önce Hattuša’ya oradan taş eve taşındığı anlaşılmaktadır. Ayrıca kraliyet mezarlarının tek bir yerde olmadığı düşünülmektedir.⁶²⁴ Taş evde kemiklerin konulması için bahsedilen yatak nesnesinin mekânın kutsal alanlarından biridir. Yatak odası ve tapınaklarda bulunan bu alan metinlerde *É.ŠÀ* olarak geçmektedir.⁶²⁵

Kralın kemiklerinin bulunduğu sandalyeyi taht olarak düşünürsek kemiklerin tahttan alınıp yatağa serilmesi krallık statüsünden sonsuz hayata geçişi simgelediğini düşünebiliriz. Artık kral olarak yaşayanlar arasında var olmayan kral sonsuza kadar kalacağı mekâna getirilerek krallık kurumuna veda etmiştir. Ancak burada kralın kemiklerinin yanında lambadan bahsedilmesi ilginçtir.

Hititler ölünün ruhuna sunulan gıdaların ateşle ulaşacağına inanmışlardır. Çünkü ölü bedeni ritüel boyu sergilense de ruhu bu esnada bedende değildir. Bu nedenle ateş ile ruha sunular yapılması sağlanmıştır. Ayrıca ateş ölümler dünyası ve doğa üstü carlıklar arasında bir görev üstlenmiştir. Hititlerin benimsediği bu özelliğin Kizzuwatna bölgesine özgü olduğu anlaşılmıştır.⁶²⁶

Taptara kadınları üçüncü günde de ritüelin baş unsurudur. Muhtemelen kadınlara ritüelde verilen görevler onların annelik içgüdüleriyle ölüye karşı acısını daha belli eden vasfıyla alakalıdır. Çünkü kadınlar erkek görevlilere göre daha hassas duygu ve prensiple hareket etmektedirler. Bu kadınlar ceset yakılan ukturiye gelerek kralın yanmış bedenlerinden arta kalan kemikleri toplamışlardır. Öncesinde ise yanan ateşin söndürülmesi gerekmektedir. Bunun için gerekli olan malzemeler çeşitli içkilerden oluşmaktadır. Bu içkiler eskiçağ kültüründe yaygın olarak karşımıza çıkan bira, şarap ve özel törenlerde kullanılan walhi içkisidir. Bira ve şarap sadece Hititler için değil eskiçağ toplumlarında önemli bir içecek olarak görülmektedir.

⁶²³ Sevinç, “An Image of the Dead? Some Remarks on the Second Day of the Hittite Royal Funerary Ritual”, 139-140.

⁶²⁴ Otten, *Hethitische Totenrituale*, 71.

⁶²⁵ Hout, “Death as a Privilege: The Hittite Royal Funerary Ritual”, 48.

⁶²⁶ Mouton, “Devenir un dieu: les lieux des Funérailles Royales Hittites”, 23.

Hatta Hititlerde hastalığa karşılık şifa bulmak için bile bu içeceklerin yaygın olduğu bilinmektedir. Walhi içkisi ise özellikle tanrılara yapılan tören ve bayramlarda sunulan içecektir. İçeceklerin şifa niyeti ile ölü bedenine dökülmesi muhtemelen ölü bedeninden yaşayanlara geçecek hastalık veya kötü enerjinin önlenmek istemesi ya da ölü beden kutsal içki ile arındırılmak istenmesiyle alakalı olmalıdır. Kralın öldükten sonra sunulan içeceklerde onun tanrılarla aynı statüde kabul edildiğini göstermektedir. Ateş söndükten sonra toplanan kemikler yine törenlerde tanrılar için sunum yapılan *huppar*⁶²⁷ kaplarında toplanmıştır. Bu kaplar iyi bir yağ ile doldurulurdu.

Yağ ile mesh etmek (*yağlanmak: warkeš*-⁶²⁸) Hititlerde yaygın şekilde kullanılmaktadır.⁶²⁹ Yağlanmak deyimi sadece cenaze ritüelinde değil bazı ritüellerin gerçekleşmesinde ya da belirli koşullardan veya sosyal aşamalardan geçmek için krallar, prensler, ibadet edenler, rahipler ve büyücüler yağlanmışlardır. Aynı zamanda yağ kült nesnelerini yağlamak, kötülüklerden korunmak ve ritüeller sırasında figürleri, tanrı heykellerini, kapıları ve pencereleri yalıtım için de kullanılmıştır. En önemlisi ise yağın tanrıları cezbetmek⁶³⁰ ve yatıştırmak içinde kullanıldığı bilinmektedir.⁶³¹ Mezopotamya’da da cenaze ritüelinde uygulandığı bilinen yağlanmanın hem tıbbi hem de ritüel olarak yaygın bir kullanıma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ritüelde yağ heykel ya da kemiklere uygulanmaktadır. Bunun amacı ise ölen kişiyi temsil eden nesnelerin üzerinden ölenin bedenini temizlemek ve arınmak maksadıyla da kullanılmıştır.⁶³² Ritüelin devamında meyve ve diğer objelerle süsledikleri bir tasvir yapılır, tasvir ateşin üzerine konulur ve ritüel devam ettirilir; Ölünün bedeninden geriye kemikler kaldığında onu tören boyu temsil edecek objeler yapılmıştır. Ölü yakma yerinin ortasına yapılan meyvelerden heykel muhtemelen yine ölen kralı tasvir

⁶²⁷ Huppar- (n.), huppara- (c.), hu-up-pár: kâse, çömlek, fıçı, sıvı ya da kuru maddelerin konulduğu büyük kaplardır. Hititlerin ölüm ritüelleriyle ilgili metinlerinde sıklıkla geçmektedir. Dini törenlerde de kullanılan huppar kapları hem içki dökmek hem de kemikleri toplamak için kullanıldığı düşünülmektedir. Bkz. Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary*, 387-391.

⁶²⁸ Ünal, *Hititçe-Türkçe/Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 584.

⁶²⁹ Hitit kralları ve kraliçeleri daha uzun yaşamak, hastalıklardan korunmak için kendi yerlerine vekil tayin ediyorlardı. Bu vekil onların hastalıklarını ve ölümü üstlenip tanrılara sunuluyordu. Kraliçe gibi sık giyinip süslenen bu vekil yeraltı tanrısı Lelwani’ye vekil olarak sunuluyordu. Bu gelenek öfkeli tanrılara birçok defa Hititlerde uygulanmıştır. Ritüelde genellikle savaş esirleri ya da suçlular kullanılmıştır. Kral ya da kraliçe için yapılan vekil tayinlerinde onların şanına uygun olarak krallığın ince yağ ile mesh edilir, kraliyet giysileri giyilir ve kralın tahttaki adıyla anılarak vekillığe gönderilirdi. Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, 898.

⁶³⁰ Yağların öfkeli tanrılarını cezbetmek ve yatıştırmak için kullanıldığını KBo 17.10 II 29-30’da göstermektedir. “Yollarına ince yağ serpтім ey tanrı Telepinu öyleyse ince yağ serpilmiş yolda yürü”.

⁶³¹ Belluci-Vigo, “Note Sulla Concezione del Post Mortem Presso gli Ittiti”, ed. Balioni, D., *Sulle rive dell’Acheronte costruzione e percezione della Sfera del Post Mortem nel Mediterraneo Antico*, (2014), 21.

⁶³² Katz, “Sumerian Funerary Rituals in Context”, 170.

etmektedir. Bu işlemler bereketin ve yeraltı dünyasında yeniden doğuşun sembolü olarak düşünülmektedir.⁶³³

Metinlerde kaliteli ya da iyi yağ ile dolu kabın içinde kemiklerin muhafaza edilmesi muhtemelen yağın koruyucu özelliğe sahip olmasındandır. Bu uygulamaya benzer bir uygulama Yeni Asur dönemine tarihlenen kraliyet ailesine ait cenaze töreninde karşımıza çıkmaktadır. Krallara özgü bir Törene ait tablette “*babamı krallara layık yağladım, yavaşça o gizemli mezara koydum*”⁶³⁴ ifadesinden MÖ 9. Yüzyıllarda ölü bedeninin yağlandığı ortaya çıkmaktadır. Ancak Hititlerin bu uygulamayı nasıl ve nereden benimsendikleri bilinmemektedir. Hititlerin hem kutsal hem de gündelik hayatını betimleyen ve özel bir öneme sahip İnandık ve Hüseyindede A vazolarında kraliçenin yağlanması tasviri özellikle kraliyet için yağlanmanın önemli bir detay olduğunu belirtmektedir.⁶³⁵

Hitit cenaze ritüellerinde “iyi, ince ya da kaliteli yağ”, yağın kendi özelliğinden dolayı adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Bahsedilen ince yağın vücut kısımlarını, kişileri ve nesneleri silmek için de kullanıldığından dolayı ritüelde kullanmak için özellikle seçilmiş olabilir. Şallis waštaiş ritüelinde de ölen kişinin yakıldıktan sonra kemiklerini toplanır ve iyi yağ dolu gümüş bir kabın içine konularak bekletilmiştir. Ardından kemikler yağda bekletildikten sonra çıkarılır, keten bir bezle sarılır ve sandalye ya da tabure üzerine yerleştirilmiştir.⁶³⁶ Bu ritüellerde ince yağın ana işlevi nesneleri arındırmak olarak kabul edilmektedir. Ölen kişinin ruhu ile dünya arasındaki ayrılma ritüeli diğer günlerde de devam eder. Dolayısıyla ince ya da iyi yağın cenaze ritüelinin başlangıcından sonuna kadar önemli bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. Burada ince yağ hem ölen kişinin bedensel kalıntılarını korumak hem ritüel nesneleri temizlemek hem de tanrıları ve ölen kişinin ruhunu yatıştırmak ve ruhun bedenden ya da dünyadan ayrılma sürecinde yatıştırma işlevine sahip olarak huzurlu bir geçiş yolunu bulmaya yardımcı olmak için kullanılmıştır.⁶³⁷

Hitit kraliyet cenaze ritüeli ile Mezopotamya’ya ait cenaze ritüelinde bazı benzer uygulamalar görmek mümkündür. “Lulil ve kız kardeşi” adlı Sümerce metinde ritüelde ölen kişiyi temsil eden heykelin sandalye veya tabureye oturtulmasından, heykelin kumaşa

⁶³³ Taracha, *Religions of Second Millenium Anatolia*, 162.

⁶³⁴ Mandacı, “Asurlularda Cenaze Ritüelleri ve Ölü Gömme Gelenekleri”, 68.

⁶³⁵ Şafak Bozgun, “Hitit Metinlerinde Kutsal (GİS) zahurti- Nesnesi”, *Gaziantep Journal of Social Sciences*, 22/4, (2023), 1319.

⁶³⁶ Harry A. Hoffner, “Oil Hittite Texts”, *Anatolian Archaeology: A Tribute To Peter Neve*, 58/42, (1995), 110.

⁶³⁷ Belluci- Vigo, “Note Sulla Concezione del Post Mortem Presso gli Ittiti”, 28-29.

sarılmasından, ritüelde heykelin yağlanması bahsedilmiştir.⁶³⁸ Aynı uygulamalar Hitit kraliyet cenaze ritüelinde de yapılmıştır. İki toplumun cenaze ritüelindeki dikkat çekici benzerliği aradaki kültürel etkileşimi ya da Mezopotamya kültürüne yakın olan Hurriiler aracılığı ile Hitit kültürüne geçmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Hititler uyguladıkları ritüeller de sadece Mezopotamya ile benzerlik göstermemiştir. Cenazelerin gece yakılması, geriye kalan kemiklerin toplanması ve değerli kaplara konulması hususunda eski Yunanlılarla benzerlikler de vardır. İlyada'da kemikler yağ dolu altın bir kaba batırılırken, Hititlerde de değerli gümüş madeninden yapılmış kabın içine konulmuştur.⁶³⁹ Zaman farkı olsa da iki halk arasındaki benzerlikler, benimsenen kültürel unsurun farklı mekanlarda farklı zaman diliminde devam etmesini göstermesi açısından önemlidir.

Üçüncü günün önemli bir detayı ise terazi olayıdır. Yaşlı kadın ve meslektaşı arasında geçen diyalogda Hout'a göre meslektaşın yeraltı dünyasından bir temsilci gibi yaşlı kadından değerli taşlar karşılığında ölen kralı istediği düşünülmüştür. Yaşlı kadın altın ve gümüşü kabul ettiği takdirde ölen kral yeraltı dünyasına teslim edilecek ve orada esir gibi yaşamaya maruz kalacaktır.⁶⁴⁰ Terazi daima güneş tanrısına doğru tutulmaktadır. Burada değerli taşlar tartılırken kralı ya da ailesinin yaşam yıllarının tartıldığı da anlaşılmıştır.⁶⁴¹ Terazide toprağın ya da çamurun seçilmesi, ölümler dünyasının bir parçası olan çamurun maddi zenginliklerden üstün, kutsal bir unsur olduğu vurgulanmıştır. Ve ruh dünyasal bağlardan vazgeçerek sonraki hayatına teslim oluşunu sembolize etmektedir.⁶⁴²

Cenaze görevlilerinin ölen kişinin sorumluluğunu üstlenmesi görünüşe göre kralların ölümlü kaderini de kabul etmesi anlamına geliyordu. Bunun için yaşlı kadın kararlılıkla ve özveriyle değerli eşyaları satın almayıp kralın ruhu sayılan değersiz çamuru seçmesi aslında bir kefarettir ve bunu üç kez söyleyerek resmileştirmektedir. Tanrılar ise bu duruma karşı şahit gösterilmektedir. Ritüelde terazilerin kırılması ve parçalarını güneş tanrısının huzuruna karşı gökyüzüne yükseltmeleri yapılan tüm uygulamaları, verilen sözleri, alınan kararları geri alınamaz hale getirildiği de anlaşılmaktadır.⁶⁴³

⁶³⁸ Lulil ve kız kardeş; 55-58, "ruhunu serbest bıraktın" şeklinde seslendikten sonra bana yatağı getir!, bir sandalye kur ve heykeli üzerine oturt, sandalyeye bir kumaş yerleştir ve heykeli onunla ört!, sunu ekmeğini koy ve onu sil!": Katz, *The Image of the Neither World in the Sumerian Sources*, 206.

⁶³⁹ Sevinç, "Hitit Krallarının ve Kraliçelerinin Cenaze Törenleri ve Eski Yakındoğu'da Kremasyon: Ölüyü Yakarak Defnetme Geleneği", 2782.

⁶⁴⁰ Haas, "Hethitische Bestattungsbräuche", 64.

⁶⁴¹ Görke, *Das Ritual der Aštu (CTH 490)*, 217.

⁶⁴² Van Den Hout, "Zu einer Stratigraphie der Hethitischen Totenrituale", *Gedenkschrift für Hinrich Otten anlässlich seines 100. Geburtstags*, Harrassowitz Verlag, (2015b)302.

⁶⁴³ Van den Hout, "Death Binds: On Some Rites Surrounding Death in Ancient Anatolia." 78.

Burada terazi ölümü ve kaderi temsil etmektedir. Kralın yaşam yıllarının tartılması bir nevi hayatı boyunca yapmış olduğu davranışları ve tanrılar önünde bunların tartılmasını ifade etmektedir. Bu aslında bir nevi terazinin sonucuna göre hesaplaşma sayılmaktadır. Eski Mısır'da ölen kişinin nereye gideceğini belirlemek için terazi ritüeli yapılmıştır. Eski mısır inancında terazinin bir kefesine ölenin kalbi diğer kefesine ise tüy konulur. Burada ölen kişinin kalbi tartılırken aslında vicdanı da tartılmaktadır. Eğer kalp tüyden hafif gelirse cennete benzeyen öteki dünyaya, eğer tüy hafif gelirse insanı hayattayken kötülük yaptığı anlamına geldiği için cehenneme benzeyen öteki dünyaya gideceğine inanılmıştır. Buna istinaden kral için terazinin kefesindeki değerli taşlara karşılık çamurun seçilmesi kral için daha iyi öteki dünya için seçilmiştir.

Üçüncü günde müzik eşliğinde ölünün kemiklerinin bulunduğu kutsal mekânda Mezulla ve diğer tanrılara kurban ve içki seremonisi yapıldığı bilinmektedir. Mezulla Hitit panteonunda ritüellerde de sıkça geçen güneş tanrıçasının yanında yer alan, Hatti kökenli bir tanrıça olarak bilinmektedir. Aynı zamanda Mezulla güneş tanrıçasının kızı olarak kabul edilir.⁶⁴⁴ Aradaki bağ sonucu Mezulla'nın da annesi güneş tanrıçası gibi yeraltı dünyasıyla ilişkili olduğu ortaya çıkmaktadır. Cenaze ritüelinde de Mezulla'ya kurbanlar ve içkiler sunulmasının nedeni muhtemelen budur. Yine burada da kemiklerin anıtta son dinlenme yerine götürüldüğünden ve istirahat bırakıldığından bahsedilir. Ancak bunlar için ruhun huzuru sağlanmalıdır. Törende söylenen şarkıların bile bir amaca hizmet ettiği bilinmektedir. Böylece ölümlerin ölüm şarkıları öteki dünyaya yapacakları yolculuk hakkında talimat aldıklarına inanılırdı.⁶⁴⁵ Ritüelde söylenen şarkılar sayesinde ölünün matem içindeki yolculuğu daha neşeli bir hale çevrilmiştir. Böylece ölü gideceği yere alıştırılmaya çalışılarak şarkılar sayesinde onun öteki dünya hakkında bilgiler edinmesi sağlanmıştır.

Dördüncü Gün:

Dördüncü güne ait bilgilere tabletlerdeki kırıklardan dolayı ulaşamamıştır. Dördüncü gün ile ilgili sadece ölen kralın yerine geçen yeni kralın ve saray erkanının cenaze törenine eşleriyle katıldıkları öğrenilmektedir. Burada muhtemelen yeni kralın kutlanıldığı da anlaşılmaktadır.⁶⁴⁶ Tahta geçecek kral için kralın Taş Ev'e kemiklerinin yerleştirilmesinden sonra "uzlaştırma (barışma) ritüeli yapıldığı düşünülebilir. Aslında ritüelin başka bir amacı da ölen kral ile yerine geçecek varisi arasında uzlaşmayı sağlamaktır. Böylece yeni kral atasının

⁶⁴⁴ Sevinç, (2008). "Hitit Dininde Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Onunla Özdeş Tutulan Diğer Tanrıçalar", 179.

⁶⁴⁵ Archi. "The Soul Has to Leave the Land of the Living", 182

⁶⁴⁶ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šallīš Waštaiš*, 304.

anıt mezarında bulunmaktadır.⁶⁴⁷ Bu nedenle dördüncü günde yeni kral ve ölen kral arasında bir sembolik bir bağ vardır.

Ayrıca kraliyetten törene katılacak olanların başlarının örtülü olduğuna dair ifadelerin bulunması törene ait özel bir giyim tarzını ortaya koymaktadır.⁶⁴⁸ Ancak başlarını bir örtüyle mi yoksa şapka tarzı bir eşyayla mı kapattıkları bilinmemektedir. Bu giysiler muhtemelen ritüel için özel hazırlanan giysilerdir. Çünkü Hitit kralları ve ailesi dini törenlerde ve bayram kutlamalarında özel kıyafetler giydikleri metinlerde ve kayalardaki tasvirlerde görülmektedir. Metinde dikkat çeken bir detayda yeni kralın törene katılmasıdır. Eski kralın ardından dördüncü gün gibi kısa bir sürede yeni kralın metinlerde geçmesi yönetimdeki boşluğu zaman geçmeden doldurma eğilimlerini ortaya koymaktadır. Bu durum ülkede çıkabilecek kargaşa ve yönetim bozukluğuna karşı alınan bir tutumdur.

Transliterasyon: KUB 39.9

Vs.

¹ [ma-a-an^{URU}Ha-at-tu-ši šal-li-iš w]a-aš-ta-iš ki-š[a-ri]

² [na-aš-šu-za LUGAL-uš na-aš-ma MUNUS.LUGAL-a]š DINGIR-uš ki-ša-ri x?[...?]

³ [nu-za hu-u-ma-an-za šal-li-iš am-mi-ja-]an-za SAG[?]DU[?]MEŠ-ŠU-NU k[a[?]-ri-ja-an-z]i

Tercüme:

(1-3) Eğer Hattuša'da büyük bir günah meydana gelirse, Kral ya da kraliçe tanrı olursa (yani ölürse), Herkes, yetişkin ve genç başlarını örter⁶⁴⁹

Metin okunabilen kısmı bu şekildedir. Diğer kısımları kırık olduğu için anlam bütünlüğü sağlanamamıştır. Ancak metnin devamında ritüele üst düzey kişiler ve eşlerinin katıldığına değinilmiştir. Bunlar memurlar (^{LU}.MEŠ DUGUD?), şareguaş-halkı (veya : ^{LU}.MEŠ DUGUD şareguaş, şareguas memurları), memurların hanımları DAM^{MEŠ} ^{LU}.MEŠ DUGUD adında görevlilerdir.⁶⁵⁰ Ayrıca dördüncü gündeki ritüele katılanlar arasında kral adı geçmektedir. Muhtemelen bu kral dördüncü günün parçalı kısmında “*kral yıkanır*” ifadesinden anlaşılmış ve ölen kralın halefi olarak kabul edilmiştir. Yine dördüncü günün parçalı kısımlarında yeni kralı işaret eden “kral” ifadesinin birkaç kez geçtiği anlaşılmıştır. Bu nedenle dördüncü günün ölen

⁶⁴⁷ Mouton, "Devenir Un Dieu: Les Lieux Des Funérailles Royales Hittites", 27.

⁶⁴⁸ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 304.

⁶⁴⁹ Trans. ve terc.: Otten, *Hethitische Totenrituale*, 52-53; Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 304-305.

⁶⁵⁰ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 312.

kral ile yaşayan halefinin birbirine bağlanması için adandığı düşünülmüştür. Ayrıca metinde *šarikuwa* birliklerinin subaylarının da törende hazır bulunmasından dolayı yeni kralın katıldığı törende askeri gücün sergilendiği de göstermektedir. Bundan dolayı törende yeni kralın fiziksel olarak bulunması metinlerde belirtilmese de siyasi bir boyut taşıdığını göstermektedir.⁶⁵¹ Bundan dolayı ritüelin dördüncü gününe katılan saray mensuplarının, yeni kralın tahta çıkışına katıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁵²

Beşinci Gün ve Altıncı Gün:

Tabletin yedinci güne kadar olan kısımlar eksiktir. Bu nedenle ritüelin beşinci ve altıncı gününün konusu tabletlerin kırık olmasından dolayı bilinmemektedir.⁶⁵³

Yedinci Gün:

Yedinci ve on üçüncü günlerin her biri bir arabada oturan heykelin önünde gerçekleştirilen ritüellerle ilgilidir. Yedinci gün ritüeli oturan heykele su vererek başlamıştır. Daha sonraki günlerde ölen kişi için gerçekleştirilen ritüellerde bu heykel ölmüş kralın yerine geçerek önemli görev üstlenmiştir. Tüm günler benzer bir düzeni takip eder şekilde ayarlanmıştır. Sabahları heykel bir evden bu muhtemelen taş ev veya anıt mezar olabilir, buradan arabaya yüklenir ve çadır denilen (^{GIŞ}ZA.LAM.GAR) yere taşınmıştır. Ritüel çadırda gerçekleştirilirken heykel arabada bırakılırdı. Daha sonra heykel arabadan alınarak yemek sunusu düzenlenen çadıra getirilmiştir. Buradaki bazı sunulardan sonra heykel tekrar arabaya bindirilerek geceyi geçirmek için bahsedilen eve götürülmüştür. Sonraki sabah ise tekrar heykel yeni bir ritüel için tekrar evden alınmıştır.⁶⁵⁴

Hititler ritüel boyu ölen krallarını hayattaymış gibi onu temsil etmek için heykellerini yapmışlardır. Bu sonraki dönemlerde Roma, Orta çağ ve Rönesans dönemlerindeki Avrupa ile batılı olmayan birçok toplumda rastlanan bir uygulamadır. Bu heykeller kraliyet ailesi için yapılan cenaze törenlerinde ölen kişinin simgelenmesi sağlanmıştır.⁶⁵⁵ Böylece kral bir ölü gibi değil yaşayan biri gibi törende bulunarak onun şölen ve ziyafete katılması amaçlandığı düşünülmüştür.

⁶⁵¹ Mouton-Gilan, "The Enthronement Of The Hittite King", 98-99.

⁶⁵² Otten, *Hethitische Totenrituale*, 53.

⁶⁵³ Rutherford, "Achilles and the *Sallis Wastais* Ritual: Performing Death in Greece and Anatolia", 224.: Bir prens için hazırlanan cenaze törenine ait olan KUB 39.6 ve KUB 39.45 metinlerindeki 5. ve 6. Günlerinde teskin etme ritüeli gerçekleştirildiği için muhtemelen şalliş waštaiş ritüelinin 5. ve 6. günlerinde de teskin etme ritüeli yapılmıştır bkz: Nino, "CTH 450- Hittite Funerary Ritual Şalliş Waštaiş", 291.

⁶⁵⁴ Hout, "An Image of the Dead? Some Remarks on the Second Day of the Hittite Royal Funerary Ritual." 199.

⁶⁵⁵ Sevinç, "Hitit Krallarının Kraliçelerinin Cenaze Törenleri ve Eski Yakın Doğu'da Kremasyon: Ölüyü Yakarak Defnetme Geleneği", 2783.

Transliterasyon: KUB 30.25+39.4+KBo 41.117

Vs.

- ¹ ma-a[-an] I[-N]A UD 7^{KAM} lu-uk-kat-ta [n]u A-NA ALAM a-ša- a[-an-ti]
² ŠU^{MEŠ}-aš w]a-a-tar pí-an-zi na-aš-ta Ì.DÙG.GA an-da za-pa-nu- wa[-an-zi]
³ nu[-kán A-NA A]LAN 1 GU₄.NIGA⁶⁵⁶ 8 UDU^{HLA} ši-pa-an-du-u-wa-an-zi pí-an- [zi]
⁴ Š[À.BA 1 U]DU ták-na-aš ^DUTU-i 1 UDU ha-an-na-aš hu-uh-ha- a[š]
⁵ 3 [UDU-]ma 1 GU₄-ja ak-kán-da-aš ZI-ni 1 UDU-ma-[kán]
⁶ A[-N]A ^DUD.SIG₅ ši-pa-an-da-an-[zi]
⁷ ma-[ah-]ha-an-ma-aš-ša-an ^{UZU}NÍG.GIG EGIR-pa ti-an- [zi]
⁸ nu ak-kán-ti a-ku-wa-an-na pí[-]an- [zi]⁶⁵⁷
⁹ ma-ah[-ha-a]n-ma wa-ga-an-na ap-pa-a-i [n]a-aš-ta AL- [AN]
¹⁰ ^f.MEŠ[^ftap-d]a-ra-aš É-ir-za pa-ra-a [ú-d]a-a-i nu-kán e-iz-za-a[n]
¹¹ Éhi[-lam-ni] an-da wa-ar-nu-wa[-an-z]i nu ki-i kat-ta-a[n]
¹² wa-a[r-nu-w]a-an-zi 1-NU-TIM [^{TÚG}N]ÍG.LÁM^{MEŠ} 1 DUG Ì.DÙG.GA-j[a]
¹³ nam-ma][?] GU₄ 8[?] [UD]U^{HLA}-ja a-w[a-a]n kat-ta ha-ad-da-an-zi
¹⁴ nu 1 DUG GEŠTIN 1 DUG KAŠ du-wa[-a]r-na-an-{zi}-z[i]
¹⁵ nam-ma-at-kán ^f.MEŠ^ftap-d[a-r]a-aš a-ra-ah-za-an-d[a]
¹⁶ wa-ah-nu-uz-zi nu[1[?] NINDA]a-a-an 1 NINDA.GUR₄.RA GA.KIN.AG ^DUTU[-i]
¹⁷ me-na-ah-ha-an-da pár-ši-ja-an-zi na-at-ša-an ^{GIŠ}BANŠ[UR-i]
¹⁸ ti-an-zi nu ^fŠU.GI [ak-ká]n-ti SAHAR^{HLA}-uš ša-ra-a da-a[-i]
¹⁹ nu SAG.DU^{MEŠ} ANŠE.KUR.RA^{MEŠ} S[AG.DU]^{MEŠ} GU HLA ku-wa-pí wa-ra-a[n-da-
at]
²⁰ na-aš a-pí-ja pí-e[-da-an-zi x]^{HLA}-ma-[za]
²¹ ^f ŠU.GI [vacat] da-a- [i]⁶⁵⁸

⁶⁵⁶ GU₄NİGA: besili sığır, yağlı bir sığır. HZL, 323.

⁶⁵⁷ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 320; Otten, *Hethitische Totenrituale*, 24.

⁶⁵⁸ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 322.

²² nam-ma-kán ALA[N (wa-ga-an)-n]a pí-e-da-an- [zi]

²³ ma-ah-ha-an-ma UD[^{KAM}] az SIG₅-ri na-aš-ta ša-an-ha-an- [zi]

²⁴ nu NAP-TA-NU [(G)]AL hal-zi-ja E[GIR-]ŠÚ ^DUTU URUPÚ-na e-ku-z[i]

...

Tercüme:

(1-36) “Yedinci gün ağardığında oturan heykele el suyu verirler. Ve içine iyi yağ damlatılır, heykele kurban etmek için bir besili sığır ve sekiz koyunu sunmak için verirler. Buna ek olarak bir koyun Yeryüzünün Güneş Tanrıçasına bir koyun büyük anneler ve büyük babalara sunarlar. Ayrıca onlar üç koyun ve sığırı ölünün ruhuna ve bir koyunu İyi Gün tanrısına sunarlar. onlar... karaciğeri koydukları zaman, ölen kişiye içmesi için sunarlar. Yemek eylemi sona erdiğinde, taptara kadınları heykeli evden dışarı çıkarırlar. Kapı yapısının içindeki samanı yakarlar. Bunun yanında şunları da yakarlar: bir takım tören giysisi ve bir kap güzel kokulu yağ. Ardından aşağıya doğru bir öküz ve sekiz koyun keserler. Bir şarap kabını ve bir bira kabını kırarlar. Sonra taptara kadınları etrafında döner. 1 sıcak ekmeği ve 1 somunu peynirle birlikte Güneş tanrısının huzurunda parçalarlar ve onu masaya koyarlar. Yaşlı kadın külleri ölü için kaldırır. At kafalarının ve sığır kafalarının yakıldığı yere külleri taşırlar. Yaşlı kadın kendisi için (...) alır. Sonra heykele yemesi için yemek getirirler. Gün elverişli olduğunda (berberler) süpürür ve ana yemek (NAP-TA-NU [G]AL) ilan edilir. ...”⁶⁵⁹

Yedinci gün kralı temsil eden heykele karşı ritüellerle başlamıştır. Heykele sanki bir canlıymış gibi muamele edilmesi muhtemelen kralın kalıntılarının artık taş evde olması ile ilgili olabilir. Heykel artık ölen kralın yerine geçtiği için yapılan uygulamalarda heykele sunular yapılmaya başlanmıştır. Kurban edilen hayvanlar sırasıyla heykele, Güneş Tanrıçasına sunulduktan sonra büyükanne ve büyükbabalara yani atalara sunulması Hititlerde atalar kültü inancını da yansıtmaktadır. Büyükanne ve büyük babalar olarak ifade edilenler aslında Hitit krallarının atalarıdır. Buradan çıkan sonuca göre Hititler cenaze ritüellerinde ölmüş atalarının ruhlarına da kurbanlar sunarak onlara saygılarını ifade etmişlerdir. Ancak bu sadece saygıdan ibaret değil korku duyguları da ağır basmaktadır. Kendi gelecekleri ve huzurlu hayat kurmaları için ataların ruhlarını rahatlatmak onları hoş tutmak istemelerinde özellikle duymuş oldukları korku önemli bir role sahiptir.

⁶⁵⁹Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 321-327; Christman-Franck, "Le Rituel Des Funéraires Royales Hittites", 68-69.

Yedinci gün daha çok yaşayanlar için gerekli olan günlük hayatın işleriyle ilgilidir. Yedinci gün ritüel metnin de sıkça karşımıza “*İyi Gün*” ifadesi çıkmaktadır. *Yedinci gün geldiğinde...İyi güne kurban ederler*⁶⁶⁰. Metnin devamında sıkça atıfta bulunulan *İyi Gün* ilah ya da tanrı olarak ilk kez geçmektedir. Genelde ölülerin ruhuyla ilgili olduğu düşünülen bu tanrı ya da ilaha da dönüşümlü olarak ekmek sunuları yapılmıştır.⁶⁶¹

Ritüel metnin de çıkan ifadelerden biri de karaciğerden bahsedilmesidir. Genel olarak fal metinlerinde araç olarak kullanılan karaciğerin burada ifade edilmesi ile neyi kastettiği bilinmemektedir. Sevinç, ölüye sunulan karaciğerin kanlı organ olmasından dolayı ölünün hoşuna gideceği inancına bağlamıştır.⁶⁶² Özellikle yeraltı tanrılarına kurbanlar sunarken kan akıtmaya özen göstermeleri ile bu durum bağdaştırılabilir.

Günün devamında kadınların evden avluya çıkardıkları at arabasına oturtulan bir heykelden bahsedilir. Heykelin önünde kurbanlar sunulmuş ve kralın özel eşyası olarak tahmin edilen birtakım malzemeler yakılmıştır. Ritüelde *ezzan* olarak geçen kelime saman anlamına gelmektedir. Bu nedenle yedinci gün için Hititçe metinlerde “*saman yaktıkları gün*” olarak da geçmektedir. Metnin kötü korunmasından dolayı bu ifadenin neyi sembolize ettiği de anlaşılamamıştır. Metnin devamında ise kralın tahta çıkma töreninin iki en önemli unsuru olan “*tören giysisi*” ve “*iyi yağ*” dan bahsedilmektedir. Bu unsur ritüelin sonuna doğru da görünmektedir. Bu nedenle yedinci günün krallık makamı için yapıldığı düşünülmüştür.⁶⁶³ Samanın yakılması kraliyet ailesi için öteki dünya inancıyla bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Ritüelde eşyaların yakılması genellikle arınma ile ilgili olduğu için muhtemelen samanın yakılması da ölenin ruhunun öteki dünyaya geçişi kolaylaştırmak ve arındırmak niyetiyle yakılmış olmalıdır. Ayrıca saman kolay ve hızlı yanmasından dolayı kralın öte dünyaya geçişinin kolay ve hızlı olmasını da temsil etmektedir. Bu nedenle yakılan saman ve tören giysisi kralın bu dünyadaki icraatlarının sona erdiğini ifade etmiş olabilir.

Ritüelin başka bir detayı ise taptara kadınlarının “*arazanta wahnū*” olarak bilinen çemberde dönerek gerçekleştirilen danslarıdır. Bu dansın amacı, yaşlı kadınların yasını yaşayarak daha fazla feryat etmelerini göstermektir. Ardından yine güneş tanrısına kurbanlar

⁶⁶⁰ Otten, *Hethitische Totenrituale*, 25.

⁶⁶¹ Otten, *Hethitische Totenrituale*, 13: (iyi gün Tanrıçası ifadesi Hitit metinlerinde ölü ritüelinde sıkça geçmektedir. Bu nedenle iyi gün tanrıçasının da yeraltı ve ölüm tanrısı Lelwani gibi ancak daha küçük görevlere sahip yeraltı tanrıçası olarak düşünülebilir. Ayrıca İyi Gün ifadesi ölümle ilgili kutsal bir günü de ifade ediyor olabilir. Ayrıntılı bilgileri için bakınız: yeraltı tanrılar bölümü.)

⁶⁶² Sevinç, "Hititlerde Ölümlere ve Yeraltı Tanrılarının Sunulan Kurbanlar." 171.

⁶⁶³ Van den Hout, "Death Binds: On Some Rites Surrounding Death in Ancient Anatolia", 76.

sunulmuştur. Önceki gün gerçekleştiği düşünülen kurban yakmanın ardından toplanan küller atların ve öküzlerin başlarının yakıldığı bir yere götürülmüştür.⁶⁶⁴

Hititlerde ölünün ardından kurbanların yanı sıra yemekler de verilmektedir. Hititçe yemek *ed-/ad-/ezza-/ezzaš*⁶⁶⁵ anlamına gelmektedir. Büyük yemek-ana yemek anlamına gelen *NAPTANU* veya *NAPTANU GAL* denilen yemek türü cenaze ritüellerinde daha sık görülmektedir.⁶⁶⁶

Yedinci günün ikinci bir fragmanı KUB 30.25+ KBo 40.265'dir. Bu metinde genel itibariyle önceki metindeki ifadeler yer almaktadır. Yani ölüye, tanrılara sunulan yemekler ve kurbanların anlatılmasına devam edilmiştir. Ancak KUB 30.25+KBo 40.265 taptara kadınlarının artık ağlamadığı ve yedinci günün bittiği belirtilmiştir.

Transliterasyon: KUB 30.25+ KBo 40.265

Rs.

²⁷ ta ap-p]a-a-i na-aš-ta ša'-an-ha'-an-zi nu nam-m[(a ^{f.MEŠ}tap-da-ra-[(aš) a-pí-e-d]a-ni

²⁸ UD^{KAM}-ti Ú-UL ú-e-iš-ká)]n-zi UD 7^{KAM} túh-hu-uš-[ta]

Tercüme:

(27-28) “Bitti. Onlar süpürürler. O günden sonra Taptara kadınları artık ağlamaz. Yedinci gün tamamlandı.”⁶⁶⁷

Taptara kadınlarının o günden sonra ağlamaması ritüelin ikinci aşamasına geçildiği göstermektedir. Muhtemelen ritüelin bundan sonraki günlerinde fiziki olarak krala ya da heykele yapılan sunular değil de ritüelin manevi havası ön plana çıkmaktadır. Bundan sonraki uygulamalarda daha çok ölünün ruhu hoşnut edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Sekizinci Gün:

Bugüne ait metinlerin çoğu korunmuştur. Bazı yerlerde bu metinler sekizinci ve dokuzuncu gün olarak geçmektedir. Ritüel de yapılan bazı uygulamalar diğer günlerdekiyle benzerlik göstermektedir. Metinlere göre gün itibariyle daha çok arınma ve yeni hayat ile ilgili ritüelleri içermektedir.

Transliterasyon: KUB 30.24 + KBo 34.56+34.66 (+) KUB 30.24a + KUB 34.65 + 39.35

⁶⁶⁴ Rutherford, "Achilles and the *Sallis Wastais* Ritual: Performing Death in Greece and Anatolia", 225.

⁶⁶⁵ Ünal, *Hititçe-Türkçe/Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 123.

⁶⁶⁶ Ünal, "Mahlzeit. B. Bei den Hethitern", 268.

⁶⁶⁷ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 354-355.

Vs. I

- ⁵ [nam-m]a{x} 1 ŠAH-an 5 ar-d[(u-uš-š)a^{MUŠEN.HIA}...]
- ⁶ [n]a-aš-ta A-NA ŠAH KA_xU KÙ.BABBAR[(an-d)a ne-ja-an-zi]
- ⁷ [] A-NA 5 ar-ta-aš-ma-kán 5 D[(UG^{HIA} K)Ù.BABBAR KÙ.GI-ja]
- ⁸ ŠA 5 GÍN.GÍN KI.LÁ.BI an-da[(ne-ja)-an-zi nam-ma ŠAH-an]
- ⁹ ar-du-uš-ša a^{MUŠEN.HIA} A-NA [(PÚ a)]n-da x[...]
- ¹⁰ na-aš-ta ŠAH-aš wa-a-ta[r n]a-a-i nu ki-iš-š[a-an me-ma-i]
- ¹¹ ka-a-ša-wa-kán ŠAH[-aš]wa-a-tar na-a-iš nu-w{a-a}t-t[a ... (e-eš-du)]
- ¹² nu-wa-za GU₄^{HIA} UDU^{HIA} [ANŠ]E.KUR.RA^{MEŠ} ANŠE.GÌR.NUN.NA^{HIA} ša[(ak-ru-a)n-da-ru]
- ¹³ nu 1 GU₄ 7 UDUŠ^{HIA} -j[a]A-NA PÚ a-u-wa-an kat-ta h{a}-ad[-da-an-zi]
- ¹⁴ nam-ma A-N[A!?] 3 NINDA a-a-an 1 NINDA.GUR₄.RA GA.KIN.AG^{fš}[U.GI da-a-i]
- ¹⁵ A-NA^{GIŠ} [ÉRIN ZI.B]A.NA-ja-aš-ša-an za-ap-za-ga-a-ja [da-a-i]
- ¹⁶ [na-]at[?]-kán[?] [fš]U.GI^DUTU-i me-na-ah-ha-an-da e-ip-z[i nu ki-iš-ša-an]
- ¹⁷ [me-mi-iš-ki-iz-z]i^DUTU-i ka-a-ša-wa-ták-kán ki-e [?š-u-up-pa-la]
- ¹⁸ [ha-ad-da-ú-]en nu-wa-ra-at-ši-iš-ša-an šar-r[i-iz-zi li-e]
- ¹⁹ [ku-iš-ki ha-a]n-na-ri-ja-wa-aš-ši-iš-ša-an l[i-e ku-iš-ki]
- ²⁰ [nam-ma-aš-t]a^{GIŠ}GIGIR⁶⁶⁸ a-ša-an-na-aš še-ir A-NA ALAN[a-ku-u-wa- an-na]
- ²¹ [pí-an-zi^{LÚ}.MEŠNAR-ma^DUTU ŠA-ME-E IŠ-TU^{GIŠ}hu-un-zi-na-ri-it SÌR-RU]
- ^{22'} [nu^{LÚ}SAG]I.A NINDA.GUR₄.RA EM-ŠA pár-ši-ja nam-ma-an- ká[n ...]
- ²³ EGIR-ŠU-ma 1 ŠAH-]n 5 ar-du-uš-ša^{MUŠEN.HIA} ha-at-te-eš-ni[ha-ad- da-an-zi]
- ²⁴ [KA_xU KÙ.BABBAR-j]a[?]-ma-aš-ši-kán ar-ha da-an-zi A-NA MUŠEN^{HIA} j[a[?]-kán D(UG^{HIA})]
- ²⁵ [(KÙ).BABBAR KÙ.]GI-ja ar-ha da-an-zi A-NA^{GIŠ}ŠEN-ja-ká[n KÙ.BABBAR]
- ²⁶ [ar-h]ada-an-zina-atan-da ki-na-an-zina-at-š[a-an I-NA É.NA₄]

⁶⁶⁸ Araba anlamına gelmektedir; Ünal, *Hititçe-Türkçe/Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 96.

²⁷ [pí-e-] da-an- [zi]

²⁸ [DUG KA(Š DU)]G GEŠTIN ar-ha du-wa-ar-na-an-zi ^{GIŠ}Al-ma ^{GIŠ}MAR [(-pí-e-da-ni)]

²⁹ [(pí)-(di w)]a-ar-nu-u-wa-an-zi SAHAR^{HLA}-uš-ma ša-ra-a da-an-zi nu SA[(G.DU^{MEŠ} ANŠE.KUR.RA^{MEŠ})]

³⁰ [SAD.DU]^{MEŠ} GU₄^{MEŠ} ku-wa-pí wa-ra-an-da-at nu-uš a-pí-ja iš-hu-u- 4 w[a-an- zi]

³¹ [(nam-ma ^G)IŠ^{AL} ^{GIŠ}MAR a-pí-e-pát ŠA ^{GIŠ} da-an-zi na-aš-ta Ú[(.SAL-lu)]

³² [(kar)-ša-a]n-zi nu-uš-ša-an Ú.SAL-LAM ^fŠU.GI A-NA NINDA.GUR₄.RA [še-ir]

³³ [da-a-i na-at ^DUT]U[-i] me-na-ah-ha-an-da ap-pa-an-zi ^{GIŠ}É[RIN ZI.BA.NA da-an-zi]

³⁴ [na-at ^DUTU-i me-na-a]h-ha-an-da ap-pa-an-zi nu ki[-iš-ša-an me-ma-i]⁶⁶⁹

Tercüme:

(I 5-34) daha sonra onlar bir domuz ve beş ardussa kuşları [getirilir] onlar domuza gümüşten bir ağız takarlar. Ağırlıkları beş şekel olan beş tane gümüş ve altın kapları beş arta kuşuna takarlar. Sonra domuzu ve kuşları havuzun içine yerleştirirler ve domuzu suya yönlendirirler: o (yaşlı kadın) şöyle der: işte domuz suyu saptırdı/yönlendirdi. Sığırlar, koyunlar, atlar ve katırlar susuzluklarını gidersinler! Bir sığır ve yedi koyunu havuzda aşağıya doğru kurban ederler (yere sabitlerler). Daha sonra yaşlı kadın üç sıcak ekmeğin üzerine 1 somun ve peynir koyar. Ve cam parçalarını terazinin üzerine koyar. Yaşlı kadın onu (teraziyi) güneş tanrısına (yani güneşe doğru) karşı tutar ve şunları söyler: ey güneş tanrısı bu hayvanları biz senin için kestik. Kimse onları ondan almasın ve kimse onu dava etmesin! sonra arabada oturan heykele içmesi için verirler. Yeryüzünün güneş tanrıçalarının şarkıcıları İstar'ın büyük liri eşliğinde şarkı söylerler. Saki ekşi somunu parçalar, sonra onu [...]. ardından onlar bir domuz ve beş arta kuşunu çukura keserler. Ve onlar gümüşten ağız ondan (yani domuzdan) ayırırlar. Ve onlar kuşlardan da gümüş ve altın kapları ayırırlar. ve onlar š. kabından gümüşü de çıkarırlar. Taş eve götürürler? Bira kabını ve şarap kabını parçalara ayırırlar. Gümüşle kaplanmış kazma ve küreği bulunduğu yerde yakarlar. Külleri alırlar atların başlarının ve sığırların başlarının yakıldığı yere dökerler. Sonra ağaçtan kazmayı ve küreği alırlar ve çayırı (U.SAL-LAM yani çim parçasını) keserler. Yaşlı kadın çayırı kalın somunun üzerine koyar.

⁶⁶⁹ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 376-382: Otten, *Hethitische Totenrituale*, 62-65.

Onları güneş tanrısına doğru (yani güneşe dönük) tutarlar. Terazii alırlar ve onu güneş tanrısının karşısında tutarlar. O şöyle konuşur:⁶⁷⁰

Metnin ilk kısımları daha çok arınma ve kötülüğü uzaklaştırma ile ilgili olmalıdır. Çünkü ilk kısımda kirlilik ve aynı zamanda arınmayla ilgili olan domuzdan bahsedilmektedir. Domuz ve muhtemelen Hititler için özel bir anlam ifade eden ardušša kuşları bugüne özel olarak geçmektedir. Domuz ve kuşlara gümüş ve altından kaplar takılmaktadır. Bunlar sembolik olarak tanrılara sunulacağı için süslenmiş olabilir.

Ritüelde domuzun suyu saptırdığı anlaşılmaktadır. Domuz havuz gibi bir alanın içinde olan suyun yönünü değiştirmesi ve çayırın biçilmesi ana unsurdur.⁶⁷¹ Suyu saptıran domuz ritüeli “*watar nai*”-“olarak bilinir. Muhtemelen bu kısım bir arınmayla ilgilidir. Çünkü su arınma aracıdır. Domuzun havuz gibi bir alanın içindeki suyu değiştirmesi için bu işlemin neyi ifade ettiğine dair kesin bilgi yoktur. Ancak “*işte, domuz suyu saptırdı-böldü... (öküzler, koyunlar, atlar (ve) katırlar susuzluklarını gidersinler*” ifadesinden buradaki suyun saptırılması aslında öteki dünyada ölenler için hayvanlarının otlatıldığı çayırı bereketli hale getirmek için yapıldığını düşündürmüştür.⁶⁷²

Domuz doğası gereği kirliliği taşıyan bir hayvan olduğu için “suyu saptırdı/yönlendirdi” ifadesi belki suyu kirlettiğini de ifade etmiş olabilir. Ancak pasajın devamında suyun içinde birkaç hayvanın aşağıya doğru kurban edildiğinin belirtilmesi yeraltı dünyası ve dolayısıyla kirlilikle alakalı olduğunu gösterdiği gibi ölü kültü ile de bağlantılı olabilir. Belki de uğursuzluğu da işaret etmiş olabilir. Daha sonra yaşlı kadının rolüne değinilir. Yaşlı kadın güneş tanrısına karşı sembolik olarak ahlaki davranışları ölçen teraziiyi tutmaktadır. Ve yine güneş tanrısının tanıklığı karşısında bir şeylerin garantisini almaktadır. Daha sonra yine domuz ve Ardušša kuşu kurban edilir. Ancak bu defa çukurda keserler. Çukurda kesilmesi doğrudan yeraltı ile hatta ölümle ilgili olduğunu göstermektedir.

Domuz ve kuş kurbanları genellikle yeraltı dünyasına sunulduğu düşünülen hayvanlardır. Ancak bu kurbanların canlı değil de onlara gümüş ve altından süsler, ağızlıklar takıldığı için sembolik olarak kurban edildiği düşünülmüştür. Ritüeller arabada oturan heykel önünde gerçekleşir ve heykele içki sunulmaktadır. Çukur kazılırken kullanılan kazma ve küreklerin ise yakıldığı düşünülmektedir. Çünkü bunlar artık kirlenmiş ve kötü enerjiye temas etmiştir.

⁶⁷⁰ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 377-383; Chrismann-Franck, “Le Rituel Des Funerailles Royales Hittites”, 71-72; Nino, “CTH 450 Hittite Funerary Ritual Šalliš Waštaiš”, 293-294.

⁶⁷¹ Chrismann-Franck, “Le Rituel Des Funerailles Royales Hittites.” 71.

⁶⁷² Archi, “The Soul Has to Leave the Land of the Living”, 188.

Yaşayanlar arasında bu enerjiyi yaymamak için genelde büyülerde ve cenaze ritüelindeki kurbanlardan sonra temas edilen şeyler yakılmış ya da gömülmüştür.⁶⁷³ Kazma ve küreğin yakılmasındaki amaç da diğerleri gibi nesneyi kirlilikten arındırmaktır. Çünkü kazma ve küreğin toprak ile teması sonucu arındırılması gerektiği düşünülmüştür. Sunu yapılan bira ve şarap kaplarının parçalara ayrılması ise aslında kırılması anlamına gelmektedir. Kapların kırılması başka türlü bir arındırma işlemidir. Ayrıca Hititlere ait olabileceği öne sürülen bazı mezarlarda kırık eşyaların bulunması da aynı amaca hizmet etmektedir.

Ritüelin devamında ise çayır sembolü önemli bir detaydır. Aynı zamanda kralın öteki dünyadaki mülküdür. Ritüelin bu bölümünde çayır ya da toprak parçasının kesilmesi ve güneş tanrısının huzurunda tutulması yine güneş tanrısının tanıklığında bu çayır parçasının krala ait olduğunu garantilenmiştir. Bu toprak parçası kralın yeniden doğuşunu da temsil etmektedir. Çünkü o yeni dünya da yeni hayatına bu toprak parçasında başlayacaktır. Aynı zaman da bu anlayış öteki dünya da bereket ve arınmayı da temsil etmektedir.

Metnin başka bir fragmanı yine yukarıdaki uygulamalarla benzer niteliktedir.

Transliterasyon: KUB 30.24+ KBo 39.292

Vs. II

¹ ku-un-na-wa-aš-ši Ú.SAL-LAM^DUTU-uš a-a-ra i-ja-an har-ak

² nu-wa-ra-aš-ši-iš-ša-an šar-ri-iz-zi ha-an-na-ri li-e

³ ku-iš-ki nu-wa-aš-ši-kán ki-e-da-ni A-NA Ú.SAL GU₄^{HI.A} UDU^{HI.A}-ja

⁴ANŠE.KUR.RA^{MEŠ} ANŠE.GİR.NUN.NA^{HI.A} ú-še-id-du nu SAG.DU^{MEŠ}
ANŠE.KUR.RA^{MEŠ}

⁵ SAD.DU^{MEŠ} GU₄^{HI.A} ku-wa-pí wa-ra-an-da-at nu Ú.SAL-lu a-{pí-ja}

⁶ pí-e-da-an-zi na-an-ša-an a-pí-ja še-ir iš-hu-u-wa-an-zi

⁷ NINDA.GUR₄.RA-ma-za ŠA 1 ŠA-A-TI^fŠU.GI da-a-i

⁸ nam-ma-aš-ša-an A-NA ALAN^{GIŠ}GIGIR a-ša-an-na-aš še-ir a-ku-u-wa-an-na

⁹ pí-an-zi nu^DUTU-un e-ku-zi^{LÚ}NAR^{GIŠ}hu-un-zi-na-ri-it

¹⁰ SİR-RU^{LÚ.MEŠ}ALAN.ZU₉ a-ha-a hal-zi-an-zi me-mi-an-ma

⁶⁷³ Sevinç, "Hitit Krallarının ve Kraliçelerinin Cenaze Törenleri ve Eski Yakınoğlu'da Kremasyon: Ölüyü Yakarak Defnetme Geleneği", 2783.

- 11 hu-uš-te-iš-kán-zi ^{LÚ}ki-i-da-aš *Ú-UL* hal-za-a-i
- 12 na-aš-ta ALAN *IŠ-TU* ^{GIŠ}GIGIR a-ša-an-na-aš kat-ta da-an-zi
- 13 nu ^{GIŠ}ZA.LAM.GAR⁶⁷⁴ a-pí-e-da-ni-pát pí-di ka-ru-ú ši-ja-an
- 14 na-at-kán ^{GIŠ}ZA.LAM.GAR-aš an-da pí-e-da-an-zi na-an-ša-an
- 15 *A-NA* ^{GIŠ}GU.ZA KÙ.GI a-še-ša-an-zi ma-a-an MUNUS-za-ma
- 16 na-an-ša-an ^{GIŠ}ha-aš-ša-al-li-ja-aš KÙ.GI a-še-ša-an-zi
- 17 nu UD^{KAM}-aš *NAP-TA-NU* GAL hal-zi-ja pa-an-ga-u-i ^{f.MEŠ}tap-da-ra[-aš]
- 18 NINDA^aša-ra-am-ma pí-an-zi nu <a-> ku-u-wa-an-na wa-aš-ša-an-z[i] i
- 19 ^{LÚ}SAGI.A-aš pí-iš-ki-iz-zi ^DUTU ^DU ^DLAMMA ták-na-a[š]
- 20 ^DUTU-un ku-in-na ar-ha-ja-an 1-ŠU e-ku-zi ^{LÚ}N[AR]
- 21 [GI]Š ^DINANNA GAL SÌR-*RU* ^{LÚ.MEŠ}ALAN.ZU₉ a-ha-a hal-zi-an[-zi]
- 22 [me-]mi-an-ma hu-uš-te-iš-kán-zi NINDA.GUR₄.RA^{MEŠ} pár-ši-ja[-an-z]i
- 23 [(EGIR-)]an-da-ma hu-uh-hi-iš ha-an-ni-iš e-ku-zi[(^{LÚ}N)]AR
- 24 [(^{GIŠ} INANNA)] GAL SÌR <-RU> ^{LÚ.MEŠ}ALAN.ZU₉ a-ha-a hal-z[(i-an-z)]i me-mi-an-ma
- 25 [hu-uš-t]e-iš-kán-zi NINDA.GUR₄.RA pár-ši-ja[(EGIR-a)]n-da-ma
- 26 [a-pí-el Z]I-an 3-ŠU e-ku-zi x[-x (^{LÚ}NA)]R ^{GIŠ} INANNA GAL
- 27 [SÌR-*RU* (^{LÚ}ME)]^šALAN. ZU₉ [(a-h)]a-a hal-z[i-]an-zi me-mi-an-ma
- 28 [(hu-uš-te-iš-kán-zi ^{LÚ})]ki-i-da-a[š *Ú-U*]L hal-za-a- i
- 29 [(2 NINDA.GUR₄.RA KU₇ pár-)]ši-an-[] -zi
- 30 [(ma-ah-ha-an-)]ma *I-NA* 3 KASKAL-*NI* a-pí-el[(Z)]I-an e-ku-zi
- 31 [^DUD.SIG_{5-j}]a-aš < <-aš> -ša-an an-da te-i[(z-z)]i NINDA.GUR₄.RA *Ú-UL* pár-ši-ja
- 32 [(^{LÚ}SAGI.A-)] ma-aš-ša-a[(n iš-qa-a-ru-u)h] da-ga-a-an
- 33 [(du-wa-ar-ni-ja-az-zi nam-m)a kal-ga-l]i-na-iz-zi
- 34 [(pa-an-ku-uš-ša ú-i-iš-ki-u-w)a-an da-a-]i

⁶⁷⁴ Çadır anlamına gelmektedir; Ünal, *Hititçe-Türkçe/Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 665.

³⁵ [(na-aš-ta ALAN ^{GIŠ}ZA.LAM.GAR-az pa)-ra-a ú-d]a-an-zi

³⁶ [(na-at-ša-an A-NA ^{GIŠ}GIGIR a-š)a-an-na-aš]a-še-ša-an-z[i]

³⁷ [(EGIR-an-ma ^{f.MEŠ}ta-ap-d)a-ra-aš i-ja-at-ta-ri (n)]a-at- ká[(n)]

³⁸ [pí-e-da-an-zi nu ú-e-iš-kán-zi ...]a-še-ša-an[-zi]

... ⁶⁷⁵

Tercüme:

(II 1- 38) “ve ey Güneş tanrısı bu çayı onun için doğru ve haklı kıl! Kimse ondan almasın ve ona dava açmasın. Sığırlar, koyunlar, atlar ve katırlar onun için bu çayı otlasınlar! Atların ve sığırların başlarının yakıldığı yere çayı (yani çim parçasını) götürürler ve o yerin üzerine dökerler. Yaşlı kadın kendisi için somundan bir parça alır. Ardından tören arabasında heykelin içmesi için sunum yaparlar. O güneş tanrısını içer. Şarkıcılar tanrıça İştâr’ın büyük çalgıları eşliğinde şarkı söylerler. Komedyenler aha-a diye bağırır, ancak bu sözü fısıldarlar. K. Kişisi bağırır. Heykeli tören arabasından indirirler. Çadır daha önce de aynı yerde kurulmuştur; onu (yani heykeli) çadıra getirirler ve altın tahtın üzerine yerleştirirler. Ama eğer ölen kadınsa (yani kraliçe ölmüşse), onu altın taburenin üzerine yerleştirirler. Günün ana yemeği ilan edilir. Taptara kadınlarına ş. ekmekleri verilir. Giyimli saki onlara içecek verir. Güneş Tanrısını, Fırtına Tanrısını, Koruyucu Tanrıyı, Yeryüzünün Güneş Tanrıçasını her birini ayrı ayrı içerler. Şarkıcılar İştâr’ın enstrümanları eşliğinde şarkı söyler. Komedyenler aha-a diye bağırır ama bu kelimeyi fısıldarlar. Kalın somunları parçalarlar. Sonra büyükbaba ve büyükannelerini içerler. Şarkıcılar tanrıça İştâr’ın büyük enstrümanları eşliğinde şarkı söylerler. Komedyenler aha-a diye bağırır, ama bu sözü fısıldarlar. O kalın somunu parçalar. Sonra onun ruhunu üç kez içer. Şarkıcılar tanrıça İştâr’ın büyük liri eşliğinde şarkı söyler. Komedyenler aha-a diye seslenir ama bu sözü fısıldarlar. Kita rahibi bağırır. Onlar iki tatlı kalın ekmeği parçalar. Ruhunu üçüncü kez içtiğinde ve İyi Gün Tanrısını andığında kalın ekmeği kırmaz. Ardından bir grup kadın feryat etmeye başlar. Saki kabı yere vurur ve kırar. Sonra yas tutar. T. kadınları ağlamaya başlar. Heykeli çadırdan dışarıya taşırlar ve tören arabasına oturtturulur. T. kadınlar arkada yürür. Heykeli götürürler ve taptara kadınları ağlamaya başlar.⁶⁷⁶

Metinlerde ^{GIŠ}GIGIR olarak geçen atlar tarafından çekilen iki tekerlekli arabalar, kült gezilerinde kullanıldığı gibi ölen kral ya da kraliçenin heykellerinin ritüeller için taşınmasını

⁶⁷⁵ Kassian- Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 384-390: Otten, *Hethitische Totenrituale*, 60.

⁶⁷⁶ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 385-391: Otten, *Hethitische Totenrituale*, 61: Christmann-Franck, "Le Rituel Des Funérailles Royales Hittites." 72-73.

sağlayan araçlar olarak da kullanılmıştır. Metinlerde arabaların içinde oturanlar için *ašannaš* *GIŠGIGIR*, ayakta duranlar için *tiyawas* *GIŠGIGIR* terimi kullanılmıştır. Cenaze ritüellerin de genelde heykeller oturur vaziyettedir.⁶⁷⁷

Hitit metinlerinde geçen ruhun yolculuğu sırasında yeraltı dünyasına gitmeyi reddeden ruh ile patili rahiplerin diyalogları ile karşılaşılıştı. Ruh burada yeraltı dünyasına gitmek yerine çayıra gitmeyi istemiştir. Bundan dolayı bu pasajın sıradan insan için geçerli olduğu anlaşılmıştır. Kraliyete ait cenaze ritüelinde ise kralın yeraltı dünyası yerine çayıra gideceği sık sık vurgulanmıştır.⁶⁷⁸ Çünkü krallar için güneşe karşı tutulan çayırlar kralların ölümden sonraki mekanlarını temsil etmektedir. Zaten metinde ölen hükümdara kıyafet, sığır, at, katır, koyun gibi hayvanların yanında çayır parçasının da sunulması, kralın yeraltında ya da gökyüzündeki yaşamının yeryüzündeki yaşamından farklı olmayacağını simgelemektedir. Telepinu efsanesinin bir bölümünde tanrının Lihzinia kenti yakınlarında bir çayır da bulunması da kralın öldükten sonra çayır da yaşamak istemesiyle mutlaka bir bağlantısı vardır.⁶⁷⁹ Çünkü krallar öldükten sonra tanrı olur ve tanrıların yaşadığı yerde yaşarlardı. Hatta çayırlar tanrıların bile mekanını temsil etmiş olabilir. Çayır kralın öldükten sonra gideceği yeri temsil ettiği⁶⁸⁰ için burası sadece kralın ve onun hayvanlarının kullanacağı mekân olmakla birlikte bir nevi kralın cenneti olarak kabul edilmiştir. Kralın öldükten sonra kullanacağına inandıkları çayır parçası da muhtemelen atların ve öküzlerin kafasının yakıldığı yere taşınmıştır. Ritüelin devamında ise öküz, at, koyun, katırlar kan dökülerek öldürülmüştür.⁶⁸¹

Kraliyet cenaze törenlerin de yer alan dünyevi unsurlar, kralların öldükten sonra gideceği yerde dünyadaki yaşantısını sürdürme inancında olduğunu sekizinci gündeki eylemler daha net ortaya koymaktadır. Kral için çayırın ritüelde yer alıp öteki dünyada kullanacağı inancının olması hükümdarın yaşarken ülkenin refahı için yapmış olduğu iyi şeylerin karşılığı olarak ölümden sonraki refahı garanti altına alınmaya çalışılmıştır. Özellikle sekizinci günde, ölen kral için çayır sunulması ve bir asmanın kesilmesi kral ile doğa arasındaki ilişkinin öldükten sonra da devamlılığını sürdürmek istenmesiyle ilgilidir.⁶⁸²

Dokuzuncu Gün:

⁶⁷⁷ Sir Gavaz, *Hitit Krallarının Kül Gezileri: Ayinler, Ziyaret Merkezleri, Yollar ve Lokalizasyonla İlgili Yeni Gözlemler*, 214.

⁶⁷⁸ Haas, *Religionen des alten Orients*, 208.

⁶⁷⁹ Haas, "Die Unterwelts- und Jenseitsvorstellungen im Hethitischen Kleinasien." 203.

⁶⁸⁰ Rutherford, "Achilles and the *Sallis Wastais* Ritual: Performing Death in Greece and Anatolia", 226.

⁶⁸¹ Hoffner, *Hittite Myths*, 61.

⁶⁸² Tremoulié, "I Rituali Magici Ittiti", 173.

Dokuzuncu gün kırık durumdadır. Anlaşıldığı kadarıyla bugün günün yemeği ilan edilir, ölünün ruhu için yapılan günlük rutinler devam eder. Ancak diğer günlerden farklı olan ve neden geçtiği anlaşılmayan *yayık/makkuia-* kelimesine rastlanılmıştır. Kassian bugüne “*süt çalkalanır yayık süslenir*”⁶⁸³ başlığını vermiştir.

Transliterasyon: (KUB 39.35 (+) KBo 34.66); KUB 39.35:]

Rs. IV

³ ma-ah-ha-an-ma-aš-ši A-NA 3 KASKAL-NI A-NA DUG K[A.GAG gul- ša-an-ti]

⁴ a-ku-u-wa-an-na pí-an-zi nu ^{LÚ}SAGI.[A ...]

⁵ ši-pa-an-ti ma-ak-k-[j]a-aš-ša-an ku-iš an-da[GIM-an-ma ŠA ZI-ŠU]

⁶ [GAL]GIR₄ wa-ah-nu-zi na-an-ša-an da-a-[g]a-an[GUL-ah-zi]

⁷ [nu kal-g]a-li-na-iz-zi nu ^{MUNUS}tap-da-ra-aš [-e-iš-ki-u-wa-an da-a-i]

Tercüme:

(IV 3-7) “ona üçüncü kez K.birasının [oymalı] kabından içirdiklerinde, saki yayığın/makkaia içindeki tereyağını sunar. Sonra ölünün ruhuna yapılmış pişmiş topraktan bir kadeh çevirir ve onu yere çarparak kırdığında o ağıt yakar. Taptara kadınları ağlamaya başlar.”⁶⁸⁴

Bu metnin dokuzuncu gün olup olmadığı kesin değildir. Ancak Kassian’ın bugünü tanımlamasından anlaşıldığı kadarıyla bu metni dokuzuncu gün olarak belirtmiştir. Ritüel metninde “yayık” ifadesi kesin olarak anlaşılmaktadır. Ancak yayığın burada neden kullanıldığı ve neyi ima ettiği bilinmemektedir. Sadece yayıktan tereyağı alındığı bilinmektedir. Muhtemelen günün sembolik ve kutsal ürünüdür. Bahsedilen tereyağı belki de ölü için sunulacak kutsal yemekler için veya metinlerde çok sık karşılaştığımız yağlı ekmekler için kullanılmış olmalıdır.

Onuncu Gün:

Ritüelin 10. Gününe ait olan metin çok olmasa da bazı kısımları kırık olarak günümüze gelmiştir.

Transliterasyon: KUB 39.10

⁶⁸³ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 32.

⁶⁸⁴ Trans. ve terc.: Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 400-402.

Vs. I

¹ I-NA UD 10^K]AM ma-a-an lu-u[k-kat-ta ALAN-kán (nu-u-wa É-ri a)n- da nu-kán]

² [A-NA A]LAN DUMU^{MEŠ} É.GAL[a-ku-wa-an-na IŠ-TU hu-u-up-(pár KÙ.GI)]

³ [(pí-j)]a-an-zi nam-ma A-N[A ALAN 1 GU₄.NIGA 7 UDU^{HLA} ši-pa-an- du-wa-a(n-zi)]

⁴ [(pí-an)]-zi 1 UDU ták-na-aš ^DU[TU-i 1 UDU ^DUTU ŠA-ME-E 2 UDU hu-(uh-ha-aš ha-a-an-n)a-aš]

⁵ [2 UDU] 1 GU₄-ja ak-kán-t[a-aš ZI-ni 1 UDU-ma A-N(A <^DUD.SIG₅ ši-pa-a)n-da-an-zi]

⁶ [ma-]ah-ha-an-ma-aš-ša-an ^U[^{ZU}NÍG.GIG (EGIR-pa ti-an-zi) nu ak- kán-ti]

⁷ [w]a-ga-an-na pí-an-zi [nu a-pí-e-da-ni-pát pí-di (^{GIŠ}ZA.LAM.GAR^{HLA} ka-r)u-ú ši-ja-an]

⁸ [n]a-aš-ta ALAN IŠ-T[^U ^{GIŠ}ZA.LAM.GAR^{HLA} p(a-ra-a ú-da-an-zi) na-at-ša-an]

⁹ [A-]NA ^{GIŠ}GÍGIR a-ša-an[-na-aš a-še-ša-a(n-zi pí-ra-an-ma) ...]

¹⁰ EGIR-an-ma ^{f.MEŠ}tap-d[a-ra-aš i-ja-a(t-ta-ri nu ú-e)-eš-kán-zi]

¹¹ nu-uš-ša-an [... ALAN (A-NA ^{GIŠ}GIGIR e-eš-z)i ...]

¹² har-kán-zi n[u ... -j(aⁱⁱ-an-zi A-N)A ...]

¹³ A-NA SI^{HLA}-Š[U-NU...]⁶⁸⁵

Tercüme:

(I 1-13) “Onuncu gün gün ağardığında ve heykel hala evdeyken, saray görevlileri heykele içmesi için altından huppar kabı verirler. Daha sonra heykele bir besili sığırı ve yedi koyun kurban etmek için sunarlar: bir koyunu yeryüzünün güneş tanrıçasına, iki koyunu büyükbaba ve büyükannelere, iki koyun ve bir sığır ölenin ruhuna ayrıca bir koyunu İyi Gün Tanrısına sunarlar. Onlar karaciğeri ölene yemesi için verirler. Çadır orada önceki yerde kurulmuştur. Heykeli çadırdan çıkarır ve oturma arabasında üzerine koyarlar. kadın ağıtçılar arkadan yürür ve ağıt yakar. Ve heykeli arabanın üzerine koyar...”⁶⁸⁶

⁶⁸⁵ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 432-434: Otten, *Hethitische Totenrituale*, 54.

⁶⁸⁶ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 433-435: Otten, *Hethitische Totenrituale*, 55.

Gün, sabah ölü heykeline su verilmesiyle başlamaktadır. Kurbanlar yapılmaya devam edilir. Yeraltı Tanrıçası, Güneş Tanrısı, İyi Gün Tanrısı, atalar ve ölüler için sığır ve koyun kurbanları yapılmaya devam edilir.

Yedinci günde de sunulan ancak ne amaçla kullanıldığı anlaşılmayan karaciğer bugün kü ritüelde de kullanılmıştır. Ancak burada karaciğerin ölümlere sunulduğu açıkça belirtilmiştir. Bundan dolayı karaciğerin ölümler için sunulan özel bir yiyecek olduğu kabul edilebilir.

Transliterasyon: KBo 40.178+KUB 39.14

Vs. I

Pasajın ilk ve orta kısımları kırıktır...

¹³ nu ^{GIŠ}APIN ar-ha k[i]-ša-an-ziⁱ na-an a-pí-e-da-ni-pát pí-di

¹⁴ ar-ha wa-ar-n[u-u-]wa-an-zi ha-aš <-šu> -uš-ma ^{fŠU.GI}ša-ra+a da-a-i

¹⁵ nu SAG.DU^{MEŠ}[AN]ŠE.KUR.RA^{MEŠ} SAD.DU <MEŠ> GU₄^{HLA} ku-wa-pí wa-ra-an-da-at

¹⁶ nu-uš a-pí-ja iš-hu-u-wa-i GU₄^{HLA}-ma {ha}-ad-da-an- zi

¹⁷ [nu-u]š ^{LÚ.MEŠ}MUHALDIM da- an- zi⁶⁸⁷

Tercüme:

(I 13-17) onlar sabanı kazırlar ve aynı yerde yakarlar. Yaşlı kadın külleri toplar. Atların başlarının ve öküzlerin başlarının yakıldığı yere, onları (yani külleri) oraya döker. Sığırları keserler ve aşçılar onları alır.⁶⁸⁸

Ardından çadırda bekletilen heykelin arabaya yerleştirilmesi ile sabanla ilgili ritüeller başlamaktadır. Saban buradaki görevliler tarafından yerde kazındıktan sonra yakılmaktadır. İlginçtir ki sabanın külleri de her şey gibi ölünün diğer dünyada devam ettireceğine inandıkları krallığı için bağışlanmaktadır. Ritüel içki kapları, müzik enstrümanı ve ağaçtan yapılan bazı eşyaların kırılıp yakılması ile devam etmektedir.⁶⁸⁹ Hititler çok fazla spiritüel inanca sahip oldukları için ritüelde yapılan her şeyi ölen kralın öldükten sonra da hayatını sürdürmesi için gerekli olduğuna inanmışlardır. Aslında bu kapların kırılmasında iki neden olmalıdır. Birincisi ölü ritüelinde kullanılan her nesnenin uğursuzluk getireceği inanıcıyla bertaraf edilmesidir.

⁶⁸⁷ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 450-452; Otten, *Hethitische Totenrituale*, 78.

⁶⁸⁸ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 452-453; Otten, *Hethitische Totenrituale*, 79.

⁶⁸⁹ Sevinç, "Hitit Krallarının ve Kraliçelerinin Cenaze Törenleri ve Eski Yakınoğu'da Kremasyon: Ölüyü Yakarak Defnetme Geleneği." 2784.

İkincisi ise kırılıp yakılan eşyaların ruhlarının da tıpkı krallar gibi öteki dünyaya gideceğine ve burada kullanacağına inanmalarındır.

Sabanın yakılması, küllerinin at ve öküz başlarının yakıldığı yere atılması bu hayvanlarla birlikte öteki dünyada kral için gereklidir. Bu nedenle bu nesneler kralın öteki dünyada krallığını devam ettirecek unsurlardır. Çünkü saban bir tarım aletidir ve kral öteki dünyadaki krallığını kurmak için bu dünyadan çayırda gitmektedir. Kral götürdüğü çayırı sabanla sürerek verimli hale getirecektir.

On Birinci Gün:

Bugüne ait ana metinlerden herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Sadece taslak kısmı mevcuttur. Kassian bugüne ait sadece “*hürnüwar*” ile ilgili kısma ulaşıldığı için bu adı vermiştir.⁶⁹⁰

Otten “*hürnüwas*” kelimesinin serpmeye anlamına geldiğini belirtmiş, Neu ise bu kelimeyle hiçbir bağlantısının olmadığını ifade etmiştir. Ritüel gününe ait bulunan parça da “*eğer kral öldü ise hürnüwar eylemi yapılır; eğer kraliçe öldüyse ona bir çiçek (alel) getirilir*” şeklinde ifade geçmektedir. Bu nedenle burada *hürnüwar*’ın çiçek getirme eylemine karşıt bir eylem olduğu düşünülmüştür.⁶⁹¹ Çünkü burada kadın ve erkek öldüğünde ayrı eylemlerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı *hürnüwar* muhtemelen erkeklere özgü bir şey olmalıdır.

On İkinci Gün:

Asmanın kesilmesi olarak tanımlanan 12. gün en yoğun günlerden biridir. Sabah erkenden başlayarak tanrılara, ölü heykeline sunular yapılır ve asma dalının kesilmesiyle ritüelin ana konusu işlenir.

Transliterasyon: KUB 30.19+30.20+30.21+30.22+39.7 (CTH 450)

Vs. I

¹ ma-a-an I-NA UD 12^{KAM} lu-uk-kat-ta ALAN-kán nu-u-wa È[-ri an-]da

² [n]u-kán A-NA ALAN 1 GU₄.NIGA 7 UDU^{HL.A}-ja ši-pa-an-da- a[n-]zi

³ 1 UDU ták-na-aš ^DUTU-i 1 UDU ^DUTU ŠA-ME-E 2 UDU hu-uh-ha[-aš h]a-an-na-aš

⁴ 2 UDU 1 GU₄.NIGA ak-kán-ta-aš ZI-ni 1 UDU-ma-kán A[-N]A ^DUD.SIG₅ ši-pa-an-da-an-zi

⁶⁹⁰ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 34.

⁶⁹¹ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 620.

- 5 ma-ah-ha-an-ma-aš-ša-an ^{UZU}NÍG.GIG EGIR[-pa]ti-an-zi nu ak-kán-ti
- 6 wa-ga-an-na pí-an-zi na-aš-ta [ALA]N É-ir-za pa-ra+a ú-da-an-zi
- 7 na-at-ša-an A-NA [^{GIŠ}GÍGIR a-ša-an-]na-aš a-še-ša-an-zi EGIR-an-ma
- 8 ^{f.MEŠ}[tap-]da-ra-aš i[-ja-at-t]a-ri nu ú-e-eš-kán-zi
- 9 an-na-aš-ma-kán ^{GIŠ}GEŠTIN⁶⁹²-aš a[r-x-a]z[?] ka-ru-ú ar-ra-an-za na-aš ú-da-{an-za}
- 10 nam-ma ^{GIŠ}GEŠTIN ga-pa-nu⁶⁹³ IŠ-TU ^T[^{ÚG}ŠÀ.K]A.DÙ an-da hu-u-la-li-an-zi
- 11 nam-ma-an IŠ-TU ^{GIŠ}GEŠTIN ^{GIŠ}IN-B[I]mu-u-ri-ni-it ^{SÍG}i-ja-at-na-aš
- 12 mu-u-ri-ni-it ú-nu-u-wa-an-zi nam-ma-an ša-ra-a da-an-zi
- 13 na-an-kán ^ftap-ta-ra-aš ^{GIŠ}ZA.LAM.GAR-aš an-da pí-e-da-i
- 14 na-an-ša-an A-NA ^{GIŠ}BANŠUR⁶⁹⁴ ak-kán-ta-aš an-da la-ak-nu-u-wa-an-zi
- 15 ^{GIŠ}tar-še-eš-ma ka-ru-ú ú-da-an[-za KÙ.GI K]Ù.BABBAR GAR. RA
- 16 nam-ma-aš har-nu-u-wa-an-za nam-ma-aš-š[a-an x-x-x an[?]-d]a[?] GUL-ah-ha-an-te-eš
- 17 na-aš-ta ^{GIŠ}GEŠTIN ^{GIŠ}mu-u-ri-e[- x-x-x-x-x-x-x ŠA BAP]PIR
- 18 iš-na-aš-ša ^{GIŠ}UMBIN^{HLA} [...]
- 19 1-NU-TIM ^{TÚG}NÍG.LÁM^{MEŠ} 1 DUG GIR₄ Ì[.DÙG.GA ...]
- 20 A-NA ^{GIŠ}tar-še a-u-wa-an kat-t[a ki-it-ta-ri ...]
- ...kırık...
- 36 na-aš-ta ALAM IŠ-TU ^{GIŠ}GÍGIR a[-ša-an-na-aš kat-ta da-an-zi na-at-kánⁱ]
- 37 ^{GIŠ}ZA.LAM.GA[R-aš]an-da pí-e-da-a[n-zi na-an-ša-an A-NA ^{GIŠ}GU.ZA KÙ.GI a-še-ša-an-zi]
- 38 ma-a-an MUNUS-z[a-m]a na-an-ša-an ^{GIŠ}h[a-aš-ša-al-li-ja-aš KÙ.GI a-še-ša-an-zi ⁱ]
- 39 nu NAP-TA-N[U G]AL hal-zi-ja nu ^DU[T]U ^DU ^DLAMMA tá[k-na-aš ^DUTU-un ku-in-na]
- 40 ar-ha-j[a-an 1-Š]U e-ku-zi ^{LÚ}NAR ^{GIŠ}INANNA GA[L SÌR-RU ^{LÚ}ALAM.ZU₉ a-ha-aⁱ]

⁶⁹² Annaš ^{GIŠ}GEŠTIN: ana asma

⁶⁹³ ^{GIŠ}GEŠTIN gapanu: asma dalı/asma filizi.

⁶⁹⁴ ^{GIŠ}BANŠUR: masa: HW. 987.

- ⁴¹ hal-zi-an-z[i me-m]i-an-ma hu-uš-te-eš-kán-zi [NINDA.GUR₄.RA pár- ši-ja ⁱ]
- ⁴² EGIR-an-da[-ma ha-an-ni-e]š hu-uh-hi-eš <a-ku-u-wa-an-na> pí-an-zi ^{LÚ}N[AR GIŠ ^DINANNA GAL SÌR-RU]
- ⁴³ ^{LÚ}ALAN.ZU₉ [a-ha-a h]al-zi-ja-an-zi me-mi-an-ma [hu-uš-te-eš-kán-ziⁱ]
- ⁴⁴ NINDA!.GUR₄.RA [vacat] vacat [pár-ši-ja]
- ⁴⁵ EGIR-an-da-ma a[-p]í-el ZI <-an> 3-ŠU e-ku-zi ^{LÚ}NAR G[IS ^DINANNA GAL SÌR-RU]
- ⁴⁶ ^{LÚ}ALAN.ZU₉ a-h[a-ah]al-zi-an-zi me-mi-an-ma> hu-uš-te-iš-kán-z[i]
- ⁴⁷ ma-ah-ha-an-ma-aš-š[i I-N]A 3 KASKAL-NI A-NA ZI-ŠU a-ku-u-wa- an-na> pí-an-zi n[u²-kán²]
- ⁴⁸ ^{GIŠ}tar-še-in a-ar-ra-an-zi nu-kán KÙ.BABBAR KÙ.GI¹ ar-ha da-an-zi na[-at]
- ⁴⁹ I-NA É.NA₄ pí-e[-d]a-an-zi ^{GIŠ}tar-še-in-ma ar-ha iš-kal-la-an-zi
- ⁵⁰ na-an-ša-an ha-a[š-]ši-i ti-an-zi
- ⁵¹ nam-ma I-NU-TIM ^{TÚG}NÍG.L[Á]M^{MEŠ} 1 DUG GIR₄-aš Ì.DÙG.GA ak-kán-ti> pa-ra-a ap-pa-an-zi
- ⁵² nam-ma-at-ša-an ha-a[š-]ši-i ti-an-zi Ì.DÙG.GA-ja-aš-ša-an an-da la-hu-wa-an-z[i]
- ⁵³ [^{GIŠ}t]ar-še-ja ku-it ku-i[t²] 1 DUG GEŠTIN 1 DUG K{AŠ}-ja a-wa-an kat-ta ki-it-ta-ri
- ⁵⁴ [na-a]t ar-ha d[u-w]a-ar-na-an-zi
- ⁵⁵ nam-ma ku-iš an-tu-uh-ša-aš ŠA MÁŠ-ŠU nu-za PA-A-ŠU KÙ.BABBAR ŠA 20 GÍN da-a-i
- ⁵⁶ na-aš-ta ^{GIŠ}GEŠTIN-an kar-aš-z[i] ^{LÚ}SAGI.A-ma-aš-ša-an iš-qa-ru-uh da-a-ga- an
- ⁵⁷ GUL-ah-zi nu kal-ga-li-na-i[z-z]i nu ^ttap-ta-ra-aš ú-e-iš-ki-u-wa-an da-a-i
- ⁵⁸ ^{GIŠ}GEŠTIN-ma-aš-ša-an QA-DU ^{TÚG}ŠÀ.KA.DÙ ha-aš-ši-i ti-an-zi na- aš-ta pa-ah- hur
- ⁵⁹ ^fMEŠ^ttap-da-ra-aš a-ra-ah-za-an-da ú-e-eh-zi ^{GIŠ}GEŠTIN-ma-kán ku-iš kar-aš- zi
- ⁶⁰ nu-za PA-A-ŠU KÙ.BABBAR a-pa-a-aš da-a- i
- ⁶¹ na-aš-ta ALAM ^{GIŠ}ZA.LAM.GAR-az pa-ra- ú-da-an-zi na-at-ša-an A-N/A ^{GIŠ}GÍGIR TUŠ]-aš

⁶² a-še-ša-an-zi nu ^{f.MEŠ}tap-ta-rB[-aš E]GIR-an i-ja-at-ta-ri n[a-at-kán]

⁶³ pí-e-da-an-zi [nu] ú-e [-iš-kán- zi]⁶⁹⁵

Tercüme:

(I 1-) “12. Gün ağardığı zaman, heykel hala evin içindeyken, onlar heykele bir semiz öküzü ve 7 koyun sunarlar: bir koyunu yeryüzünün güneş tanrıçasına, bir koyunu gökyüzünün güneş tanrıçasına, 2 koyunu büyük baba ve büyükanneye, iki koyunu ve bir besili öküzü ölünün ruhuna sunarlar, ayrıca onlar iyi gün tanrısına da bir koyun sunarlar. Onlar ölüye yemesi için ciğer verdikleri zaman heykeli evin dışına çıkarırlar ve arabaya oturttururlar. Taptara kadınları arkasından ilerler ve ağlarlar. Ana asma önceden yıkarlar ve tören yerine getirirler. Sonra üzüm asmasının etrafına kumaştan kuşak sararlar. Daha sonra onlar onu (yani asmayı) üzümlerle, diğer meyve salkımlarıyla (doğal meyve salkımları) ve yün salkımı (yapay meyve salkımı) ile süslerler. Sonra onu kaldırırılar. Taptara kadını onu çadıra getirir ve onlar onu ölünün masasına devirirler. T. Objesi daha önceden getirilip altın ve gümüşle süslenir. Sonra üzerine serpilir. Ardından kırılır. Ve üzümler, salkımlar, şıra ve hamur tekerleri... bir takım değerli giysi ve pişmiş toprak kap içinde ince yağ T.arşe Objesi üzerine yerleştirilir.

...Kırık...

Onlar heykeli savaş arabasından indirir. Ve çadırın içine getirir. Ve onlar onu (yani kralın heykelini) tahta yerleştirir. Fakat kadın ise (yani kraliçe öldüyse) onlar onu altın Haşşaliya. Sıraları üzerine yerleştirir. Bugünün ana yemeği ilan edilir. O güneş tanrısını, fırtına tanrısını, koruyucu tanrıyı ve yerin güneş tanrıçasının her birine ayrı ayrı içerler. Şarkıcılar tanrıça İstar’ın büyük enstrümanları eşliğinde şarkı söyler. Komedyenler aha-a diye bağırır ancak bu kelimeyi fısıldayarak söylerler. O kalın bir somunu parçalar. Sonra onlar, büyükannele ve büyükbabalara içmesi için verirler. Şarkıcılar tanrıça İstar’ın büyük enstrümanları eşliğinde şarkı söyler. Komedyenler aha-a diye bağırır ancak bu kelimeyi fısıldayarak söylerler. O kalın bir somunu parçalar. Ardından üç kez onun ruhuna içerler. Şarkıcılar tanrıça İstar’ın büyük enstrümanları eşliğinde şarkı söyler. Komedyenler aha-a diye bağırır ancak bu kelimeyi fısıldayarak söylerler. O kalın bir somunu parçalar. Onlar ruhu üçüncü kez içtiğinde (onun ruhunu içer), t.objesini yıkarlar. Ve onlar altın ve gümüşü ondan ayırırlar. Onları (altın ve gümüşü) taş eve götürürler. Onlar t. objesini parçalar ve ocağa koyarlar. Sonra bir takım değerli giysileri ve iyi yağ ile dolu pişmiş topraktan kabı ölüye sunarlar. Daha sonra onları (yani güzel kıyafetleri) ocağa koyarlar. Ve onlar oraya iyi yağ dökerler. Ve t. Objesinin üzerine konulan her

⁶⁹⁵ Kassian- Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 476-488.

ne eşya varsa bir şarap kabı ve bir bira kabı (yani kapları) kırıp parçalarlar. Ardından aile üyesinden olan bir adam, 20 şekel gümüş ağırlığındaki baltayı hazırda tutar ve asmadan üzüm (salkımları ve filizleri) keser. Saki i.kabını yere çarpar. Adam ağıt yakar. Taptara kadınları ağıt yakmaya başlar. Onlar üzüm salkımları ve filizleri kumaş kemerle birlikte ocağın içine koyarlar. Taptara kadınları ateşi karıştırır (yani dörter). Üzüm salkımlarını ve filizlerini kesen kişi, gümüş baltayı kendisi için alır. Heykeli çadırdan çıkarır ve savaş arabasına yerleştirilir. Taptara kadınları arkadan yürür. Onu (yani heykeli) alırlar (yani süreler). Ve taptara kadınları ağıt yakar.⁶⁹⁶

On ikinci gün birçok güne göre daha iyi korunmuş durumdadır. Genel olarak yoğun bir ritüelin uygulandığı görülmektedir. Sabah ritüel evdeki sembolik heykel ile açılır. Orada ölen kişiye, yeraltına, ölümlerin ruhuna ve atalarına kurbanlar sunulmaktadır. Sembolik heykel tekrar bir arabaya konulup dışarı çıkarılır ve yas tutan kadınlar tarafından takip edilir. Bir üzüm asması kesilir, heykel doğal ve yapay üzümle ve diğer nesnelerle süslenir ve bir çadıra getirilir. Sembolik heykel buraya getirildikten sonra burada müzikli bir yemek daha verilmektedir. Daha sonra ölünün erkek akrabası gümüş bir balta ile asmayı keser, heykel tekrar arabaya konulur ve belki de son durağına götürülmek üzere yola çıkar.⁶⁹⁷

On ikinci günün ritüelinde yapılan üzüm asmalarının kesilmesinin nedeninin önemli bir yeri vardır. Ancak asmanın ritüelde özel anlamına değinmeden önce Hitit yasalarında bağ ile ilgili keskin maddeleri görmek mümkündür. Hitit çivi yazılı metinlerde “bağ” (bağ çubuğu) ve “şarap” gibi ürünlerin ekimi ve yapımı için halkı teşvik edici bilgiler bulunmasıyla beraber, bunlara zarar verebilecek nedenleri bertaraf etmeleri içinde ikaz edilmiştir. Özellikle bağ ve ürünlerinin metinlerde yer alması Hititlerin hem ekonomik hem de sosyal olarak önem verdikleri aşıkardır. Hatta Hititler “*Bağbozumu Bayramı*” (*EZEN GISGEŠTİN tuhšuwaš*) kutlamaları bağ ve asma ürününe ne kadar önem verdiklerini göstermektedir. Hititlerin bağ, asma, üzüm ürünlerine önem verdikleri kralların direktif metinlerinde bile geçmektedir. Hitit devletinin bu ürünlere bu kadar önem vermelerinin nedeni şüphesiz ki özellikle ritüellerde krallara ve tanrılara sunulan şarap içkisinin belki de en önemli sunu malzemelerinden biri olmasıdır. Hatta kanun metinlerinde bağ çubuğunun kesilmesi, çalınması ve ateşe verilmesinin cezası bile bulunmaktadır.⁶⁹⁸ Aynı zamanda bu bitki bereketi de temsil ettiği için kutsal bir meyve olarak kabul edilir. Bundan dolayı asmanın hem krallar hayattayken hem de öldükten

⁶⁹⁶ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 477-489.

⁶⁹⁷ Rutherford, "Achilles and the *Sallis Wastais* Ritual: Performing Death in Greece and Anatolia", 226.

⁶⁹⁸ Esma Reyhan, "Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29/47, (2010), 78-79.

sonra önemli bir bitki olduğu anlaşılmaktadır. Cenaze ritüellerinde de bu asmalara çok manidar anlamlar yüklenmiştir.

Cenaze ritüelinde asma ile yapılan ritüel, kralın ölüm sonrası yaşamını devam ettirmek için ona bakmakla yükümlü yakın akrabası tarafından asma dalının kesilmesi ile başlamıştır. Bu sayede kralın öldükten sonra sorumluluğu son bularak yeni bir hayatın başlangıcı amaçlanmıştır. Aslında asmanın kesilmesiyle kralın dünyadaki varlığı sona erse de ona diğer dünyada hayat verecek olan şey asmanın kesilen kısmıdır. Kesilen kısmın yakılması, kralın öteki dünyaya götüreceği önemli nesne olarak kabul edilir. Ayrıca ölen kişinin ardından ona gerekli olan ritüelleri ve bakımları yapmakla görevli soyu- akrabaları olduğu gibi öldükten sonra krala öteki dünya da yeni bir hayat vermek amacıyla asmayı kesende yine soyu-akrabası olacağına inanılmıştır.⁶⁹⁹ Bu nedenle asmayı aile üyelerinden bir bireyin kesmiş olduğu düşünülmüştür. Bu kişinin ise tahta oturacak yeni kral adayı olabileceği düşünülür. Ayrıca asmayı kestikten sonra gümüş baltayı kendisi için alması da ritüelin icracısı olduğunu gösterir. Böyle önemli bir olayı ailenin diğer fertlerinden ziyade devir töreni gibi düşünerek veliaht kralın kestiğini düşünmek daha mantıklıdır.

Asma bitkisi her yıl bol miktarda ürün veren bir bitkidir, bereketi simgelemektedir. Buna en iyi örnek bereket tanrısına ait tasvirlerdir. Ancak asmanın salkımları kesildiğinde artık meyve vermez bereketi olmayan bir çalı haline dönüşebilen bir bitkidir. Kral hayattayken asma bitkisi onun ve soyunun bereketini, doğurganlığını temsil etmektedir. Aynı zamanda hükümdarın ölümü asmanın kesilmesiyle eşdeğerdir. Bu sebeple Kraliyet cenaze törenlerinde asmanın gümüş bir baltayla kesildiği görülmektedir.⁷⁰⁰ Aslında bu olay iki şekilde yorumlanabilir. Birincisi asmanın kesilmesi kralın bu hayattaki icraatının son bulmasıyla ilişkilendirilebilir. Artık kralın dünyevi hayatının sona erdiği, krallık görevinin bittiğini ve artık hayatta olmadığı için soyunun artmayacağını yansıtmaktadır. Bu durum hem ailesi hem de ülke için kralın üretiminin bittiğini simgelemektedir. İkincisi ise ölen kralın bu dünyada onun bereketini temsil eden üzüm asmasını öldükten sonra da yeni hayatının bereketini temsil ettiği için kesilmiş olabilir. Böylece üzüm asmasının kesilmesi eski düzenin bittiğini, yeniden büyüyecek asmasının ise yeni kralı ve onun icraatlarını temsil ettiği düşünülmelidir. Yani kısaca asmanın kesilmesi nasıl ki meyvenin ürününe zarar verip verimi bitiriyorsa bu eylem sembolik olarak ölen kralın da üretkenliğini, üremesini ve soyunun sona erdiğini ifade etmektedir. Ancak diğer

⁶⁹⁹ Corti, “The Hittite King and the Vine”, *IX. Uluslararası Hititoloji Kongresi*, 186.

⁷⁰⁰ Tremouille, “I rituali magici İttiti”, 192.

dünyada kralın topraklarının kesilen asma ile birlikte yeniden bereketleneceğini de ifade etmektedir.

On Üçüncü Gün:

On üçüncü günün ne olduğu kesin değildir, bugüne “*lahanzana kuşları*” günü denildiği bilinmektedir.

Transkripsiyon: KUB 39.7

Vs.II

- ⁴ [ku-]it-ma-a[n^{LÚ.ME}]ŠMUHALDIM-i[š? i x-x-x-x-x^{f.MEŠ}tap-]Štaš-ri- ma
- ⁵ NINDA^šša-ra-am-na pí-eš-kán-z[i UD 12^{KAM} túh-hu- u]š- ta
- ⁶ GIŠ^{GEŠ}TIN-aš kar-šu-u-wa-[] aš
- ⁷ I-NA UD 13^{KAM} na-aš-ta É-ri an-d[a] la-ah-ha-an-za-na-aš^{MUŠEN}
- ⁸ hi-mu-uš i-ja-an-zi nu ŠA GIŠ^{HLA} 10 la-ha-an-za^{MUŠEN} i-ja-an-za
- ⁹ nu-uš IŠ-TU KÙ.BABBAR ha-liš-ši-ja-an-z{Z nu} A-NA 5 la-ha-an-za-ni{-a} }
- ¹⁰ SAG.DU^{MEŠ}-ŠU-NU KÙ.GI GAR.RA^{SÍG}i-ja-at-na-aš-ša 10 la-ha-an-za^{MUŠEN}
- ¹¹ i-ja-an-za iš-na-aš-ša 10 la-ah-ha-an-za^{M[(UŠ)]^{EN.HLA}}i-ja-an-za na-aš 30
- ¹² la-ah-ha-an-za hu-u-i-iš-wa-an-te-iš-ša na-aš-šu 4[!] i la-ah-ha-an-za
- ¹³ na-aš-ma 6[!] la-ha-an-za^{MUŠEN} ap-pa-an-zi ma-a-an la-ha-an-za-ma Ú-U[L]
- ¹⁴ me-hur nu MUŠEN HUR-RI^{HLA} ap-pa-an-z[i]
- ¹⁵ nu 2^{GI}gur-da-li IŠ-TU NINDA^{HLA} GA.KIN.AG pár[-š]i-an-teš[-it (šu-un-)]nB-an-zi
- ¹⁶ me-na-ah-ha-an-da-ma^{GIŠ}IN-BI^{HLA} hu-u-ma-an-da^{GI}[ŠPÈŠ^{GIŠ}GEŠTIN HÁD.DU.A^{GIŠ}S]_{E20-ER-DUM}
- ¹⁷ GIŠ^šša-ma!-am-ma-{an}-za^{GIŠ}HAŠHUR^{GIŠ}HAŠHUR.KUR.RA ku-it-t[a (pa-ra-a) im-
m]i-ja-an-zi
- ¹⁸ hu-iš-wa-an-du-uš-ma-aš-ša-an la{-ah}-ha-an[-zu-uš (ha)-liš-(š)i-an]-da-aš
- ¹⁹ la-ah-ha-an-za-nu-uš^{MUŠEN.HLA} an-da ha-me-in-kán[(-zi) x-x-x-x-]x- an
- ²⁰ SÍGⁱ-ja-at-na-aš la-ap-pí-na-an i[(-ja-an)-zi x-x-x ŠA^{??} Z]I-ŠU
- ²¹ ku-iš^{GIŠ}TUKUL nu-uš-kán a-pí-iz-za [...]-zi

²² nam-ma-aš-kán ^{GIŠ}AB-az an-da-an 2-Š/U ap-pa-an-zi (I-NA 3 KASKAL- N)]I-ma-aš-
kán

²³ ma-ah-ha-an an-da-an ap-pa-an-zi [(nu ki-iš-š)a-an me-mi-ja-a]n-zi

²⁴ šu-me-eš-wa-az la-ha-an-zi-i[š (IT-TI) x-x-x-x-x-x-x š]u-me-eš-ša

²⁵ a-ša-an [-du ...NU.]GÁL⁷⁰¹

...kırık

³¹ [x-x-x-x-x-x IT-TI ALA]N wa-ar-nu-u-wa-an-zi nu la-ha[-a]n-zu-uš

³² [x-x-x-x-x-x-x-x] nu KÙⁱ.BABBAR KÙⁱⁱ.GI I-NA É.NA⁴ pí-N-da- an-zi

³³ [x-x-x-x-(ma) la-ah-ha-an-]z-uš hu-u-iš-wa-an-du-ša-kán la-ah-[(h)]a- an-zu-uš

³⁴ [x-x-x-x-x-x IT-TI] ALAN wa-ar-nu-u-wa-an- {zi -zi

³⁵ [x-x-x-x-x-x-x-x]x-an la-ah-ha-an-zu-uš ^{MUŠEN GIŠ}al-la-an-G[(I)]Š-ru-i

³⁶ [an-da ha-me-in-kán-zi] na-aš-kán a-pí-i-ja an-da wa-ar-nu-u-wa-an-zi

³⁷ [nu ^{GIŠ}al-la-an-^{GIŠ}-ru-i k]u!-{e}-da-ni la-ha-an-zi-uš an-da

³⁸ [x-x-x-x-x-x-x-x]x-maⁱⁱⁱ na-an I-NA É.NA⁴ pí-e-da-an-zi⁷⁰²

Tercüme:

(II 4-65) “aşçılar iken.... Taptara kadınları onlar şamma. ekmekleri verirler. 12. gün sona erer. Asmanın kesilmesi. 13. gün evin içinde onlar lahanza kuşlarının sembollerini yaparlar. 10 lahanza kuşunu ahşaptan yaparlar. Onlar onları gümüşle kaplarlar. (On tanesinden) beş lahanza kuşunun başı altın ile kaplanır. Ve son lahanza kuşu yünden yapılır. Ve on lahanza kuşu hamurdan yapılır. Orada toplamda 30 lahanza kuşu vardır. Ve onlar ya 4 canlı lahanza kuşunu ya da 6 lahanza kuşunu yakalarlar. Fakat eğer lahanza kuşu mevsimi değilse onlar Hurri kuşlarını yakalarlar. Ve onlar iki k. kabını ufalanmış ekmek ve peynir ile doldururlar. Bunun yanında bütün meyveleri: İncir, kuru üzüm, zeytin, fındık[?], elma, kayısı[?] Her birini karıştırırlar. Onlar canlı lahanza kuşlarını gümüşle kaplanmış lahanza kuşlarıyla birbirine bağlarlar. Onlar iyadar-yününden bir fitil yaparlar. Ruhundan ne tür silah? Onları yani bağlanmış kuşları bununla yani silah yardımıyla tutarlar. Sonra onları pencereden iki kez alırlar. Fakat üçüncü kez aldıktan sonra şöyle söylerler: siz lahanza kuşlarısınız ve.... Ve onlar sizinle

⁷⁰¹ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 490-494.

⁷⁰² Kassian vd., *Hittite Funerary Ritual: šalliš waštais*, 490-500.

olsun!... kullanılmaz. ... kırık... onlar heykelle yakarlar.... Lahanza kuşları... onlar gümüş ve altını taş eve götürürler... Lahanza kuşları, ancak canlı lahanza kuşlarını heykelle birlikte yakarlar. Onlar lahanza kuşlarını ağaca bağlarlar. Onları orada yakarlar. Onlar a. ağacı üzerinde lahanza olduğu (yakılmış) ağacı... taş eve taşırlar.”⁷⁰³

Cenaze ritüelinin son günlerinde lahanza kuşu ile yapılan ritüeller vardır. Ritüelin bugünüde yapılan kuşların yakılarak sunulması ölümler için değildir. Kuş sunuları burada ölümlerin gitti yer yani yeraltı dünyası içindir. Kurbanlar, ölümlerin gittikleri yerde huzur içinde olmalarını amaçlamaktadır.⁷⁰⁴ Ayrıca kurban ritüellerinde de sıkça karşılaşılan kuşların yakılma işlemi genellikle yeraltı dünyası ve ölümler için yapılmıştır. Çünkü kuşlar uçuş özelliğinden dolayı kirliliği uzaklaştırma özelliğine sahip olduğu gibi, yakılarak kurban edilen kuşların dumanı ise hem tanrılara hem ölümlere kolay bir şekilde gittiğine inanılmıştır.

Kraliyet cenaze ritüelinde lahanza kuşları ruhun artık bedenden ayrılmasından dolayı çok önemli bir noktada rol oynamaktadır. Özellikle ölüm ritüel metinlerinde geçen lahanza-(MUŞEN) yılın belli bir bölümünü ifade etmektedir. Lahanza kuşunun türünün ne olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Hoffner bu kuşun leylek olduğunu belirtmiş, Oettinger martı, Puhvel ise dalgıç kuşu olarak tercüme etmiştir. Hitit faunası üzerine araştırmalar yapan Hayri Ertem ise bu kuşun o dönemlerde önemli bir göçmen kuşu olduğunu savunmuştur. Ancak bu kuşun hangi kuş türüne ait olduğu hakkında kesin bir bilgi yoktur.⁷⁰⁵

Bu kuşlar göç kuşları olarak adlandırıldığı için sembolik olarak da iki dünya arasındaki göçü simgelediği düşünülür. Anadolu insanının da bildiği bu kuş türü mevsimsel geçişi temsil eden bir kuş çeşididir.⁷⁰⁶ Göç kuşları farklı mevsimlerde yaşamlarına daha uygun koşullardaki farklı yerlere giden kuşlardır. Muhtemelen ruhun bedenden ayrılması ile kuşların göçleri arasında bağ kurulmuştur. Bu kuşlar canlı olarak yakıldığı gibi gösteri için evlerde ağaç, gümüş, altın gibi malzemelerden modelleri de yapılmıştır. Canlı lahanza kuşlarının bir kısmı ölümlerin yanında yakılmıştır. Yapay modelleri ise allantaru ağacına bağlanır ve orada yakılmıştır. Bu allantaru ağaçları, gümüş ve altın kaplı kuşlarla birlikte taş eve taşınmıştır.⁷⁰⁷

Cenaze ritüelinde bu kuşların kullanılması olasılıkla iki dünya arasındaki geçişi göstermektedir. Bu kuşların özellikle ritüelin son günlerinde yer alması kralın ölümlü dünyadan

⁷⁰³ Kassian vd., *Hittite Funerary Ritual: šalliš waštais*, 491-501.

⁷⁰⁴ Süel, “The Religious Significance and Sacredness of the Hittite Capital City Sapinuwa”, 105.

⁷⁰⁵ Çilingir, “The Timing of Ritual Performance in Hittite Texts: The “Mourning”, 23.

⁷⁰⁶ Van den Hout, “Death Binds: On Some Rites Surrounding Death in Ancient Anatolia”, 76-77; Archi, “The Soul Has to Leave the Land of the Living”, 174.

⁷⁰⁷ Archi, “The Soul Has to Leave the Land of the Living”, 179.

ebedi dünyaya geçişinin artık yaklaştığını temsil etmektedir. Ayrıca bu kuşlar daha çok bahar mevsimlerinin olduğu bölgelere göç etmesi ve sonbaharda yer değiştirmesi ölen krallarının dünyadaki bahar mevsimlerinin sona erdiğini ifade etmektedir.

Transliterasyon: KUB 30.19 + 30.20 +39.7

Rs. IV

- ¹ nu ki-iš-ša-an da-ra-a[(n-zi)]ka-a-ša-wa-ad-du-uš-ša[(-an *A-NA* GİR^{MEŠ}-KA)]
- ² še-ir NINDA.ÉRIN^{MEŠ} da-a-ú-u-e[(-en nu-wa-ká)]n nam-ma li-e kar-tim- m[(i-ja-ši)]
- ³ nu-u-wa-za-kán *A-NA* D[(UMU^{MEŠ}-KA an-da-)]an a-aš-šu-uš e-eš tu-el [(LUGAL-UT-
TA)]
- ⁴ kat-ta ha-aš-ša[(ha-an-za-aš-ša uk-)]tu-u-ri e-eš-ta nu-wa ú[(-iz-zi)]
- ¹⁵ tu-e-el-p[(át^É ka-ri-im-mi)]na-ak-ki-ja-ah-ha- [(an)]
- ¹⁶ SISKUR-ja-a[(t-ta ša-ra-a)]ar-ta [(-r)]i nam-ma a-pí-e[(-da-ni UD^{KAM}-ti)]
- ¹⁷ L[Ú^M]^{ÉŠ} GIŠ B[(ANŠUR)]^{NINDA} ar-pa-mar^{GIŠ} IN[-BI^{HLA} da-a(n-zi)]
- ⁸ nu ak-kán-t[(i) p]i-ra-an kat-ta z[(i-ik)-kán-zi]
- ⁹ ma-ah-ha-an-m[a]GİR^{MEŠ}-aš kar-ap-ta-ri nu[šum-(ma-an-za-na-an ú-da-an-zi)]
- ¹⁰ na-at *IŠ-TU* Ì.DÙG.GA iš-ki-iz-z[(i na-at-ša-an ha-aš-ši-i an-da)]
- ¹¹ pí-eš-ši-iz-z ZÌ.DA-ja-kán an-da[(šu-un-ni-eš-kán-zi)]
- ¹² MUNUS.MEŠ^{tap}-da-ra-aš-ša ki-iš-ša-an a[?][(la-la-am-ni-eš-ki-iz-zi)]
- ¹³ ma-a-an-wa-kán Ú.SAL-wa pa-a-i-ši[(na-aš-ta šum-ma-a)n-za-na-a(n li-e)]
- ¹⁴ hu-it-ti-ja-ši tu-e-el-wa-za [Z(I-za ki-ša)-r(i)]
- ¹⁵ ma-ah-ha-an-ma-kán GE₆-ti wa-ak-šur a[(-aš-zi) nu^{DUG}l(i-el-hu-un-ta-al- li-in)]
- ¹⁶ ú-da-an-z[i] na-at-ša-an ha-aš-ši-i *A-N*[(*A PA-NI* ALAM ti-an-zi)]
- ¹⁷ nu li-el-h[u-]u-un-da-an-zi nu^{NINDA} har-aš-pa-u-wa[-an-du-uš (NINDA
ta-al-lu-uš)]
- ¹⁸ i-ja-an-zi n[(u-)]uš *PA-NI* ALAM zi-ik-kán-[z(i)]

¹⁹ *A-NA* GUNNI ku-e har-pa-li har-pa-an-da nu-uš-š[a-a(n^{NINDA} har-aš- pa-u-wa)-an-du-uš]

²⁰ a-pí-e-da-aš še-ir zi-ik-kán-zi nu ki-iš-š[a-an da-ra-an-zi]

²¹ ki-i-wa-at-ta ta-al-li-eš a-ša-a[n-du]

²² ma-ah-ha-an li-el-hu-u-un-da-u-wa-an-zi zi[-in-na-an-z(i)]

²³ na-aš-ta^{DUG} li-el-hu-u-un-da-in ar-ha da-a[n-zi (nu *A-NA* ALAN)]

²⁴ LÚ^{LÚ} SAGI.A a-ku-wa-an-na pa-a-i nu a-pí-e-el Z[I-an e-ku-zi]

²⁵ LÚ^{LÚ} NAR GIŠ^D INANNA GAL SÌR-*RU* NINDA.GUR₄.RA pár-ši-ja> na-an-ká[n ...]

²⁶ ma-ah-ha-an-ma^{LÚ} SAGI.A GAL GIR₄ ŠA ZI-ŠU wa-ah[-nu-uz-zi]

²⁷ na-an-kán da-a-ga-an du-wa-ar-ni-ja-an-zi^{DUG} li-e[l-hu-un-ta-(al-li-i)n]

²⁸ tar-ša-an-zi-pí EGIR-an da-a-ga-an du-u-wa-ar-n[i-ja-an-zi]

²⁹ nu kal-ga-li-na-iz-zi^{MUNUS.MEŠ} tap-ta-ra-aš-ša ú-e-eš-k[i-u-wa-an (da-a-i)]

³⁰ GIŠ^{GIŠ} ZA.LAM.GAR-ma-kán ku-e É-ri an-da ši-ja-an-da na-a[t[?]ša-ra-a]

³¹ da-an-zi <n(a-at-kán)> É^Éhi-lam-ni an-da tar-na-an-[(zi)]

³² ma-a-an^{URU} KÙ.BABBAR-ši GAL-iš wa-aš-ta-iš ki-ša-r[i]

³³ ki-i-e-da-ni-eš-ša-an *A-NA TUP-PÍ* UD 12KAM <GIŠ> GEŠTIN-aš

³⁴ kar-šu-u-wa <(-aš)> UD 13^{KAM} la-ha-an-za-na-aš MUŠEN^{HI.A}-na-aš!

³⁵ zi-in-na-an-za

Tercüme:

(IV 1-35) “ve onlar şöyle derler: “bak biz asker somununu (senin dizlerinin üzerine) koyduk, artık kızma! Çocuklarına şefkatli ol! Krallığın tüm nesiller boyunca ebedi olsun! Tapınağın yüceltilecek ve sunular sunulacak. Sonra o gün sofrada adamları bir asker ekmeği ve meyveleri alır ve ölünün önüne aşağıya koyar. Ayaklarla ilgili eylem bittiğinde, onlar ipini getirir. O onu ince bir yağ ile yağlar ve ocağın (içine) atar. Ve içine un dökerler ve taptara kadınları şöyle ağıt yakar: sen çayıra gittiğinde ipi çekme. Senin istediğin olacak! Gece vakti sadece bir waksür ölçüsü kaliteli yağ kaldığında onlar L. kabını getirir, ocağın üzerine (heykelin

önündeki) koyarlar ve lelhunda libasyonu yaparlar. Onlar ekmek somunu ve yumuşak ekmek yaparlar ve onları (yani yumuşak ekmekleri) heykelin önüne koyarlar. Onlar ocağın üzerine yığılmış harpallilerin üzerine h. somun ekmeklerini koyarlar. Onlar şöyle derler: bütün bu ekmekler senin için yumuşak olsun. Onlar birinci libasyonunu tamamladığında, leunduwa kaplarını alırlar. Sakiler heykele içmek için verir. O ölünün ruhuna içer. Şarkıcılar tanrıça İştär'in büyük enstrümanları eşliğinde şarkı söyler o kalın ekmeği parçalar ve ...onu. sakiler onun ruhunun pişmiş topraktan kadehini ters çevirir ve onlar onu yerde tekrar kırar, onlar l. Kabını t. Sunak yerinin arkasında yerde tekrar kırarlar. O ağlamaya başlar. Ve taptara kadınları ağıt yakmaya başlar. Onlar evin içine kurulmuş olan çadırı kaldırır ve onu kapı evine yerleştirirler. Hattuša'da büyük günah meydana geldiğinde, bu tablette 12. Gün üzüm asmasının kesilmesi ve 13. Gün lahanza ördekleri tamamlandı.”⁷⁰⁸

Metnin bu kısmı muhtemelen 13. ve 14. gün arasındaki gece gerçekleştiği tahmin edilmektedir. “Sonra ise bir ip-kordon getirirler. Onu güzel bir yağa bulayıp yuvalarına-ocağa atarlar... çayıra gitmek istediğinde ipi çekme! Senin istediğin olacak!”⁷⁰⁹ bu sözler sekizinci gündeki sembolik çayırla bağlantılı görülmektedir. Buradaki “ipi çekme” ifadesi “yaşayanların dünyasında kalma” anlamına geldiği düşünülmektedir.⁷¹⁰ İpin ölen kişiyle yaşayanlar arasındaki son bağı sembolize ettiği düşünülmüştür. Bu nedenle ölenin artık bu bağa tutunmaması yani yaşayanlara müdahale etmemesi gerektiği vurgulanmıştır.⁷¹¹

İp ritüeli ölünün ruhunun yaşayanlardan ölümler diyarına indiren geçiş noktası olarak kabul edilmiştir. Ruh yönünü şaşırmış haldedir artık yaşayanlar dünyasına ait değildir. Ancak henüz ölümler diyarına da geçmediği de tahmin edilmektedir. Bu nedenle ruhu ölümler diyarına göndermeye ikna etmek için ip kullanılmıştır. Yas tutanların ölen kişiye çayıra (Ú.SAL-wa) gittiğinde ipi çekme ifadesi ruhun yatıştırılması ile ilgilidir. Eğer ruh yatıştırılmazsa ölümler diyarına ulaşmaz ve yaşayanlar için tehlikeli bir şekilde dolaşacağına inanılmıştır. Bundan dolayı ölünün ruhunu ip aracılığı ile indireceğine inandıkları için ipi kaliteli yağ ile yağlanması ritüelin sembolik boyutudur.⁷¹²

İnsanların ölümlerini belirleyen kader tanrıçası vardı ve yaşayanların ipini keserek yaşamın son bulacağına inanırlardı. Ritüelin son günlerine doğru ipi çekme ifadesinin geçmesi artık ölen kişinin tamamıyla yaşayanların arasından uzaklaşmasını sağlamak içindir. Çünkü

⁷⁰⁸ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 515-521.

⁷⁰⁹ Archi, “The Soul Has to Leave the Land of the Living”, 188.

⁷¹⁰ Ruherfold, “Achilles And Sallis Wastais Ritual: Performing Death In Greece And Anatolia”, 226.

⁷¹¹ Haas, “Hethitische Bestattungsbräuch”, 64.

⁷¹² Belluci-Vigo, *The Use of (Perfumed) Oil in Hittite Rituals with Particular Emphasis on Funerary Practices*, 28.

ölenin yeri artık başka bir evrendeydi, ipe tutunup yeryüzünü terk etmemek için direnmemeliydi.

Günün sonunda ise çadır kaldırılır ve içki sunumuyla on üçüncü gün sona ermektedir.

Yine müzikli bir kült yemeğinden sonra heykel tahtı ile bir platform üzerine yerleştirilir ve daha fazla öküz ve koyun kurban edilmiştir. Bu uygulama dokuz kez tekrarlanır ve Yer Altının Güneş Tanrıçası ve Ölülerin Atalarına, İyi Gün Tanrısı için tekrar içilmiştir. Sonda ise heykelin dizlerine ekmek serilir ve onlara “bakın ekmeği bacağınıza koyduk. Artık kızma. Çocuklarına karşı nazik ol. Krallığın torunların ve büyük torunların için devam edecek.”⁷¹³ Şeklindeki açıklamalarla ölüyü teskin etmeye çalışmışlardır. Buradaki amaç onlara yapılan ritüellerin eksiksiz gerçekleştirildiğini, bu nedenle ölen kralın ebedi yerine giderek ritüelin sona ermesinin gerekliliği vurgulanmaktadır. Çünkü artık düzen yeniden kurulmalı, ölen kral bıraktığı düzenin ülkesi, halkı ve ailesi için devam etmesinin farkına varmalı idi.

Kral öldükten sonra yapılan ritüellerle ruhu yatıştırtılmış, ailesine ve halkına karşı kötü davranmasını gerektirecek bir durum kalmamıştı. Bu bir nevi kralı ebedi yerine göndermeden ülkede kurulacak yeni düzenin devamlılığını sağlamak ve ruhunun ülkede herhangi bir olumsuzluğa neden olmasını engellemeye çalışmaktır. Çünkü Hititler ölülerin ruhlarını teskin etmek için gerekli şekilde ritüeller yapılmazsa yaşayanlar arasında dolaşarak kötü enerjiye sebep olacağına inanmışlardır. Ölen kral için ise bu durum daha ciddi boyutlarda düşünülmektedir. Ritüeller, sunular, kurbanlar, ziyafetler gerektiği gibi yapılmazsa ölen kralın kızmasına sebep olacağı için ülkenin geleceği sıkıntıya girmektedir. Aslında bu durum tanrı kral ilişkisine benzemektedir. Kral hayattayken nasıl ki tanrılar için gerekli törenleri yapması gerekiyorsa kral içinde halkı ve ailesi görevlerini eksiksiz olarak yerine getirmesi gerektiğine inanmışlardır.

On Dördüncü Gün:

Ne yazık ki ritüelin son gününe ait metnin tamamı günümüze ulaşmamıştır. Belki burada da dua ve kurbanlara devam edilmiştir.

Transliterasyon: KBo 39.290

Rs. III

¹ [... 1 a-ha-a]n-za-nu-uš an-da ha[-me-in-kán-zi]

⁷¹³ Hoffner, *Hittite Myths*, 61.

² [... p]í-e-da-an-zi []

³ [nu-kán[?] pa-an-ku-un pa-ra-a párah-ha-an-z]i na-aš-ta ša-an-ha-an-z[i ...]

⁴ [nu UD^{KAM}-aš NAP-TA-NU GAL hal-zi-ja-r]i ku-e-eš DINGIR^{MEŠ} ak-ku-u[š-kán-zi]

⁵ [... ku-u-uš DI]NGIR^{MEŠ} ir-ha-a-iz-zi []

⁶ [... ?i-ja-]at-ta-ri nu ^{MUNUS.MEŠ} tap-ta-ra[-aš ...]

⁷ [... -]x-ni an-da ti-an-zi na-at [...]

⁸ [... ^{GIŠ}al-la-an-] ^{GIŠ}ru-i MUŠEN HUR-RI^{HLA} an-da h[a-me-in-kán-zi]

⁹ [... -n]a-aš la-ha-an-za-nu-uš an-da h[a-me-in-kán-zi]

¹⁰ [... ha-an-te-iz-zi]i pal-ši GIM-an ú-nu-ir la-ha-an-za-nu-uš

¹¹ [... ha-an-te-iz-zi pal-š]i[!] [GIM-an] iš-pár-ri-ir a-pí-ja-ja QA-TAM-MA

¹² [... k]u-e-da-ni la-ha-an-za-nu-uš pár-ša-an-da-ja

¹³ [... pa-r]a-a ú-da-an-zi na-at ^{GIŠ}al-la-an-da-ru

¹⁴ [... -]x ku-e lu-kat-ti wa-ra-a-ni na-at ha-an [][-z]i

¹⁵ [...]x-kán^{an} ha-aš-ši-i k[i]š-an kap-pu-wa-an-zi

¹⁶ [... n]a^{!?}-at-za har-pa-a-an [e-eš-d]u^{??}

¹⁷ [... A-NA GU]NNI ki-e-iz 2 h[ar-pa-li]x[- ...]

¹⁸ [... ki-e-iz-zi-ja...]har-pa-an < <-an-zi x[- ...]

¹⁹ [...]x-x-x-x[...]⁷¹⁴

Tercüme:

(III 1-19) “onlar lahanza kuşlarını bağlarlar...onlar götürürler. onlar taptara kadınlarının grubunu dışarı çıkarır ve berberler temizler. Günün ana yemeği ilan edilir. İttikleri tanrılar, ... bu tanrılara sırayla ritüel sunarlar...yürürler. Taptara kadınları.... Onlar içeriye yerleştirir...]....onlar ^{MUSEN}Hurri kuşları⁷¹⁵ allantaru ağacına bağlarlar. Onlar lahanza kuşlarını bağlarlar... [...] ilk kez süslediklerinde, Lahanza kuşları. [...] onlar ilk kez dağıttıklarında, lahanza kuşlarının bağlandığı ağaç ve ekmekler parçalandı... onlar taşıdı.... Allantaru ağaç ...

⁷¹⁴ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 600-604.

⁷¹⁵ Toy kuşu olarak bilinmektedir. Ördek ya da keklik anlamına gelmemektedir., Ünal, *Hittitçe-Türkçe/Türkçe-Hittitçe Büyük Sözlük*, 851.

Onlar ... ertesi sabah yakar. Onlar ocağın üzerinde şu şekilde sayarlar. Bırakın kendi kendine yığılsın. Ocağın bir tarafında iki harpalli ve diğer tarafta ... onlar yığıyorlar.”⁷¹⁶

Yukarıdaki pasajda da anlaşıldığı gibi aslında ritüelin en önemli günlerinden olan 14. gün çok parçalı bir şekilde ulaşılmıştır. Bugüne ait özel bir uygulamanın olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak kralın mecazen de olsa dünyadaki son günü olması ve ebedi yerine geçeceği gün olmasından dolayı bugüne has özel ritüeller olmalıdır. Özellikle 14. gün artık kralın yeryüzü ve yeraltı arasındaki mutlak statüsüne dönme zamanı olarak kabul edilmektedir. Kralın son iki haftadır görünmeyen ve kopan bağları yeniden kurulup, gölgelerden çıktığı ve yeni görevini üstlendiği anlayışı vardır.⁷¹⁷ Kırık metinden sadece son güne dair yine lahanza kuşlarından, tanrılara ritüeller yapılmasından ve ocak ifadesinden bahsedilmektedir. Özellikle göç kuşları olduğu kabul edilen ritüelin son günlerinde sıkça geçen lahanza kuşunun son gün kullanılması kralın dünyadaki son gününün ardından ebediyete göçünü ifade edebilir.

3.7.1.1. Šalliš Waštaiš Ritüel Metninin Genel Değerlendirmesi

14 günlük kraliyet cenaze ritüelini kısaca değerlendirdiğimiz de karşımıza birçok detay, kural ve uygulamalar çıkmaktadır. Özellikle Hitit metinlerinde kralın ölümü ardından düzenlenen ritüellerde halkın etkisi çok büyüktür. Özellikle onların varlığı hem krallarına duydukları saygıyı göstermektedir. Ritüel boyunca halk nefisini doyurmak yerine nefis orucunu tutarak kralına sorumluluklarını yerine getirir ve onu son yolculuğuna göndermek için törenlerde hazır bulunmuşlardır.

Ölüm ritüelleri Hititler’de Orta Krallıktan Büyük İmparatorluğun sonuna kadar düzenlendiği bilinmektedir. Hititçe bir ritüel metninde⁷¹⁸ büyük kral II. Šuppililiuma’nın ritüel ustası olarak lanse edildiği anlaşılmaktadır.⁷¹⁹ Buradan II. Šuppililiuma döneminde devletin iç ve dış karışıklıklarına rağmen ritüellerin uygulanmasına önem verildiği düşünülebilir.

Kral ve kraliçeler için ritüellerin yapılmaması imkânsız bir durumdur. Arınma ve kurtuluş, yaşayanlar arasından ayrılık ve yeni hayata geçişi simgeleyen cenaze ritüeli eğer yerine getirilmezse ölen kral veya kraliyet ailesinden birinin herhangi ölümlü gibi Yeraltının Güneş Tanrıçası Allani’nin⁷²⁰ egemenliğinin altına gireceğini varsaymışlardır. Bu nedenle

⁷¹⁶ Kassian-Korolev, *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*, 601-605.

⁷¹⁷ Van den Hout, "Death Binds: On Some Rites Surrounding Death in Ancient Anatolia." 77.

⁷¹⁸ KUB 41,21 I 7,IV 3, AOAT 31,65 (CTH 780 III.)

⁷¹⁹ Heimpell, "Libation. A. Philologisch. I. In Mesopotamien."242.

⁷²⁰ Yeraltı tanrıçası Allani, bazen Ereškigal ve Lelwani olarak da metinlerde geçmektedir. Nergal ise yeraltı tanrısı olarak metinlerde geçmektedir.

ölünün eşyalarının yakılmasıyla başlanan ritüel⁷²¹ bir nevi öteki dünyaya geçiş için ölü kişiyi arındırarak, yapılan sunular ve kurbanlar ile kral ya da ailesinden birinin konumunu ayrıcalıklı hale getirdiklerine inanmışlardır.

14 günlük ritüel kendi içinde iki bölüme ayrılmıştır. İlk bölüm 7 günlük süreyi kapsar ve daha spesifiktir. Cenaze töreninde yapılması gereken somut her şey bu bölümde yapılmaktadır. Törenin başında ceset yakılır, yanma işleminin ardından kemikler toplanır, cenazeye katılanlar kraliyet ailesi için feryatlar eder ve halka açık ağıtlardan oluşmaktadır. İkinci kısım ise neredeyse büyü uygulamasında yapılan ritüellerden oluşmaktadır. Daha karmaşık olan kısım, ayinde çeşitli meyvelerden yapılan ve ölünün kemiklerinin konulduğu taburelerin önüne yerleştirilmiş ölmüş kişileri temsil eden, onların yerine geçeceğine inanılan figürler yerleştirilmiştir.⁷²² Ritüel, ülke ve halk için herhangi bir riski azaltmak ve yerine geçecek krala mümkün olduğu kadar sorunsuz bir geçiş sağlamayı da amaçlamaktadır. Ayrıca sadece ritüele özel o sırada söylenecek metinler ve dualar vardır. Ritüelin üçüncü tablet serisinde ritüel sırasında gerekli olan nesnelerin olduğu günlük envanter metnini içermektedir. Bu metinler kralın hüküm sürdüğü yılları ve ritüelin en son ne zaman yapıldığını göstermesi açısından gerekli ve önemli bir belgedir.⁷²³

Ölümün her toplum için herkesin başına gelebilecek bir olgu olmasına rağmen herkes için aynı anlamı ifade etmediğini gösteren en iyi örnek bu metin grupları diyebiliriz. Ölen kişinin statüsü ölüye yapılan birtakım uygulamalardan anlaşılmaktadır. Bu metinler sayesinde krallar ve halk arasında ölümün tanım olarak ve işlevsel olarak farklılığını görmekteyiz. Kolofanlarda “*šalliš waštaiš*” ifadesi “*büyük kayıp/eksiklik*” olarak çevrilerek kralın ve kraliyet ailesi üyelerinden birinin ölümünü ifade etmektedir. Bu metinler ayrıcalıklı statüye sahip üyeden birinin ölümü durumunda her şeyin mükemmel ve titizlikle uygulanması gerektiği için kural gösterici niteliğe sahiptir. *ŠW* metinlerinin önemli bir özelliği ise Hititlerin öteki dünya anlayışı hakkında kısmen de olsa yorumlama yapılmasını sağlayan tek belgedir.⁷²⁴

SW ritüeli, tabletlerde çok fazla detaylı ayrıntıları verildiği birçok bakımdan önemli bir metindir. Özellikle uzunluğuyla, birden fazla tablette ayrıntılarıyla ele alınması ile Eski Yakındoğu’da kraliyet cenazelerine dair eşsiz bir örnek sunmaktadır. Ancak metin ciddi şekilde tahrip olduğu için her güne ait bilgiler mevcut değildir. Metin bir normatif bir metindir. Yani ritüel boyunca yapılacak olanları ayrıntılı şekilde kaydeden ya da bunları yapmayı hatırlatmaya

⁷²¹ Haas, “Hethitische Bestattungsbräuche”, 57.

⁷²² Tremouille, “I Rituali Magici Ititi”, 173.

⁷²³ Van den Hout, “Death Binds: on Some Rites Surrounding Death in Ancient Anatolia”, 76.

⁷²⁴ Belluci-Vigo, “Note Sulla Concezione del Post Mortem Presso gli Ititi”, 21-22.

alışan bir tür litrji (ayin düzeni) metnidir. Ancak ritüelin genel anlamı ve bütünsel yapısı ritüellere aşına olan ve ritüeldeki imaların anlamını bilen kişilere hitap etmektedir. Bu nedenle bizim için daha anlaşılabilir durumdadır.⁷²⁵

Ritüel  bölümü kapsayan on dört günlük bir süreyi kapsamaktadır. İlk bölüm ritüelin ilk günlerini içeren eksik bilgilere sahip olduğumuz bölümdür. Bu aşamada cenaze yakılır, kemikler toplanır, iyi bir yağa batırılıp bez ile silinir ve taş eve götürülür. Ritüelin diğer günlerinde kralın kendisiymiş gibi muamele görmesi için sembolik heykeli yapılmıştır. 2 ila 6 gün arasındaki ikinci bölüm ise ller diyarı tanrıları, atalar, l ruhları için adakların sunulduğu bölümdür. Muhtemelen burada ölen kişi ller diyarına gidince tanrıların gazabına uğramaması amaçlanıyordu.⁷²⁶ Bu bölüme dikkat edildiğinde sunuların tanrı, atalar ve ölen krallar için yapıldığı aslında ritüeldeki sunuların bir tür ziyafet değil kurbanlar olduğu anlaşılmaktadır. Diğer günlerde ise kralın sembolüne tarımsal ve hayvancılıkla ilgili ürünler sunulmaktadır. Kralın ölümünden sonra, yaşam tarzını sürdürebilmesi için kişisel mülküne ihtiyaı olduğu dşnlmştır. Çünkü kralın taşınır ve taşınmaz malları ölümünden sonra da ona aittir. Bu noktada ritüel üretim araçlarına odaklanmaktadır. Mesela şaraba değil asmaya, çayıra, tahıl değil saban ve harman yerine gibi.⁷²⁷ Ancak kral artık yönetici sıfatıyla değil bir ifti sıfatıyla bunlara sahiptir.

On dört günlük ritüel boyunca karşımıza kralın iki özelliği çıkmaktadır. Birincisi kralın “siyasi bedeni” (kraliyet sembolü olan yağ ve cübbe), ikincisi ise kralın “şahsi bedeni” (bireysel kralı temsil eden özellik/heykel) cenaze ritüelinin başlamasından sonlanmasına kadar ifade edilmektedir.⁷²⁸ Ritüelin ilk kısımları da kralın siyasi bedenine, sonraki kısımları ise onu temsil eden heykele karşı yapılmıştır.

Kral öldükten sonra on dört günlük bir ritüel boyunca dinlenerek ve eğlenerek yeni yaşamına hazırlandığı düşünülmektedir. On dört gün boyunca yapılan ritüel aslında ölen krala öteki hayatı için sembolik olarak görevler de yüklemiştir. Böylece kral öldükten sonra gideceği yerde yeni gücünü kazanmaya çalışmıştır. Öldükten sonra yaşayanlarla kopan bağları öteki dünya ile hatta artık tanrı statüsünde olduğu için tanrılarla bile yeniden bağ kurmaya hazır olduğu anlaşılmaktadır. Böylece kral artık krallık görevini bırakıp tanrı olarak gök yüzünde diğer tanrıların arasında yerini almıştır. Ayrıca dördüncü gün yeni kralın ve askeri birliklerin

⁷²⁵ Alain Testart, “Le Texte Hittite Des Funerailles Royales Aus Risque Du Comparatisme”, *Ktema: Civilisations de l’Orient, Grece et de Rome Antiques*, (2005), 29.

⁷²⁶ Van den Hout, "Death Binds: On Some Rites Surrounding Death in Ancient Anatolia." 76.

⁷²⁷ Testart, "Le Texte Hittite Des Funerailles Royales Au Risque Du Comparatisme." 32.

⁷²⁸ Van den Hout, "Death Binds: On Some Rites Surrounding Death in Ancient Anatolia." 77.

törendeki varlığı bir çeşit taht giyme olarak da düşünülebilir. Yani ölen kralın siyasi varlığının tamamen sona erdiği anlaşılmaktadır. Ritüel boyunca ölen kralın yerine kullanılan heykel ise muhtemelen kralın varlığını hissettirmek ve ritüelin bütünlüğü sağlamak için sembolik bir nesnedir. Ayrıca katılımcılar arasında fiziki olarak bulunmayan kralın somut olarak varlığının hissedilmesi amaçlanmıştır.

Kral yaşarken tanrılar tarafından seçilmiş bir vekil hatta tanrıların oğlu olarak kabul edilirken öldükten sonra tanrılık vasfını kazandığına inanılması Hititlerin krallarına yükledikleri ilahi boyutu simgelemektedir. Çünkü kral öldükten sonra daha yüksek bir mevki kazanmıştır.⁷²⁹ Hititlerde Güneş Tanrısı özellikle kraliyetle ilişkilendirilen bir tanrıdır. Güneş Tanrıçası ve Fırtına Tanrısı, kral ve kraliçenin koruyucusu, adaletin sağlayıcısı, yönetme ve yol gösterme görevlerine sahiptir. Ayrıca Hitit krallarına ^DUTU^{ŠI}- Güneş/im ifadesinin kullanılması krallar ile Güneş Tanrısı arasında kurulan bir bağ olduğuna işaret etmektedir. Hitit krallarının kendilerini Güneş Tanrısı ile Fırtına Tanrısının çocuğu olarak görmesi ve I. Hattuşili'nin tarihi bir metnin de kendini *Güneş Tanrısı* olarak ifade etmesi bunu desteklemektedir.⁷³⁰ Ayrıca hayattayken taşıdığı ve krallara farklı bir prestij sunan Güneş (^DUTU) unvanı ve tanrı olma (DINGIR LIM KIŠ) ifadesi kralın ölümünün aslında bir ölüm değil tanrılar gibi ölümsüz hayata geçişini göstermektedir.⁷³¹ Bu nedenle ritüel metninde de sıkça geçen “tanrı oldu” ifadesinin altında bu inanış vardır.

Ritüel boyunca kullanılan eşyaların akıbetinin yakılarak yok edildiği anlaşılmaktadır. Hititler de büyü ve cenaze gibi ritüeller de kullanılan kapların kırılması yaygın bir uygulamadır. Büyü ritüellerinde yapılan büyüün eşyalara geçtiği düşünülerek bunu kendilerine bulaştırmamak için kapları kırmışlardır. Bazen de benzetme yoluyla yapılan büyülerde özellikle düşmanlar gibi yok edilmek istenen kişi büyü de “boş testiler gibi kırılır” ifadesiyle kişiden kurtulmak istenmiştir.⁷³² Tüm bunlar kişiye, topluma zarar veren şeylerden kurtulmak düşüncesiyle yapılmıştır. Ancak šalliš waštaiš metninde kapların sadece arınmak için yakılmadığı anlaşılmıştır. Her maddenin de bir ruhu vardır inancı ile bazı eşyaların kralın öldükten sonra gittiği mekânda kullanması için yakılması gerektiği anlaşılmaktadır. Böylece yakılan kralın ruhunun gittiği mekâna yakılan kap kacaklarında gideceğine inanılmıştır.

⁷²⁹ Gordeziani-Tatişvili, “Hittite Funereal Tarditions And Afterlife Beliefs in The Context of Hittite Cosmology”, 316.

⁷³⁰ Cengiz, “Hitit Krallığında Arinna'nın Güneş Tanrıçası Kültü”, 128-130.

⁷³¹ Silvestri, “Riflessi Linguistici Delle Ideologie Funerarie Nell'anatolia Ittita”, 37.

⁷³² Tremouille, “I Rituali Magici Ittiti.” 192.

Hitit kraliyet cenaze ritüellerinin uygulanma şekli önemli olduğu gibi bu uygulamaları yerine getirecek görevliler de önemlidir. Ritüel de gerekli düzenlemeleri yapmak ve ihtiyaçları yerine getirmek için mutlaka birçok görevli bulunmaktadır. Bunlar arasında kupa taşıyıcısı, berber, komedyen, taptara kadınları, ağıtcı kadınlar ve yaşlı kadınlar yer almaktadır. Bahsi geçen yaşlı kadınlar büyü metinlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Ağıtcı kadınlar yeniden doğma, anne günü gibi kavramlarla ilgili olduğu düşünüldüğü için cenaze ritüelinde önemli bir kültürel unsur olarak kabul edilmiştir.⁷³³

Kısacası 14 günlük kraliyet cenaze ritüeli Hatti Anadolu'sundan etkilenen ve Hititlerin de kendilerine uyarladıkları çok kapsamlı bir ritüel uygulamasıdır. Ritüelin birçok sayısız amacı vardır ve her biri yapıldığı günün içindedir. Ritüelin dikkat çeken yönleri ise kısacası şunlardır: 1. ölen kişinin bedeninin ve kalıntılarının izlediği yoldur. Bu adımda genellikle ölen kralın ölümü, yakım aşaması ve ebedi mezarı sayılan taş eve gideceği aşamaya kadar geçen süreyi kapsamaktadır. 2. ölen kralın sembolik bedeni olan suretinin izlediği yoldur. 3. ritüel boyunca kullanılan mekanların işlevleri ve 4. olarak da kralın öldükten sonraki hayatının süreceğine inandıkları görünmez bir mekâna yani “çayır”a yapılan atıflardır.⁷³⁴

3.7.2. Ölü Kültü

Eski Ön Asya ve Hititlerde ölen kişilerinin ölümden sonra ölümler diyarında yaşamaya devam ettiği inancı hakimdir. Bu inanç doğrultusunda ölen kişilere saygı duymak ve gerekli ihtiyaçları düzenli olarak karşılamak için ölü kültü ya da ata kültü inancı oluşmuştur. Aile birimi ve soy bağının toplumsal bir öneme sahip olması nedeniyle ölen ataların ruhları nesilden nesile ailenin bir parçası olmaya devam etmiştir. Bu nedenle ruhların yaşayan akrabalarının çıkarlarını olumlu ve olumsuz yönde etkilediklerine inanılmıştır. Yeraltı dünyasında iyi yiyecekler ve besinler olmadığı için ruhların yaşamlarını sürdürebilmek için özellikle yaşayan akrabalarının desteği bu konuda önemli görülmüştür. Aynı zamanda yaşayanların da yeryüzünde refah ve huzuru için ölmüş atalarına bağlı oldukları aşikardır. Böylece yaşayanlar ve ölümler arasında etkileşim sağlanmıştır.⁷³⁵ Bu etkileşimin devamlılığı için de ölü kültü anlayışı oluşmuştur.

Ölü kültü ya da atalar kültünün temelinde Eskiçağ insanların ölen kişi için huzurlu bir öbür dünya oluşturma düşüncesi vardır. Bu ise ölünün varisleri tarafından düzenli şekilde bakımlarının yapılmasıyla gerçekleştirilmektedir. Bu inanış MÖ. 3. binden MÖ. 2. bin yılın

⁷³³ Rutherford, "Achilles and the *Sallis Wastais* Ritual: Performing Death in Greece and Anatolia", 224.

⁷³⁴ Mouton, "Devenir Un Dieu: Les Lieux Des Funérailles Royales Hittites", 22.

⁷³⁵ Katz, *The Image of the Neither World in the Sumerian Sources*, 198.

sonuna kadar Mezopotamya ve Levant bölgesinde varlığını sürdürmüştür.⁷³⁶ Aynı şekilde Hititlerin de bu inanca değer verdiği metinlerden anlaşılmaktadır. Kraliyet cenaze ritüeli de aslında ölü kültü yapısının ilk aşamasıdır. Sonraki süreçler ise belki aylık ya da yıllık olarak ölü ataları anmak ve ruhlarına sunular yapmak ölü kültünün temelini oluşturmuştur.

Eski Mezopotamya inancında öteki dünyaya ulaşan ruhun varlığını huzur içinde sürdürebilmesi için yiyecek ve içecek sunularına ihtiyaç vardı. Eski Mezopotamya’da bu sunuları yerine getirme görevi ölenin oğullarına yüklenmişti. Oğlu yok ise kızı, hiç çocuğu yok ise evlatlıklarının bu görevi üstlenmesi gerektiğine inanmışlardı.⁷³⁷ Aynı anlayışın Antik Mısır’da da benimsendiği anlaşılmıştır. Antik Mısır’da çok sayıda çocuk yapmak yaşlılıkta güvence olarak görülmüştür. Özellikle bir erkek çocuğun anne babasının cenaze törenlerini gerçekleştirmek için gerekli olduğuna inanılmıştır.⁷³⁸

Hititlere ait çivi yazılı metinlerde ölümler kültü inancı ve ölü atalara saygı duyulduğuna önem verildiği anlaşılsa da konu ile ilgili çok fazla bilgiye ulaşılamamıştır. Genellikle bu konu da krallara ait arkeolojik buluntular olan ölü kültü için yapıldığına inanılan yapılara değinilmiştir. Hititlerde alt sosyal sınıflar arasında ölü kültü hakkında neredeyse hiçbir şey söylenmez. Elimizdeki veriler daha çok kral ve ailesini ilgilendiren bilgilerdir. Hititlerin krala karşı ölü kültü inancını muhtemelen diğer üyelerin yanı sıra Savaş Tanrısı Tapınağında bulunan heykel şeklindeki bir nesneye tapınarak gerçekleştirdiği bilinmektedir. Muhtemelen aynı amaca hizmet eden başka bir heykelin de Taş Eve yerleştiği düşünülmüştür. II.Muwatalli’nin başkent değişikliği sırasında taşıdığı bahsedilen tanrı ve ataların heykellerinin ölü kültü için tapınılan heykeller olduğunu kabul edenler olmuştur. Başkent değişikliği sırasında heykellerin taşınmasına önem verilmesi ölü krallara koruyucu tanrı rolüyle tapınıldığını göstermektedir.⁷³⁹

Muwatalli’nin ata kültünü taşıdığına dair bilgiler çivi yazılı metinlerde şöyle geçmektedir;

Transliterasyon: KUB 1.1 (CTH 81)

Vs. I

⁵² nam-ma-kán DINGIR^{MES URU}Ha-at-ti GIDIM^{HLA}-ia pí-di ni-ni-ik-ta

⁵³ na-aš I-NA^{URU D}U-aš-ša kat-ta pé-e-da-aš nu URU^DU-aš-ša-an e-ep-ta

⁷³⁶ Feder, “Death, Afterlife and Corpe Pollution”, 416.

⁷³⁷ Kahya, "Ölüm Sonrası Hayat: Sümerce Metinlerde Öteki Dünya." 56.

⁷³⁸ Geraldine Pinch, “Private Life in Ancient Egypt”, (ed. Sasson, J. M.), Civilizations of the Ancient Near East, I, New York: Scribner; London: Simon&Schuster and Prentice Hall International, (1995), 376.

⁷³⁹ Popko, *Religions of Asia Minor*, 153.

Tercüme:

(I 52-53) “sonra Hatti’nin tanrılarının heykelleri ile ölü ruhlarını yerlerinden kaldırarak onları Tarhuntašša’ya aşağıya götürdü ve Tarhuntašša’yı devlet merkezi yaptı.”⁷⁴⁰

Yukarıdaki pasajda bahsedilen ölü ruhları ölmüş krallardır. Hayattaki krallar ise her durumda ölmüş krallara saygıyı göstermeyi, onların heykellerini ya da kalıntılarını yanında götürmeyi kendilerine görev bilmişlerdir. Ritüellerde kurbanlar sunulurken tanrı ve tanrıçaların ardından büyükanne ve büyükbabaların da geçmesi Hititlerde atalar kültü inancını yansıtmaları bakımından önemli bir delildir.

Kral Muwatalli’nin yeni başkente giderken götürdükleri atalarının kemikleri⁷⁴¹ ya da külleri olduğunu düşünenlerde olmuştur. Singer’e göre de bahsedilen ölü ruhları muhtemelen ölü atalarına ait kalıntıları ifade etmektedir. Bu kalıntılar ise büyük ihtimalle Taş Ev’de yani Hitit kral ve kraliçelerinin ebedi dinlenme yerinde saklanan kavanoz ya da urnelere yerleştirilen kemik kalıntıları olduğuna inanılmıştır.⁷⁴² Popko’da ise bu kalıntıların Taş Ev ve tapınaklarda olan ölü kralın heykelleri olduğu ifade edilmiştir. Burada heykellere belirli törenler sunarak, tanrılar kültüründeki gibi ritüellerle bakımları yapılmış ve hizmetleri eksiksiz yerine getirilmiştir.⁷⁴³ Eski Mezopotamya’da cenaze sonrası yapılan “kispu” törenlerinde de eğer ölen kişi kral ise onların tapınaklarda heykelleri bulunduğu için bu nesnelere sunuların yapıldığı bilinmektedir.⁷⁴⁴ Bu bilgi iki kültürün atalar kültü bakımı ve tapınımı karşısında benzerlik sunmaktadır.

Hitit inancında ölen kralın kültürünü temsil eden kemik kalıntıları ya da heykellerinin herhangi durum karşısında taşınması diğer Eskiçağ toplumlarında da görülmüştür. Genellikle savaşlarda bir ülkenin tamamen bitirmek için kral mezarlarının yağmalanması askeri yenilgi kadar etkili bir yöntem olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle savaş ve saldırıya karşı ölmüş atalarının kültürlerini korumak psikolojik olarak bir yenilginin bertaraf edilmesi anlamına geliyordu. Aksi takdirde herhangi bir düşman saldırısında atalarının ruhunu (mezar, kalıntı ya da heykel) koruyamamaları lanetlenmelerine sebep olabilirdi. Çünkü tarih boyunca krallara ait

⁷⁴⁰ Trans. ve terc. için: Otten, (1981). 14-15.

⁷⁴¹ Ölmüş ataların herhangi bir tehlike karşısında kemiklerinin taşınması sadece Hititlerde değil Mezopotamya’da da yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Babil kralı Merodah-Baladan Asur tehlikesinden kaçarken yanında atalarının kemiklerini de alması buna örnektir. Aşağıda da değindiğimiz Asur kralı Asurbanipal döneminde de düşman ülkenin atalarının kemiklerini alıp götürmesi de bu taşımaya bir örnektir. Feder, Death, Afterlife and Corpe Pollution”, 415.

⁷⁴² İtama Singer, “The Failed Reforms of Akhenaten and Muwatalli”, *BMSAES*, 6, (2006), 42.

⁷⁴³ Popko, *Religions of Asia Minor*, 153.

⁷⁴⁴ Yasmin Wicks, *Profiling Death. Neo-Elamite Mourtary Practise Afterlife Beliefs snd Entanglements with Ancestors*, 98, BRILL, Leiden-Boston, (2019), 204.

ölü kültünü ele geçirmek siyasi bir manipölasyon aracı olmuştur. Bu durum düşman eline geçen atalarının ruhları huzursuz edilerek onlara psikolojik bir yenilgi verebileceği gibi devletin geleceğini tehlikeye düşüren bir yöntemdi. Bunun başka bir örneğine de Mısır’da kraliyet mumyalarının siyasi ayaklanmalarda veya hırsızlığa karşı korunması için yer değiştirdiklerine rastlamak mümkündür.⁷⁴⁵

Yukarıdaki olaya başka bir örnek ise Asur kralına aittir. Asur Kralı Asurbanipal (MÖ.7.yy.) Elamlı ölülerin mezarlarını tahrip ederek üstünlük sağlamaya çalışmıştır. Hatta burada mezarlardan çıkardığı kemikleri Asur’a götürerek, Elamlıların ölen krallarının bakımını engellemiş, cenaze sunuları ve libasyonlardan mahrum bırakmış⁷⁴⁶ ve böylece ölen ataların ruhlarını huzursuz etmiştir. Bu anlayış ölmüş atalarının kültlerine zarar vererek ülkenin geleceği içinde bir tehlike arz ediyordu. Bu nedenle düşmanlarla sadece fiziki olarak değil maneviyat ve inanç noktasında onları zayıflatmak için ataların kültlerine saldırımayı önemli bir silah olarak görmüşlerdir.

Ancak Asur kralı başka toplumun ölü atalarını huzursuz etmesine rağmen kendi ölmüş atalarının bakımlarını yapmaya özen göstermiştir. Asur kralı Asurbanipal’e ait yazıtta muhtemelen önceden var olup bir süre uygulanmayan ölmüş atalarının ruhlarını rahatlatmak için sunduğu yemekten bahsetmektedir: “*kraliyet atalarımın ruhları için devam etmeyen su içme ve ölü adına sunulan kurbanları tekrar canlandırdım*”⁷⁴⁷ Kral bunu yaparak hem ölü atalarını onurlandırmış hem de onların bakımlarının eksikliğinin neden olduğu olayları engellemiş olmuştur.

Atalar kültürünün sürekliliği⁷⁴⁸, ölen kralın ölümden sonraki hayatını ilgilendirdiği kadar yaşayan akrabaları da ilgilendiren bir durumdur. Hititler ölen kralların ruhlarının bu dünyayı terk ederek göklerde diğer tanrılara katılırken heykelleri ise soylarından gelenlerin Hattuša’daki

⁷⁴⁵ Singer, “The Failed Reforms of Akhenaten and Muwatalli”, 42.

⁷⁴⁶ Feder, “Death, Afterlife and Corpe Pollution”, 414.

⁷⁴⁷ Coşkun, Zincirli Samal Katumuwa Steli ile İlgili Değerlendirmeler”, *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Teori ve Araştırmalar II*, 1, (2020),318.

⁷⁴⁸ Hitit metinlerinde konusu kirlilik olan Tunnawi ritüeli dolaylı da olsa bu konuya değinmektedir. Kirlilik insanın hayatını olumsuz yönde etkileyen bir eylem olarak kabul edilmektedir. Bu sadece fiziki değil manevi olarak da insanları etkilediği bilinir. Tunnawi ritüeli büyü ile yapılan kirliliği ele almaktadır. Bu kirlilik ise iki cinsin üremesine engel görülmüş, bazen kadınların canlı çocuk doğurmasına engel olduğunu bazen de her iki cinsiyet arasındaki cinsel işlevlerin bozulmasına neden olduğu kabul edilmiştir. Ebeveynlerin öldükten sonraki bakımları, ruhlarının rahatlığı ve huzuru çocuklar ya da torunlar tarafından sunulan kurbanlara bağlı olduğu dönemde çocuğu olmayan aileler bu olumsuz durumla karşılaşmak zorundalardı. Bu nedenle Tunnawi ritüeli kirliliğe maruz kalan hastanın üreme yeteneğini yeniden kazandırmayı amaçlamaktadır. Eğer başarılı olursa öldükten sonra arkasından onun ruhunu hoşnut edecek bireyler bırakacaktır. Bu sayede ritüel dolaylı da olsa atalar kültürü ya da ölü kültürünün sürekliliği için önemini göstermektedir. Daha detaylı bilgi için bkz: Goetze, A. (1938). *The Hittite Ritual of Tunnawi*, American Oriental Society, 98.

tanrı tapınaklarında saygılarını kazanmayı beklediğine inanmışlardır. Bu aslında devam eden atalar kültünün sürdürülmesi için ve diğer dünyada kralın mutlu olması için gereken bir faaliyettir. Hatta atalar kültünün unutulmaması için kraliyet hanedanının ölen üyelerine ait üç yüz yıldan fazla adak listeleri tutturulmuştu.⁷⁴⁹ Kraliyet ailesinden ölmüş kişilere ait olan adak listeleri ve ölen kralların heykellerine saygı gösterilmesi ile ilgili olan metinler (CTH 610-611) Hititoloji'nin başlangıcından itibaren Hitit kraliyet ailesinin kronolojik sıralamasının yeniden inşasında da önemli bir rol üstlenmiştir.⁷⁵⁰ Ölü veya atalar kültü eskiçağ toplumları için de çok önemlidir. Çünkü ölümden sonraki yaşamın huzuru için ölülerin bakımının yapılması gerektiğine inanmışlardır. Mezopotamya tarihi boyunca devam ettirilen ölülerin bakımı onların ölü kütlerine vermiş oldukları saygıyla ilgilidir. Ölü kültürleri için yapılacak her bakım ise kişinin soyu ile ilgilidir.

Gılgamış destanında da bir ölü ruhunun öteki dünyada yiyip içmesinin miktarı ve kalitesini oğullarının sayısının belirlediği anlaşılmaktadır.⁷⁵¹ Gılgamış destanında ölen kişinin arkasında bıraktığı evlatları onun ardından yapılacak sunular ile eşdeğer olduğu kabul edilmiştir. Bu anlayış birçok toplumlar tarafından da benimsenmiştir. Çünkü ölenin ardından sunu yapacak evladının olması onun öteki dünyanın kötü besinlerine muhtaç kalmasını önliyordu.

CTH 660⁷⁵² Laroche tarafından ölmüş kralların heykellerine yapılan adaklarla ilgili metin parçalarından oluşmaktadır. Bu heykeller Hitit kraliyet üyelerinin efsanevi atalarını temsil etmektedir. Bu metinlerde kral heykellerine sunuların yapıldığı, başlarında Sümerce ideogramı ALAM ile belirtilen krallar Hattuşili, Tuthaliya, Şuppiluliuma ve Murşili'dir. Ancak ölmüş krallara yapılan kurbanlar bu kültün bir aşamasıdır. Aynı zamanda bu kurbanlar Fırtına Tanrısı, Taparwaşu, Dağ Tanrısı Şerri ve Hurri'ye, dağlara Nanni ve Hazzi'ye ve kutsal kült eşyalarına da sunulduğu bilinmektedir.⁷⁵³

Hitit metinlerinde ölen atalar yerine daha çok ölü ruhları terimi geçmektedir. Bu metinler özellikle kral tarafından yazdırılan ve kraliyete ait olduğu düşünülen metinler olduğu için bahsedilen ölü ruhları ölen atalar olarak düşünülebilir. Metinlerde ölü ruhlarının sıklıkla geçmesi aslında atalarının öldükten sonra unutulmaması, sunulan kurbanların aksatılmaması

⁷⁴⁹ Collins, *The Hittites and Their World*, Society of Biblical Literature, (2007), 194.

⁷⁵⁰ Gilan, "The Hittite Offering Lists of Deceased Kings and Related Texts (CTH 660–661) as Historical Sources." 85.

⁷⁵¹ Ökse, "Eskiçağdan Günümüze Ölü Gömme ve Anma Gelenekleri." 1.

⁷⁵² KBo 2.29

⁷⁵³ Torri, "Der Kult der Königlichen Statuen in den hethitischen keilschriftlichen Quellen", 174.

aksi takdirde felaketlere sebep olunmaması içindir. Çünkü başlarına gelen olumsuz bir durumun sebebini ölü ruhlarının bakımlarının aksatılmasına bağlamışlardır. Bu nedenle belgelerde ölü ruhlarının bakımı için talimatlar verildiği gibi ölü ruhlarının kızdırıldığını düşündükleri durumlarda fal sorgulamaları bile yapmışlardır. Bu durum bazı fal metinlerine yansımıştır. Aşağıdaki fal metni buna örnek metinlerden biridir:

Transliterasyon: KBo II 6+XVIII 51 (CTH 569)

Vs. I

¹¹ ma-a-an GIDIM-pát ku-it-ki TUKU.TUKU-u-an-za DINGIR.MEŠ-ŠU-ia-aš-ši ku-it
kat-ta

¹² iš-hu-u-ua-an-te-eš DUMU.DUMU-ŠU ŠA SİN-^dU-ia EME e-eš-ša-an-zi

¹³ A-NA GIDIM-ia-kán IGI-zi A-NA 'EME ta-li-ia-an

¹⁴ nu-za ma-a-an GIDIM ke-e-da-aš-pát ua-aš-ku-ua-aš še-er TUKU.TUKU-u-an-za

¹⁵ nam-ma-ma-za GIDIM da-me-e-da-ni me-mi-ni še-er Ú-UL

¹⁶ ku-e-da-ni-ik-ki TUKU.TUKU-u-an-za nu IGI-zi SU.MEŠ SIG₅-ru

¹⁷ EGIR-ma NU.SIG₅-du IGI-zi SU.MEŠ ni ši ke^{HL.A}-uš pu-ru-un-du(-)kar-ri-ta

¹⁸ GIŠ¹⁸ TUKUL ŠA ^dU ZAG-aš GÜB-za RA-IS 12 ŠA DIR SIG₅

¹⁹ EGIR SU.MEŠ ta UGU a-uš-ta NU.SIG₅

Tercüme:

(I 11-19) “Eğer ölü ruhu herhangi bir şekilde kızmışsa ve onun tanrıları onu bir şekilde terk etmişse, Armatarhunta’nın torununa beddua ederlerse, ilkin ölü ruhu için beddua göz ardı edilmişti. Eğer ölü ruhu (işlenen) kabahatler için öfkelenmişse, ilk et falı (alamatleri) olumlu olsun; diğerleri olumsuz olsun...”

Transliterasyon: KBo 2.6+18.51 (CTH 569)

Vs. II

⁴⁶ nu-kán GIDIM-ma [k]u-[i]t-ki TUKU.TUKU-nu-an-za nu KIN NU.SIG₅-du

⁴⁷ DINGIR-LUM- za da-pí[-an Z]I-an HUL-lu-ia ME-aš (erasure)

⁴⁸ na-at pa-an-g[a-u-i] pa-iš NU.SIG₅

⁵⁵ nu DUMU.MEŠ-ŠU-ma EME e-eš-ša-an-zi nu GIDIM ni-ni-in-kiš\ -kán-zi

⁵⁶ nu KIN NU.SIG₅-du IŠ-TU MU.HI.A GÍD.DA ŠA 'LUGAL'A-'DAM'[-M]A 'ME'-an

⁵⁷ na-at! pa-an-ga-u-i SUM-an I-NA UD.2.KAM HUL-I[u ME-an]

Tercüme:

(II 46-48) “Ölü ruhu bir şekilde kızmış mıdır? (Eğer böyleyse), talih falı olumsuz olsun. Tanrı tüm ruhu ve tüm kötülüğü aldı ve (fal alameti olan) panku-‘ya verdi. (Fal alameti) olumsuzdur.”

(II 55-57) “Onun çocukları beddua edip ölü ruhunu rahatsız mı ediyor? O halde talih falı olumsuz olsun. Uzun yıllardır kralın kanı /soyu alınmış(tır) ve panku-‘ya verilmiştir. İkinci gün kötülük alınmıştır.”⁷⁵⁴

Yukarıdaki fal metninde ölü ruhları için gerekli şeylerin yapılmaması ya da kurbanlar sunulmamasından değil beddualardan dolayı ölü ruhlarının öfkesi ile ilgilidir. Pasaj da ölü ruhlarının öfkelenmesinin nedeninin ne olduğu araştırılmaya çalışılmıştır. Muhtemelen ölenin hayattaki yakınlarının söyledikleri beddua, lanet ya da ölüyü huzursuz eden davranışlardan kaynaklı olup olmadığı sorgulanmaktadır. Bu nedenle fal metinlerinde de ölü ruhlarını teskin etmek için yapılanlardan bahsedilmektedir. Çünkü ölü ruhlarının huzursuz edilmesi kötü alamet sayılmıştır. Bu nedenle fal sonuçlarının olumsuz sayılmıştır. Aslında bu pasaj da kötü sözlerin sadece bireyi değil geneli ilgilendirdiği anlamak da mümkündür. Söylenilen kötü söz ve bedduanın söyleyenin kendisini ve ailesini etkileyeceği düşüncesi yaygındır.

Hititler ister kral olsun ister sıradan insan olsun ölümden sonra ruhların varlığından korkmuşlardır. Özellikle ölünün ardından yapılması gerekenler yapılmadığı takdirde ölü ruhları insanlar arasında dolaştığına ve insanları huzursuz eden enerjiler yayacağına inanılmıştır. Eğer ölünün ardından gerekenler yapılırsa ölü ruhları insanlara musallat olmayacağına inanmışlardır. Bundan dolayı bazı metinlerde ölü ruhlarının kültünü yaşatmak için onlara vergiler, araziler ve adakların verildiğinden bahsedilmektedir. Bu aslından ölen ataları onure etmenin önemli bir adımıdır. Böylece ölü ruhları için doğrudan kaynak sağlanarak gerekli olan bakımların yapılmasının aksatılmasının önüne geçilmiş olunmuştur.

CTH 569 numaralı metnin devamın da ölü ruhları için verilen mülklerden ve vergilerden bahsedilmektedir:

Transliterasyon: KBo 9.151 (CTH 569)

⁷⁵⁴ Trans. ve terc.: Van Den Hout, “The Purity of Kingship. an Edition of CTH 569 and Related Hittite Oracle Inquiries of Tuthaliya IV”, (*DMOA XXV*, Brill-Leiden-Boston-Köln, (1998), 196-205.

Vs. II

¹ ŠA^f Ta-nu-hé-pa ku-i-e-eš URU.DIDLI.^{HL.A} pa[?][-ra-a SUM-an-z(i)]

² nu-kán IŠ-TU 1 URU-LUM 1 É-TUM da-aš-'ki'[-u-an ti-ia-an-(zi)]

³ na-at A-NA GIDIM pí-an-zi nu-uš-ma-aš 1^{URU}[-LUM (x x x)]

⁴ na-an a-še-ša-an-zi nu-kán DINGIR.^{MEŠ} fTa-nu-'hé'[-pa]

⁵ EGIR-pa an-da pé-e-da-an-zi

⁶ nu URU.DIDLI.^{HL.A}-ma ku-i-e-eš har-kán-zi na-aš ar-kam-'ma'[- (x-ti)]

⁷ nu A-NA GIDIM ar-kam-ma-an BAL-eš-ki-u-ua-an 'ti'[-ia-an-z(i)]

Tercüme:

(II 1-7) “Teslim edecekleri Tanuhepa şehirlerinden, her birinden birer mülk almaya başlayacaklar ve onu ölü ruh(larına) verecekler ve bir kenti (ona tahsis edip orada) iskân edecek onlar Tanuhepa’nın tanrılarını geri getirecekler. Sahip oldukları müstahkem kentleri haraca bağlayacaklar ve ölü ruh(ları için) vergi vermeye başlayacaklar.”⁷⁵⁵

Transliterasyon: XVI 32 (II.3A) (CTH 569)

Vs. II

²⁴ [UR]^U Ki-i-ú-ta-an-kán URU-an A-NA^M GAL-^DU ar-h[(a ME-an-zi)]

²⁵ [n]a-an A-NA GIDIM SUM-an-zi^m Ka-ta-pa-DINGIR-LIM-iš [(ka-ru-ú)]

²⁶ [u]-tar-na-ah-ha-an-za nu GIDIM a-pa-a-aš ar-šu-l[a-(iz-zi)]

Tercüme:

(II 24-26) “Kiuta kenti merkezini Talmi-Teşup’tan alacaklar ve onu ölü ruh(larına tesis edip) verecekler. (Bu konu için) Katapaili’ye çoktan emir verilmiş(tir) ve o ölü ruh(larını) memnun eder.”⁷⁵⁶

Metinde muhtemelen kraliyetten ya da yüksek rütbeli kişilerin ölü ruhlarından bahsedilmiştir. Çünkü tahsis edilecek şeyler arasında bir kentin bile yer alması ölü ruhlarının önemli kişiler olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca ölen kişiler için bu kadar şeyin tahsis edilmesi muhtemelen bu kişilerin koruyucu ruhlar olarak kabul edilmesi ile ilgilidir. Yine tahsis

⁷⁵⁵ Trans. ve terc.: Hout, “The Purity of Kingship: An Edition of CTH 569 and Related Hittite Oracle Inquiries of Tuthaliya IV”, 178-179.

⁷⁵⁶ Hout, *ibid*, 180-181.

edilen mallar, ölen atalarına öldükten sonra yerine getirilecek düzenli periyotlarla uyguladıkları ritüeller için gelir kaynağı olarak düşünülmektedir. Çünkü tanrılar için yapılan ritüeller ve bayramların eksiksiz ve zamanında yapılması için tanrılara tahsis edilen mülkler, kentler, vergilerle aynı mantığa hizmet etmektedir. Böylece ölen kişiye ait kurumsalmış ve kalıcı bir geçim kaynağının oluşturulması sağlanmıştır. Çünkü bazı durumda ölen kral, kraliyet ailesi içinde yaşayanlardan ona karşı kötü niyetli müdahalelere maruz bırakılabilirdi. Özellikle bu tarz konularda bu kurumlar ölen kişi için elde edilen gelirle, bakımların ve sunuların yapılarak ölü ruhlarını yatıştırırmayı amaçlamaktadır.⁷⁵⁷ Ayrıca buralardan toplanan vergiler tanrılar için düzenlenecek ritüellerde ihtiyaçlar için hazır bir gelir oluşturmaktır. Böylece devlete yük olmadan hem tanrılar hem de ölen atalar için yapılması gerekenlerin eksiksiz bir şekilde yapılması amaçlanmıştır.

KUB 11.7 [BoTU 25] tek sütunlu bir tabletteki metinde Aşçılar Evi'nin ölen kraliyet ailesi üyelerinin kültüne bıraktığı sığır ve koyun sayılarını listelenmesi yen bir metinde krallar ve kraliçeler bir sığır ve koyun diğer üyeler ise yalnızca bir koyun aldıkları ifade edilmiştir.⁷⁵⁸ Listenin 13. ve 15. satırlarında Aşçılar Evi'nden I.Šuppiluliuma ve II.Murşili 'ye bir sığır ve bir koyun, II.Muwatalli'ye ise iki koyun ve bir besili sığır ve iki besili koyun verildiği anlaşılmaktadır.⁷⁵⁹ Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere kraliyet ailesinin ölü üyelerine daha doğrusu ölü kültüne başka kaynaklardan da gelir sağlanmıştır.

Hititler de ölü kültü ile ilgili yapılar özellikle IV. Tuthaliya ve II. Šuppiluliuma döneminde artış gözlemlenmiştir. Bu yapılara ait örnek Hitit antlaşma metninde geçmektedir. 1980'lerin sonunda IV. Tuthaliya ve Tarhuntašša kralı Kurunta arasında Bronz tablet üzerine yapılan antlaşma metninden ^{NA4}hekur'ların özellikleri ve işlevleri üzerine yeni tartışmalar başlamıştır. IV.Tuthaliya'nın babası III.Hattušili dönemindeki başka bir antlaşmada ^{NA4}hekur SAG.UŠ (ebedi/sürekli ya da daha doğru bir ifadeyle süreklilik arz eden) terimi III.Hattušili ile Kurunta arasında anlaşmazlık konusu olarak birkaç defa geçmiştir. Çünkü Kurunta'nın bu yapılara erişmesi yasaklanmıştır. Tuthaliya ise Bronz Tablet'teki antlaşma ile bu sorunu Kurunta'nın lehine çevirecek olumlu bir adım atarak Kurunta ve soyunun bu anıt üzerindeki hak sahibi olmasının yeniden tesis edildiği anlaşılmaktadır. Bronz Tablet'te geçen anıt Kurunta'nın babası büyük kral II.Muwatalli'nin anısını ve saygısını yaşatmak için inşa edilen yapı olduğu

⁷⁵⁷ Mora-Balza, "Importanza Politica Ed Economica Di Alcune Istituzioni Religiose E Funerarie Nell'impero Ittita", 255.

⁷⁵⁸ Gilan, "The Hittite Offering Lists of Deceased Kings and Related Texts (CTH 660–661) as Historical Sources." 86.

⁷⁵⁹ Gilan, "The Hittite Offering Lists of Deceased Kings and Related Texts (CTH 660–661) as Historical Sources." 88.

anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu anıt Tarhuntaşsa bölgesi dışında bulunmaktaydı ve bu nedenle Hattuşili bu yapıya yeğeninini erişmesini engellemiştir. Başka bir metinde⁷⁶⁰ IV. Tuthaliya'nın anısına dikilen başka bir anıttan bahsedilmesi bu yapıların Hitit kralları için önemli olduğunu göstermektedir.⁷⁶¹

Yukarıdaki bilgiye göre krallara ait olan bu yapılar sadece ölü kültü olarak değerlendirilmemektedir. Bu yapılar biraz sosyal olduğu kadar daha çok politik yapılardır. Bu yapılar özellikle devletin içindeki iç karışıklıkların olduğu dönemde siyasi arenada bir propaganda aracı olarak görülmüştür. Tahtı hakkı olmadan ele geçiren Hattuşili, yeğenini Muwatalli'nin anıtına erişimini engellemesi siyasi gücünü zedeleyeceğini düşündüğünden olmalıdır. Çünkü özellikle siyasi anlaşmazlıkların yaşandığı dönemlerde bu yapılar stratejik öneme sahiptir. Muhtemelen bu yapıların bir de yerel halk tarafından desteklenen taraftarı olmalıdır. Devletin otoritesinin zayıfladığı bir dönemde ise bu durum tahttaki kral için tehlikelidir. Çünkü bu yapılar kralın meşruiyetinin kaynağı sayılmaktadır.

II. Muwatalli'ye ait olduğu düşünülen anıt metinde geçmemektedir. Ancak Hititlerde ölü kültü ile bağlantı kurulan yapılar, genellikle kralların tanrısal giysiler ile tasvir edilmesi ile anlaşılmıştır. Bu nedenle Adana Ceyhan ilçesindeki Sirkeli de bulunan Hitit Kaya Anıtı buna örnek ilk anıtlardandır. Sirkeli'deki kaya anıtının üzerindeki tasvirin yine anıtın üzerindeki hiyeroglif yazıttaki "Büyük Kral Kahraman Muwatalli, Büyük Kral Kahraman Murşili'nin oğlu" ifadesindeki gibi II. Muwatalli'ye ait olduğu anlaşılmıştır. Başlarda kralın Mısır'a karşı kazanmış olduğu zaferin anısına yapıldığı sanılan anıt, kralın Güneş Tanrısının kıyafetleri ile tasvir edilmesi ve öldükten sonra tanrı olduklarını doğrulayan güneş kültü ile ilgileri sonucu anıtın kralın oğlu II. Murşili tarafından yapıldığı üzerinde durulmuştur.⁷⁶² Bu nedenle buranın Muwatalli için oluşturulan ölü kültü olduğu tahmin edilmiştir.

Kayseri'nin Develi ilçesinde bulunan Fraktin Kaya Anıtı da ölü kültü ile bağlantılı olduğu düşünülen başka bir anıttır. III. Hattuşili'nin uzun sivri başlıklı, omzunda yay, diz üstünde biten elbisesi ile tanrı gibi tasviri, kült envanteri içindeki Kırların Koruyucu Tanrısının heykelinin tasviri ile benzerliğinden dolayı kralın Fraktin'de tanrı olarak tasvir edildiği anlaşılmıştır. Bu kabartmanın da büyük kralın öldükten sonra oğlu IV. Tuthaliya tarafından yapıldığı düşünülmüştür.⁷⁶³

⁷⁶⁰ KBo 12.38.

⁷⁶¹ Mora-Balza. "Importanza politica ed economica di alcune istituzioni religiose e funerarie nell'impero ittita", 255.

⁷⁶² Yiğit, *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, 185.

⁷⁶³ Yiğit vd., *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, 161.

CTH 660 numaralı metinde bahsedilen kült yapısı, kraliyet ölü kültü ile karşılaştırılmıştır. Burada kutsal alan içinde üç yapının yer aldığı anlaşılmaktadır. A Evi” olarak adlandırılan yapıda 1/II. Tuthaliya’nın kabartmasının olduğu bir stel ile tanrıça boynuzlu taç için yapılan bir sunak vardır. Van Den Hout bu tasvirin IV. Tuthaliya’ya ait olduğunu ileri sürmüştür. Ancak bu konuda net değildir. Çünkü Hitit krallarının ataları ile yaşamayı benimsedikleri anlaşılmaktadır. Çünkü bu tarz özdeşleştirmeler kralın bireysel meşruiyetinin tanınması için onların bilinçli şekilde atalara bağlılık ve onlarla özdeşleşme isteğini yansıtmaktadır. Buradaki diğer iki yapının da ölmüş krallar için yapılan adak yerleri olduğu düşünülmüştür. Çünkü burada uygulanan ritüeller ile CTH 660’da geçen ritüeller arasında benzerlik olduğu tespit edilmiştir.⁷⁶⁴

II. Šuppiluliuma’ya ait KBo 12.38 numaralı metinde tarihsel bir özetin yanında bu yapıların sahip olduğu vakıflardan da bahsedilmektedir. Bahsedilen vakıf onun tarafından yapılmış bir ^{NA4}hekur SAG.UŠ yani kutsal kaya zirvesinin inşasından bahsedilmektedir.⁷⁶⁵ Kaya zirvesi ya da anıtın kral ve kraliçenin ölümünden sonra kısmen anıtsal bir mezar niteliği taşıdığı düşünülmüştür. Van den Hout’a göre ^{NA4}hekur SAG.UŠ kraliyet üyelerinin ölümünden sonra hazırlanan anıt mezar olarak kabul etmiştir. Ayrıca bu yapılar kült, idari ve diğer görevlerde çalışan birçok personelin istihdam edildiği, kendi ihtiyacını karşılayan mekanlardır.⁷⁶⁶

^{NA4}hekur (SAG.UŠ) ile É.NA4 kurumları ve bunların anlamı ile işlevleri arasında ortak noktalar vardır. İki kurumun kayalık yerlerde konumlanmaları, ölü kültleriyle bağlantıları, personel bulundurmaları ve özel olarak ekonomik ayrıcalıklara ve muafiyetlere sahip olmaları en belirgin benzerlikleridir. Bu iki kurumu ayıran en önemli fark ise yapıları tanımlayan terimlerdir. “Taş ev” olarak adlandırılan yapılar mezar olarak tanımlanırken, ^{NA4}hekur ölü anıtı, ölen kişiyi anmak için yapılan mezarlar olarak tanımlanmaktadır. Ancak diğer durumlarda dağ tapınağı, sığınak yeri, saray binası gibi farklı işlevlere sahip olduğu da düşünülmüştür.⁷⁶⁷

Luvi hiyeroglifli Südburg yazıtında II. Šuppiluliuma’nın ölen babası IV. Tuthaliya’nın anısını sürdürmek için babasının heykelini kazıttığı bir dağ tapınağı olarak da bilinen SAG.UŠ

⁷⁶⁴ Torri, "Der Kult der Königlichen Statuen in den hethitischen keilschriftlichen Quellen", 176.

⁷⁶⁵ Heinrich Otten, "Zur Datierung und Bedeutung des Felsheiligtums von Yazılıkaya", *Journal of Cuneiform Studies*, VI, (1952), 221: "sonsuz bir kaya tapınağı inşa ettim ve bir heykel diktirdim; bu heykeli sonsuz kaya tapınağına yerleştirdim, tam orada heykelini diktim ve onu yatıştırdım. Onun ihtiyaçlarını karşılamaları için yetmiş şehir verdim. Kim ondan bir şey alır ya da onu angarya ve haraca bağlarsa, onlara Tuthaliya..." metnin sonu kırık olsa da burada ölü kültlerine verilen vakıflardan bahsedildiği anlaşılmaktadır. Bu vakıflar ise "^{NA4}hekur (SAG.UŠ)" yapılarına yani ebedi kaya anıtları olarak bilinen ölen krallar için ölü kültü olarak kabul edilen kültik alanlara bağışlanmaktadır: Otten, *Zur Datierung und Bedeutung des Felsheiligtums von Yazılıkaya*", 232.

⁷⁶⁶ Harmanşah, "Place, Memory and Healing: an Archaeology of Anatolian Roc", *Monuments, Routledge*. 112.

⁷⁶⁷ Mora-Balza, "Importanza politica ed economica di alcune istituzioni religiose e funerarie nell'impero Ittita", 256.

yapısını inşa ettirmiştir. Ölü kültü ile bağlantılı olan yapı kompleksinden ^(DEUS)VIA+TERRA⁷⁶⁸ olarak bahsedilmiştir. Bu sembolik kavram ile yapı yeraltı dünyasına geçiş yolu olarak yorumlanmıştır.⁷⁶⁹ Bu ifade Hitit metinlerinde kullanılan sümerografik ^DKASKAL.KUR ile denk gelmektedir.⁷⁷⁰ Yapının üzerindeki yazılar⁷⁷¹ sonucunda yapının yeraltı dünyası ile bağlantısı olduğu aşıkardır. Özellikle ritüellerde bu yapı sayesinde ölen atalar için düzenlenen ritüeller de onlar yeraltı dünyası ile bağlantı sağlamak için işleve sahip olduğu anlaşılabılır.

II.Šuppiluliuma zamanında hekur olarak inşa edilen bir diğer yapı ise Nişantaş/Nişantepe kaya Yazıtıdır. Yapı “^{NA4}hekur SAG.UŠ”⁷⁷² “dağ/kaya zirvesi tapınağı/evi” olduğu yazıttan anlaşılmıştır. Bu nedenle fonksiyonel olarak ölen krallar için yapılmış ölü kültüyle ilişkilendirilmiştir. Yapı II. Šuppiluliuma döneminde yapıldığı için ölen babası için yapılan ölü kültü olabileceği kabul edilmiştir. Özellikle yazıtın üzerindeki kayaya oyulmuş yeraltı dünyası ile bağlantılı olan çukur işareti bu fikri desteklemektedir.⁷⁷³ Kısacası bu yapı da II. Šuppiluliuma’nın babasının ölü ruhuna saygı göstermek, onurlandırmak ve ölü kültürlerinin devamlılığını sağlamak amacıyla yapıldığı düşünülmüştür. Bu nedenle ölü kültünü kutlamak için yapılan Nişantaşı kaya tepesine inşa edilen yapı ölen kralın “*ebedi hekur’u, ölü kültüne adanan yer, ebedi mabedi*” olarak kabul edilmektedir.⁷⁷⁴

Genel olarak Hitit krallarından özellikle MÖ. 13. yüzyılın sonlarına denk gelen son krallar, yaşayan düşmanlar kadar ölmüş düşmanlardan kaynaklanan tehditlerle sürekli meşgul

⁷⁶⁸ DEUS=Tanrı, VIA=yol, TERRA= toprak anlamına gelmektedir. Luvice hiyeroglif yazıttır: Ove Hansen, “dingir, kaskal. Kur., the Huwasi-Stone, and Carian Gerga”, *Hermes*, 125, (1997), 231-232.

⁷⁶⁹ Yiğit Erbil-Alice Mouton, “Water in Ancient Anatolian Religions”, *Journal of Near Eastern Studies*, 71/1, (2012), 74.

⁷⁷⁰ Hutter, “Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien und ihre Auswirkungen auf das erste Jahrtausend”, 162.

⁷⁷¹ Deus VIA+Terra ifadesi Südburg yapısına verilen bir isimdir. Bu yapı, yeraltına toprağa giden bir yol olarak yorumlanmıştır. KASKAL.KUR terimi de yeraltı dünyasının yolu doğal ya da yapay bir giriş yolu olarak kabul edilmiştir. Genellikle ritüeller, festivaller sırasında yeraltı dünyasına açılan giriş anlamına gelmektedir: David J. Hawkins, *The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex at Hattuša (Südburg)*, Verlag-Wiesbaden, (1995), 45; Masson, *Le Complex Culturel Du “Südburg”: Quelques Reflexions*, *Archivum Anatolicum*, 4, (2000), 125; Mouton-Erbil, “Water in Ancient Anatolian Religions”, 59-60.

⁷⁷² ^{NA4}hekur SAG.UŠ: bazen ideogramla bazen ideogramsız kullanılan terim: “kutsal alan, kaya tapınağı, akropol” (KBo 12.38 3-4’de Šuppiluliuma babası IV. Tuthaliya için kalıcı tapınak yaptırdığını ifade ederken bu terimi kullanmıştır): Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary*, Vol. 3, 287; “kaya zirvesi, dağ tepesi”: HW. 68; ^{NA4}hekur (SAG.UŠ) metinlerde bazen sığınak (kaya zirvesi) bazen de ölen kraliyet üyesinin ölülerin gömüldüğü taş ev ile bağlantılı kült yeri olarak görülmektedir: Otten, *Zur Datierung und Bedeutung des Felsheiligtums von Yazılıkaya*, 232.

⁷⁷³ Peter Neve, *Die Oberstadt von Hattuša. Die bauwerk. III, Die Bebauung im südlichen Vorfeld von Büyükkale. Nişantepe-Südburg-Ostplateau (Grabungen 1988-1939)*, Deutsches Archäologisches Institut, (2018), 43.

⁷⁷⁴ Ölü kültüyle alakalı olan ^{NA4}hekur yapısı KBo 14.4 de “E.NA4 DINGIR-LIM” terimiyle kullanılması dolaylı bu yapının cenaze ve ölüyü anma işlevleri içinde kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca “^{NA4}hekur” yapılarından Bronz Tablet ve KBo 12.38’de bahsedilmesi yapıların önemini vurgulamaktadır: Balza,-Mora, “And I Built This Everlasting Peak for him”. *The Two Scribal Traditions of the Hittites and the ^{NA4}hekur SAG.UŠ*, Akademie Verlag, 38/2, (2012), 216.

olarak takıntılı bir tavır sergilemişlerdir. Ölmüş düşmanlar sadece geçmişteki rakipleri değil öldükten sonra intikam almak isteyen rakipleri de kapsıyordu. Bu nedenle ölümlerin intikamlarına engel olmak için özel ritüeller ile onları yatıştırılması gerektiğine inanmışlardır. Özellikle siyasi durumlar ve dönemin dini-kültürel ortamları bunun göstergesidir. Yukarıda da bahsedilen Kurunta ve IV.Tuthaliya arasında yapılan antlaşma da ^{NA4}hekur SAG.UŞ yapısı ile ilgili girişim IV. Tuthaliya'nın kuzeni ile arasındaki yumuşamanın nedeni değildir. Bunun nedeni aslında ölü bir kralın yani Muwatalli'nin ruhunu yatıştırma girişimi olarak düşünülmektedir. ⁷⁷⁵

Anadolu'da Hititlerden sonra ölü kültürüne örnek bugün Gaziantep'in İslâhiye ilçesinde yer alan Zincirli/ Sam'al höyük de MÖ. 1. bine ait bulunan steldir. Bu stel o dönem de ölümlerin beslenmesine dair bilgiler içerirken, Hitit sonrası ölü kültürünü yansıtmaları bakımından da önem taşımaktadır. Zincirli'de Panamuwa'nın hizmetkârı olarak bilinen Katumuwa'ya ait bu stel kendisi tarafından ölümünden sonra ruhu için yapılması gerekenleri içermektedir. Katumuwa bu stelde kendi ölü kültürünü oluşturmuştur. Ölümünden sonra yapılması gerekenleri stelde şu şekilde yazdırmıştır:

“Ben Panamuwa'nın hizmetkârı Katumuwa, bu steli hayattayken kendim için edindim ve onu ebedi odama yerleştirdim. Ve bu oda da bir şölen düzenledim: Hadad harpatalli için bir boğa, avcılarının tanrısı Nikarawas için bir koç, Şamaş için bir koç ve bağların Hadad'dı için bir koç ve Kubaba için bir koç ve bu stelde bulunan ölü ruhum(nepeš) için bir koç. Ve şimdi oğullarımdan her kim ya da herhangi bir başkasını oğullarımdan her kim odaya sahip olacaksa, o bu bağın en iyisinden almalı.. Düzenli bir sunu hazırlamalı, benim ölü ruhum için kurban kesmeli ve bana bir but parçası sunmalıdır.”⁷⁷⁶

Steldeki yazıtlardan da anlaşılacağı üzere Katumuwa kendisi için yapılması gereken talimatları kaydettirdiği ve bu talimatların yerine getirilmesi için bir ölü kültürü yaptırmıştır. Böylece hem o dönemdeki ölümünden sonraki yaşam hakkında bilgiler elde edilirken hem de ölü ruhlarının onurlandırılmasının önemli bir gelenek olduğu anlaşılmaktadır. Zaten ölü kültürünün amacı da ölen kişinin ruhunun acı çekmemesi, yaşayanlara musallat olmaması için düzenli bir şekilde onları beslemek ve onurlandırmaktır. Stelde bu görevleri oğullarına ya da onun ruhuna hizmet edeceklerin mükafatlanacağını duyurmuştur. Yukarıda Asurbanipal örneğindeki gibi eğer bu ölü kültürleri bakılmazsa ve düşmanların eline geçerse yaşayanları çok ciddi sorunların

⁷⁷⁵ Mora-Balza. And I Built This Everlasting Peak for him”, 260-261.

⁷⁷⁶ Matthew Suriano, “Breaking Bread with the Dead: Katumuwa's Stele, Hosea 9:4, And The Early History of the Soul”, *American Oriental Society*, 134/3, (2014), 394-395.

beklediği anlaşılmaktadır. Ruhun huzurlu bir şekilde bulunması soyu tarafından anılmasıyla ilgiliydi. Ayrıca bu ölümden sonra yaşam inancının bir kanıtıydı.

Kısacası Hititlerde ölü költü ya da atalar költü anlayışında ölü ruhunun mezar ya da anıtta varlığını sürdüröldüğü inancı ortaya çıkmaktadır. Böylece ölünnün bedeninin ya da kemiklerinin hatta heykelinin bulunduğu yer soyundan gelenlere bakımını üstlenmesi için miras kalmıştır.⁷⁷⁷ Genel olarak onlara ait nekropoller ve mezar alanları bu költ merkezlerinin (Harita 8.1) kapsamındadır.

⁷⁷⁷ Feder, Death, afterlife and corpe pollution, 416-417.

4. HITİT MEZAR YAPILARI

4.1. É.NA₄-^E HESTA; Taş Ev- Ölü Evi/Krali Mezar Yapıları

Hitit arkeolojisinin en şaşırtıcı ve ilgi çekici eksiklerinden biri kraliyet mezarlarıdır. MÖ. 3.bin yılında Alacahöyük mezarlarının ihtişamı ya da MÖ. 1.bin yıl Gordion Tümülüslerindeki etkileyici zenginliklerle karşılaştırıldığında bu yıllar arasında MÖ. 2.bin yılda aynı topraklarda hüküm süren Hitit devletine ait mezar buluntularına rastlanılmaması çok şaşırtıcıdır.⁷⁷⁸ Anadolu'daki diğer tarihsel dönemlerle karşılaştırıldığında çoğunun Eski Krallık dönemine ait olduğu düşünülen Hitit krallığına ait çok az sayıda mezar yapıları günümüze ulaşmıştır. Kral mezarları ise bu konuda gizemini koruyarak bu yapıları tanımlayan ya da keşfedilen bir mezar yapısı bulunmamıştır.⁷⁷⁹

Kraliyet mezar yapıları için genellikle “É.NA₄ (taş ev, mozelyum)⁷⁸⁰, “hišta” ya da “hešti” terimi kullanılmıştır. Bu terim genellikle kemik evi, mezar ya da bir anıt tapınak olarak yorumlanmaktadır. Bunun dayanağı ise III.Hattuşili'ye ait bir metinde “haštiyas pir” teriminin “kemik evi” ifadesinin farklı bir varyantı olduğu düşünülmektedir.⁷⁸¹

Hitit metinlerinde bu yapı, ^Eheštaš, hištaš, hišda, ^Ehešti, hišta, ^{INA}hešta, ^{IŠTU}hešti gibi birçok farklı şekilde de karşımıza çıkmaktadır. Daha eski tarihlerde de varlığı bilinen yapının adının Proto Hatti kökenli olduğu düşünülmektedir.⁷⁸² Bu terim daha sonra halk etimolojisi yolu ile É haštiyaš kemik evi şeklinde yeniden yorumlanmıştır. Bu tür anıt mezarlar ya da cenaze tapınakları krallara adanarak onların bakımı için geniş araziler ve çok sayıda çalışanlar görevlendirilmiştir.⁷⁸³ Puhvel haštai-hasti-⁷⁸⁴ kelimesini kemik olarak hista-, hešta- kelimesini ise mezar tapınağı, kemik sandığı ve anıt mezar olarak tercüme etmiştir.⁷⁸⁵ Tischler hastai: kemik, kült binası, kemik evi, kemik deposu şeklinde yorumlamıştır.⁷⁸⁶ Başka bir metinde⁷⁸⁷ yapının ^Dhé-eš-ta-a-aš ve LÚ^{MEŠ} ^Dhi-iš-ta-a şeklinde tanrı determinativiyle yazılması yapının kutsal bir anlama geldiği şeklinde yorumlanmıştır.⁷⁸⁸

⁷⁷⁸ Hout, “Death Binds: On Some Rites Surrounding Death in Ancient Anatolia”, 73.

⁷⁷⁹ Gordezani-Tatishvili, “Hittite Funerary Traditions and Afterlife Beliefs in the Context of Hittite Cosmology.” 312-313.

⁷⁸⁰ Rüster-Neu, *Hethitisches Zeichenlexikon*, 314.

⁷⁸¹ Gurney, *Some Aspects of Hittite Religion*, 38.

⁷⁸² Edzard, *Sumerian Grammar*, 369.

⁷⁸³ Hawkins, “Late Hittite Funerary Monuments.”, 213.

⁷⁸⁴ Puvel, *Hittite Etymological Dictionary*, Vol. 3, 233.

⁷⁸⁵ Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary*, Vol. 3, 319.

⁷⁸⁶ Tischler, *Hethitisches Etymologisches Glossar*, A-K, (1983), 202-206: 2001, 49, *Hethitisches Handwörterbuch*,

⁷⁸⁷ KUB 20,4 V 12f.’de ^Dhé-eš-ta-a-aš, KBo II, 36 IV 8’de

⁷⁸⁸ Otten, “Hešti (Hišta)”, 369.

Büyük kült törenlerinin gerçekleştiği yer olan yapı AN.TAH.ŠUM bayramının da kutlandığı bir yerdir. II.Murşili'nin burada Lelwani için Purulliya bayramını kutladığı bilinmektedir. Hititlerde bahar festivalinde “eski yılı” gıyaben gömmek için hiyeroglif bir sembol olarak ölü-morg tapınağını tercih etmişlerdir.⁷⁸⁹ Eski yılın gömülmesi ifadesinden anlatılmak istenen yeni bir yılı karşılarken, yeni bir doğuş yeni bir başlangıç anlamında olmalıdır. Muhtemelen baharın gelmesiyle özellikle kışın yaşanan olumsuz koşullar gömülmüş yerine insanlar ve doğa için verimli bir mevsimin doğuşunun başladığı anlatılmak istenmiş olabilir. Ancak bu ifadede yapıya bir mezar yapısı olabileceği düşünülebilir.

Hitit metinlerinde I.Hattuşili'nin Hattuša'da kendisi için yaptırdığı ^Ehešta evinden bahsedilmektedir. Yine III.Hattuşili'ye ait bir belge⁷⁹⁰ de hešti /hešta'dan özel bir konuma sahip kült binası olarak bahsedilmektedir. Bu yapının başında bir denetçisi vardır. Bina da büyük kült uygulamaları da yapıldığı anlaşılmaktadır. Yapının ^{LÚ}SANGA, ^{LÚ}GUDÚ adında çok sayıda rahiplerinin olması yapının sıradan bir işleve sahip olmadığını göstermektedir. Ayrıca bu yapı “dedelerin/büyükbabaların evi” anlamına gelen “^{LÚ}MEŠ É hu-uh-ha-aš” kelimesi ile de ifade edilmektedir.⁷⁹¹ Kralın koruyucu tanrılarında biri olan Šamuha İstar'ının bu yapının da koruyuculuğunu yapmaktadır. Bu yapı kralın talimatı ile korunduğu gibi yapı için “kimse ^Ehešti'ye dokunursa ve III.Hattuşili'nin anısına ihanet edecek olursa İstar'ın gazabına uğrayacağını” bildirerek yapıya karşı kralların hassasiyetini göstermektedir.⁷⁹² Hattuša'daki taş evin genellikle kraliyet ailesinden ölenlere ait olduğu düşünülmektedir. Ancak şimdiye kadar orada hiçbir kraliyet mezarı keşfedilmemesi ilginç bir durumdur.

Hitit metinlerinde Šuppiluliuma, Arnuvanda, IV.Tuthaliya'nın taş evleri olduğu doğrulanmıştır. Taş evler, bağışlanmış arazileri olan, köyleri, çobanları, çiftçileri, kapıcıları ve hizmetçileri gibi personelleri olan önemli kurumlardır. Çalışanlar ve aileleri ömür boyu bu kuruma bağlı olmakla birlikte evlenip terk etmeleri yasaktır. Fakat onlar vergi ve kamu hizmetlerinden muaftırlar, muhtemelen bu özgürlüğün sembolü olarak ise taş evin önüne “*eyan ağacı*” diye bilinen bir ağaç dikilmiştir.⁷⁹³

Hititler için yapılan araştırmalarda Hitit halkı için açıkça işaret edilen bir mezar yeri bulunamamıştır. Orta dönemden itibaren krallarını da yakıp kemiklerini kavanoz veya vazoyu anımsatan kaplar içinde sakladıkları bilinmektedir. Ancak krallar için ne mezar ne kemik

⁷⁸⁹ Gurney, *Some Aspects of Hittite Religion*, 38.

⁷⁹⁰ KBo 6.28, 14 : “Hattuša şehri yakıldı ve sadece hešti evi kurtuldu”.

⁷⁹¹ Otten, “Hešti (Hišta)”, 369.

⁷⁹² Torri, (1990). 62.

⁷⁹³ Gurney, *Some Aspects of Hittite Religion*, 63.

kalıntıları bulunmamıştır. Ancak Hitit bağış belgesinde yeni oluşturulduğu tahmin edilen kraliyet mezar yapısının vergi ve iş gücü muafiyetlerinin verilmesine dair bilgiler bulunmaktadır.⁷⁹⁴

Transliterasyon: KUB 13.8 (CTH 252)

Vs.

¹ UM-MA Aš-mu-^DNIN.GAL MUNUS.LUGAL.GAL É.NA₄-aš ku-it i-ia-u-e-en

² nu A-NA É.NA₄-ni ku-i-e-eš URU^{H₁.A} pí-ia-an-te-eš LÚ^{MEŠ} BE-EL QA-TA ku-i-e-eš pí-an-te-eš

³ LU.MEŠ A.PIN.LÁ LU.MEŠ SIPAD.GU₄ LU.MEŠ SIPAD.UDU ku-ie-eš pí-ia-an-te-eš

⁴ LU.MEŠ ša-ri-wa-za-kán ku-i-e-eš da-an-te-eš na-at QA-DU É^{MEŠ}.ŠU-NU URU^{H₁.A}.ŠU-NU

⁵ A-NA É.NA₄ pí-ia-an-te-eš LÚ^{MEŠ} Hi-lam-mi-e-eš-ša ku-i-e-eš ka-ru-ú

⁶ A-NA É.NA₄ pí-ia-an-te-eš na-at-kán ša-aḥ-ḥa-na-za lu-zi-ia-za a-ra-u-e-eš a-ša-an-du

Tercüme:

(1-6) “böylece büyük kraliçe Ašmunikal (konuşur), büyük kraliçe: yarattığımız kraliyet mezar yapısı, kraliyet mezar yapısına verilen kasabalar, zanaatkarlar, sapancılar, sığırtmaçlar ve çobanlar, sari(ku)wa birliklerinden alınıp evleri ve kasabalarıyla birlikte kraliyet mezarlığına verilenler ve zaten kraliyet mezarlığına verilmiş olan hilami kült personeli, sahhan ve luzzi vergilerinden muaf olacaklardır.”⁷⁹⁵

Mezar olarak bilinen bu taş evlerden Hattuša civarında bir yerde büyük bir yapının olduğu tahmin edilmektedir. Kraliyet mezarlığı olan bu yapının ölü yakma töreninden sonra ölünün kemiğinin getirildiği yer olarak tanımlanmaktadır. Ancak bu yapı toprağa gömme gibi normal mezarlardan ziyade yakılan kemik kalıntılarının toplandığı kavanozların nişler ya da taşlara inşa edilmiş yapıların içine koyulan bir çeşit saklama gözü olduğu anlaşılmaktadır. İngilizcede kemiklerin koyulduğu bu yapılara *columbarium* yani yakılan ölünün kalıntılarını koymak için oluşturulan göz ya da çekmeceler terimi kullanılmıştır.⁷⁹⁶

⁷⁹⁴ Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, 208.

⁷⁹⁵ Trans. ve terc.: Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, 208-209.

⁷⁹⁶ Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, 369.

4.2. Hitit Dönemi Mezar Yapıları

Mezarlar ölüleri yeraltı dünyasına götüren geçiş alanlarıdır. Mezar, ölen kişi için öbür dünyaya geçiş istasyonu ve geçici ikametgâh ya da öbür dünyadaki adresidir. Bu nedenle ölen kişinin yanında verilen hediyeleri de öteki dünyaya götürerek kullanacağına inanmışlardır. Mezarlarda ölen kişiye verilen giysilerin yanındaki sığır, at, koyun kalıntılarının olması da bu düşünceyi desteklemektedir. Ayrıca halka ait olduğu düşünülen Hitit mezarlıklarında bulunan eşyalar at, at kafatasları vs gibi hediyeler ölümden sonraki hayat inancının sadece kraliyet ailesiyle sınırlı olmadığını toplumun diğer üyeleri için de geçerli olduğunu gösterir.⁷⁹⁷

Mezarlar toplumların maddi kültürlerini de yansıtmaları bakımından önemlidir. Aynı zamanda toplumun sosyal yapısı, dini düşüncesi, ekonomik ve siyasi yönleri hakkında da bilgiler vermektedir. Ayrıcalıklı kişilerin gömüldüğü mezarlarda ortaya çıkan eşyaların kalitesi diğer mezarlara göre daha yüksek olduğu için bu sosyal statü farkını ortaya koymaktadır. Çünkü mezar mimarisinin zenginliği değerli eşyaların varlığı siyasi, ekonomik ve dini yönden yüksek rütbeli kişilerin mezarları olduğunu göstermektedir.⁷⁹⁸

Hitit öncesi Anadolu'da 100'den fazla yerleşim yerinde çok sayıda nekropol de dahil binlerce mezar vardır. Erken Tunç Çağında Alacahöyük'te bulunan mezarlar (Harita 8.2.) uzunlamasına birkaç çapraz enine kirişlerle kaplanmıştır. Mücevherler ve mutfak eşyalarının yanı sıra rütbe ve statüyü ifade eden nesneler ölen kişinin yanına yerleştirilmiştir. Alacahöyük'teki mezarlarda sığır tasvirleri ve birçok sığırın kafataslarını ya da kemiklerinin bulunması sığırın mezarlara gömmeye ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.⁷⁹⁹

Hititlerde ve çağdaşlarının ölümleri için mezar-mezarlık anlayışı olduğu belgelerde anlaşılmaktadır. Ancak Hititlerin somut olarak mezar yapıları yok denecek kadar eksiktir. Birçok bölgede Hitit dönemine ait gömü yerleri halen kayıptır. İmparatorluğun merkezi olarak kabul edilen Halys Yayı bölgesinde bugüne kadar Osmankaya, Kazankaya ve Ferzant Eski ve Orta Hitit nekropolleri olduğu tahmin edilmektedir. Hâlbuki ki Anadolu'nun bir buçuk bin yıl önceye kadar batı ve orta kesiminin nekropol kültürünü belirgin olarak yaşamasına rağmen Hititlere ait mezarların bulunamaması bu durumu daha da şaşırtıcı kılmaktadır.⁸⁰⁰ Çünkü Tunç Çağındaki mezarlıkların iz bırakmadan kaybolması mümkün değildir. Bahsedilen döneme ait

⁷⁹⁷ Haas, "Hethitische Bestattungsbräuche", 52.

⁷⁹⁸ Clemens Lichter, "Frühbronzezeitliche Eliten in Anatolien im Licht der Graber", *Anatolian Metal VIII: Eliten-Handwerk-Prestigegüter*, (2018), 77.

⁷⁹⁹ Lichter, "Frühbronzezeitliche Eliten in Anatolien im Licht der Graber", 79-80.

⁸⁰⁰ Seeher, "Wo Sind Die Toten Der Hethiter?", 229-230.

keşfedilen pithoslar, mezar yapı taşları, hediyeler, kremasyon kapları ve kemikler herhangi bir kazı, tarla işleri ve doğal yollarla toprak hareketliliğinde vs ortaya çıkabilecek ve dikkat çekecek kalıntılardır.⁸⁰¹

Hitit yerleşiminin yoğun olduğu Boğazköy’de karmaşık bir gömü kayıtlarına sahiptir. Büyükkale’de hem erken dönem Hitit hem de geç dönem Hitit evlerinde intramural gömüler bulunmuştur. Bu gömüler erken tabakaya ait toprağa bükülmüş pozisyonunda gömülmüş yetişkin ve çocuklardan oluşmaktadır. Buradaki intramural mezarlar Alishar ve Kültepe’dekine benzer inanca sahip olduğunu göstermektedir. Boğazköy’de intramural ve ektramural gömme uygulamalarının birlikte kullanılması burada kremasyonlar için ektramural alana duyulan ihtiyaçlardan kaynaklandığı düşünülmüştür.⁸⁰²

Eski Hitit mezarları olduğu düşünülen mezarlar genellikle Erken Tunç Çağındaki öncüllerinden farklılık göstermemektedir. Ölen kişinin pozisyonu, mezar şekli ve ceset gömme ve hediye eşya düzenlemesinin aynı olduğu görülmektedir. Ancak bu dönemde yenilik olarak kremasyon gömülerinin ortaya çıktığı bilinir. Bu durumu ise mezar eksikliğinin sebebi olarak düşünenler de olmuştur. Yeni gömü uygulamasına rağmen yine de eski gelenekler bazı yerlerde devam ettiği düşünülmüştür.⁸⁰³

Aşağıda Hitit dönemi mezarlarına değinmeden önce bu mezarların Hitit mezarı olarak kesin kabul edilmesi şu an için mümkün değildir. Bu mezarlar Hitit dönemine denk geldiği için değerlendirilmiştir. Ancak Osmankayası, Ilıca mezarları Hitit dönemine daha yakın mezarlar kabul edilmiştir.

4.2.1. Ağızören Mezarlığı

Kütahya’ya 25 km uzaklıkta, Ağızören köyü Höyüktepe höyüğünün doğusundadır. Ağızören nekropolü olarak bilinen yerde, bir vatandaşın pulluğuna takılan büyük bir taşın altındaki çanak çömlek kırıklarının bulunduğu mezarın ortaya çıkmasıyla 1999 yılında keşfedilmiştir.

Bu mezarlara numaralar verilerek her mezar teker teker incelenmiştir. 1 nolu kare planlı taş sanduka mezarda hocker pozisyonunda yatırılan birey bulunmuş ve ölü hediyesi olarak pişmiş topraktan tek kulplu testi ortaya çıkarılmıştır. 2 no’lu mezarda hocker pozisyonunda yatırılmış iskelet bulunmuş, yine pişmiş topraktan sepet kulplu küçük kâse, 3 no’lu mezarda ise

⁸⁰¹ibid, 232.

⁸⁰² Melink, Gordion Excavations, 47.

⁸⁰³ Seeher, Wo Sind Die Toten Der Hethiter? 230.

iki iskelet bulunmuş ve daha değerli sayılan bronzdan halkalar ve kemik boncuk bulunmuştur. 4 no'lu mezarda ise dağınık iskelet kalıntılarının yanında yonca ağızlı iki testi 6 adet kap bırakılmıştır. 5,6,7 no'lu mezarlar hakkında ise tahribattan dolayı verilere ulaşılamamıştır. 8 no'lu mezarda ise iskelet kalıntısı bulunmamış ancak deniz kabuğundan boncuklar ve biri yonca ağızlı iki adet testi bulunmuştur. 9 no'lu mezarda seramik parçaları bulunmuştur. 10 no'lu mezarın ise tabanı taş sıralı olmasından dolayı diğerlerinden farklı yapıdadır. 11 no'lu mezarda ise kemik parçaları ile tek kulplu testi ve yan tutacaklı bir kâse topuz başlı bir bronz iğne ve yarım halka gümüş olduğu sanılan bir eşya bulunmuştur. Buradan çıkarılan iskeletler 2002 tarihinde paleoantropolojik açıdan incelendiğinde Anadolu'da Hitit dönemine ve Hitit insan kalıntılarına ait olduğu düşünülmüştür. Bu kalıntılar nadir sayıda olması nedeniyle çok önemli bir yere sahiptir.⁸⁰⁴

Ağızören'den çıkan kemikler kadar eşyalar da Anadolu'nun sosyo-ekonomik yapısını ve ilişkileri göstermesi bakımından önemlidir. Mezarlardan çıkan pişmiş eserler Anadolu'da o dönemde kullanılan yaygın eşyalar arasındadır. 8 no'lu mezar da ise deniz kabuğundan boncukların bulunması toplumsal ilişkilere örnektir. İç Anadolu bölgesinde bulunan Ağızören yöresindeki mezarlarda yapılan incelemeler sonucu Hitit mezarları olduğu anlaşıldığı için muhtemelen burası Hitit yerleşimi olarak kabul edilmiştir. Ancak Hititler tarih boyunca denizcilikle uğraşmamıştır. Sadece son krallardan IV.Tuthaliya döneminde Kıbrıs'a bir sefer düzenlendiği belgelerde geçmektedir. Bu nedenle denizle hiçbir bağı olmayan bir toplumun mezarında hediye olarak deniz kabuğundan boncukların bulunması denizi olan toplumlarla ilişkiler ya da seyahatlerin olduğunu göstermektedir. Ayrıca mezarlarda eşyaların düşük değerli olması bu mezarların kraliyet ailesine ya da yüksek rütbeli kimseye ait olmadığını ortaya koymaktadır.

Bulunan kemiklerin azlığı nedeniyle Hitit toplumunun kökenine ait sorular hala devam etmektedir. Ağızören popülasyonundan elde edilen verilere göre Hitit toplumlarında ağırlıklı olarak mesosefal yapı ile karşılaşmıştır. Ancak Hitit erkeklerinin ise hiperdolikosefal yapıya sahip olduğu görülmüştür. Yine Hitit döneminde ait mezarların varlığından bahsedilen Alişar höyükteki erkekler ile Osmankayası'ndaki kadın ve erkek iskeletlerinin de mesosefal bir yapıya sahip olduğu bilinmektedir.⁸⁰⁵

⁸⁰⁴ Şahin vd. (2003). "Kütahya Ağızören Hitit İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi ve Tunç Çağı Anadolu Halkları Arasındaki Yeri", *Antropoloji Dergisi*, 4-5.

⁸⁰⁵ Şahin vd. "Kütahya Ağızören Hitit İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi ve Tunç Çağı Anadolu Halkları Arasındaki Yeri", 12-13.

4.2.2. Arıbaş Mezarlığı

Çorum Yeşilova beldesinde 1992’de bir kişinin bahçesinde tesadüf eseri bulduğu eserleri Acemhöyük kazı ekibine bildirmesi üzerine keşfedilmiştir. Arıbaş mezarlığında çıkan kapların çoğu Asur Ticaret Kolonileri Çağının tipik formlarında olsa da Eski Hitit dönemi arasına kadar ki dönemi kapsadığı için Asur Ticaret Kolonileri ve Eski Hitit dönemi aralığına ait mezarlar bulunduğu anlaşılmıştır. Ancak mezarların bulunduğu bölgenin tuzlu ve kireçli olmasından dolayı urneler, mezar küpleri (resim 8.9) ve mezar buluntularının birçoğu kireçli patina ile kaplanmış ve yüzeylerinde bozulmalar oluşmuştur. Burada hem inhumasyon hem de kremasyon uygulaması kullanıldığı anlaşılmaktadır. 28’i ceset gömü, 139’u ise yakarak gömme biçimi tespit edilmiştir. İnhumasyon gömme geleneğinde basit toprak ve küp mezar, kremasyonda ise kap ve basit toprak mezar tipleri kullanıldığı anlaşılmıştır.⁸⁰⁶

Arıbaş mezarlığında çanak çömlek, taş, kemik, fildişi, tunç ve kurşun eserler bulunmakla beraber silindir boyunlu çift kulplu ve ağzı çanak kırıkları ile örtülmüş bir vazo mezar kabı olarak bulunmuştur (şekil 8.5). Vazonun içinde bulunan kemik parçalarının bulunması kremasyon işleminin yapıldıktan sonra koyulduğu ve urne olarak kullanıldığı fikrini doğrulamaktadır.⁸⁰⁷

Mezarda çıkan eşyaların çoğu pişmiş topraktan yapılmış çanak çömlek buluntular oluşturmaktadır. Yaygın olarak bulunan testilerin özellikle ölü yemeği sırasında sıvı libasyonları için mezarlara bırakıldığı düşünülmektedir. Bulunan bazı kapların boyun kısımları cesedin yakılmasından sonra geriye kalan kemiklerin ve küllerin konulması için bilinçli olarak genişletildiği anlaşılmıştır. Mezarlarda sayıları binleri bulan kırık kap kacakların bulunması ise Hitit ölü gömme ritüellerinde de geçen libasyon törenlerinden sonra gerçekleştirilen kap kacak kırma ritüeli ile açıklanmaktadır. Genel olarak mezarlıkta bulunan eşyaların ise zengin olmadığı anlaşılmıştır.⁸⁰⁸

Burada MÖ. 2. ile M.Ö. 17.yy ortalarına ait mühürler ve fayanstan yapılmış omega işareti bulunan mühür baskıları bulunmuştur. Bu işaretin birçok araştırmacılar tarafından çocukların koruyucu tanrıçası Ninhursag’la bağdaştırılmıştır. Bu fikri destekleyen unsur ise bir kadın ve 11 yaşındaki çocuğun birlikte gömüldüğü mezarda omega işareti bulunan fayans mührün bulunması olmuştur.⁸⁰⁹

⁸⁰⁶ Ekmen, "Yaşam ve Ölüm: Acemhöyük-Arıbaş Mezarlığı’ndan Gündelik Yaşama İlişkin Veriler", 83-84.

⁸⁰⁷ Dardeniz- Öztan, "Acemhöyük Fayans ve Frig Eserleri", 853.

⁸⁰⁸ Ekmen, "Yaşam ve Ölüm: Acemhöyük-Arıbaş Mezarlığı’ndan Gündelik Yaşama İlişkin Veriler", 89.

⁸⁰⁹ Ibid, 93.

4.2.3. Bağlarbaşı Kayası

Osmankayası'nın batısındaki Bağlarbaşı kayasında önemli mezar (resim 8.10) buluntuları keşfedilmiştir. 1912'de H.Winckler ve Th.Makridi'nin burada kazılar gerçekleştirmesiyle yoğun ilgi odağı olmuştur. Bağlarbaşı kayası mezarlığındaki buluntular kremasyon sonucu küllerin konulduğu urneler olduğu tespit edilmiştir. Buradaki bazı mezarlar Osmankayası mezarlığına göre daha doludur. Winckler'in notlarında bulunan urnelerde süs eşyaları, bronz iğneler, fildişi iğneler bronzdan yapılmış broş gibi kalıntılar bulunanlar arasındadır. 1952'de yapılan kazılarda ise Winckler ve Makridi'nin tespitlerinin doğru olduğu anlaşılmış, kayanın güney kısmındaki nişte Hitit kremasyon gömüsüne ait olduğu düşünülen kalıntılar bulunmuştur. Bağlarbaşı'nın en güneyde dar bir boşlukta oluşan kaya nişlerinin (B) de gömüler için kullanıldığı tespit edilmiştir. A kaya oyduğunda ise sert bir kil karışımı tespit edilmiştir. Bu kil yığını içinde çok az Hitit çanak çömleği bulunmuştur. Burada iki mezar odasını belirlemek ve korumak için iki teras duvarın tasarlandığı anlaşılmıştır. Bağlarbaşı kayası, Osmankayası'nın aksine binadan oluşmayan mütevazı bir mimariye sahipti. Burası sadece A ve B mezar odasının (şekil 8.5.) dışarıya kapatılması ve yüksek konumdaki gömü alanına rahat bir erişim sağlayan mimariye sahiptir.⁸¹⁰

4.2.4. Ferzant/Büget Mezarlığı

Ferzant-Büget mezarlığı Hitit mezarlıklarının olduğu düşünülen birbirine yakın iki köydür. Çorum'a bağlı olan bugünkü adıyla Konaklı olarak bilinen Ferzant Hitit tarihi için önemli bir yer tutmaktadır. 1978'de Tahsin Özgüç tarafından yayınlanan bilgiler doğrultusunda Ferzant-Büget'teki mezarlıklar hakkında bazı bilgiler açığa çıkarılmıştır. Buradaki mezarlıkların çoğunluğu Hititlere ait olmasa da her iki bölgede Hitit mezarlıkları olduğu anlaşılmıştır. Bölgenin yüksek bir noktada kireçtaşı sırtı üzerine kurulması ve etrafının kayalık tepeler ve sırtlarla çevrili olması mezar yapılarının oluşturulması için uygun bir nokta olarak kabul edilmektedir. Köylüler burada yapmış oldukları düzensiz kazıların atıklarında ortaya çıkarılan seramiklerin Ferzant tipi Hitit çanak çömlek parçalarına ait olduğu tespit edilmiştir. Yine kuzeybatısında yer alan Gökdere'de yapılan kazılarda da Hitit çanak çömlek parçaları bulunmuştur. Bu araştırmalar sonucunda bölgede tamamen tahrip edilip yağmalanmış bir Hitit mezarlığı olduğu Özgüç tarafından ortaya atılmıştır. Ancak önemli bir detay ise buradaki kazı atıklarında yakılmış ya da yakılmamış insan kemiklerine ait kalıntılar veya küpler ya da

⁸¹⁰ Bittel, "Die hethitischen Grabfunde von Osmankayası", 32-33.

kemiklerin konulduğu vazolar bulunmamıştır.⁸¹¹ Ferzant mezarlığında cesetler zemin altına ve taşlar arasındaki doğal boşluklara inhumasyon yöntemiyle gömüldüğü anlaşılmaktadır. Mezar killi bir zemin içindedir bundan dolayı çömlekler bazılarında beyaz kil izleri görülmektedir.⁸¹²

Ayrıca buradaki mezarlar derin olmadığı için kemiklerin daha kolay çürüyüp aşındığı anlaşılmaktadır. Ferzant ve Büğüt mezarlığın Kazankaya mezarlığı ile çağdaş olduğunu savunan Özgüç buranın en çok 150 yıllık bir ömrü olduğunu, en geç MÖ.1600ler de terk edildiğini düşünmektedir. Buradaki mezarlıkların Karum Ia-Eski Hitit dönemine ait olduğu öne sürülmüştür.⁸¹³

Burada mezarların ortaya çıkmasını sağlayan unsur doğal olaylardır. Yaşanan erozyon sayesinde ortaya çıkan mezarlar Hitit mezarlarına ışık tutmuştur. Mezarlarda çıkan seramikler çok çeşitli olmasa da kulplu-kulpsuz çanaklar, gaga ağızlı testiler, çift kuplu derin çömlekler bulunmuştur. Bazı kaplar çok kullanılmadan hatta bazı seramiklerin hiç kullanılmadan yeni olarak bırakılması mezarların kısa ömürlü olduğunu göstermektedir. Bu açıdan mezarların ölü hediyeleri zengin mezarlar olmayıp daha alt tabakaya yani halka ait mezarlıklar olduğu anlaşılmıştır.⁸¹⁴

Ferzant mezarlığından çok sayıda çanak çömlek çıkmış ancak bunların içlerinde Hitit seramik (harita 8.3) sanatının en kayda değer özelliğe sahip olanı testilerdir. Gaga ağızlı testiler mezarlara genellikle bırakılan eşyalardır. Disk şeklinde, kırmızı astarlı, parlak perdahlı, astar tekniği pembemsi kırmızı boya tekniğinden farklı, çok uzun, ince silindir boyunlu, gagasının ucu aşağıya doğru dik sivri çıkıntı halinde uzanmıştır. Gövdesinin üst yarısı çift yivden oluşan zikzak motifile süslüdür. Testinin özellikleri Ferzant-Kazankaya grubundaki tek örneğe sahiptir. Alacahöyük, Boğazköy ve Eskiyaar'da da bu tekniğe ve görünüşe benzer testiler vardır. İnandık'ta bulunan testiler bu tip testilerin parlak dönemini temsil etmektedir.⁸¹⁵ Bu eşyalar dışında mezarlarda birçok kap kaçak, vazo, çaydanlık, seramik parçaları bulunmuştur.

Ferzant'a yakın olan Büğüt de Hitit mezarları açısından önemlidir. Çorum'un 8 km kuzeyinde ve Kazankaya'ya 50 km uzaklıkta olan Büğüt'de köylüler tarafından Hitit mezarlığı keşfedilmiştir. Buradaki mezarlar taş kaplı sandukalar ve büyük küplerden (pithos) oluşmaktadır. Aslında burası Ankara müzesinde sergilenen ve Ferzant seramik grubu adıyla

⁸¹¹ Tahsin Özgüç, "Ferzant Hitit Mezarlığında Bulunmuş Eserler Hakkında Yeni Gözlemler", *BELLETEN*, 50/197, (1986), 383.

⁸¹² Fikri Kulakoğlu, "Ferzaant-Type Bowls From Kültepe", ED.Mikasa, P.T., *Essays on Ancient Anatolia and Syria in the Second and Third Millennium B.C.*, Wiesbaden, (1996), 69.

⁸¹³ Özgüç, "Ferzant Hitit Mezarlığında Bulunmuş Eserler Hakkında Yeni Gözlemler", 390-391.

⁸¹⁴ Özgüç, "Ferzant Hitit Mezarlığında Bulunmuş Eserler Hakkında Yeni Gözlemler", 384.

⁸¹⁵ Özgüç, "Ferzant Hitit Mezarlığında Bulunmuş Eserler Hakkında Yeni Gözlemler", 387-388.

bilinen grubun bu mezarlıktan geldiği kabul edilmektedir. Kazankaya mezarlığı ile farklı gömü yöntemleri uygulansa da Büget mezarlığının Kazankaya mezarlığı ile çağdaş olduğu düşünülmektedir.⁸¹⁶

Bügette’ki her mezarda insan kemiğinin olduğu köylüler tarafından iddia edilmiştir. Büget Mezarlığı baraj sahasında kaldığı için yeri tam tespit edilmemiştir. Burada bulunan ölü hediyeleri müze ve özel koleksiyonlara dağıtılmıştır. Keskin karınlı çift V kulplu çömlekler Büget mezarlığında bulunmuştur. Büget mezarlığı Kazankaya mezarlığı ile gömü adeti ve ölü hediyeleri bakımından çağdaş olduğu kabul edilmiştir. Bu benzerlikler aslında her iki bölgedeki insanların aynı çağda aynı kültürü temsil eden insanlar olduğu anlaşılmaktadır.⁸¹⁷

4.2.5. Gordion

Gordion antik adı Sangarios olan Sakarya nehrinin düzlüğünde yer almaktadır. Kentin kuzeydoğu sırtı MÖ. 3 binlerden itibaren mezarlık için tercih edildiği düşünülmektedir. Hitit mezarları (şekil 8.6.) ise MÖ. 2. bin yıl yine kentin kuzeydoğu sırtı boyunca düzenli bir mezar düzeninin olduğu ortaya çıkmıştır. Ancak Hititlerden sonra buradaki nekropolün orijinal görünümü bozulduğu tespit edilmiştir. Friglere kadar sakin bir dönem geçirdikten sonra Friglerin burayı yoğun bir yerleşim ağına çevirmeleri buradaki mezarlara zarar vermiştir. Bazen de ev inşası için sağlam zemin bulamadıklarında mezarlığın bir kısmını tamamen yok ettikleri düşünülmüştür. Bu da ortaya çıkan mezarlık planındaki boş alanların sebebini ortaya koymaktadır. Tabi ki Friglerin yerleşimiyle bölgenin bozulmasının yanında yapılan definler, dağınık yerleşimler Hitit mezarlarına daha da zarar vermiştir (şekil 8.7).⁸¹⁸

Gordion’daki Hitit mezarlarının genel özelliği çakıl ya da ana kayaların doğal eğimlerine uygun olarak yerleştirilmiştir. Burada basit gömü, taş sanduka mezarları ve pithos mezarlar olarak üç gömü türü bulunmuştur. En yaygın olarak görülen tür ise pithos mezarlardır (resim 8.13). Ancak bu mezarlarda Hitit dönemine ait kremasyon gömü türüne rastlanmamıştır. Taş sanduka ve pithoslardaki iskelet şekillerinden ölülerin bükülmüş pozisyonda gömüldüğü tespit edilmiştir. Diğer inhumasyonlarda da bu yöntem uygulanırken farklı olarak bir gömü türü de tespit edilmiştir. Taş yığını altındaki bir gömü türünde üstü taşlarla kaplı, sırtüstü yatan ancak bacakların yarı büküldüğü iskelet pozisyonuna da rastlanmıştır. Fakat bu uygulama bir gömü türü mü yoksa taş yığının bu pozisyona neden olup olmadığı hakkında kesin bilgiye

⁸¹⁶ Yakar, (1980). 176.

⁸¹⁷ Tahsin Özgüç, *Maşathöyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*, TTK, (1978), 29.

⁸¹⁸ Melink, *Gordion Excavations*, 1-2.

ulaşılamamıştır. Basit gömü türleri güney bölümde birbirine yakın şekilde gömülmüştür. Sanduka mezar gömüleri ise daha nadir ve dağınık olarak ortaya çıkmıştır. Pithoslar ise incelenen bölgenin neredeyse tamamında bulunmuştur bu gömü türü mezarlığın kuzeydoğu ve doğuya doğru genişlediğini gösteren tek türdür. Ayrıca pithos mezarlar mezarlığın daha ileri ve planlı bir dönemde yapıldığını göstermektedir. Bu nedenle pithos mezarların diğer türlere göre daha geç döneme ait olduğu düşünülmektedir.⁸¹⁹

Gordion'daki ölümlerin bükülmüş şekildeki pozisyonu ve yan yatarak gömülmesi orta Anadolu'da özellikle Alishar, Kültepe ve Boğazköy'de MÖ. 3. ve 2. bin yıllar arasındaki geleneklerin benzeridir. Bu nedenle Melink, Gordion'u MÖ. 19-16 yüzyıllara ya da Middle Anatolian II-III'e tarihlendirmiştir. Gordion'da çiftli ya da çoklu gömüler nadir de olsa görülmüştür.⁸²⁰

MÖ. 2. bin yılın Anadolu'sun da batı ile doğu arasının tam ortasında kalan Gordion bu iki bölgeden farklı gömülere sahiptir. Boğazköy'de ve Kaneş'te kremasyon uygulanırken Troya'nın da kremasyonu kullandığı bilinir. Ancak iki bölge arasında kalan Gordion'da bu özelliklere ait gömü türü yoktur. Mezar hediyeleri olarak ise açık renkli kaseler yer almaktadır. Bu kaseler aslında ölü için yemek ve içecek kabı olarak kullanacağına inandıkları için bedeninin göğüs kısmına yerleştirilirdi. Bazen sade kâselerin yerine daha süslü kaplar konulduğu H 21 no'lu mezarda dört yapraklı kâsedan, H 1'de tek kulplu kırmızı cilalı kâsedan, H 20'de ki çaydanlıktan, H 26'da ise bulunan testilerden anlaşılmaktadır. Buradaki eşyalar ölünün kullanması için gerekli sofraya takımı olarak düşünülmüştür. Aynı şekilde bu kapların defin işlemlerini yapanlar için koyulduğu da düşünülmektedir.⁸²¹

4.2.6. Ilıca Mezarlığı

Ilıca bugün Ankara'nın Ayaş ilçesinin 12 km kuzeybatısında, Gündül'e doğru giden yol üzerindedir. Ilıca köyü olarak bilinen köyün kuzeyinde kayalık bir sırt üzerinde Asarcık Höyük adı verilen eski bir yerleşim merkezi bulunmaktadır.⁸²² 1963-64 yılları arasında İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından Ilıca'da köylülerin kül ve kemik kalıntılarının olduğu kapları bulmaları ile kazılar başlamıştır. Elde edilen bilgiler ışığında buranın Hitit dönemine ait bir mezarlık (harita 8.5.) olduğu anlaşılmıştır. Güneyden kuzeye doğru uzanan sıra halinde mezarlar büyük dikey taş bloklarının (resim 8.14) iki yanında yer almaktadır. Mezar yoğunluğu

⁸¹⁹ Mellink, *Gordion Excavations*, 3.

⁸²⁰ Mellink, *Gordion Excavations*, 47.

⁸²¹ Mellink, *A Hittite Cemetery at Gordion*, 48.

⁸²² Winfried Orthmann, *Das Gräberfeld bei Ilıca*, Wiesbaden: Harrassowitz, (1967). 7.

kuzeyden güneye doğru azalmaktadır. Kuzey kısmında mezarlar bazen gruplar şeklinde yoğunken bazen de yan yana yer almış 131 mezar bulunmuştur.⁸²³

Mezarlığın dikkat çeken noktası bugün bile çok sayıdaki büyük taş blokların hala var olmasıdır. Muhtemelen bu taş blokların yanına mezarlarını oluşturmuşlardır.⁸²⁴ Aslında bu taşlar mezarların yerini belli etmek için yapılmıştır. Yaşayanlar daha sonra aile üyelerinin ya da yakınlarını mezarlarını bulabilmek için taşlar kullanılmış olmalıdır. Ancak bu tür gömülere başka yerde rastlanılmamıştır.⁸²⁵

Mezar için oluşturulan çukurlar duvarları ne yontulmuş ne de herhangi bir malzemeyle desteklenmiştir. Ancak birkaç yerde mezar çukurlarını kaplamak için bu taşların kullanılmış olduğu düşünülmüştür. Çukur içine ölünün yakılmış kalıntıları kap içinde yerleştirilerek konulmuştur.⁸²⁶ Burada gömü uygulamaları neredeyse tamamen kremasyon şeklindedir. Bu ise ölen kişilerin kül ve yanmış kemik parçalarını koydukları pithos kapların varlığından anlaşılmıştır. Kül ve kemiklerin konulduğu kaplar büyük ya da küçük gaga ağızlı testilerdir (resim 8.15). Ancak buradaki mezarlarda ölü hediyesi bulunmamıştır. Sadece iki mezar kabında birer küçük bronz yüzük bulunmuştur.⁸²⁷ Mezar kaplarının yanında hayvan kemikleri de bulunmuştur. Bunun ölü yakma ritüeliyle bağlantısı olduğu düşünülmektedir. Çünkü hayvanların ya da hayvan parçalarının kurban olarak sunulduğu bilinmektedir.⁸²⁸

Ilıca mezarlığında yok denecek kadar az hediye çıkmıştır. Mezarlardaki hediyelerin azlığı ya da değeri mezarın toplumun hangi yapısına hitap ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu nedenle mezar eğer ki usulsüz kazı yapılarak değerli eşyalar çalınmadıysa toplumun daha alt tabakasına işaret etmektedir. Ancak burada değinilmesi gereken önemli bir nokta vardır. Toplumun alt kısmına ait olduğu düşünülen mezarın tamamında kremasyon uygulaması görülmektedir. Metinlerden edindiğimiz bilgiler ışığında kremasyon orta Hitit döneminden sonra kraliyet ailesi cenazelerinde uygulanan bir yöntemdir. Maliyetinden dolayı halk için kremasyon gömü uygulamalarının yapılmamasının mantıklıdır. O zaman buradan iki sonuç çıkarmaktayız. Birincisi ya biraz önce bahsettiğimiz gibi değerli eşyalar vardı ancak çalındı. İkincisi de demek ki kremasyon sadece kraliyet ailesi ya da yüksek rütbe kişilerin değil halkında uyguladığı bir yöntemdi. Eski Krallık döneminde kraliyet ailesinin toprağa gömülerek halkın

⁸²³ Winfried Orthmann, "Ausgrabungen in Ilıca." *Türk Arkeoloji Dergisi* 13, no. 2 (1964), 107.

⁸²⁴ Orthman, *Das Gräberfeld bei Ilıca*, 7.

⁸²⁵ Taracha, (1990). 167.

⁸²⁶ Orthmann, *Das Gräberfeld bei Ilıca*, Wiesbaden: Harrassowitz, 35.

⁸²⁷ Orthman, "Ausgrabungen in Ilıca." 107.

⁸²⁸ Orthmann, , *Das Gräberfeld bei Ilıca*, 36.

ise yakıldıktan sonra gömüldüğü inancının yaygın olmasından dolayı bu mezarlık belki de eski Hitit dönemine aittir.

Ilıca mezarlığı Osmankayası mezarlığı ile çağdaş ve yakın mesafede olmasına rağmen Osmankayası'nda daha farklı gelenekler görülmektedir. Ancak yine aynı mesafede sayılan Arıbaş mezarlığı ise Osmankaya'dan bir önceki döneme tarihlendirilmesine rağmen Osmankayası ile aynı gelenekleri göstermektedir. Mesela Ilıca mezarlığında sadece ağızlı testilerin kalıntılarına ulaşılmışken Osmankayası'nda ise çoğunlukla kulplu amfora ve testilerin kalıntılarına ulaşılmıştır.⁸²⁹

Ilıca'da bulunmuş 131 mezardan 56 nolu mezar (resim 8.16) taş sanduka bir mezardır. Bu onu diğer mezarlardan istisnai bir duruma getirmiştir. Çünkü bu mezar kremasyon mezarlarından farklı olarak gömme uygulamasının tek örneği kabul edilmiştir. Bulunan kemiklerin konumundan başı doğuya bakan çömelmiş gömü şekli olduğunu düşünmüşlerdir. Bu mezara sunulan adak ve kafatasının yanında kaba bir idol şeklinde yapılmış kurşun obje bulunmuştur.⁸³⁰

Ilıca mezarlığında koç şeklinde yapılmış mezar kabı bulunmuştur. Bu model kaplar Kültepe'deki Karum döneminde çok yaygın olan hayvan biçimli kapların daha kaba ancak daha geç döneme ait bir örneği olarak varsayılmıştır. Yine burada bir kaba ait olduğu düşünülen erkek figüründe yapılmış kil heykel bulunanlar arasındadır. Mezarlıktan çıkan bu kaplar sayesinde hangi döneme ait olduğu saptanmaya çalışılmıştır. Verilere göre mezarlık Karum dönemine yakın ancak sonrasına ait bir döneme tarihlendirilmiştir. Kısa kronolojiye göre bu tarihler MÖ.1650-1550 yılları arasına yani Eski Hitit Dönemine denk gelmektedir. Buradaki yerleşim, Karum döneminden sonra topluluğun bu bölgede yaşadığı ve mezarlarını bu alana inşa ettiğini göstermektedir. Tabaka olarak ise burası tabaka IV'e eşitlenmektedir.⁸³¹

4.2.7. Osmankayası

Boğazköy'de yer alan Osmankayası yapılan kazılar sonucunda Boğazköy-Yazılıkaya arasında, eksi doğal yolun ortalarına denk gelen Bağlarbaşı kayalığının yanında bulunan kayalığın içerisindeki alandır. Kazılarda Osmankayası içerisinde yakılmış cesetlere ait gömülerin bulunmasıyla bir nekropole ait olduğu anlaşılmıştır.⁸³² Burası izole bir alan içine

⁸²⁹ Filip, (2022). 49.

⁸³⁰ Orthmann, *Das Gräberfeld bei Ilıca*, 21.

⁸³¹ Orthmann, *Ausgrabungen in Ilıca*, 108

⁸³² Kutlu Emre, *Yanarlar: Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı*, TTK, (1978), 59.

kurulmuştur. Kireçtaşından oluşan Osmankayasası'nın yüzeyleri yoğun bir aşınmaya uğramış, oluşan çatlaklarla küçük parçalara ayrılarak kayanın şeklinde sürekli olarak değişime neden olmuştur. Ancak buradaki küçük oyukların ise doğal yolla değil insan eliyle bilinçli şekilde yapıldığı tespit edilmiştir. Oyuklar mezar alanlarının üzerlerinde yer almaktadır. Fakat oyukların mezarlarla aynı döneme ait olduğu ve cenaze işlemleriyle bağlantılı olduğu konusunda kesin bir şey bulunmasa da mezarların oyukların yakın çevresinde olması ve buranın sadece Hitit döneminde mezarlık olarak kullanılması, kaya tepesindeki bu yerin başka dönemlerde kullanıldığı izlerine rastlanılmaması oyukların mezarlarla bağlantısı olduğunu desteklemektedir.⁸³³

Osmankayasası nekropolün de devamlı içilebilecek suyun sağlandığı kaynak vardır. MÖ. 1800- 1400 yılların ait definler ve kremasyonlar (resim 8.17) bulunmuştur. Burada çok sayıda sıradan insan iskeleti, hayvan iskeletleri ve yanmış kalıntılar bulunmuş. Ayrıca özellikle atların ve öküzlerin yanmış başları mezardaki dikkat çekici buluntular arasındadır. Ancak burası keşfedilmiş bir Hitit mezarlığı olsa da Hitit kral, kraliçe ya da kraliyet üyesine ait herhangi bir yapı bulunamamıştır.⁸³⁴ Aslında bu durum Hititlerin hem cenaze ritüelleri hem defin işlemleri hakkındaki bilgilere ulaşılmasını zorlaştırmıştır. Özellikle de kraliyet ailesine mezarların ya da mezar sayılacak yapılara ulaşılmaması bu konuda bir merak uyandırmaktadır.

Osmankayasası'nın batısında Bağlarbaşı kayasına bakan bir niş bulunmuştur. Buranın ilk zamanlarda küçük bir mağara olduğu düşünülse de zamanla mağaranın tavanının çökmesiyle taş yığınlarının, molozların ve çakıl, alüvyon gibi malzemelerin birikmesiyle oluşan kalın tabakanın mezarların kazılmasına uygun bir zemin sağladığı düşüncesiyle mezar olarak kullanılmış olmalıdır. Ayrıca Osmankayasası'nın doğal bir koruyucu çıkıntıya sahip olması insanlar için avantaj sayılarak koruyucu çıkıntının burayı mezar alanı seçmelerinde önemli olmuştur. Böylece koruyucu çatı sayesinde definleri için güvenli olacaktı. Bu da gösteriyor ki Hititler mezar yerleri seçerken sıradan alanları değil özellikle doğal çevrenin sağladığı korunaklı bölgeleri seçtiklerini göstermektedir. Edinilen bilgiler doğrultusunda aslında Hitit mezarlarının dağlık bölgelerde doğal mağaralarda dahi olabileceğini, buraları mezar alanı olarak kullanabileceğine dair bir ipucu sunmaktadır.⁸³⁵

Osmankayasası mezarlığı uzun yıllar boyunca kullanıldığı için önceki yerel gelenekleri yansıması bakımından da önemlidir. MÖ. 14 ve 13. yüz yıllarda orta Anadolu'nun cenaze

⁸³³ Bittel, "Die hethitischen Grabfunde von Osmankayasası", 4.

⁸³⁴ Joost Blasweiler, "Hattusa Sacred Places Near Buyukkaya", *Arnhem*, Leiden, (2013), 28.

⁸³⁵ Bittel, "Die hethitischen Grabfunde von Osmankayasası", 4.

uygulamalarının devam ettiği aşamaları bilemiyoruz. Fakat Osmankayası MÖ. 14. yüzyıla ait edilen verilerden eski yerel gelenekler sürekli olarak devam etmiştir. Özellikle batı ve orta Anadolu’da kullanılan iki kulplu kavanozlar Osmankayası’nda da kullanıldığı için yerel gelenekler arasında benzerlikler göstermektedir.⁸³⁶ Buradaki benzerlik bize Anadolu’da Hititler döneminde ve bu döneme kadar gömü uygulamalarında dış çevrelerden değil yerel geleneklerde süreklilik gözlemlenmektedir.

Osmankayası mezarlığı MÖ. 14. yüzyıla kadar kullanıldığı için hem Eski Krallık dönemi hem de Hitit imparatorluğunun erken dönemine ait kanıtlar sunmaktadır. Osmankayası’nın her iki dönemde de kesintisiz kullanılması iki dönem arasında karşılaştırma yapılmasını sağlamaktadır. Ayrıca bu mezarlıkta her iki dönem arasında yerel geleneğin ufak tefek değişiklikler dışında bozulmadığını da göstermektedir. Eski krallık dönemindeki evresinde 25 kremasyon 15 inhumasyon gömü tespit edilmiştir. Kremasyonlardan 4 tanesinin ise seramik kaplara gömüldüğü diğer 21 örnekte ise 9 tane iki kulplu amfora, 4 kâse, üç tane iki kulplu testi, üç tane kulpsuz testi, bir şişe ya da matara, bir tane de tipi belli olmayan bir kap bulunmuştur. Osmankayası mezarlığının sonraki evresi yani imparatorluk döneminde ise 31 kremasyon gömü ve 7 inhumasyon gömü bulunmuştur inhumasyon gömünün sonraki evreye göre azaldığı tespit edilmiştir. Ortaya çıkan kremasyonlar ise 25 tanesinin urnelere yerleştirildiği görülmüştür. Urne olarak kullanılan seramik kaplar mezarlığın daha önceki yani Eski Hitit Krallığı (Şekil 8.8) evresinde uygulanan geleneklerin devam ettiğini göstermektedir. Çünkü urnelerde yer alan kaseler, amforalar, testiler her iki evrede en yaygın kullanılan kap (şekil 8.9) örnekleridir. Hattuša’da Hitit imparatorluk dönemine ait ikinci mezarlık olan Bağlarbaşıkayası’nda da urne kaplar bulunmuştur. Bu nedenle bu iki mezarlıktaki veriler seramik kapların merkezi Anadolu’da Geç Tunç Çağının ilerleyen aşamalarında urne⁸³⁷ olarak kullanımını doğrulamaktadır.⁸³⁸

Ancak mezarlar dağınık ve tahrip edilmiş halde olduğu için buranın gerçek mezar sayısının daha fazla olduğu düşünülmektedir. Ayrıca buradaki kremasyon gömülerin yakılma işleminin Osmankayası’nda değil buranın dışında olduğu, alanın hem yakılma işlemi için uygun olmadığından hem de hiçbir yangın izine rastlanılmamasından anlaşılmaktadır. Ayrı yerde yakılan cenaze sonrası kalıntılar urnelere konularak buraya getirilip gömülmüştür. Bu durum

⁸³⁶ Filip Frankovic, “Ashes to Kraters, Dust To Jugs. Use Of Ceramic Vessels As Urns İn Teh Middle And Late Bronze Age East Aegean- West Anatolian Religion, Austrian”, *Academy of Sciences Press*, (2022), 47.

⁸³⁷ Yakılan ölümlerin küllerinin konulduğu kap olarak bilinmektedir.

⁸³⁸ Frankovic, “Ashes to Kraters, Dust To Jugs. use of Ceramic Vessels as Urns in the Middle And Late Bronze Age East Aegean- West Anatolian Religion, Austrian” 48-49.

kesin olmasa da kraliyet ölü ritüelindeki olaylara benzer şekilde gerçekleştiği düşünülmektedir. Osmankayası kullanıldığı süre boyunca buradaki kremasyon mezarların gömülme şeklinde farklılıklar tespit edilmemiştir. Her zaman eski ve yeni kremasyon gömüler aynı özelliği göstermiştir. Yakıldıktan sonra kalan ölü külleri her zaman farklı şekillerdeki kaplara konularak toprağa gömülmüştür. Hattuša'da mezar kabı olarak yaygın olan amphora ve kulplu uzun kaplar hem Osmankayası hem de Bağlarbaşı kayası'nda kullanılmıştır.⁸³⁹

Bittel Osmankayası mezarlığını (Harita 8.6.) Kaniş Karumun'un Ib katının sonu ile Hitit imparatorluk çağının başlarına tarihlendirmiştir. Osmankayası uzun yıllar boyunca kullanıldığı için diğer mezarlara oranla daha çok materyal bulunmuş ve burada hem inhumasyon hem de kremasyon birlikte kullanılmıştır. Osmankayası gömülerinde bazen bütün öküz, domuz, koyun ve at gibi hayvanların gömüldüğü ortaya çıkmıştır.⁸⁴⁰ Kremasyon sonrası kullanılan urneli mezarlar toprak gömülerine göre hediye bakımından daha sadedir. Bu bazı ateşle kremasyon gömülerinde de gözlemlenmektedir. Yakılan ölülerin mezarlarında genellikle sığır, koyun, keçi, domuz gibi hayvanların sunuları bulunmuştur ve bunlar ölü için yapılan yiyecek sunuları olarak değerlendirilmiştir. Burada eşek ve at kalıntılarının diğerlerinden daha fazla olduğu anlaşılmıştır. Ancak bunlar önceden de belirtildiği gibi neredeyse tamamen kafatası şeklinde gömülmüşlerdir. Özellikle eşek kafatasları atlara göre daha fazladır. Bu durum Hititlerin evcil hayvanlar arasında eşeğe daha düşük statü verdiğini bu nedenle eşek kafataslarının değerli atların yerine bile kullanıldığı düşünülmektedir. Ancak eşek ve at kafatasları yiyecek sunusu olarak değil ölen kişilere diğer dünyada eşlik eden hatta diğer tüm hayvanların temsilcileri olarak kabul edilmektedir. Hatta bu kültürün bazı yerlerde kabul gördüğü MÖ. 16-17. yüzyıldan kalma Eriha'da bir mezarda çıkarılan üç at kafatasından anlaşılmaktadır. Özellikle at kafatasları eski bazı ölüm kültürlerinde önemlidir. Aynı şekilde Hititlerin ölü kültüründe de öneme sahip olduğu mezarlardaki konumundan anlaşılmıştır. Hitit ölü ritüelinde atın kurban olarak kullanıldığı metinde de yer almaktadır.⁸⁴¹

Osmankayası mezarlığında bulunan iskelet kalıntılarının paleoantropolojik incelemeler sonucunda gömülen bireylerin öldüğünde ortalama yaşlarının 14-20 yaş aralığında olduğu anlaşılmaktadır. Bunun üzerine mezarlığın büyük ölçüde genç bireylerden oluştuğu ve bu ölümlerin hastalık, beslenme eksikliği veya travma gibi nedenlerden dolayı erken yaşta gerçekleştiği ihtimaller arasındadır. Çünkü MÖ. 13. ve 14. yüzyıl arasına ait yazılı kaynaklarda

⁸³⁹ Bittel, ("Die hethitischen Grabfunde von Osmankayası", 22.

⁸⁴⁰ Taracha, *Religions of Second Millenium Anatolia*, 167.

⁸⁴¹ Bittel, "Die hethitischen Grabfunde von Osmankayası", 24.

en yüksek sosyal sınıflara mensup kişilerin genellikle 30-35 yaş üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilgiler ışığında Osmankayası mezarlığının çoğunlukla en yoksulların defnedildiği mezarlık olarak düşünülmüştür.⁸⁴² Eğer bu bilgi doğru ise kremasyon gömülerin halk tarafından da yapıldığı da düşünülebilir. Ayrıca bu durum toplumun demografik yapısını ve yaşam koşulları hakkında bilgi vermesi bakımından önemlidir.

Osmankayası nekropolü boyunca burası kült alay yolunun da geçiş noktasıdır. Bu nedenle bu rota dini törenler ve geçit alaylarının önemli bir noktası sayılır. Osmankayası ve Yazılıkaya arasındaki bölgede Tunç dönemine ait birçok yapı bulunmaktadır. Schachner'e göre Yazılıkaya kutsal alanı, Osmankayası nekropolü ve Büyükkaya arasındaki arazinin yoğun şekilde kullanıldığını ifade etmiştir.⁸⁴³ Bahsedilen yerlerin birbirlerine yakınlığı da yoğunluğu desteklemektedir. Çünkü Yazılıkaya gibi bir mekân ziyaretleri, Büyükkaya'da resmi işlerin yürütüldüğü Osmankayası ise nekropol idi. Bu nedenle buraların nüfus olarak daha fazla ya da günlük nüfus yoğunluğunun daha çok olduğu bir bölge olması normaldir. Ayrıca dini ve resmi ziyaretlerde bu rotanın kullanılması da bölge de daha fazla yoğunluğa sebep olmuştur.

4.2.8. Yanarlar

Afyon'un Seydiler kasabasında bulunan Yanarlar Hititlerin günümüze ulaşan önemli nekropollerinden (resim 8.18) biri sayılmaktadır. 1975-1976 yılında yürütülen çalışmalar sonucunda yaklaşık 36 adet mezar keşfedilmiştir. Bunların 11'i çok az 4 ü ise tamamen tahribe uğramış, 21'i ise hiç el değmemiş şekilde bulunmuştur. Köylülerin çıkarmış olduğu ve kazıların verdiği sonuç doğrultusunda tek mezar tipi görüldüğü bununda küp mezarlardan (resim 8.19) oluştuğu anlaşılmıştır. Bu gelenek MÖ. III. bin yılda Batı Anadolu ve geçiş bölgesinin özelliklerini yansıtmaktadır. Bu nedenle Yanarlar mezarlığının önemli bir yeri vardır. Burası Hititlerin yaşamış olduğu Çorum ve çevresinden daha batıda kaldığı için orta ile batı Anadolu arasında geçiş görevi üstlenmiştir. Bunun sonucu olarak da Afyon bölgesi MÖ. II. binin ilk yarısında ölü gömme geleneklerinde Batı Anadolu MÖ. III. bin yılın özelliklerini devam ettirdiği görülmüştür. Buradaki küpler çukurlara konulduktan sonra ağızları kapatılmış, ardından ölü hediyesi olarak kap-kacaklar bırakılmıştır. Daha sonra mezar çukuru, çıkarılan toprakla doldurularak gömme işlemini tamamlamışlardır.⁸⁴⁴

⁸⁴² Cognetti, "Totenkult und Ahnenverehrung im Hethitischen Anatolien", 167-168.

⁸⁴³ Blasweiler, "Kings, Queens and Princes of the Hittite Kingdom in the Offering Lists of the Royal Ancestors," 18-19.

⁸⁴⁴ Kutlu Emre, *Yanarlar: Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, (1978),15.

Kaz Dağı'nın batı yamaçlarında sırt üzerine kurulu olan bu mezarlıkta iskeletler 8-150 cm. boyunda küpler içinde bulunmuştur. İskeletlerin yanlarında ölü hediyeleri olarak kap formları dikkat çeken testiler bulunmuştur. Hitit kazılarında keramik konusunda Yanarlar mezarlığında ilgi çekici kaplar bulunmuştur. Yonca ağızlı testiler, iki üç veya dört yapraklı, ağızdan omurgalı gövdeye inen tek kulplu testilerdir. Bu kaplar ölü hediyelerinin çoğunluğunu oluşturmaktadır. Yanarlar mezarlığında bulunan kırmızı astarlı, parlak ağızlı, ince boyunlu, şişkin karınlı ve omurgası üzerinde olan, halka dipli testi ya da ibrikler en seçkin örnekler arasındadır. Bulunan keramikler ise çarkta yapılmış, Eski Hitit Dönemi keramiğindeki özellikler göstermektedir. Yanarlar mezarlığında bulunan bu kaplar MÖ. 3. bin yılı keramik gelenekleri ve maden kaplardan izler taşımaktadır. Bu kaplar Orta Anadolu Eski Hitit Krallık Çağı'nın Hititli öğelerini de sergilemektedir. Ayrıca bu keramikler Anadolu'nun MÖ. 2. bin yılına ait kap formları bölgeye özgü şekillerini göstermektedir. Çünkü yuvarlak ağızlı testilerde boyun, omuz, omurgalı karın üzerinde yivlerden oluşan bezeme ve boyunda, kulpun iki yanında göğüste düğme detaylı ünikler Afyon bölgesine özgü formlar olduğu için yerel keramik sanatı özelliğini de yansıtmaktadır.⁸⁴⁵

Bulunan testilerin bazılarındaki kulpların biçimleri İç Anadolu'da Asur Ticaret Kolonilerinin geç evresi ile Eski Hitit Çağı seramiğindeki benzer özelliklere rastlanmıştır. Ayrıca Asur Ticaret Kolonileri ve Eski Hitit çağında yaygın olarak görülen hayvan başı biçimli emziklerin de bu bölge de kullanıldığını gösteren örnekler bulunmuştur. Yanarlar mezarlığında bulunan kaplarda Hitit seramiğinde yaygın görülen sivri üçgen biçimdeki yatık kulplara rastlanmamıştır.⁸⁴⁶

Mezarların içinde iskeletler sağlam olarak günümüze ulaşmamış, çok çürümüş olan kemiklerden ölenlerin cinsiyet ve yaşları anlaşılamamıştır. İskeletlerden anlaşıldığı kadarıyla yakma izlerine rastlanılmadığı için kremasyon gömü yapılmadığı düşünülmüştür. Cesetlerin konulduğu küplerin bazılarında fayans, akik, dağ kristali, gibi malzemelerden yapılmış boncuklar ile tunçtan yapılmış iğne, süs eşyası vb malzemeler koyulmuştur. Kemiklerin tahribatından cinsiyetlere ulaşılsa da mezardan çıkan ağırşak ve gerdanlıklar mezarların kadın ya da kız çocuklarına ait olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca Yanarlar mezarlığında ölü yemeği ve kurban hayvanlarının kemiklerine rastlanılmamıştır.⁸⁴⁷

⁸⁴⁵ Darga, *Hitit Sanatı*, 47-49.

⁸⁴⁶ Emre, *Yanarlar: Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı*, 34.

⁸⁴⁷ Emre, *Yanarlar*, 16. (yanarlar mezarlığındaki buluntular hakkında bkz a.g.e :17-33)

Sonuç olarak Hitit mezarları olabilecek yapıları genel olarak değerlendirdiğimiz de kesin olarak Hitit mezarı diyebileceğimiz neredeyse yoktur. Çünkü bu mezarların verileri yeterli olmadığı için yine de kesin Hitit mezarı demek bir ima olarak kalmaya devam edecektir. Ayrıca bahsedilen mezarlar başkent Hattuşa dışı olması, özellikle Hattuşa ve Şapinuva'nın Hitit karakteri taşıması ve bu kentlerde mezarların bulunmaması Hititlilere ait mezarların bulunduğunu varsaymamaktadır.

Hitit dönemine ait olduğu iddia edilen mezarların bazılarında ise inhumasyon ve kremasyon gömü ayrı olarak bazılarında ise iki geleneğinde uygulandığı görünmüştür. Bir merkezde aynı anda inhumasyon ve kremasyon geleneklerinin kullanılması orada farklı etnik gruplarının varlığının yanında aynı toplum içindeki sosyal statü açısından farklı gruplara işaret etmektedir. Sosyal statüdeki farklılık ise bireylerin öldüklerinde yapıldığı uygulamaların da farklılığını yansıtmaktadır.⁸⁴⁸ Ferzant-Kazankaya mezarlıkları Gordion, Yanarlar mezarlıklarına ve Kültepe-Alişar şehir içi mezarlarına benzemektedir. Osmankayası ve Ilıca mezarlıkları ise birbirinden farklı iki gömü uygulamasının aynı mezarlıkta uygulandığını gösteren farklı iki mezar karakteri olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸⁴⁹

Hitit mezarları olarak değerlendirilen yukarıdaki mezarlardan Osmankayası, Bağlarbaşı ve Ilıca'da yaygın olarak kremasyon gömülerin uygulandığı anlaşılmaktadır. Ancak sw ritüellerine göre Hitit kralları için kullanılan bu uygulama yukarıdaki kremasyonlardan bulunan malzeme açısından farklılık göstermektedir. Ritüellere göre altın, gümüş gibi değerli eşyalarında krala sunulduğu ancak buradaki kremasyon kalıntılarında değerli hediyelere rastlanılmaması kremasyon gömünün demek ki halk için de kullanıldığını göstermektedir. Bulunan mezar kalıntıları ise daha çok Eski Hitit dönemine ait olmakla beraber yeni krallık dönemine ait ne yazık ki mezar kalıntıları bulunmamıştır.

Hitlerin mezarı olarak kabul edilen yapılar arasında Yazılıkaya ve Gavurkalesi'nin mezar yapısı olarak kabul edenler olsa da bu iki yapının diğerleri ile arasında farklılar vardır. Bu nedenle bu iki yapı ayrı olarak incelenecektir.

4.3. Yazılıkaya

Hitit inancında önemli bir konuma sahip yerlerden birisi de şüphesiz Yazılıkaya'dır. Yazılıkaya'nın işlevinin kesin olarak saptanamasa da ölüm, yeraltı dünyası ve öteki dünyaya ait izlenimler çağrıştırdığı kesindir. Açık hava tapınağı olarak bilinen bu yapının duvarlarında

⁸⁴⁸ Tuncay Akçay, "Olba'da Kremasyon", *Seleucia ad Calycadnum*, 6. (2016), 22.

⁸⁴⁹ Özgüç, "Ferzant Hitit Mezarlığı'nda Bulunmuş Eserler Hakkında Yeni Gözlemler", 390.

yeraltı tanrısı tasvirleri ve IV.Tuthaliya'nın koruyucu tanrı eşliğindeki kabartması bu izlenimleri sağlayan somut kaynaklardır. Hatta buradaki tasvirler ve yapıda bulunan nişlerin kemik yerleri olarak düşünülerek mezar yapısı olduğunu öne sürenler bile olmuştur. Ancak bu yapının mezar yapısı olarak kabul edilmesi için arkeolojik ve filolojik veriler şu an yeterli değildir.

Yazılıkaya bugünkü Çorum ilçesinin Boğazkale ilçesine yakın MÖ. 2. binlerde Hititlerin başkenti Hattuşa'da yer alan önemli bir açık hava tapınağıdır. Yapı itibariyle doğal açık hava tapınak kompleksine sahip olan Yazılıkaya, doğal avluya sahip ve dış taraftan duvarlarla örülmüştür. İlk olarak MÖ.1500ler de kapı evi ve 1.bina'nın uzun duvarının inşa edilerek iç tapınağa giriş kapatılmıştır. MÖ. 13. yüzyılda ise tapınak ek inşaatlarda genişletilmiştir. İmparatorluğun çökmesiyle birlikte tapınağın terkedildiği düşünülmektedir.⁸⁵⁰

Kayanın üzerindeki kabartmalara hiyeroglifler eşlik etmektedir. Tamamı olmasa da okunan hiyeroglifler sonucunda kabartmaların MÖ. 13. yüzyılın ortalarında III. Hattuşili, eşi Puduhepa ve oğulları IV. Tuthaliya'nın saltanatı dönemine tarihlendirilmiştir.⁸⁵¹ Yazılıkaya'daki kabartmaların oluşumu, üzerinde geçen isimler, kartuşlar ve hiyeroglif yazılar sonucunda buranın genel olarak MÖ.1270-1220 arasındaki bir döneme ait olduğu düşünülmektedir.⁸⁵²

Yazılıkaya'nın (Şekil 8.3.) tarihlendirilmesi üç kraliyet kartuşu (No 64,81 ve 83) sayesinde sağlanmıştır. Bu kartuşlardaki kabartmalar yapının hangi krallar tarafından yapıldığını belirlemekte yardımcı olmuştur. 64 nolu kabartmada sola dönük şekilde tanrıçayı takip eder pozisyonda tasvir edilmiştir. 82 nolu tasvir (resim 8.8) de ise sola döner vaziyette Şarruma tarafından kucaklanmış pozisyonda tasvir edilmiştir. IV. Tuthaliya'nın buradaki kabartmalarda dağ kültü ile ilişki kurulmaya çalışıldığı düşünülmektedir. Çünkü buradaki işaretlerde “tanrı+dağ Tu/Tu dağı” ideogramı “tanrı+dağ” birleşim olarak kullanılmıştır. Bu işaretler IV.Tuthaliya'ya ait Karakuyu, Emirgazi yazıtlarında da yer almıştır. Bu nedenle IV.Tuthaliya ile dağ tanrıları arasındaki yakın bağlantı olduğu anlaşılmıştır. Tüm bu bilgiler doğrultusunda Yazılıkaya'nın aslen IV.Tuthaliya'yı temsil ettiği düşünülmüştür.⁸⁵³ IV.Tuthaliya'nın dağ tanrısıyla beraber yazılması, ölen kralların dağlarda yaşadıklarına ve dağların ölümler diyarı ya da öteki dünya sayıldığı inancından dolayı Yazılıkaya'nın ölüm ve

⁸⁵⁰ Eberhard Zangger- Rita Gautschy, “Hitit Dininin Göksel Yönleri: Açık Hava Tapınağı Yazılıkaya Üzerine Bir İnceleme”, *Equinox Publishing LTD*, (2019), 8-9.

⁸⁵¹ Robert L. Alexander, *The Sculpture and Sculptors of Yazılıkaya*, Newark: University of Delaware Press, (1986), 18.

⁸⁵² Heinrich Otten, “Zur Dtierung und Bedeutung des Felsheiligtums von Yazılıkaya Eine Entgegnung”, *Journal of Cuneiform Studies*, VI. (1952), 222.

⁸⁵³ Eberhard Laroche, “Le Pantheon de Yazılıkaya”, *Journal of Cuneiform Studies*. 6/3, (1952), 122-123.

öteki dünya ile ilişkisini kuvvetlendirmektedir. Muhtemelen IV.Tuthaliya burayı hem kendi için hem de ataları için bir kült merkezine dönüştürmek istemiş olabilir. Böylece öldükten sonra soyundan gelenlerin burada kendi ve ataları için dualar ve ritüellerin yapıldığı bir alan oluşturmak istemiş olabilir.

Gizemli bir yapı ve işleve sahip olan Yazılıkaya'nın güney batı tarafına bina kompleksi inşa edilerek kaya odalarının dış dünya ile bağlantısı kesilmeye çalışmıştır. Tapınağın avlulularına girmek isteyenler bu binaları geçmek zorundaydı.⁸⁵⁴ Zorlu bir süreç olan bu aşamanın savunma ile ilgili nedeni olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen buraya, dışardan gelebilecek istila ya da sıradan insanların kutsal yerlere girmelerine izin verilmemesi istenmiştir. Ancak ne yazık ki imparatorluğun çöküşüne kadar kullanılan tapınakla ilgili Hattuša'da bulunan on binlerce tablette kesin ve doğrudan bilgiye rastlanılmamıştır.⁸⁵⁵

İki büyük bir küçük odadan oluşan Yazılıkaya'nın avluya bakan A odasında 66 adet kaya kabartmaları vardır. Buradaki kabartmaların büyük bölümü tanrı veya tanrıçalardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Odanın sağ tarafında tanrıçalar, sol tarafında ise daha geniş aralıklarla dizilen tanrılar bulunmaktadır. Bu iki alay Hurri ve Hitit panteonun baş tanrıları Teşup ve Hepat'ın bulunduğu ana sahneye doğru vaziyette tasvir edilmiştir. Kabartmalarda Teşup ve Hepat'ın tasvir edilmesi A odasının kutsal bir alan olarak bu iki tanrıya adanan ikili tapınak olarak düşünülmüştür. H.G.Güterbock burayı arınma ritüellerinin gerçekleştirildiği bir mekan olarak kabul etse de, Laroche buranın bahar bayramının kutlandığı mekan olarak kabul etmiştir.⁸⁵⁶

B odası ise dar olmasına rağmen doğal yapısı itibariyle kullanım için tasarlanmıştır. B odası A odası gibi sürekli bir sahne tasvirlerine sahip değildir. Tek bir temaya bağlı olmasa da aynı anlam bütünlüğüne sahip bireysel kabartmalar ve sahne grupları içermektedir. Burada kaybolmuş kabartmalar da vardır. Bunlar arasında on iki tanrıya ait 69-80 numaralı tasvirler de vardır. Odanın güney kısmındaki tüm kabartmalar batı duvarındaki on iki tanrı ve doğu duvarındaki IV.Tuthaliya ile Şarruma ve kılıç tanrısı kuzeye doğru yönlendirilmiştir. A odasının ön avlusuna açılan girişin arka duvarında tespit edilen kaidenin ise küçük C odasına bağlanmaktadır. Bu odanın girişinde sağdaki kaya yüzeyine IV.Tuthaliya'nın ismi kanatlı güneş sembolü ile ve tam unvanıyla birlikte işlenmiştir.⁸⁵⁷

⁸⁵⁴ Zanger-Gautschi, "Hitit Dininin Göksel Yönleri: Açık Hava Tapınağı Yazılıkaya Üzerine Bir İnceleme" 8-9.

⁸⁵⁵ Eberhard Zanger, "The Hittite Rock Sanctuary of Yazılıkaya: A Time-Keeping Device From C.1230 B.C. (2019), 1-2.

⁸⁵⁶ Enrico Badali ve Paola D'Amore, "Nergal a Yazilikaya," *Rivista di Studi Orientali* 56 (1982), 2.

⁸⁵⁷ Bittel, K. (1975). "Zusammenfassung und Ergebnisse", *Das Hethitische Felsheiligtum Yazilikaya*, Berlin, (19759, 255.

B odasının girişi 67 ve 68 no'lu aslan başlı demonlarla başlamaktadır. B Odasında bulunan 69-83 no'lu motifler diğerlerinden daha farklı işlenmiştir. Ancak buradaki tüm figürlerin bacakları adım atar gibi yan yana ve ucu yukarıya kıvrık ayakkabılar bulunmaktadır. Tanrıçalar uzun pilili etekli tasvir edilirken tanrılar ise kısa yırtmaçlı etekli ve erkek vücuduna daha uygun şekilde tasvir edilmiştir. Özellikle başlıklar onların kutsallığını sergilemektedir. Tanrıçalar yüksek köşeli, tanrılar ise sivri uçlu konik külahlarla görülmektedir. Onların tanrısallığını vurgulayan önemli detay ise külahlarındaki boynuz tasvirleri olmuştur.⁸⁵⁸ Hepsi birbirine benzeyen on iki erkek tanrı pozisyonundadır. Özellikle sağ ellerinde omuzlarına yasladıkları orak biçimli kılıç taşımaları karşı duvarda tasvir edilen elinde toprağa saplı kılıç bulunan yeraltı tanrısı Nergal ile bağlantısı kabul edilmektedir. Tanrıların A odasına göre daha farklı tasvir edilmesi bu odanın yeraltı dünyası ve ölümle hatta mezar ya da taş ev özelliğini yansıttığını düşünenler olmuştur.⁸⁵⁹ Ayrıca elinde orak ile tasvir edilmiş çeşitli tanrılar da vardır. 33 nolu figürdeki tanrı Aştabi, 32 nolu figürdeki Koruyucu Tanrı, 30 nolu figürdeki tanrı ZABABA ellerinde orak tutarak tasvir edilmesi⁸⁶⁰ Nergal ile bağlantılı olabileceğini göstermektedir. Dolayısı ile bu tanrılar ve Nergal yeraltı dünyası ve ölüm ile bağdaştırılarak Yazılıkaya'nın ölümler alemi ile bağlantılı olduğu fikrini desteklemektedir. Ancak burası için mezar yapısı ya da taş ev demek şu an için imkansızdır.

Yazılıkaya'ya son dokunuşları yapan IV.Tuthaliya'nın oğlu II.Šuppiluliuma'nın burayı atalar kültü haline çevirdiğini düşünenler de olmuştur. Yazılıkaya'da imparatorluk çökmeden kısa bir süre önce kral olan II.Šuppiluliuma, KBo XII 38 'de numaralı metinde kral burada IV.Tuthaliya için yaptırdığı kaya anıtından bahsetmektedir:

Kol. II x+4: “babam Tudhaliya'nın bu resmi henüz yapılmamıştı. Ben Büyük Kral Šuppiluliuma, Hatti kralı, büyük kral Tudhaliya'nın oğlu, büyük kral Hattušili'nin torunu ve Büyük kral Muršili'nin torununun torunu, bunu yaptım. Babam Büyük Kral Tuthaliya, gerçek bir kral olduğu gibi bende gerçek kahramanlıklarını çizdim. Hiçbir şeyi atlamadım. Sağlam bir kaya tapınağı inşa ettim ve tasvir yaptırdım; bunu kalıcı kaya tapınağına yerleştirdim ve adak adadım.”⁸⁶¹

Yukarıdaki pasaja göre en azından B odasının, II.Šuppiluliuma döneminde babasının onuruna tapınak olarak tasarladığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı burası “hekur SAG.US-“yani

⁸⁵⁸ Jürgen Seeher, *Taşa Yontulu Tanrılar Hitit Kaya Tapınağı Yazılıkaya*, Ege Yayınları, (2011), 23.

⁸⁵⁹ Seeher, *Taşa Yontulu Tanrılar Hitit Kaya Tapınağı Yazılıkaya*, 104.

⁸⁶⁰ Yiğit vd., *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, 43-46.

⁸⁶¹ Otten, “Zur Datierung und Bedeutung des Felsheiligtums von Yazılıkaya”, 232.

“kalıcı tepe” ile özdeşleştirilmektedir.⁸⁶² Kraliyet için taş evler ya da anıt mezarlar Yazılıkaya gibi bir kaya tapınağı şeklinde olduğu tahmin edilmektedir. Tuthaliya döneminde yapıldığı düşünülen Yazılıkaya’nın IV.Tuthaliya’nın taş evi (E.NA4) olduğu düşünülmüştür.⁸⁶³ Ancak kült haline gelmesi ise muhtemelen II.Šuppiluliuma zamanında olmuştur. Kral tanrılaşan babası IV.Tuthaliya için ona ait kült alanı oluşturmak istemiş ve IV.Tuthaliya’nın ölümünü simgeleyen tasvirini yaptırarak, kahramanlıklarını da kaydettirmiştir. Yazılıkaya B odasına girişte bulunan iki aslan başlı demonlar da öte dünya ve ölümle ilişkili tasvirlerdir. Ayrıca bu tasvirlerin kayada yapılan en geç tasvirler olması II.Šuppiluliuma döneminde yapıldığını kanıtlamaktadır.⁸⁶⁴

IV.Tuthaliya’nın dönemine tarihlenen bronz Tablet üzerindeki antlaşma metninin dahilinde Yazılıkaya’nın yalnızca kraliyet ailesi üyelerinin girebildiği Hititçe çivi yazılı metinlerde *hekur* olarak geçen yapısı olduğu düşünülmüştür. Hurri kültürünün yansıması olan itkalzi metinlerinde bahsedilen tanrıların Yazılıkaya’daki tanrılar ile aynı sıradadır. Ayrıca burada bayramlar kutlandığı bilinmektedir. Ancak bu yapının işlevleri arasında düşünülen önemli biri özellik ise taç giyme törenlerinin yapılmasıdır.⁸⁶⁵ Bu bilgiler ışığında Yazılıkaya’nın II.Šuppiluliuma döneminde öteki dünya ve ölen ataların kültü işlevini üstlendiği anlaşılmaktadır.

Yazılıkaya’nın mezar yapısı olduğunu tahmin edenler olsa da bahsedilen mezar yapılarından farklıdır. Aslında burasının taş ev, ölü kültü ya da öteki dünya ile bağlantısının olup olmadığı konusu da netlik kazanmamıştır. Ancak buranın yukarıda saydığımız yeraltı ve ölümle ilgili ile konularla bağlantısı olmadığını kabul etmeyenler kadar edenlerde olmuştur. Yazılıkaya’nın ölümler, ölü kültü ve öteki hayatla ilgili bağlantısını Hititologların büyük çoğunluğu kayanın üzerindeki tasvirlerle dayandırmıştır. Bunun sebebi hem yeraltı tanrısı olan Nergal’in hem de yine yeraltı dünyasıyla bağlantılı 12 yeraltı tanrısının tasvirinin olmasıdır. Ayrıca IV.Tuthaliya’nın koruyuculuğunu üstlendiğine inanılan tanrı Šarruma ile birlikte tasvirinin de B odasının mezar ya da öteki dünya ile bağlantısı kurulmuştur. Muhtemelen IV.Tuthaliya’nın öldükten sonra koruyucu tanrısının öteki dünyaya giderken ona eşlik ettiği ve Nergal’in onları karşıladığını betimlendiği düşünülmüştür. IV.Tuthaliya’nın yapmış olduğu bu kabartmalar hem o zaman hem de sonrası için tasvir edilen kişileri ebedileştirme isteğiyle büyük kayalara resimlerin ya da tasvirlerin yapılması fikrini artırmıştır.⁸⁶⁶

⁸⁶² Gurney, *Some Aspects of Hittite Religion*, 42.

⁸⁶³ Haas, *Orakel, Vorzeichen und Abwehrstrategien*, 80.

⁸⁶⁴ Otten, “Zur Datierung und Bedeutung des Felsheiligtums von Yazılıkaya”, 234.

⁸⁶⁵ Yiğit vd., *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, 27.

⁸⁶⁶ Otten, “Zur Datierung und Bedeutung des Felsheiligtums von Yazılıkaya”, 223.

B odasının bu özelliklerinden dolayı burasının Hitit hükümdarının gömü ya da cenaze tapınağı olduğu muhtemeldir. Odanın gerçek işlevi tam olarak bilinmese de cenaze ve ölümle ilgili anlamlar uyandırdığı aşikardır. Çünkü B odasında büyük tanrı Nergal'ın kabartmasıyla beraber on iki tane yeraltı tanrısı, IV. Tuthaliya ve onun koruyucu tanrısının kabartmasının olması ölümden sonraki hayata dair izlenimler vermektedir. B odası kral öldükten sonra ona eşlik eden ve onu koruyan tanrı Şarruma ile, kralın ölümden sonraki yolculuğunda onu karşılayacak ve yargılayacak olan Nergal'ın onuruna ayinlerin yapıldığı bir mekân olduğu düşünülmüştür.⁸⁶⁷ IV.Tuthaliya'nın kabartması kralın öldükten sonra tanrılaştığını tasvir etmektedir. Kralın kabartma da üç kez betimlenmesi ve baş tanrı çiftine karşı rölyefi⁸⁶⁸, tapınağın ölümle ilgili olduğunu göstermektedir.

Yazılıkaya'daki 81 numaralı kabartmada Büyük kral IV.Tuthaliya ve koruyucu tanrısı Şarruma'nın tasvirinde ikisinin de sağ tarafında bulunan kemer içinde kılıcın orak biçimli kabzası vardır.⁸⁶⁹ Burada tanrı ve kralın yanında kılıcın bulunması acaba kralın ölümü ile bağdaştırıla bilinir mi? Kim bilir belki de cenaze odası olarak da kabul edilen B odasındaki kılıçlı tanrı tasvirleri (Şekil 8.2.) Nergal'ın arkasından ölümler diyarına giden bir yolculuğu ifade edebilir.

Yazılıkaya'daki 82 no'lu kabartma Yeraltı tanrısı Nergal'ın tasviri bulunmaktadır. Yeraltı tanrısı burada üstü insan altı kılıç şeklinde tasvir edilmiştir. Kılıcın iki kısmında iki aslan bulunmaktadır. Odanın duvarında kılıç dik bir şekilde tasvir edilmiş ve ucu sivri betimlenmemiştir. Bundan dolayı kılıcın ucunun yere saplanmış şekilde tasvir edildiği düşünülmüştür. Bu kabartma üzerinde herhangi bir yazı bulunmadığı için Hitit metinlerinde geçen kılıç ve tanrı arasındaki ilişkilere değinilmiştir. Özellikle büyü ritüelinde yeraltı tanrılarından bahsedilirken (Aduntarri, Zulki, Nara, Namšara, Minki, Amunki,Aabi) onları kilden yaparlar ve bir şeyler söylerlerdi; “*rahip onları kılıç şeklinde yapar, yere yayar ve bu tanrıları (böyle) oturtur*”.⁸⁷⁰ Bahsedilen on iki tanrı ile yeraltı tanrısı Nergal bağlantılı olduğu aşikardır. Oda tabanına saplanmış halde tasvir edilen 82 no'lu kılıç aynı tanrının sembolü olarak görülmektedir. Ortaya çıkan sonuçlar tek başına kanıt oluşturmaya da ölü kültü alanına ait olduğunu arkeolojik bulgularla desteklemektedir. Bu alanın sadece IV. Tuthaliya'ya ait olduğu

⁸⁶⁷ Badali-D'Amore, “Nergal a Yazilikaya,” *Rivista di Studi Orientali*,12-13.

⁸⁶⁸ Yiğit, vd. *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, 61.

⁸⁶⁹ Jürgen Seeher, *Taşa Yontulu tanrılar- Hitit Kaya Tapınağı Yazılıkaya*, (2011). 110

⁸⁷⁰ Seeher, *Taşa Yontulu tanrılar- Hitit Kaya Tapınağı Yazılıkaya*, 114.

ise odanın sadece onu anımsatan tasarımı ve kendi tasviri ile isminin içermesinden anlaşılmaktadır.⁸⁷¹

Yazılıkaya'da B Odası'nın duvarlarında oyulmuş boşlukların kullanılmak için yapılmış nişler olduğu düşünülmüştür. Bu nişler kabartmalarla aynı yükseklikte yapılmıştır. Ancak nişlerin tam olarak kullanım amacı hakkında kesin bir bilgi olmasa da bulunduğu yerin daha çok kültüsel ve mezar yeri olarak kullanıldığı düşünüldüğü için nişlerin de bu amaca hizmet ettiği düşünülmektedir. Ancak burayı Taş Ev olarak kabul edenler bu nişlerin kemik odası yani cenazenin yakılmasından sonra toplanılan kemiklerin kaplara konularak buralara konulduğu düşünmüştür. Böylece buradaki kemiklere ataların hatırası olarak ritüeller düzenlemek amacı taşıdığına inanılmıştır. Yine bu nişlerin lamba yeri olduğu da düşünülmüştür. Ancak yine ölüm ritüelinde aydınlatmak amacıyla kullanılmaktadır. Çünkü cenaze ritüelinde ölen kişinin kemiklerinin taş eve getirildiği ve burada olduğu düşünülen bir yatağa konulduğu bilinmektedir. Yatağın bulunduğu kemiklerin önüne de kandil konulduğu bilinmektedir.⁸⁷² Fakat buradaki yapılan kazılarda oyuklar boş bulunmuş ve gömülerin olduğuna dair bir kanıt ulaşılamamıştır. Muhtemelen Yazılıkaya B Odası'nın IV.Tuthaliya'nın mezarı olabileceği görüşü sonsuza dek hipotezden başka bir şey olarak kalmayacaktır.⁸⁷³

Yazılıkaya'nın B odasının yanında D kaya yarığı bulunmuştur. Kaya yarığına üst üste mezar olarak kullanıldığı anlaşılmış hatta bundan dolayı büyük tahribata uğrasa da Hitit dönemine ait önemli kalıntılar bulunmuştur. Ters çevrili bir keramik kâsenin altında domuz embriyosunun kemikleri ortaya çıkmıştır. Ancak kurbanın neden buraya gömüldüğü anlaşılmasa da buranın kült işlemleri için kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁸⁷⁴ Ölülere ve yeraltı tanrılarına sunulan kurbanlar bölümünde de domuzun bu unsurlarla ilişkilendirildiğine değinilmişti. Muhtemelen domuzun burada kurban olarak kullanılması Yazılıkaya'nın yeraltı dünyasıyla olan ilişkisini kuvvetlendirmiştir.

4.4. Gavurkalesi

Gavurkalesi Ankara'nın Haymana ilçesinde yaklaşık 60 km güneybatısında dar bir vadi üzerinde yer almaktadır. Konya ovasına uzanan geniş bir vadinin batı kenarında yer alan Gavurkalesi dar ve engebeli 2 km uzunluğunda bir vadinin merkezinde bulunmaktadır. Tepede

⁸⁷¹ Bittel, "Zusammenfassung und Ergebnisse", 255.

⁸⁷² Rudolf Naumann, "Die Kammer B", (ed. Bittel, K.), *Das Hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya*, Mann Verlag Berlin, (1975), 45.

⁸⁷³ Gurney, *Some Aspects of Hittite Religion*, 62-63.

⁸⁷⁴ Seeher, *Taşa Yontulu tanrılar- Hitit Kaya Tapınağı Yazılıkaya*, 91.

düz bir alanda yer alan Gavurkalesi'nin üzerinde yer alan kabartmalar Hatti-Hitit panteonuna ait standart tanrı tasvirlerini işaret eder.⁸⁷⁵ 1930'da Osten tarafından gerçekleştirilen keşifte burada sırasıyla Hitit, Frig ve Roma dönemine ait üç yerleşim katmanı bulunmuştur.⁸⁷⁶

Gavurkalesi üzerinde tanrı tasvirleri yer alması da yapıyı önemli kılan detaydır. İki erkek tanrı sola doğru yürür (resim 8.11), bir kadın ise oturur vaziyette tanrının önünde tapınır ya da saygı gösterir vaziyette tasvir edilmiştir. Tasvirlerin tanrı olduğu, erkek tanrıların boylarının çok uzun ve boynuzlu saçlarının olmasından anlaşılmaktadır. Tanrılara özgü kısa etekler ve ucu yukarı kalkık ayakkabılardan da anlaşılmaktadır. Osten burada Hitit seramiklerine rastlanmadığı için izole bir kült yeri olabileceğini belirtmiştir. Buradaki odanın arka duvarında bir delik bulunarak, merdiven aracılığıyla kayalığın tepesindeki düzlüğe çıkılmıştır. Bu sayede odanın o zamanlardan beri mezar olduğunu iddia eden Osten arka duvarının sonradan Frig döneminde zirvedeki yapı üzerine inşa edilen binaya erişim sağlamak için delindiğini ifade etmiştir.⁸⁷⁷ Osten tarafından yürütülen kazılarda Hitit çanak çömleğine dair bilgiler sunulmamış olsa da yapının mimari özelliklerinde kullanılan devasa taşlarla (kyklopik) yapılmış duvar işçiliği Hitit dönemine ait yapılarla ilişkilendirilmiştir. Bu taşların Hattuša'da da kullanılması aradaki benzerliği göstermekle birlikte Hititlerin önemli saydıkları bir kült merkezi olduğunu da ortaya koymaktadır.⁸⁷⁸ Bazalt ya da andezit bloklardan oluşan kyklopik oda (resim 8.11) yapı imparatorluk dönemi Hitit tarzında birbirine uyumlu olarak yerleştirilmiştir. Bu taşlar muhtemelen 5 km doğuda olan Oyaca Köyü yakınlarındaki kaya çıkıntılarından elde edilmiştir. Yapının kuzey cephesinde oturur pozisyonundaki tanrı kabartmasıyla aynı hizada olan tonozlu ya da hücre oda bulunmuştur. Birçok işleve sahip olduğu anlaşılan Gavurkalesi'nin, 12 km uzağındaki Külhöyük ile arasında Hitit döneminde siyasi ya da kült merkezi olarak bağlantı kurulmuştur.⁸⁷⁹

Osten 1993'de yaptığı kazılarda Gavurkalesi'nin güney yamaçlarında Hitit dönemi seramikleri bulmuştur. Bunların çoğu cilalı kırmızı sıvanmış türlerinin birçok örneğini yansıtan açık renkli seramiklerdir. Yatay kulplu kaseler, boncuklu kenarlı kaseler, tabaklar, ağızlı testiler ve pişirme kapları da bunlar arasında bulunan malzemelerdir. Burada bulunan seramikler

⁸⁷⁵ Stephen Lumsden, "Gavurkalesi 1993", *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (1994), 267.

⁸⁷⁶ Hans Henning von der Osten, *Discoveries in Anatolia 1930-31*, Chicago, (1933), 111.

⁸⁷⁷ Von der Osten, *Discoveries in Anatolia*, 113-116.

⁸⁷⁸ Lumsden, "Gavurkalesi 1993", *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 268.

⁸⁷⁹ Stephen Lumsden, "Gavurkalesi: Investigations at a Hittite Sacred Place", *Recent Developments in Hittite Archaeology and History*, (2002), 115-116.

kabartmaların tam karşısındaki terastaydı. Burada bulunan kalıntılar sayesinde Gavurkalesi'nin küçük bir destek ekibinin içeren taş ev kurumu olduğu fikri ortaya atılmıştır.⁸⁸⁰

Gavurkalesi'nin Hitit döneminde geniş ve karmaşık bir yerleşim alanı olduğuna inanılmaktadır. Bu yapıya yardımcı binalar, depolama tesisleri ve idari kompleksin bir parçası olan konutların eşlik edildiği tahmin edilir. Ayrıca ülkenin organizasyonu ve yönetiminde önemli rol oynayan kültik yapı olduğu bilinir. Bazı Hitit metinlerinde taş evlere ait araziler vs olduğu gibi buraya ait olan tarım arazileri, köyler ve yapılarda yapının kültik önemini doğrulamaktadır. Bu özelliklere sahip olması Gavurkalesi'nin bir imparatorluk yerleşimi olduğunu da hatırlatmaktadır.⁸⁸¹

Gavurkale'deki oda yapısının Hitit krallarından biri için hazırlanan ölü evi olduğuna dair gözle görülür bir kanıt olmadığı için ölü kültüyle değerlendirmenin yanlış olduğunu düşünenlerde olmuştur. Buradaki kabartmalardaki tanrı figürleri dikkate alındığında ölü kültünden ziyade tanrılar için inşa edilmiş ^{E.NA4} *hekur* yapılarıyla aynı bir oda yapısı olduğunu düşünmüşlerdir. Bu görüşü ise ^{É.NA4} *hekur* ile ilgili Hitit çivi yazılarındaki bilgilere dayandırmışlardır. Buna göre Gavurkale'deki oda yapısı (É)kiklopik taş blokları ile (NA4) inşa edilmiş bir tepe üzerinde (*hekur*)dir. Çıkan arkeolojik ve filolojik veriler sonucunda Gavurkale'deki oda yapısının ^D *Hepat* için yapılan ^{É.NA4} *hekur* yapısı olduğu üzerinde durmuşlardır. Çünkü Gavurkale oda yapısı üzerindeki tanrı kabartmalarının aslında burada tanrılar için yapılması gereken kült işlemlerini ifade ettiği düşünülmüştür. Tabi burada ritüellerin gerçekleştirilmesi, kült için araç gereçlerin toplanması ve buranın bakımının yapılması gerektiği için etrafta Hitit yerleşiminin olması gerekmektedir. Bunun içinde Gavurkale'ye yakın çağdaş yerleşim yerleri araştırılmış, varlığına ulaşılan çağdaş yerler sonucunda buranın kült yapısı olduğu üzerinde daha çok durulmuştur.⁸⁸²

Tepede konumlandırılan Gavurkalesi'nin de kayaya oyulmuş heykeller, kyklopik duvar kalıntıları ve taştan inşa edilen odanın varlığı buranın bir “taş ev” yani mezar ya da bir “hekur” “ölü kültü alanının özelliklerini taşıdığı izlenimi verdiğini belirtmiştik. Kayanın üzerindeki tasvir ve heykellerden dolayı ayrı bir önemi olduğu düşünülen bu görkemli yapı eğer bir Hitit kraliyet ailesinin cenaze ya da ölü kültü olsaydı, törenlerin düzenleneceği yerin kırsal alandan ziyade Hattuša'da olabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle anıtın önemli ancak kraliyet

⁸⁸⁰ Lumsden, “Gavurkalesi 1993”, *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 271.

⁸⁸¹ Osten, *Discoveries in Anatolia*, 119.

⁸⁸² Ali Özcan *Discoveries in Anatolia*, Belleten, 282/LXXVIII, (2014), 393-395.

dışındaki önemli bireyler için inşa edildiği de düşünülmektedir.⁸⁸³ Çünkü kraliyet için düzenlenen taş evler başkent Hattuša'da olmalıdır.

Şunu da belirtmek gerekir ki Hitit mezarı olduğu varsayılan bazı mezarların Hitit geleneği dışındaki MÖ. II. bin yıl halklarının gömü geleneğini yansıttığı anlaşılmıştır. Hititlerin ise arkeolojik ve filolojik veriler sonucu ölümlerini gömmedikleri inancı da varsayılmıştır. Bu nedenle Gavurkale'yi mezar yapısı olarak açıklamak için yeterli arkeolojik ve filolojik bilgilere ulaşılmamıştır.⁸⁸⁴ Bunun için şimdilik Gavurkale yapısını mezar yapısı olarak kabul etmek doğru değildir. Bu yapı üzerindeki tanrı kabartmalarından dolayı daha çok tanrılar için bir tapınım alanını yansıtmaktadır.

Yazılıkaya ve Gavurkale mezar yapısı olarak düşünenler olsa da arkeolojik ve filolojik olarak bu durumu kanıtlayan hiçbir şey yoktur. Burada gömü yapısı ya da kremasyona ait bir şey bulunmaması, insan kemik kalıntıları ve mezar hediyelerine rastlanılmamasına rağmen Yazılıkaya'nın kral için hazırlanan taş ev olarak kabul edilmesi ilginç bir durumdur. Ancak kayanın üzerindeki, tasvirler yeraltı dünyası ve ölümle ilgili olsa da kanımca burası taş ev değil atalarının ruhlarına saygı duymak amaçla yapılan bir atalar kültü olabilir. Çünkü bu yapının mezar olarak kabul edilmesi için net bir veriye ulaşamadığı gibi buranın mezar yapısı olması için çok elverişsiz olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Gavurkalesi'nin de kral için hazırlanan bir mezardan ziyade ölü kültü ya da tanrılar kültü ile alakalı bir yapı olduğu düşünülmüştür. Kısacası bu iki yapının mezar yapısı olarak düşünülmesi imkansızdır.

⁸⁸³ Dawid Hawkins, "Hittite Monuments and Their Sanctity", *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians*, Firenze University Press, (2015), 2.

⁸⁸⁴ Özcan, "Gavurkale Hitit Kaya Kabartmaları", 395.

5. SONUÇ

Bu tez çalışmasın da Hitit inancında çivi yazılı belgelerin de katkılarıyla ölüm mümkün olduğu kadar tüm yönleriyle incelenerek önemli sonuçlara varılmıştır. Hitit inancında ölüm olgusunun etkisi, siyasi ve toplumsal bağlamları, Hititlerin ölüm ve ölümden sonraki inançları incelenerek Hitit kaynaklarının ışığında ilginç sonuçlara varmak mümkün olmuştur. Çalışmanın verilerine göre Hititlerde ölüm inancının sosyal, kültürel, dini ve hatta siyasi alanlardaki etkileri ve bu etkilerin sonuçlarını sentezleyerek ortaya koymuştur. Bin tanrılı halk olarak tanımlanan Hititler için ölümün hayalperest düşüncelerin yanında şaşırtıcı ve bir o kadar da hayatla iç içe ve gerçekçi bir olguyu yansıtmaktadır. Bu nedenle ölüm Hitit metnlerinin de ışığında Hititler için her alanda kendini göstermiştir. Tez çalışması boyunca çıkarılan bulgular aşağıda maddeler halinde verilmiştir.

- Tez çalışması öncelikle Hititlerdeki ölüm anlayışı üzerinde durduğu için ilk olarak ölüm ifadesinden çıkarılan sonuçlar değerlendirilmiştir. Ölüm=Yeniden diriliş/doğum: Çalışmamızda öncelikle değerlendireceğimiz sonuç Hititlerde ölüm anlayışı olmuştur. Çivi yazılı belgelerin ve araştırmalar sonucunda Hititler için ölüm biyolojik son olarak görülmediği sonucuna varılmıştır. Ölüm hem Hitit halkı hem de kraliyet ailesi için tamamen bir son değil yeni bir hayata geçiş aşaması olduğu kaynaklarda açık bir ifade ile belirtilmiştir. Hititlerin ölümden sonra yeni bir evrende yaşama inancı onların bu evrende yeniden doğuşunu simgelemekle eşdeğerdir. Bu nedenle ölüm onlar için yok oluşu ifade etmek yerine yeniden doğuşu da simgelemektedir. Ayrıca ölen kişiler için yapılan sunular, adaklar, yeraltı dünyası ile ilişkiler de ölümün ve hayatın tamamen birbirinden kopmadığını göstermektedir. Yani ölüm tamamen yok oluş ya da kopuş değil yeni bir dönüşüm olarak görülmektedir.
- Ölüm ve hayat bağlantısı: Ölüm Hititler için teolojik hem de sosyo-politik bir olgu olmuştur. Yani hem dini hem de sosyal hayatı içinde barındırmaktadır. Hitit çivi yazılı metinlerde yer alan “hayat ölüme ölümden hayata bağlıdır” ifadesi Hitit inancında ölümün kaçınılmaz olduğunu göstermektedir. Ölüm ve yaşam düşünülenin aksine birbirine zıt olgular değil birbirini tamamlayan gerçeklerdir. Ölüm yaşayanların ve ölenin düzenini bozduğu gibi aynı zamanda da ilahi yollardan bu düzeni yeniden kurmaktadır. Bu anlayışı kavramak ise ölümün kaçınılmaz olduğu inancına sahip olmakla alakalıdır. Zaten bu inanç doğrultusunda ölümden sonraki hayata inanılarak

ölüm, başka bir alemde yaşamın yeniden başlamasının yolu olarak kabul edilmiştir. Sonuç olarak Hititler de ölüm ve hayat bir çelişki değil birbiri ile bağlantılı iki olgudur.

- Hititlerin ölümü anlamlandırmada özellikle “ölüm ve hayatın” birbirine bağlı olduğu bilincinde olmaları “her doğanın bir gün öleceğini” bilmesi kader inancını yansıtmaktadır. Ölü kültleri, ritüeller ve mezarlar ölüm sonrası hayat inancının sonucudur. Hatta ömürlerinin bile kader tanrıçalarının belirlediği inanmaları Hititlerde kadercilik anlayışının olduğunu da göstermektedir. Hititler kader tanrıçalarının varlığı Mezopotamya ile benzerdir. Çünkü Mezopotamya inancında ölü ruhunun kader anlamına gelen Namtar adında tanrının hakimiyetine geçtiğine inanmışlardır. Hatta ölüm yatağındaki Gılgamış için Namtar’ın yatağında yatar, o kalkamaz ve Namtar’ın kilidi onu yakaladı o kalkamaz”⁸⁸⁵ ifadeleri insanın ölüm karşısındaki kaderinin her toplumda da kader tanrıçaları tarafından belirlendiği sonucuna varılmıştır.
- Hitit metinlerinden çıkarılan sonuca göre Hititler ölüme birçok anlam yüklediği ve ölüm gününü farklı şekillerde tanımladığı sonucuna varmıştır. Ölüm için kullanılan ifadelerin genellikle daha yumuşak anlamlar içermesi ölümün soğukluğunu ve korkusunu yumuşatmak isteğinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Ölümü bir “anne günü, uygun gün” şeklinde tanımlamaları ölümün bilinmezliğini biraz olsun aralayarak ölümü daha ılımlı bir şekilde yansıttığı sonucuna varabiliriz. Böylece ölüm korkunç yok oluş yerine kabul edilebilir bir yok oluşun temennisidir.
- Ölümün tanımına ilişkin Hitit metinlerinden çıkardığımız sonuçlardan biri de sınıfsal ayrımın keskin şekilde ayırt edildiğidir. Hititler de halk ve kraliyetten birinin ölümünün aynı anlama gelmediğini söylemek mümkündür. Çivi yazılı metinlerde bu konuya dair sıkça yer vermektedir. Ölümden sonraki hayat halk için kara toprak yani yeraltında, kraliyet için ise gökyüzü yani öldükten sonra kuracakları çiftliklerdi. Bu inanç ölüm algısının ve ölümden sonraki hayatın statü meselesi olduğunu göstermektedir. Hititlerdeki bu toplumsal statü ölümü iki grup arasında ayırtmıştır. Kişinin toplumsal statüsü ölümün ve ölümden sonraki hayatının belirleyicisi olmuştur. Örneğin çivi yazılı metinlerde Hitit kralının öldükten sonra 14 gün boyunca süren ritüel halktan biri için olağan bir durum değildir. Bu hem maddi olarak hem de statü olarak zordur. Edilen bilgiler ışığında ölüm ve ölümden sonraki hayat bir statü meselesi olduğu sonucuna varılması çok olağandır.

⁸⁸⁵ Kahya, "Ölüm Sonrası Hayat: Sümerce Metinlerde Öteki Dünya", 55.

- Halk ve kraliyet arasındaki ayrım ölümden sonra gidilecek mekanla ilgili kalmamaktadır. Kral ve kraliçenin ölümünü ifade eden “šalliš waštaiš” “büyük günah/suç” ifadesi de ölümü ayırıştıran önemli bir sonuçtur. Çünkü Hitit halkı için ölüm sadece “öldü” terimiyle ifade edilmiştir. Bundan dolayı bu metin grubu sadece cenaze törenlerini tanımlayan bir metin değil aynı zamanda statü farkını belirleyen önemli bir metin olarak görülebilir. Ritüeli tanımlayan terimler de sınıfsal üstünlüğü belli etmektedir. “šalliš /büyük” kelimesinin hangi amaçla kullanıldığı önemlidir. Hitit krallarının birçok unvan aldığı bilinmektedir ve unvanların başında genelde büyük anlamına gelen Sümerce *Gal* kelimesi kullanılmaktadır. Onların almış oldukları unvanlar icraatlarına bağlı iken ayrıca krala verilen, onu diğer insanlardan ayıran belirleyici unsur olarak da görülmektedir. Bu nedenle acaba ölüm gününde kullanılan “büyük” kelimesi burada kralın almış olduğu unvanı yani kralı herkesten ayıran bir statüyü belirten kelimeyi mi ifade etmekteydi sorusunu akıllara gelmektedir. Bu kelime kralın ve kraliyet ailesinin bulunduğu statü ile ilgiliyse halkın ölümü ile aradaki farkı ortaya koymaktadır. Aslında bu bir nevi kraliyet ile halk arasında mesafedir. Eğer ölen kral ya da kraliyet ailesinden biriye halk bu ayrımı idrak etmiştir. Böylece halkın bir kısmı kral için düzenlenecek ritüelde hazır bekleyecektir.
- Eğer böyle değilse “büyük” kelimesinin kullanılmasının bir nedeni daha vardır. Yine burada kralın statüsü ön plandadır. Büyük kayıp olarak nitelendirilen kralın ölümü tanrısallığını halka kabul ettirme çabası olarak görülebilir. Aksi takdirde öldüğünde tanrı olacağını yaşarken bile tanrının vekili olarak görev yapan kral için uygulanan bu ritüel “krallar için tanrı olacağı düşüncesinin bir propaganda malzemesi olarak kullanılıyor mu sorusunu da akıllara getirmektedir. Muhtemelen bu kabul edilir bir yaklaşımdır. Çünkü ritüellerin amacı öleni ölümler diyarını geçişini kolaylaştırmaktır. Evrenin en yüksek noktasında en yüksek ilahi mertebeye geleceği inanılan kralın öldükten sonra aynı saygı ve düzenin devam emesi için ortaya atılan propaganda malzemesidir. Çünkü kral öldükten sonra tanrı olarak özellikle güneş tanrısı olarak kabul edilmesi halkın üzerinde ilahi bir güç yaratma inancından başka bir şey değildir. Ya da bu düşünce, kralın sıradan insanlar gibi yeraltı dünyasına ineceğine inanan halk tarafından kralın ölümünü ayrıcalıklı hale getirmek için ortaya atılmış olabilir.
- Çalışma boyunca çıkardığımız sonuçlardan biri de halk ve kraliyet ailesinin ölümün kozmolojik düzende de birbirinden ayrıldığı sonucuna varılmıştır. Ölümden sonraki hayat halk için yeraltı dünyasında başlarken kraliyet için gökyüzünde başlaması

aradaki ayrımın sonuçlarından biridir. Ayrıca kozmolojik düzenin farklılığı bununla da kalmamış yöneticiler de yer değiştirerek görevlerini farklı statülerde yaptığına inanılmıştır. Örneğin yeryüzünün güneş tanrıçasının güneşin batışıyla yeraltına inerek ölümlerin bulunduğu yeraltı dünyasının tanrıçası olarak burayı aydınlattığına inanmışlardır. Yeraltı dünyası ise metinlerdeki çıkarıma istinaden halkın öldükten sonraki mekânı olarak kabul edildiği bilinmektedir. O zaman buradan şu sonuca varmak mümkündür. Göğün güneş tanrıçası kral ve kraliçenin ölümünün ardından gittiği gökyüzünü aydınlatırken aynı güneş tanrıçası yeraltına inerek sıradan insanların gittiği ölümler diyarını aydınlatmış sonucuna varılmaktadır. Ayrıca bu durum doğu ve batı zıtlığını da göstermektedir. Hitit inancında güneş tanrısının batıdan yeraltı dünyasına inmesi güneşin doğuş ve batış hareketleri ile ilişkilendirilmiştir. Güneşin doğudan doğup batıdan batmasının ekseninde yeraltı tanrısının da yeryüzünün güneş tanrısı olduğu fikri savunulmuştur. Muhtemelen eskiçağ insanları güneşin hareketlerini bilimsel olarak açıklayamadıkları için ona olağanüstü anlam yüklemeleri sonucunda kanıya varmışlardır. Buna istinaden doğudan doğan güneş tanrı sıfatıyla yer yüzünü aydınlatmaya çıkar batıdan battığında ise yeraltına inerek aynı görevi yerine getirirdi. Doğru-batı kavramı birbirine zıt kavramlardır. Doğru, güneşin doğuşunu temsil ettiği için yeniden doğuşu ve yaşamı ifade ederek olumlu bir anlama sahiptir. Batı ise güneşin battığı yeri temsil ettiği için ölümü, yeraltını ve karanlık dünyayı ifade etmektedir. Ayrıca güneşin doğuşu yer yüz tanrılarını batışı ise yeraltı tanrılarını temizletmektedir. Bunun sonucunda Hitit inancında doğu ve batı kavramı ölümle de ilişkilendirilirken aslında ölümün genel olarak zıtlıklar barındırdığı sonucu çıkarılmaktadır.

- Su ve ateş zıtlığı: Bu çalışmadan çıkarılan sonuçlardan bir diğeri de kral ve halkın öldükten sonraki hayatlarına giderken kullandıklarına inandıkları araçların farklı olmasıdır. Daha bireysel görüşü barındıran bu ifade konunun halk ve kraliyet arasındaki ayrıma bir madde daha etkilemektedir. Bilindiği üzere yeraltı dünyasına su aracılığıyla gidildiği inancı Hitit metinlerinde geçmektedir. Yeraltı dünyası halka hitap ettiği için halkın yeraltına giderken su aracılığıyla gittiği inanılmıştır. Ancak kraliyetten biri ise gökyüzüne ya da dağlara giderken ise kutsal saydıkları ateşi kullanmışlardır. Çünkü ateş ölümler dünyası ve doğaüstü varlıklar arasında aracıdır. Kizzuwatna bölgesine özgü bir özellik olarak karşımıza çıkan⁸⁸⁶ ateş ayrıcalıklı bir

⁸⁸⁶ Mouton, "Devenir Un Dieu: Les Lieux Des Funérailles Royales Hittites", 24.

araçtır. Kısacası burada da statü farkı olduğu sonucuna varmak çok mümkündür. Farklı ve birbirine zıt iki maddenin kullanımı Hitit toplumundaki hiyerarşik ayrımı göstermektedir. Aynı amaca hizmet eden ateş ve su farklı sosyal sınıfların ölüm sonrası geçişinde fiziksel ve sembolik olarak yolculuğunu temsil etmektedir. Ayrıca bu iki ana madde Hitit halkının ve kraliyet üyelerinin birbirine zıtlığının simgesidir. Bu zıtlık ölüm sonrası hayata dair iki farklı evrenin varlığını da yansıtmaktadır. Kısacası ölümden sonra kral ateş ile, halk ise su ile ölümden sonraki hayata geçtiği sonucuna ulaşılmıştır.

- Sümer kaynaklarında gökyüzü ve yer yeraltı dünyası evrenin iki zıt ucunda yer almaktadır.⁸⁸⁷ Bu zıtlığın sadece mesafeye dayanmadığı tanım ve fiziksel olarak da birbirine zıt olduğu hem Eski Mezopotamya kaynaklı metinlerde hem Hitit metinlerinde anlaşılmaktadır. Çıkarılan sonuca göre bu zıtlık cennet-cehennem ayrımına dayandığını varsayabiliriz. Hitit inancında ölümden sonra kralların ve halkın farklı mekanlara gitmesi bize cennet ve cehennemi çağrıştırmaktadır. Yeraltının kasvetli ve korku verici olarak tasvir edilmesi cehennem tasviri ile daha yakındır. Kralların gökyüzüne gitmesi ve buranın sahip olduğu unsurlarla çayırdaki yaşayacağı güzel bir hayatı tasvir etmesi cennet anlayışına yakındır. Kısacası halkın öldükten sonra gittiği yeraltı dünyası ile kralın öldükten sonra gittiği mekanlar cennet ve cehennem algısını yansıtmaktadır. Ancak her dönem yaygın olan inanışa göre kötülerin cehenneme, iyilerin ise cennete gideceği inancı eğer o dönemde de yaygın ise iyi ruhlar cennete yani gökyüzüne, kötü ruhların ise cehenneme yani yeraltına gideceği düşünülmelidir. Ancak Hitit halkına ait bu konuda kesin bilgilere ulaşılamadığı için genelleme yapmak yanlış olabilir. Çünkü halkın genelinin öldükten sonra kötü ruh sayılarak yeraltına yani cehenneme gideceği inancının olduğu düşünülemez. Yine de metinlere göre iki mekânın tasviri cennet ve cehennem algısını yansıtmaktadır.
- Hitit metinlerinden çıkardığımız başka bir sonuç ise ölümün üzücü bir olay olarak algılanmadığıdır. Bu görüşe özellikle krali cenaze töreni metinlerinden ulaşılmıştır. Yani ölüm Hitit metinlerde çok acıklı ve üzücü bir olay olarak yansıtılmamıştır. Hatta kralın öldükten sonra ölümler aleminde kendine ait olan topraklarda çiftçilik yapmayı beklediği anlaşılmaktadır. Kralın ölümü üzüntülü bir durum olarak görülebilir. Ancak bunun nedeni kralın ölümüyle tanrıların belirlemiş olduğu düzenin bozulmasıdır. Eğer

⁸⁸⁷ Katz, *The Image of the Neither World in the Sumerian Sources*, 1.

yakınlarının ölümü için acıdan yas tutmuşlarsa da belgelerden henüz böyle bir bilgiye ulaşamamıştır.⁸⁸⁸ Hatta krali cenaze ritüelleri hariç metinlerde ölen kişinin ardından ağıt yakma ya da onun varlığının sona erdiğini gösteren bir bilginin olmamasıdır. Yani ölüm Hitit metinlerine kişinin ölümünden kaynaklı üzücü bir olay olarak yansıtılmamıştır. Zaten ölüm Hititler için yok oluş değil yeni bir hayata başlama aşamasıdır. Bu nedenle özellikle krallar için ölüm üzücü bir olay yerine yönetsel boşluğun tereddütlerinden dolayı endişeli bir durum olarak algılanması daha olasıdır. Ancak halk için ölümün nasıl bir izlenim uyandırdığına ait kaynaklarda ulaşılmasa da onların karanlık ve kasvetli yeraltı dünyasına gitmesinden dolayı onlar için ölüm belki de üzücü bir olay yerine daha endişe uyandıran bir izlenim yarattığı sonucuna varılmıştır.

- Bu çalışma Hititler için ölümün kaygı ve korku verdiği sonucunu açıkça göstermektedir. Ölüme karşı duydukları bu korku sonucunda Hititler ölümü hayatlarının her alanına entegre etmeye çalışmışlardır. Şunu da belirtmek gerekir ki Hititler ölümden korktukları halde onunla başa çıkabilmek veya ölüme bir çare aramak yoluna girmemişlerdir. Bu yönüyle Mezopotamya inancıyla farklılık gösterebilir. Ölüm korkusu Hitit inancında tanrılara yönelme ve bu sayede ölümü geciktirme ya da öteleme anlayışının yaygınlaştığını göstermektedir. Çivi yazılı metinlerde ölüme yükledikleri birçok anlamın temelinde de aslın da ölüm korkusunu hissetmek mümkündür. Hitit dua grubu metinlerinin temelinde ölüm korkusu olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle ikame ritüelleri kralların hastalandığında tekrar sağlığına kavuşmak için yapmış oldukları uygulamadır. Bu ritüelin temelinde de ölüm korkusu vardır. Bu nedenle hastalıkla ilgili metinlerin temel nedeni ölüm korkusudur. Değerlendirilen metinlerin sonucuna göre de duaların ve ölümden sonra uygulanan ritüellerin temellerinde ölüm korkusunun sonucuna varmak mümkündür.
- Hititlerdeki ölüm inancı sonucunda ortaya çıkan ölü kültü Hitit sosyal yapısını ve kraliyet ideolojisini şekillendiren önemli bir yapı taşı olmuştur. Hititlerin ölümlerine saygı gösterdiği ve bu anlayışı resmîleştirdiklerini bıraktıkları arkeolojik materyallerden anlaşılmıştır. Arkeolojik veriler konusunda maalesef ki mezarların yetersiz olması ve krali mezarların hiç bulunmaması bu konu dışındadır. Ölü kültü ise mezar yapıları ile bazı noktalarda benzerlik gösterdiği için bu konuda kısıtlı da olsa

⁸⁸⁸ Hoffner, "A Scene in the Realm of the Dead", 193.

bazı sonuçlara ulaşmak mümkün olmuştur. Ölmüş atalarına duydukları saygıdan dolayı onlara için oluşturulan anıt yapılar ölümsüz mezarlar olduğu sonucuna varabiliriz. Bu yapıların amacı öleni unutmamak, öleni ve aynı zaman da ölümü hatırlamayı sağlamıştır. Unutulan bir ölü ruhunun öfkelenmesi ve yaşayanlara zarar vereceği düşüncesi Mezopotamya inancında da vardır. Bu nedenle ölü kültürlerinin temelinde, başka bir evrende yaşamını sürdüren ölüleri memnun etmek ve onların kötü etkilerinden korunma inancı vardır. Bunun sonucunda bu ölü kültürleri ölüler için hatırlanma, yaşayanlar için korunmayı sağlayan yapılardır diyebiliriz.

- Çalışmamızın eksik kaldığı kısımlar da mevcuttur. Özellikle Hitit mezarlarına ulaşamaması Hititlerin ölüm ve sonrası inançlarını belirli sınırlar kapsamında öğrenmemize neden olmuştur. Metinlerde Hattuša dışında ölen kraliyet ailesinden birinin cenazelerinin Hattuša'ya getirilmesine rağmen kral mezarların rastlanılmaması ilginç bir durumdur. Hitit metinlerinde ölümle ilgili birçok soyut ve somut verilere ulaşılsa da ne yazık ki somut olarak mezarların nerede olduğu ya da şu ana kadar kesin olarak Hitit mezarı diyeceğimiz mezar yapıları yok denecek kadar azdır. Bu duruma neden olan gizem henüz ortaya çıkmasa da bazı fikirler üzerinde durmak mümkündür. Hitit mezarlarının günümüze kadar ulaşamamasının nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz:
- Birinci neden olarak kralların yakılarak gömülmesi görülmektedir. Kremasyon gömü de denilen yakılarak gömme toprak gömüye kıyasla daha dayanıksızdır. Bu uygulama da hem insan bedeni hem de ölen kişiye ait eşyalarda yakılmaktadır. Ancak toprak gömü de ölen kişinin bedeni ve ona ait eşyalarla birlikte gömülmektedir. Toprak gömü ile insan kemikleri ve eşyalara ait bir parçanın bile ele geçirilmesi kremasyona göre daha kolaydır. Çünkü kralların ve eşyalarının yakılması onlara ait kalıntılara ulaşmayı da zorlaştırmıştır. Mantık çerçevesinde yanan eşyalardan arta kalan küllerin toprağa karışması Hitit kralların ait mezarların ulaşmasını zorlaştırdığını düşünebiliriz. Burada uygulanan kremasyon gömü belki de dönemin şartlarına göre çok iyi korunmadığı için mezar buluntularına rastlanılmasına engel olmuştur. Kısacası burada gömü uygulamasındaki yanlış tercih neden olmuş diyebiliriz.
- Çivi yazılı belgelerde kralın bedeninin yakıldıktan sonra kalan küllerin vazolara koyup onları taş evlerde saklanmıştır. Buna rağmen vazo kalıntılarına ya da değerli madenlere ait kalıntıların bulunmaması da ilginçtir. Ancak doğal şartları da (erozyon, deprem, yerleşme, ya da tarım arazisi olarak kullanma) göz önünde bulundurarak bahsedilen

kalıntıların bozulmasına, tahrip olmasına hatta tamamen yok olmasına neden olmuş olabilir. Ancak hiçbir yerde bir iz bulunmaması yine de konunun gizemini sürdürmektedir. İmparatorluk dönemi krallarında Muwatalli'nin başkent Hattuša'yı Tarhuntašša'ya taşımasına bağlanmıştır. Çünkü Kralın giderken atalar kültü ile ifade edilen muhtemelen kemik dolu kapları da beraberinde götürdüğü metinlere yansımaktadır. Kral muhtemelen lokalizasyonu hala bilinmeyen Tarhuntašša'da bir taş ev yaparak bu kemikleri yerleştirmiş olduğu bile düşünülmüştür. Eğer durum böyleyse kentin keşfedilmemesinden dolayı bahsedilen buluntulara ulaşılmaması normaldir. Ancak başkent geri taşındığında kemik dolu kapların akıbeti bilinmemektedir.⁸⁸⁹ Singer'e göre ise kral Tarhuntašša'ya giderken aslında kralların kemikleri yerine onları simgeleyen heykellerini götürdüğünü ifade etmiştir.⁸⁹⁰ Eğer bu tespit doğru ise Hattuša'da kral mezarlarının bulunmamasının sebepleri arasındaki bir varsayım geçersiz sayılmıştır.

Çalışma boyunca ölü kültü ve mezar yapılarının ortak noktaları dikkate alındığında bu konuda önemli bir sonuca varmak mümkün olmuştur. Ölü kültü yapıları ile taş evler bir noktada aynı amaca hizmet etmektedir. Bu nedenle burada akıllara acaba ölü kültü ve taş ev yapıları aynı mı sorusunun gelmesi normaldir. Ya da taş ev denilen yapı, ritüel boyunca kralın ve sembolünün ikametgahı kabul edilip, ritüel sonunda küllerinin bulunduğu vazolar sonraki süreçlerde saygı göstermek için ölü kültlerine mi getiriliyordu? Bu sorunun cevabı karmaşık olsa da şu an elimizdeki arkeolojik verilere göre bu yapıların ölümle ilişkilendirilmesi bu görüşü geri atılmamasını göstermektedir. Birçok toplumda ölüsüne saygı göstermek ve anmak için mezara gitme geleneği vardır. Bu yaklaşımla Hititlerde ölü kültü için yapılan yapıların aslında bir mezar olabileceği daha mantıklı gelmektedir. Çünkü bu yapılar ile ilgili bilgiler metinlerde de sıklıkla kralın ölü ruhlarının anılması için geçen mekanlardır. Ölü ruhlarıyla iletişimin kurulacağı mekân ise doğrudan mezarlıklardır ve burası ölenin ruhuna daha yakın hissedildiği yerdir. Bu nedenle ölü kültleri belki de mezarlıklarla ilişkiliydi. Ya da Hititler krallarının küllerinden çok onun simgesine ya da kültlerine önem verdiler (bu metinlerdeki bilgilere göre çok mümkün değil). Bu nedenle de kralın küllerinin bulunduğu kapları daha yüzeysel yerlere gömdüler. Bunun sonucunda ise bu kaplar yıllar boyunca aşınarak ortadan kaybolmuştur.

⁸⁸⁹ Gilan, "The Hittite Offering Lists of Deceased Kings and Related Texts (CTH 660–661) as Historical Sources." 90.

⁸⁹⁰ Singer, "The Failed Reforms of Akhenaten and Muwatalli", 43.

Hitit mezarlarına ulaşılamaması hem arkeolojik hem de tarih açısından bilinmezliği artıran en önemli unsurdur. Bu akıllara acaba kral mezarları gizli bir bölgede mi ya da gizli bir şekilde mi gömülüyordu sorusunu getirebilir. Birçok eskiçağ toplumunda krallara ait mezarlar saklama gereği hissedilmiştir. Ancak Hitit metinlerinde on dört gün boyunca gerçekleşen ritüellerin tüm detayı ile ifade edilmesi saklanacak bir şey olmadığını göstermektedir. Ayrıca kral mezarları için bahsedilen taş evler ve bu yapılara ait kurumların olması kraliyet mezar yerlerinin gizlenmiş olabileceğini göstermemektedir.

- Çalışma boyunca vardığımız sonuçlardan biri ise Hitit metinlerinde kralların, öldükten sonra krallığını sürdüreceğine dair inancın yansımamasıdır. Birçok eski toplum da kralların öldükten sonra da görevine devam edeceğine düşündükleri için mezarlara asa, kılıç, taç gibi krali ve askeri malzemeleri yanında gömmüşlerdir. Ancak Hitit metinlerinde bu inanca dair bir bilgiye rastlanılmamıştır. Metinlerde Hitit krallarının öldükten sonra sadece tanrı olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Krallara özellikle imparatorluk döneminden itibaren öldükten sonra ilahi görevler yüklenmiştir. ŠW ritüel metninde de kralların öldükten sonra kendilerine ait topraklarda çiftçilik yapacağı ifadesi kralların siyasi görevlerinin öldükten sonra anılmadığını göstermektedir. Kısacası kral öldükten sonra sadece kendi toprak parçasında sahip olduğu hayvanları ile çiftliğini yöneteceğine inanılmıştır. Bu bilgiler ışığında ölüm, Hitit krallarının siyasi ve dünyevi görevini sonlandırmaktadır. Ölen kral hayattakiler için hem ata hem de tanrı olduğuna inanılarak kralın kültüsel ve ilahi yetkiye sahip olduğu sonucuna varılmaktadır. Sonuç olarak ölen kral ilahi olarak “tanrı” toplumsal olarak “ata” statüsünde kabul edilmiştir.
- Ritüel metninde ölen kralın ikameti için hiçbir zaman “kraliyet sarayı” ifadesinin geçmemesi, ölen kralın ikametgahının sürekli “ev, yapı” olarak geçmesi de kralın öldükten sonra siyasi ve yönetsel vasfını kullanmadığı anlaşılmıştır. Hatta ritüelde ölen kişinin kendi evinde ve kendi yatağında sergilenmesi ritüelin bu kısmının daha halk kökenli olan bir uygulamanın kraliyet çevresine uyarlandığını bile düşündürmektedir.⁸⁹¹ Bu bilgiler kralın öldükten sonra daha mütevazı bir yaşam süreceğini inandıklarını göstermektedir.

Sonuç itibarıyla bu çalışma Hititler de ölümün sadece biyolojik bir son olmadığını hatta yeni evrende yeniden doğuşu temsil ettiğini göstermektedir. Hititler, diğer eskiçağ toplumları

⁸⁹¹ Mouton, "Devenir Un Dieu: Les Lieux Des Funérailles Royales Hittites", 23.

gibi ölümü hayattan kopuş değil yeni bir hayatta yeniden doğuş olarak görmüşlerdir. Hitit metinlerinde halkın ölümü ve sonraki hayat inancına dair yeterli bilgilere ulaşılamasa da ölümle birlikte halk ve kraliyetten ölenlerin hayatlarının farklı alemde yeniden şekillendiği anlaşılmaktadır. Bu bağlam da ölüm bir yeniliktir. Bu sırada ise ölümle birlikte kralın tanrı, halkın ise yeraltı dünyasının bir üyesi olması ölenin statüsünün de değiştiğine inanılmıştır.

Ölüm bir kayıptır ancak bu kayıp geride kalanların deneyimlediği bir kayıptır. Ölen kendi varlığının kaybını kendi deneyimleyemez. Çünkü başka birinin ölümü deneyimlenemez.⁸⁹² Tam da bu nokta da ölümün ayırt edici özelliği Hitit inancı ile örtüşerek, ölümün bu özelliği ardından oluşan uygulamaların temelini oluşturmuştur. Ölüm kaygısı ve ölüm kaybı bireysel ve toplumsal olarak herkesi ilgilendiren konular olmuştur. Bunun sonucunda da ölüm birçok uygulamayı da beraberinde getirmiştir. Ölüm kendisi ile ilgili her alanı da sentezleyerek büyütmüş, kendine ait alt dalların çıkarılmasını sağlamıştır. Bu bağlam Hitit inancında ölüm sadece anlayışı sadece kendi inanç ve düşüncelerini değil hem Mezopotamya hem de Anadolu'nun geleneklerinden etkilenerek çok katmanlı bir inanç sistemi oluşturmuşlardır. Ölüm olmadan sonraki hayatta yeniden doğuş olmadığı gibi insanın hayattaki davranışlarının ölümün yakınlığı uzaklığını belirlemesi, ayrıca iyi ve kötü ölüme sebep olması, ölümden korktuğu için tanrılarına daha çok yaklaşması, ölenin ruhunun kendilerine musallat olmaması ve ölümlere saygı için ritüellerin devamlılığı ve bunun gibi birçok etmenler sonucunda Hititler ölümü tek bir unsur olarak görmemiş bu süre boyunca ve ölümden sonra yapılacak her şeyi dahi hayata entegre ederek yaşamlarına devam etmişlerdir. Bu bağlamda ele alındığında ölüm sadece bireyi değil toplumda herkesi ilgilendiren kollektif bir olgudur. Cenaze ritüelleri bunun en belirgin özelliğidir. Bu ritüeller kraliyet ailesine ait olduğu için sosyal ve siyasi yansımaları da içinde barındırmaktadır. Ritüeller sayesinde ölümlere duyulan saygı ve anma törenlerinin sürekliliği sağlanmıştır. Hititler kısacası hayatlarını ölüme göre şekillendirmiştir. Çünkü çaresi olmayan ölümü olabildiğince iyi bir şekilde karşılamak istemişlerdir. Bu düşünce ve ölüm korkusunun da etkisiyle ölümü birçok noktada hayatın bir parçası olarak kabul etmişlerdir.

⁸⁹² Heidgger, *Sein und Zeit*, 239.

EXTENDED ABSTRACT

Death in The Hittites World

In Hittite belief, death is a transition. For the Hittites, the end of biological existence is a phenomenon in which the body, in a new realm, the soul leaves the body and begins to live again. This existential fact has also revealed the belief that life continues after death. According to Hittite belief in the end of every human being is the absolute end, and the time of death of every living being depends on an unchanging destiny. Thanks to the Hittite cuneiform texts, the perception of death, belief in the afterlife, death gods, fear of death, acceptance of death and the continuation of life after death, the soul, rituals and the cult of the dead beliefs of the Hittites, who established an empire in Anatolia in the 2nd millennium BC, can be easily understood from the texts.

However, Hittites were influenced not only by their own beliefs but also by Mesopotamian and Hurri beliefs. Human beings, who are not fully aware of what death is and why it happens, have seen it as a necessity to offer offerings and prayers to the beings they believe in in order to protect themselves from death. Here death and religion are together. Actions taken to protect against death do not completely eliminate death.

The Hittites were not concerned with achieving immortality, but with departing the world of the living in a proper and honorable death. This condition depends on their behaviour and obedience to the gods while alive. The anxiety and fear experienced by human beings have led them to seek a way to completely get rid of death. The first mythological work seeking immortality, which we have come across in different periods and societies, belongs to Gilgamesh, the king of Uruk, one of the Sumerian cities. Gilgamesh's desire to seek immortality was the result of a death. However, immortality has never been possible for anyone and society. This quest actually depends on the helplessness of human beings in the face of death. The Hittites certainly had a fear of death, but they did not seek immortality. Perhaps they easily accepted death by realising that they could overcome it as long as it was accepted.

In order to cope with the fear of death, they tried to cope with rituals. Hittites performed rituals to facilitate the passage of the deceased and to prepare him for the afterlife. In the Hittites, the soul generally does not reflect good associations. The reason is that it is believed that the spirit of the deceased person can only bring misfortune. For this reason, ancient societies performed rituals and even spells to prevent the spirit from wandering on the earth, just as they do in funerals. For this reason, the relationship between death and the soul in every society has been interconnected.

The origin of the dead cult in Hittite belief lies in the desire to ensure the soul's peace in the afterlife and to prevent it from disturbing the living. Accordingly, a particular cult was established for ancestors, especially deceased kings, through which the Hittites sought to regularly fulfill their obligations regarding the care and commemoration of the dead.

The primary text regarding death and the afterlife in the Hittite world is the *šalliš waštaiš*, which details the royal funeral ceremonies. This important text describes the funeral practices carried out for members of the royal family, including the rituals performed over a 14-day period.

The 14-day funeral ritual performed after the death of Hittite kings was a direct expression of the belief in the cult of the dead. Sharing similarities with Mesopotamian rituals, the primary aim of Hittite funerary practices was to appease the deceased and ensure their separation from the world of the living. It was believed that through these rites, the soul of the dead would be

protected and evil forces would be driven away. One of the most common traditions associated with the cult of the dead was offering sacrifices and holding feasts in honor of the deceased.

However, there is no available information on how such practices were conducted for the general population.

The šalliš waštaiš text, which pertains to royal funerary rituals, not only reflects the ceremonial practices applied to the Hittite royal family but also reveals cultural interactions of the period. It is evident that certain elements of the rituals were influenced by Mesopotamian traditions. The Hittites did not perceive the death of a king in the same way as that of an ordinary person. For the general population, death signified a transition from this world to the next. However, for the king, death meant becoming a deity. As the earthly representative of the gods, the king was believed to fulfill his divine duty during his lifetime and attain divinity after death.

Although the 14-day ritual text has survived, the absence of a discovered tomb belonging to a king or a member of the royal family remains a significant gap in our understanding. According to some scholars, the reliefs found at Yazılıkaya have been interpreted in connection with death and the afterlife, and it has even been suggested that the site may have served as a royal tomb. Although the exact purpose of Yazılıkaya has not yet been definitively determined, all available evidence suggests that the site is closely related to the cult of the dead. Even though no concrete evidence has been found to confirm this function, it is believed that Yazılıkaya represented an ancestral cult, particularly in honor of Tudhaliya IV.

The tombs that are assumed or accepted to belong to the Hittite period do not entirely reflect distinct Hittite characteristics. This is because such tombs are generally located outside of major Hittite centers such as Hattusa and Šapinuwa, which are known to bear strong Hittite cultural traits. Therefore, it would be inaccurate to definitively identify these tombs as Hittite royal burials.

Although various explanations have been proposed for the absence of Hittite tombs, which symbolized the transition to the afterlife, the fact that no such structures have been discovered for an empire that ruled for centuries seems to suggest an underlying mystery. Nonetheless, it is anticipated that the resolution of this mystery and the eventual discovery of Hittite tombs will yield new insights into Hittite notions of death and the afterlife.

KAYNAKÇA

- Açıkkol, Ayşen vd., "Kütahya-Ağızören Hitit İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi ve Tunç Çağı Anadolu Halkları Arasındaki Yeri." *Antropoloji: İnsan Bilimleri Dergisi*, 17 (2003): 1–26.
- Akçay, Tuncay. "Olba'da Kremasyon." *Seleucia ad Calycadnum*, 6 (2016): 21–43.
- Akdoğan, Rukiye. "Dini İçerikli Yeni Hitit Tablet Parçaları." *Belleten*, 83, 296 (2019): 1–24.
- Akkuş Mutlu, Suzan. "Eskiçağda Şarabın Dini, Siyasi ve Ekonomik Açından Değeri." *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (2019): 115–36.
- Akpolat, Yıldız. "Ölüm Sosyolojisine Dair: Ölüm İdeolojisi ya da Ölümün Toplumsallaştırılması Olarak Eshab-ı Kehf Miti." *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 51 (2013): 121–34.
- Alexander, Robert L. *The Sculpture and Sculptors of Yazılıkaya*. Newark, DE: University of Delaware Press, (1986)
- Alp, Sedat, *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans: Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, Kültür Yayınları, (1999).
- Archi, Alfonso. "Il culto dei focolari presso gli Ittiti." *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, 16 (1975): 77–88.
- Archi, Alfonso. "Il dio Zawalli. Sul culto dei morti presso gli Ittiti." *Altorientalische Forschungen* 6, 1 (1979): 81–94.
- Archi, Alfonso. "The Anatolian Fate-Goddesses and Their Different Traditions." In *Diversity and Standardization: Perspectives on Social and Political Norms in the Ancient Near East*, ed. Eva Cancik-Kirschbaum vd., Berlin: De Gruyter, (2013): 1-26.
- Archi, Alfonso. "The Soul Has to Leave the Land of the Living." *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, 7, 2 (2007): 169–95.
- Ardzinba, Vladislav. *Eskiçağ'da Anadolu Ayinleri ve Mitleri*. Ankara: Kafdav Yayınları, (2010).
- Bacvarov, Krum. "Early Neolithic Jar Burials in Southeast Europe: A Comparative Approach." *Documenta Praehistorica*, 33 (2006): 101–6.
- Badali, Enrico-D'Amore, Paola, "Nergal a Yazılıkaya," *Rivista di Studi Orientali*, 56 (1982):
- Barrett, Caitlin E. "Was Dust Their Food and Clay Their Bread? Grave Goods, the Mesopotamian Afterlife, and the Liminal Role of Inanna/Ishtar." *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 7, 1 (2007): 7–67.
- Bawanypeck, Daliah. "Hethitische Orakelspezialisten als Ritualkundige." In *Hethitische Orakel und traditionelle Mantik*, edited by Jeanette C. Fincke, Dresden: Verlag der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, (2008): 21-36.
- Bayliss, Miranda. "The Cult of Dead Kin in Assyria and Babylonia." *Iraq*, 35, 2 (1973): 115–25.
- Beckman, Garry. "A Hittite Cylinder Seal in the Yale Babylonian Collection." *Anatolian Studies*, 31 (1981): 129–35.
- Beckman, Garry. "Blood in Hittite Ritual" *Journal of Cuneiform Studies*, 63 (2011): 95–103.

- Beckman, Garry. "Edicts and Proclamations: Bilingual Edict of Hattušili I." In *The Context of Scripture, Vol. 2: Monumental Inscriptions from the Biblical World*, ed. William W. Vd., Leiden: Brill, (2000): 79-81.
- Beckman, Garry. "On Hittite Dreams." In *Luwian and Hittite Studies Presented to David Hawkins on the Occasion of his 70th Birthday*, edited by Itamar Singer, Tel Aviv: Emery and Claire Yass Publications in Archaeology, (2010): 26-31.
- Beckman, Garry. "Pantheon. A. II. Bei den Hethitern." In *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 10, Berlin: Walter de Gruyter, (2004): 308-16.
- Beckman, Garry. "Royal Ideology and State Administration in Hittite Anatolia", *Civilizations of the Ancient Near East*, ed. Jack M. Sasson, New York: Charles Scribner's Sons, (1995): 529-44.
- Beckman, Garry. "The Hittites Serve Their Gods." *The Oxford Handbook of Ritual and Worship in the Hebrew Bible*, ed. Samuel E. Balentine, Oxford: Oxford University Press, (2020): 1-21.
- Beckman, Garry. *Hittite Birth Rituals*. Studien zu den Boğazköy-Texten 29. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, (1983)
- Beckman, Garry. *Hittite Diplomatic Texts*. Atlanta: Scholars Press, (1995).
- Beckman, Garry. *The Hittite Gilgamesh*. Atlanta: Lockwood Press, (2019).
- Bittel, Kurt, "Die hethitischen Grabfunde von Osmankaya", *Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 71. Berlin: Gebr. Mann Verlag, (1958).
- Bittel, Kurt. "Zusammenfassung und Ergebnisse." In *Das hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya, Boğazköy-Hattusa* 9. Berlin: Gebr. Mann Verlag, (1975): 169-183.
- Blasweiler, Joost. "Hattusa: Sacred Places Near Buyukkaya, Ambarlikaya and the Budaközü." *Arnhem, Leiden*, (2013): 1-62.
- Blasweiler, Joost. "Kings, Queens and Princes of the Hittite Kingdom in the Offering Lists of the Royal Ancestors." *Arnhem*, 3 (2013): 1–12.
- Bonogofsky, Michelle. "Neolitik Kafatası Kültü: Ölülerle İç İçte Yaşamak." *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 63 (2018): 28–35.
- Borowski, Oded. "Animals in the Literatures of Syria-Palestine", *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, ed. Billie Jean Collins, Handbook of Oriental Studies, Section 1: The Near and Middle East, 64. Leiden: Brill, (2002): 405-24.
- Bottéro, Jean. "La mythologie de la mort en Mésopotamie ancienne." In *Death in Mesopotamia: Papers Read at the XXVIe Rencontre Assyriologique Internationale*, edited by Bendt Alster, Mesopotamia 8. Copenhagen: Akademisk Forlag, (1980): 25-52.
- Bottéro, Jean. *Gilgamış Destanı: Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*. Çev.Orhan Suda. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, (2013).
- Bozgun, Şafak. "Hitit Metinlerinde Kutsal (GIŠ)zahurti- Nesnesi." *Gaziantep Journal of Social Sciences*, 22, 4 (2023): 1309–21.
- Bryce, Trevor. *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*. Çeviren Müfit Günay. Ankara: Dost Kitabevi, (2003).

- Burcu, Esra-Akalın, Emel, "Ölüm Olgusu Üzerine Sosyolojik Tartışmalar" *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, 8 (2008): 29–54.
- Cammarosano, Michele. *Hittite Local Cults*. Writings from the Ancient World 41. Atlanta: SBL Press, 2018.
- Campbell, Stuart. "The Dead and the Living in Late Neolithic Mesopotamia." *Scienze Dell'Antichità: Storia Archeologia Antropologia* 14, 1 (2008): 125–40.
- Cassin, Elena. "Le mort: Valeur et représentation en Mésopotamie ancienne." In *La mort, les morts dans les sociétés anciennes*, edited by Gherardo Gnoli ve Jean-Pierre Vernant, Cambridge: Cambridge University Press, (1982): 355-72.
- Cavigneaux, Antoine. "Deux Hymnes Sumériens à Utu." *Et il y eut un esprit dans l'Homme: Jean Bottéro et la Mésopotamie*, Paris: De Boccard, (2009): 3-18.
- Cengiz, Tülin. "Hitit Krallığında Arinna'nın Güneş Tanrıçası Kültü." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 37, 64 (2018): 125–40.
- Cengiz, Tülin. "Hititlerde İktidarın Meşruiyet Aracı Olarak Rüya: III. Hattuşili'nin Rüyaları." *Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (ArAn)* 17, no. 1 (2023): 63–85.
- Charekishvili, Nino. "CTH 450 – Hittite Funerary Ritual *šalliš waštaiš*." *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici Nuova Serie Supplemento* 4 (2023): 280–305.
- Charekishvili, Nino. "CTH 450 – Hittite Funerary Ritual *šalliš waštaiš*." *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici Nuova Serie Supplemento* 4 (2023): 280–305.
- Christmann-Franck, Liane. "Le rituel des funérailles royales hittites." *Revue Hittite et Asianique* 29 (1971): 61–111.
- Clay, Albert T., Morris Jastrow, ve Stephen Langdon. *The Epic of Gilgamesh: Two Texts: An Old Babylonian Version of the Gilgamesh Epic - A Fragment of the Gilgamesh Legend in Old-Babylonian Cuneiform*. N.p.: Wentworth Press, 2017.
- Cognetti, Claudia. "Totenkult und Ahnenverehrung im hethitischen Anatolien: Vorstellungen, Rituale und Institutionen." PhD diss., Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, 2016.
- Collins, Billie Jean. "Animals in the Religions of Ancient Anatolia." In *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, editörlüğünü Billie Jean Collins, 309–34. Leiden: Brill, 2002.
- Collins, Billie Jean. "Necromancy, Fertility and the Dark Earth: The Use of Ritual Pits in Hittite Cult." In *Magic and Ritual in the Ancient World*, editörlüğünü Paul Mirecki ve Marvin Meyer, Leiden: Brill, (2002), 224-41.
- Collins, Billie Jean. *The Hittites and Their World*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2007.
- Corti, Carlo. "Reflections on Some Hittite Colophons from Hattuša." *Die Welt des Orients* 52, no. 2 (2022): 187–97.
- Coşkun, İsmail. "Zincirli Sam'al Katumuwa Steli ile İlgili Değerlendirmeler." In *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Teori ve Araştırmalar II*, 313–30. Ankara: Gece Kitaplığı, 2020.
- Craig, Leah W. "A Journey Into the Land of No Return: Death Attitudes and Perceptions of Death and Afterlife in Ancient Near Eastern Literature." Honors College Capstone Experience Thesis, University of Maine, 2008.

- Czyzewska, Izabella S. "How to Pray to Hittite Gods: A Semantic and Contextual Analysis of Hittite Prayer Terminology with the New Editions of Selected Prayers of Muršili II." PhD diss., SOAS, University of London, 2012.
- Çevik, Nevzat, "Dağlardaki Tanrılar ve Tanrı Dağları", *Belkis Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan; VITA*, Ege Yayınları, (2017), 175-194.
- Çilingir Cesur, Sevgül. "The Timing of Ritual Performance in Hittite Texts: The 'Mourning' Rites." *ADALYA23* (2020): 87–110.
- Daddi, Franca Pecchioli, - Polvani, Anna Maria. *La mitologia ittita*. Brescia: Paideia, 1990.
- Dardano, Paolo. "Per un'etimologia del lessema ittita ھے(n)kan-." *KUBABA 41* (2020): 131–45.
- Dardeniz, Gonca, ve Aliye Öztan. "Acemhöyük Fayans ve Frit Eserleri." *Belleten* 84, no. 301 (2020): 837–86.
- Darga, A. Muhibbe. *Hitit Sanatı*. İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1992.
- De Martino, Stefano- Devecchi, Elena. "Death Penalty in the Hittite Documentation." In *Strafe und Strafrecht in den antiken Welten: Unter Berücksichtigung von Todesstrafe, Hinrichtung und peinlicher Befragung*, editörlüğünü Robert Rollinger, Martin Lang, ve Heinz Barta, 191–201. Philippika 51. Wiesbaden: Harrassowitz, 2012.
- de Roos, Johan. *Hittite Votive Texts*. İstanbul: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2007.
- del Monte, Giuseppe F., *Antologia della letteratura ittita*. Pisa: Servizio Editoriale Universitario di Pisa, 2003.
- Dinçol, Ali. "Aşhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış." *Belleten* 49, 193 (1985): 1–40.
- Durmuş, İlhami. "Eskiçağ Anadolu'sunda Türk İzlerine Dair Tespit ve Öneriler." *OANNES - International Journal of Ancient History* 1, 2, (2019): 95–116.
- Durmuş, İlhami. *İskitler*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007.
- Duymuş Florioti Hande. "Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı: Eski Mezopotamya Örneği." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 33, 55 (2014): 45–70.
- Ekmen, Hamza. "Yaşam ve Ölüm: Acemhöyük-Arabaş Mezarlığı'ndan Gündelik Yaşama İlişkin Veriler." *Arkeoloji ve Sanat*, no. 166 (2021): 81–96.
- Ekmen, Hamza. "Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.Ö. II. Binin Sonuna Kadar Anadolu'da Yakarak Gömme (Kremasyon) Geleneği." *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5, 1 (2012): 23–49.
- Emiroğlu, Kudret- Aydın, Suavi. *Antropoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003.
- Emre, Kutlu. *Yanarlar: Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1978.
- Erbil, Yiğit ve Mouton, Alice. "Water in Ancient Anatolian Religions." *Journal of Near Eastern Studies* 71, no. 1 (2012): 53–74.
- Erbil, Yiğit. "Hitit Dönemi Toplanma Yerleri: Sembolik İletişim ve İktidar Alanları Olarak Eflatun Pınar ve Fasıllar." In *Arkeolojide Ritüel ve Toplum*, ed. Elif Dünder, Ş. Gülgün Tiryaki, Burcu Uysal, ve A. Aslıhan Yılmaz, 137–52. İstanbul: Ege Yayınları, 2017.

- Erdal, Yılmaz Selim-Yıldız, Özge. "Antandros Antik Kentinde Ölü Yakma Geleneği." In 23. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, editörlüğünü Fahriye Bayram ve Kubilay A. Akman, 41–56. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2008.
- Fahlander, Fredrik, ve Terje Oestigaard. "The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs." In *The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs*, editörlüğünü Fredrik Fahlander ve Terje Oestigaard, 1–16. BAR International Series 1768. Oxford: Archaeopress, (2008).
- Feder, Yitzhaq. "Death, Afterlife and Corpse Pollution: The Meaning of the Expression *ṭāmē' lā-nepeš*." *Vetus Testamentum* 69, 3 (2019): 384–401.
- Feder, Yitzhaq. *Blood Expiation in Hittite and Biblical Ritual: Origins, Context, and Meaning*. Writings from the Ancient World Supplement Series 11. Atlanta, GA: SBL Press, 2011.
- Friedrich, Johannes. *Hethitisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1952.
- Friedrich, Johannes. *Hethitisches Wörterbuch: Kurzgefasste Kritische Sammlung der Deutungen Hethitischer Wörter*. 2. baskı. Heidelberg: Carl Winter, 1991.
- Gilan, Amir. "The Hittite Offering Lists of Deceased Kings and Related Texts (CTH 660–661) as Historical Sources." *KASKAL: Rivista di storia, ambienti e culture del Vicino Oriente Antico* 11 (2014): 85–102.
- Gordeziani, Levan- Tatishvili, Irakli. "Hittite Funerary Traditions and Afterlife Beliefs in the Context of Hittite Cosmology." In *Ancient Near Eastern Weltanschauungen in Contact and in Contrast*, editörlüğünü Raija Mattila, Sanae Ito, ve Chikako E. Watanabe, 309–22. Münster: Zaphon, 2022.
- Gördük, Yunus Emre. "Klasik ve Modern Kaynaklarda İlk Cinayet Kışması (Mâide 5/27-31): Tefsir Metodolojisi Açısından Mukayeseli Bir İnceleme." *Amasya İlahiyat Dergisi*, no. 15 (2020): 105–42.
- Görke, Susanne. *Das Ritual der Aštu (CTH 490): Rekonstruktion und Tradition eines Hurritisch-Hethitischen Rituals aus Boğazköy/Hattuša*. Culture and History of the Ancient Near East 41. Leiden: Brill, 2010.
- Gurney, Oliver R. *Some Aspects of Hittite Religion*. The Schweich Lectures of the British Academy 1976. London: Oxford University Press for the British Academy, 1977.
- Güterbock, Hans G. "Hittite Mythology." In *Mythologies of the Ancient World*, editörlüğünü Samuel Noah Kramer, 139–79. Garden City, NY: Anchor Books, 1961.
- Güterbock, Hans Gustav- Michael Boehmer, Rainer, *Glyptik aus dem Stadtgebiet von Boğazköy: Grabungskampagnen 1931-1939, 1952-1978*. Boğazköy-Hattuša 14. Berlin: Gebr. Mann Verlag, 1987.
- Haas, Volkert, ve Gernot Wilhelm. *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna*. Hurritologische Studien 1. Kevelaer: Butzon & Bercker, 1974.
- Haas, Volkert, ve Heidemarie Koch. *Religionen des alten Orients: Hethiter und Iran*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2011.
- Haas, Volkert. "Death and the Afterlife in Hittite Thought." In *Civilizations of the Ancient Near East*, editörlüğünü Jack M. Sasson, 3:2021–30. New York: Charles Scribner's Sons, 1995.
- Haas, Volkert. "Die Unterwelts- und Jenseitsvorstellungen im Hethitischen Kleinasien." *Orientalia* 45 (1976): 197–212.

- Haas, Volkert. "Hethitische Bestattungsbräuche." *Altorientalische Forschungen* 27, no. 1 (2000): 52–67.
- Haas, Volkert. *Geschichte der hethitischen Religion*. Handbuch der Orientalistik, Abt. 1, Der Nahe und Mittlere Osten 15. Leiden: Brill, 1994.
- Haas, Volkert. *Hethitische Orakel, Vorzeichen und Abwehrstrategien: Ein Beitrag zur hethitischen Kulturgeschichte*. Berlin: De Gruyter, 2008.
- Harmanşah, Ömür. "Cities, the Underworld, and Infrastructure: The Ecology of Water in the Hittite World." In *New Materialisms, Ancient Urbanisms*, editörlüğünü Susan D. Gillespie ve Timothy R. Pauketat, 218–40. London: Routledge, 2020.
- Harmanşah, Ömür. *Place, Memory, and Healing: An Archaeology of Anatolian Rock Monuments*. New York: Routledge, 2015.
- Hawkins, Dawid, "Hittite Monuments and Their Sanctity", *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians*, Firenze University Press, (2015), 1-11.
- Hawkins, J. David. "Late Hittite Funerary Monuments." In *Death in Mesopotamia*, editörlüğünü Bendt Alster, 213–25. Mesopotamia 8. Copenhagen: Akademisk Forlag, 1980.
- Hawkins, J. David. *The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex at Hattuša (Südburg)*. Studien zu den Boğazköy-Texten Beiheft 3. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1995.
- Heffron, Yağmur. "Paraphernalia of Funerary Display at Kaneš." *Altorientalische Forschungen* 47, 1 (2020): 91–122.
- Heidegger, Martin. *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, (1967)
- Heimpel, Wolfgang. "Libation. A. Philologisch. I. In Mesopotamien." *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 7, Berlin: Walter de Gruyter, (1987-1990): 1-5.
- Helmuth, Hermann. "Anthropologische Untersuchungen von Leichenbränden." In *Das Gräberfeld bei Ilica*, editörlüğünü Winfried Orthmann, 126–39. Wiesbaden: Harrassowitz, 1967.
- Hermann Bernd, vd. *Prähistorische Anthropologie: Leitfaden der Feld- und Labormethoden*. Berlin: Springer-Verlag, (1990).
- Hoffmann, Inge. *Der Erlaß Telipinus*. Texte der Hethiter 11. Heidelberg: Carl Winter, (1984)
- Hoffner, Harry A., Jr. "A Scene in the Realm of the Dead." In *A Scientific Humanist: Studies in Memory of Abraham Sachs*, editörlüğünü Erle Leichty, Maria deJong Ellis, ve Pamela Gerardi, 191–99. Occasional Publications of the Samuel Noah Kramer Fund 9. Philadelphia: University Museum, (1988).
- Hoffner, Harry A., Jr. "An English-Hittite Glossary." *Revue Hittite et Asiatique* 25 (1967): 7–98.
- Hoffner, Harry A., Jr. "Oil in Hittite Texts." *Bibliotheca Orientalis* 52, no. 1/2 (1995): 8–34.
- Hoffner, Harry A., Jr. "Paskuwatti's Ritual against Sexual Impotence (CTH 406)." *Aula Orientalis* 5 (1987): 271–87.
- Hoffner, Harry A., Jr. *The Laws of the Hittites: A Critical Edition*. Documenta et Monumenta Orientis Antiqui 23. Leiden: Brill, 1997.

- Hoffner, Harry A., Jr. *Hittite Myths*. Editörlüğünü Gary M. Beckman. Writings from the Ancient World 2. Atlanta, GA: Scholars Press, (1990).
- Hoffner, Harry A., Jr., ve H. Craig Melchert. *A Grammar of the Hittite Language*. Winona Lake, IN: Eisenbrauns, (2008).
- Hökelekli, Hayati. "Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3, 3, (1991): 151–65.
- Hutter, Manfred. "Demons and Benevolent Spirits in the Ancient Near East: A Phenomenological Overview." In *Angels: The Concept of Celestial Beings - Origins, Development and Reception*, editörlüğünü Friedrich V. Reiterer, Tobias Nicklas, ve Karin Schöpfli, 21–34. Berlin: De Gruyter, 2007.
- Hutter, Manfred. "Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien und ihre Auswirkungen auf das erste Jahrtausend." In *Tod und Jenseits in den vormodernen Kulturen des Orients*, editörlüğünü Lutz Popko, Holger Kockelmann, ve Gaëlle Tallet, 161–81. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2013.
- Imparati, Fiorella. *Hitit Yasaları*. Çeviren Erendiz Özbayoğlu. Ankara: İtalyan Kültür Heyeti, 1992.
- Jakobsen, Thorkild. "Death in Ancient Mesopotamia." In *Death in Mesopotamia*, editörlüğünü Bendt Alster, 1–7. Mesopotamia 8. Copenhagen: Akademisk Forlag, 1980.
- Jonker, Gerd. *The Topography of Remembrance: The Dead, Tradition and Collective Memory in Mesopotamia*. Leiden: Brill, 1995.
- Kahya, Ömer. "Ölüm Sonrası Hayat: Sümerce Metinlerde Öteki Dünya." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 37, 63, (2018): 49–76.
- Kahya, Ömer. "Sümerce Kaynaklara Göre Ölüler Diyarının Yeri." *Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (ArAn)* 9, 2, (2015): 25–46.
- Kahya, Ömer. "Sümerce ve Akadça Metinlerde Rüya Türleri." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 59, no. 1 (2019): 288–310.
- Kalkan, Emrullah. "Kalkolitik Dönemde Yukarı Dicle Vadisinde Ölü Gömme Gelenekleri." *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11, no. 2 (2018): 1429–53.
- Kapelus, Magdalena. "Good Death, Bad Death: On the Hittite Attitude Towards Death." In *Acts of the VIIth International Congress of Hittitology, Çorum, August 25-31, 2008*, ed. Aygül Süel, 1:431–40. Ankara: Anıt Matbaa, 2010.
- Kapelus, Magdalena. "Some remarks on Hittite Royal Funerary Ritual *šallīš waštaiš* (Texts from Building A on Büyükkale)." In *Studi e Testi IV: Atti del IV Congresso Internazionale di Ittitologia, Würzburg, 4-8 ottobre 1999*, editörlüğünü Gernot Wilhelm, 449–56. Studia Mediterranea 16. Pavia: Italian University Press, 2008.
- Karakuş, Gonca vd. "Ölüm ve Ölüm Kaygısı." *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi* 21, no. 1 (2012): 42–79.
- Karauğuz, Güngör. *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2018.
- Karauğuz, Güngör. *Hitit Duaları: Kil Kitapları Bin Tanrı İçin İlahi ve Münacatlar*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2020.
- Karauğuz, Güngör. *Hitit Mitolojisi*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2021.

- Karauğuz, Güngör. *Hitit Tarihi ve İdari Kil Kitaplar*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2022.
- Kassian, Alexei, S. - Korolëv, Anderej V. *Hittite Funerary Ritual: Šalliš Waštaiš*. Alter Orient und Altes Testament 288. Münster: Ugarit-Verlag, 2002.
- Katz, Diana, "Sumerian Funerary Rituals in Context", *Performing Death*, Chicago: Oriental Institute, (2007), 167-188.
- Katz, Diana, "The Naked Soul: Deliberations on a Popular Theme", *Gazing on the deep*, Bethesda: CDL Press, (2010), 107-120.
- Katz, Diana. *The Image of the Netherworld in the Sumerian Sources*. Bethesda, MD: CDL Press, 2003.
- Kıymet, Kurtuluş, "Hitit Mitolojisiinde Tanrıların Yer Altına İnişi." *Folklor/Edebiyat* 20, no. 77 (2014): 21–34.
- Kloekhorst, Alwin. *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*. Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 5. Leiden: Brill, 2008.
- Korošec, Victor. "Die Todesstrafe in der Entwicklung des hethitischen Rechtes." In *Death in Mesopotamia*, ed. Bendt Alster, Mesopotamia 8. Copenhagen: Akademisk Forlag, (1980), 199-212.
- Krebernik, Manfred. "Malik." In *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 7, 305–6. Berlin: Walter de Gruyter, 1987-1990.
- Kuehne, Hartmut. "The Temple of Salmanu at Dur-Katlimmu, Nergal of Hubšalum and Nergal-ereš." In *Ancient Near Eastern Studies in Honour of J. N. Postgate*, editörlüğünü D. T. Potts, 271–88. London: ISD LLC, 2017.
- Kulakoğlu, Fikri. "Ferzant-Type Bowls from Kültepe." In *Essays on Ancient Anatolia and Syria in the Second and Third Millennium B.C.*, editörlüğünü H.I.H. Prince Takahito Mikasa, 125–40. Wiesbaden: Harrassowitz, 1996.
- Kurşun Cengiz, Pınar. "Hitit İmparatorluğu'nda İlahi Bir Cezalandırma Yöntemi Olarak Hastalık." *Journal of Human Sciences* 20, no. 1 (2023): 99–117.
- Kümmel, Hans Martin. *Ersatzrituale für den hethitischen König*. Studien zu den Boğazköy-Texten 3. Wiesbaden: Harrassowitz, 1967.
- Laroche, Emmanuel. "La prière hittite: vocabulaire et typologie." *Annuaire de l'École pratique des hautes études, Section des sciences religieuses* 72 (1965): 3-29.
- Laroche, Emmanuel. "Le Panthéon de Yazılıkaya." *Journal of Cuneiform Studies* 6, no. 3 (1952): 115–23.
- Laroche, Emmanuel. "Recherches sur les noms des dieux hittites." *Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale* 41, no. 2 (1947): 67–98.
- Laroche, Emmanuel. "Textes mythologiques hittites en transcription. Première partie: Mythologie anatolienne." *Revue Hittite et Asiatique* 23, no. 77 (1965): 61–178.
- Laroche, Emmanuel. *Catalogue des textes hittites*. Paris: Klincksieck, 1971.
- Lebrun, René. *Hymnes et prières hittites*. Louvain-la-Neuve: Centre d'Histoire des Religions, 1980.

- Lichter, Clemens. "Frühbronzezeitliche Eliten in Anatolien im Licht der Gräber." In *Anatolian Metal VIII: Anatolien und seine Nachbarn von der Kupferzeit bis zur Eisenzeit*, editörlüğünü Ünsal Yalçın, 77–90. Bochum: Deutsches Bergbau-Museum Bochum, 2018.
- Lumsden, Stephen. "Gavurkalesi 1993." In *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 369–85. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1994.
- Lumsden, Stephen. "Gavurkalesi: Investigations at a Hittite Sacred Place." In *Recent Developments in Hittite Archaeology and History: Papers in Memory of Hans G. Güterbock*, editörlüğünü K. Aslihan Yener ve Harry A. Hoffner, Jr., 111–25. Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 2002.
- Mandacı, Ebru. "Asurlularda Cenaze Ritüelleri ve Ölü Gömme Gelenekleri." *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 49 (2020): 65–80.
- Massa, Michele. "Early Bronze Age Burial Customs on the Central Anatolian Plateau: A View from Demircihöyük-Sarıket." *Anatolian Studies* 64 (2014): 47–69.
- Masson, Emilia. "Le complexe cultuel du 'Südburg': Quelques réflexions." *Archivum Anatolicum* 4 (2000): 121–41.
- Melchert, H. Craig. "Death and the Hittite King." In *Perspectives on Indo-European Language, Culture and Religion: Studies in Honor of Edgar C. Polomé, Vol. 1*, editörlüğünü Roger Pearson, 182–88. Journal of Indo-European Studies Monograph 7. Washington, D.C.: Institute for the Study of Man, 1991.
- Melchert, H. Craig. "God-Drinking: A Ritual Prayer in a Hittite-Luwian Bilingual." *Journal of the American Oriental Society* 101, no. 2 (1981): 245–254.
- Mellink, Machteld J. *A Hittite Cemetery at Gordion*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, 1956.
- Miller, Jared L. *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*. Writings from the Ancient World 31. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013.
- Mithen, Steven. *Akılın Tarih Öncesi*. Çeviren Bülent O. Doğan. Ankara: Dost Kitabevi, 1999.
- Mora, Clelia- Balza, Maria E. "'And I Built this Everlasting Peak for him': The Two Scribal Traditions of the Hittites and the NA4hekur SAG.UŠ." *Altorientalische Forschungen* 39, no. 2 (2012): 213–25.
- Mora, Clelia vd. "A 'Between' among Ancient Words and the Underground World: Cappadocian Landscape, Rock-Cut Structures and Textual Evidence from Hittite Documentation." In *Proceedings of the 9th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, June 9–13, 2014, University of Basel*, editörlüğünü Rolf A. Stucky, Oskar Kaelin, ve Hans-Peter Mathys, 3, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, (2017): 65–78.
- Mora, Clelia-Balza.Maria E. "Importanza politica ed economica di alcune istituzioni religiose e funerarie nell'impero ittita (Attualità degli studi di Fiorella Imparati)." *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 52 (2010): 253–64.
- Mouton, Alice. "Devenir un dieu: les lieux des funérailles royales hittites." In *Les lieux du rituel funéraire*, ed. Corinne Bonnet, Turnhout: Brepols, (2020): 21–36.

- Mouton, Alice. "Le porc dans les textes religieux hittites." In *De la domestication au tabou: Le cas des suidés dans le Proche-Orient ancien*, editörlüğünü Brigitte Lion ve Cécile Michel, Paris: De Boccard, /2006) : 255-65.
- Mouton, Alice. "Les 'mauvais rêves' en Anatolie hittite: Mise en contexte." In *Le cauchemar dans les sociétés antiques: Actes des journées d'étude de Strasbourg, 22-23 novembre 2007*, editörlüğünü Jean-Marie Husser ve Alice Mouton, Paris: De Boccard, (2010): 41-52.
- Mouton, Alice. "Portent Dreams in Hittite Anatolia." In *Perchance to Dream: Dream Divination in the Bible and the Ancient Near East*, editörlüğünü Esther J. Hamori ve Jonathan Stökl, Atlanta: SBL Press, (2018): 27-42.
- Mouton, Alice. *Les rituels de naissance kizzuwatniens: Un exemple de rite de passage en Anatolie hittite*. Paris: De Boccard, 2008.
- Mouton, Alice. *Rêves hittites: Contribution à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie ancienne*. Culture and History of the Ancient Near East 28. Leiden: Brill, 2007.
- Murat, Leyla. "Am̃iḫatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri." *Archivum Anatolicum* 6, 2, (2003): 89–109.
- Murat, Leyla. "Goddess Išḫara." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 28, 45, (2009): 159–90.
- Murat, Leyla. "Hititlerde Su Kültü." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 31, 51 (2012): 125–58.
- Mutlu, Gülseren "Anadolu'da Orta ve Son Tunç Çağı Ölü Gömme Gelenekleri." *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 4, 2 (2018): 71–101.
- Müller, Gerfrid G. W. "Akkadische Unterweltsmythen." In *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments, Band III: Weisheitstexte, Mythen und Epen*, Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, (1994): 760-782.
- Naumann, Rudolf. "Die Kammer B." In *Das hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya*, ed. Kurt Bittel, Berlin: Gebr. Mann Verlag, (1975) : 143-61.
- Neve, Peter. *Die Oberstadt von Hattuša: Die Bauwerke III. Die Bebauung im südlichen Vorfeld von Büyükkale: Nişantepe-Südburg-Ostplateau (Grabungen 1988-1993)*. Boğazköy-Hattuša 22. Berlin: Deutsches Archäologisches Institut, (2018).
- Noegel, Scott B. "Maleness, Memory, and the Matter of Dream Divination." In *Perchance to Dream: Dream Divination in the Bible and the Ancient Near East*, editörlüğünü Esther J. Hamori ve Jonathan Stökl, Atlanta: SBL Press, (2018): 61-90.
- Oettinger, Norbert. "'Die dunkle Erde' im Hethitischen und Griechischen: Alfred Heubeck zum Gedächtnis." *Die Welt des Orients* 20/21 (1989-1990): 83–98.
- Oettinger, Norbert. *Die militärischen Eide der Hethiter*. Studien zu den Boğazköy-Texten 22. Wiesbaden: Harrassowitz, 1976.
- Oppenheim, A. Leo. "The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East. With a Translation of an Assyrian Dream-Book." *Transactions of the American Philosophical Society*, n.s., 46, 3 (1956): 179–373.
- Oral, E. "M.Ö. II. Binde Batı Anadolu'da Yakma Gömme Adeti." *Manas Journal of Social Studies* 5, 2 (2016): 21–36.
- Orthmann, Winfried. "Ausgrabungen in Ilıca." *Türk Arkeoloji Dergisi* 13, 2, (1964): 107–14.
- Orthmann, Winfried. *Das Gräberfeld bei Ilıca*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1967.

- Osten, Hans Henning von der. *Discoveries in Anatolia, 1930-31*. Oriental Institute Communications 14. Chicago: University of Chicago Press, 1933.
- Otten, Heinrich Eine, "Beschwörung der Unterirdischen aus Boghazköi", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 54, (1961): 229–37.
- Otten, Heinrich, ve Jana Siegelová. "Die hethitischen Gulš-Gottheiten und die Erschaffung der Menschen." *Archiv für Orientforschung* 23 (1970): 32–38.
- Otten, Heinrich, ve Vladimír Souček. *Das Gelübde der Königin Puduḫepa an die Göttin Lelwani*. Studien zu den Boğazköy-Texten 1. Wiesbaden: Harrassowitz, 1965.
- Otten, Heinrich. "Die Gottheit Lelwani der Bogazköy-Texte." *Journal of Cuneiform Studies* 4, 2, (1950): 119–36.
- Otten, Heinrich. "Zur Datierung und Bedeutung des Felsheiligtums von Yazılıkaya: Eine Entgegnung." *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 50, (1952): 222–40.
- Otten, Heinrich. *Die Apologie Hattusilis III.: Das Bild der Überlieferung*. Studien zu den Boğazköy-Texten 24. Wiesbaden: Harrassowitz, 1981.
- Otten, Heinrich. *Hethitische Totenrituale*. Berlin: Akademie-Verlag, 1958.
- Ove, Hansen, "dingir, kaskal. Kur., the Huwasi-Stone, and Carian Gerga", *Hermes*, 125, (1997).
- Ökse, A. Tuba. "Eskiçağdan Günümüze Ölü Gömme ve Anma Gelenekleri." *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 5 (2005): 1–8.
- Ökse, A. Tuba. "Nomadic Way of Life in the Early Iron Age: A Study on the Evidence from Salat Tepe in the Upper Tigris Region." In *SOMA 2008: Proceedings of the XII Symposium on Mediterranean Archaeology*, ed. Hakan Öviz, BAR International Series 2093. Oxford: Archaeopress, (2010):344-50.
- Ökse, A. Tuba. "Reflection on the Sunrise Positions in Early and Middle Bronze Age Extramural Cemeteries in Anatolia." *Adalya* 23 (2020): 59–86.
- Özalp, Mürsel. "Yahudilik'te Tartışmalı bir Ritüel: Kapparot." *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23, 44, (2021): 330–53.
- Özcan, Ali. "Gavurkale Hitit Kabartmaları." *Belleten* 78, 282 (2014): 373–96.
- Özdemir Çiçeklitaş, Güllühan- Özdemir, A.Celal, "Hititlerde Bir Salgın Hastalık Örneği: Veba", *International Journal of Eurasia Social Sciences*, 52, (2023), 836-849.
- Özgüç, Tahsin. "Ferzant Hitit Mezarlığı'nda Bulunmuş Eserler Hakkında Yeni Gözlemler." *BELLETEREN*, 50, 197, (1986): 547–63.
- Özgüç, Tahsin. *Maşathöyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, (1978).
- Özgüç, Tahsin. *Ön Tarihte Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, (1948).
- Öztürk, Fatma, Fikri Kulakoğlu. "Kızılırmak Kavsının Güneyinde Yeni Bir Ölü Gömme Gelenegi: Kültepe İnler Dağı Extramural Mezarlığı." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 59, 2, (2019): 693–716.
- Öztürk, Mustafa. "Kur'an, Kitâb-ı Mukaddes ve Sümer Mitolojisinde Hâbil ve Kâbil Kıssası." *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 1 (2004): 147–64.

- Parrot, André. "Cylindre Hittite Nouvellement Acquis (AO 20138)." *Syria* 28, 3/4 (1951): 180–90.
- Payne, Annick. "Hieroglyphic Inscriptions: Archaeologies of Sacred Space." In *Zeichentragende Artefakte im sakralen Raum*, ed. Susanne Bickel ve Silvia Schroer, Fribourg: Academic Press Fribourg, (2018):245-62.
- Pfeiffer, Robert H. "Akkadian Observations on Life and the World Order," in *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, ed. James B. Pritchard, (Princeton, NJ: Princeton University Press, (1969): 434–440.
- Pinch, Geraldine. "Private Life in Ancient Egypt." In *Civilizations of the Ancient Near East*, ed. Jack M. Sasson, 1, New York: Charles Scribner's Sons, (1995): 363-81.
- Polcaro, Andrea, "Fire and Death: Incineration in the Levantine Early-Middle Bronze Age Cemeteries as a Mark of Cultural Identities, or as a Technical Instrument of Purification?," in *Proceedings of the 8th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, 3, ed. Piotr Bieliński vd. (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, (2012):137-48.
- Pomeroy, Emma, vd. "New Neanderthal Remains from Shanidar Cave, Iraqi Kurdistan: A Re-examination of the 'Flower Burial'." *Antiquity* 94, 373 (2020): 11–26.
- Popko, Maciej. *Religions of Asia Minor*. Translated by Iwona Zych. Warsaw: Academic Publications Dialog, 1995.
- Puhvel, Jaan. "Hittite *annaš šiwarz*." *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 83, no. 1 (1969): 59–63.
- Puhvel, Jaan. "Meadow of the Otherworld in Indo-European Tradition." *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 83, 1 (1969): 64–69.
- Puhvel, Jaan. *Hittite Etymological Dictionary, Vol. 11: Words beginning with SE, SI, SU; Indices to volumes 6-11*. Berlin: De Gruyter, (2021).
- Puhvel, Jaan. *Hittite Etymological Dictionary, Vol. 1-2: Words beginning with A, E, and I*. Berlin: Mouton de Gruyter, (1984).
- Puhvel, Jaan. *Hittite Etymological Dictionary, Vol. 4: Words beginning with K*. Berlin: Mouton de Gruyter, (1997).
- Reyhan, Esma- Cengiz, Tülin. "Bir Hitit Masalı: Avcı Keşşi." *KUBABA*, 25 (2016): 63–72.
- Reyhan, Esma. "Eskiçağ Anadolu Ritüellerinde Tanrı-İnsan İlişkisine Dair Bir Kesit: 'Arınma Ritüelleri'." *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 112 (2024): 395–416.
- Reyhan, Esma. "Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli Tanrıları Çağırma Ritüelleri." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35, 60 (2016): 1–38.
- Reyhan, Esma. "Hitit Toplumunda 'Öldürme' Eylemi Üzerine Bir İnceleme." In *VII. Tarih Kongresi Bildirileri*, 69–99. Ankara: Türk Tarih Kurumu, (2018).
- Reyhan, Esma. "Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 29, 47 (2010): 65–82.
- Reyhan, Esma. "Kizzuwatna Kökenli Ritüellerde Geçen Yeni Bazı 'Kurban Terimleri'." In *Acts of the VIIth International Congress of Hittitology, Çorum, August 25-31, 2008*, ed. Aygül Süel, 2, Ankara: Anıt Matbaa, (2010) : 637-50.
- Reyhan, Esma-Cengiz, Tülin. "Hititlerde Ritüel ve Şiddet." *Arkeo Duvar*, 23 (2024): 158–65.

- Reyhan, Esmâ-Cengiz., Tülin. "Bir Hitit Çağı Masalı: Appu ve İki Oğlu." *OANNES - International Journal of Ancient History* 6, 1 (2024): 203–20.
- Ronzevalle, Sébastien. "Le Cylindre Tyszkiewicz." *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, 12 (1927): 177–209.
- Ronzevalle, Sébastien. "L'iconographie du Cylindre Tyszkiewicz." *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, 15 (1931): 262–80.
- Rölling, Wolfgang. "Hubur." In *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 4, Berlin: Walter de Gruyter, (1972-75): 478-79.
- Römer, W. H. "Inannas Gang zur Unterwelt", In *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments, Band III: Weisheitstexte, Mythen und Epen, Lieferung 3: Mythen und Epen I*, Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, (1993): 495-507.
- Rubio, L. P. "Good Gods and Evil Gods: The Role of Hittite Deities Through Their Epithets." In *Gods and Languages in Ancient Anatolia*, editörlüğünü M. Vernet, M. G. Masetti-Rouault, ve I. Klock-Fontanille, Leiden: Brill, (2024):137-64.
- Rutherford, Ian. "Achilles and the Sallis Wastais Ritual: Performing Death in Greece and Anatolia." In *Performing Death: Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterranean*, editörlüğünü Nicola Laneri, Oriental Institute Seminars 3. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, (2007): 223-236.
- Rüster, Christel, ve Erich Neu. *Hethitisches Zeichenlexikon: Inventar und Interpretation der Keilschriftzeichen aus den Boğazköy-Texten*. Studien zu den Boğazköy-Texten Beiheft 2. Wiesbaden: Harrassowitz, (1989).
- Schwemer, Daniel. "Hittite Prayers to the Sun-God for Appeasing an Angry Personal God: A Critical Edition of CTH 372–374." In "Mon dieu, qu'ai-je donc fait?" *Les prières pénitentielles (dingir-ša-dab-ba) et l'expression de la piété privée en Mésopotamie*, ed. M. Jaques, Fribourg: Academic Press Fribourg, (2011): 1-43.
- Scurlock, Joann. "Animal Sacrifice in Ancient Mesopotamian Religion." In *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, ed. Collins, B.J., Leiden: Brill, (2002):389-402.
- Seeher, Jürgen. "Wo sind die Toten der Hethiter?" In *Über die Grenzen und zwischen den Kulturen: Aufsätze für Jörg Klinger zum 60. Geburtstag*, editörlüğünü M. Alparslan, H. Genz, ve H. Peker, 229–38. Studien zu den Boğazköy-Texten 58. Wiesbaden: Harrassowitz, 2015.
- Serbes, Ebru. "Göbeklitepe'den Kök Höyük'e Kafatası ve Kültü: Nedensellik, İşlevsellik, Psikanaliz." In *Harran ve Çevresi Arkeoloji*, ed. Mehmet Önal vd., ŞURKAV Yayınları, (2019): 53-64.
- Sevinç Erbaşı, Fatma. "Hitit Krallarının ve Kraliçelerinin Cenaze Törenleri ve Eski Yakınoğlu'da Kremasyon: Ölüyü Yakarak Defnetme Geleneği." In *ICANAS 38: Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri*, 6, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, (2007): 2777-95.
- Sevinç, Fatma. "Hitit Dininde Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Onunla Özdeş Tutulan Diğer Tanrıçalar." *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5, 9 (2008): 175–95.
- Sevinç, Fatma. "Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.

- Silvestri, Domenico. "Riflessi Linguistici Delle Ideologie Funerarie Nell'anatolia İttita." In *La Mort, Les Morts Dans Les Sociétés Anciennes*, ed. Gherardo Gnoli ve Jean-Pierre Vernant, Cambridge: Cambridge University Press, (1982): 407-18.
- Singer, Itamar. "The Failed Reforms of Akhenaten and Muwatalli." *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan* 6, (2006): 37-58.
- Singer, Itamar. *Hittite Prayers*. Writings from the Ancient World 11. Atlanta: Society of Biblical Literature, (2002).
- Sir Gavaz, Özlem. "Hitit Dini İnançlarında Éhešta- ile İlgili Düşünceler." *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9, 2 (2016): 837-60.
- Sir Gavaz, Özlem. "M.Ö. 2. Binyıl Bazı Gelenek ve Halk Motiflerinin Günümüze Yansıyan Örnekleri." *TÜBA-AR (Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology)*, 19 (2016): 79-91.
- Sir Gavaz, Özlem. *Hitit Krallarının Kül Gezileri: Ayinler, Ziyaret Merkezleri, Yollar ve Lokalizasyonla İlgili Yeni Gözlemler*. Çorum: Laçın, (2012).
- Sissakian, Varoujan K. "Shanidar Cave: An Interesting Archaeological Site in the Kurdistan Region, Iraq." *UKH Journal of Science and Engineering* 3, 2 (2019): 1-9.
- Solecki, Ralph S., *Shanidar: The First Flower People*. New York: Alfred A. Knopf, (1971).
- Soysal, Oğuz. "'Tanrı İçmek': Hitit Kült Teriminin Hatti Dili Işığında Yeni Bir Yorumlama Denemesi." In *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan VITA*, ed. Metin Alparslan vd., İstanbul: Ege Yayınları, (2007): 731-37.
- Steiner, Gerd. "Die Unterweltsbeschwörung des Odysseus im Lichte hethitischer Texte." *Ugarit-Forschungen*, 3 (1971): 265-83.
- Suriano, Matthew J. "Breaking Bread with the Dead: The Kätumuwa Stele, Hosea 9:4, and the Early History of the Soul." *Journal of the American Oriental Society* 134, 3 (2014): 385-405.
- Süel, Aygöl. "Başkent Şapinuva: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi." *1. Çorum Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu*, Çorum: Çorum Valiliği, (2010): 93-110.
- Süel, Aygöl. "The Religious Significance and Sacredness of the Hittite Capital City Şapinuva." In *Sacred Landscapes of the Hittites and Luwians*, editörlüğünü Giulia Torri ve Çiğdem Maner, Florence: Firenze University Press, (2015): 101-12.
- Süel, Aygöl. *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, (1985).
- Süel, Mustafa. "Ortaköy-Şapinuva Ağılönü Kutsal Alanı ve Kurban Çukurları." *Arkeoloji ve Sanat*, 134 (2010):31-52.
- Süel, Mustafa. "Şapinuva Hitit Kenti, Ağılönü Kutsal Alanı", *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri 2008*, (2010): 829-844.
- Tallqvist, Knut L. *Sumerisch-Akkadische Namen der Totenwelt*. Studia Orientalia 5. Helsinki: Societas Orientalis Fennica, 1934.
- Tanrıöver, Müge D. "Now You See Him, Now You Don't: Anthropomorphic Representations of the Hittite King." *Journal of Near Eastern Studies* 78, no. 2 (2019): 287-306.

- Taracha, Piotr. *Ersatzen und Entsühnen: Das mittelhethitische Ersatzritual für den Großkönig Tuthaliya (CTH 448.4) und verwandte Texte*. Culture and History of the Ancient Near East 10. Leiden: Brill, 2000.
- Taracha, Piotr. *Religions of Second Millennium Anatolia*. Dresdner Beiträge zur Hethitologie 27. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009.
- Testart, Alain. "Le texte hittite des funérailles royales au risque du comparatisme." *Ktéma: Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques*, 30 (2005): 29–36.
- Thomas, Christine N. "Gender and Politics at Ugarit: The Undoing of the 'Daughter of the Great Lady'." *Journal of the American Oriental Society* 139, 2 (2019): 287–305.
- Tischler, Johann. *Hethitisches Etymologisches Glossar, Teil I*. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 20. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, (1983).
- Tischler, Johann. *Hethitisches Handwörterbuch*. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 102. Innsbruck: Institut für Sprachen und Kulturen des Alten Orients der Universität Innsbruck, (2001).
- Torri, Giulia. "Der Kult der Königlichen Statuen in den hethitischen keilschriftlichen Quellen." In *Fest und Eid: Instrumente der Herrschaftssicherung im Alten Orient*, ed. Manfred Dietrich ve Oswald Loretz, Münster: Ugarit-Verlag, (2008): 173-90.
- Torri, Giulia. "How They 'Take Away the Tears' from the Deity." *Orientalia, Nova Series*, 85, 1 (2016): 73–78.
- Torri, Giulia. "Strategies for Persuading a Deity in Hittite Prayers and Vows." *Die Welt des Orients* 49, 1 (2019): 48–60.
- Torri, Giulia. *Lelwani: Il culto di una dea ittita*. Quaderni di Vicino Oriente 2. Rome: Università degli Studi di Roma "La Sapienza", (1999).
- Trabazo, José V. G. "Hittite Divinities of the Underworld and the Night Goddess of Šamuḫa: an Interpretation from Their Hybrid Cosmological Background." *Gods and Languages in Ancient Anatolia*, ed. Mariona Vernet vd., Series Anatolica et Indogermanica, 5, 25 (2024): 33-54.
- Trameri, Andrea. *Purifying a House from Blood: A Hittite Ritual for the Ancient Gods (CTH 446)*. Atlanta: Lockwood Press, (2022).
- Trémouille, Marie Claude. "I Rituali Magici Ittiti." *Res Antiquae* 1, (2004): 157–203.
- Turgut, Murat. "Hitit Dini Ritüeline Kullanan Objeler." Doktora Tezi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (2018).
- Uhri, Ahmet- Parıltı, Umut, "Geçmişten Bugüne Ölüm Olgusu ve Ritüellere Bilimsel Yaklaşım." *TÜBA-AR (Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology)*, 22 (2018): 13–28.
- Ünal, Ahmet, "Hititlerde Ölülere Sunulan Kurbanlar Hakkında Bazı Düşünceler", *Anadolu*, 19, (1975): 65-173.
- Ünal, Ahmet. "Hethitische Mythen und Epen." In *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments, Band III, Lieferung 4: Mythen und Epen II*, ed. Otto Kaiser, Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, (1994): 802-65.
- Ünal, Ahmet. "Mahlzeit. B. Bei den Hethitern." In *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 7, Berlin: Walter de Gruyter, (1987-1990): 267-70.

- Ünal, Ahmet. *Hittite-Türkçe/Türkçe-Hittite Büyük Sözlük*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, (2016)
- van de Peut, L. E. *Persuading the Divine: On the Composition of Hittite Prayers*. Studien zu den Boğazköy-Texten 69. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, (2022).
- van den Hout, Theo P. J. "An Image of the Dead? Some Remarks on the Second Day of the Hittite Royal Funerary Ritual." *Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia*, ed. Onofrio Carruba vd. *Studia Mediterranea* 9. Pavia: Gianni Iuculano Editore, (1995): 195-211.
- van den Hout, Theo P. J. "Death as a Privilege: The Hittite Royal Funerary Ritual." In *Hidden Futures: Death and Immortality in Ancient Egypt, Anatolia, the Classical, Biblical and Arabic-Islamic World*, editörlüğünü J. M. Bremer, Theo P. J. van den Hout, ve R. Peters, Amsterdam: Amsterdam University Press, (1994): 37-75.
- van den Hout, Theo P. J. "Death Binds: On Some Rites Surrounding Death in Ancient Anatolia." In *In Remembrance of Me: Feasting with the Dead in the Ancient Middle East*, ed. Virginia R. Herrmann vd., 11. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, (2015): 75-80.
- van den Hout, Theo P. J. "Zu einer Stratigraphie der hethitischen Totenrituale." In *Gedenkschrift für Heinrich Otten anlässlich seines 100. Geburtstags*, editörlüğünü Andreas Müller-Karpe, Elisabeth Rieken, ve Walter Sommerfeld, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, (2015) : 301-6.
- van den Hout, Theo P. J. *Der Ulmitešub-Vertrag: Eine prosopographische Untersuchung*. Studien zu den Boğazköy-Texten 38. Wiesbaden: Harrassowitz, (1995)
- van den Hout, Theo P. J. *The Purity of Kingship: An Edition of CTH 569 and Related Hittite Oracle Inquiries of Tuthaliya IV*. *Documenta et Monumenta Orientis Antiqui* 25. Leiden: Brill, (1998).
- van Loon, Maurits N. *Anatolia in the Second Millennium B.C. Iconography of Religions* 15. Leiden: E.J. Brill, (1985).
- Veldhuis, Niek. "The Solution of the Dream: A New Interpretation of Bilgames's Death." *Journal of Cuneiform Studies* 53, (2001): 133–48.
- Vernant, Jean-Pierre. "La belle mort et le cadavre outragé." In *La mort, les morts dans les sociétés anciennes*, ed. Gherardo Gnoli vd. Cambridge: Cambridge University Press, (1982): 45-76.
- Vigo, Matteo. "The Use of (Perfumed) Oil in Hittite Rituals with Particular Emphasis on Funerary Practices." *Journal of Intercultural and Interdisciplinary Archaeology* 1 (2014): 25–37.
- Weeks, David Michael. "Hittite Vocabulary: An Anatolian Appendix to Buck's Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages." PhD diss., University of California, Los Angeles, (2006).
- Wicks, Yasmina, *Profiling the Dead: Neo-Elamite Mortuary Practices, Afterlife Beliefs, and Entanglements with Ancestors*. *Culture and History of the Ancient Near East* 98. Leiden: Brill, (2019).
- Yakubovich, Ilya, ve Alice Mouton. *Luwili: Hittite-Luwian Ritual Texts Attributed to Puriyanni, Kuwatalla, and Šilalluḫi (CTH 758-763)*. Studien zu den Boğazköy-Texten 72. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, (2023)

- Yıldız, Özge. "Antandros İnsan İskelet Kalıntılarından Hareketle Yanmış Kemiklerin Önemi Üzerine Bir Değerlendirme." 25. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, (2010): 495-16.
- Yiğit, Turgut- Özcan, Ali- Kıymet, Kurtuluş. *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, (2016).
- Yiğit, Turgut. "Eski Hitit Dönemine Ait Bir Ferman." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 26, 41 (2007): 1-8.
- Yiğit, Turgut. "Hitit Krallığı'nda Velihtın Belirlenmesi Üzerine." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 22, 34 (2003): 141-47.
- Yiğit, Turgut. "Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Çoban." *Bellekten* 66, 247 (2002): 765-87.
- Yücel, Çağatay, "Tarih Öncesi ve Eskiçağda Anadolu'da Gerçekleştirilen Ritüellere Dair Örnekler." In *Anadolu Coğrafyasında Görülen Arkeolojik, Sanatsal ve Kültürel Faaliyetler*, editörlüğünü Umut Elyiğit, 1, (2021): 1-63.
- Zangger, Eberhard vd. "Celestial Aspects of Hittite Religion: An Investigation of the Rock Sanctuary Yazılıkaya." *Journal of Skyscape Archaeology* 5, 1 (2019): 5-38.
- Zangger, Eberhard. "The Hittite Rock Sanctuary of Yazılıkaya: A Time-Keeping Device From c. 1230 BC." In *Harmony and Symmetry: Celestial Regularities Shaping Human Culture*, ed. Rita Gautschy ve Michael E. Kretzenbacher, Graz: Leykam Buchverlag, (2019): 1-6.
- Zomer, Elyze. "The Logic behind Mesopotamian Dream Omens." *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 114 (2024): 351-64.

İnternet Kaynakları

- E. Rieken et al. (ed.), Hethiter.net/: CTH 323.I
- E. Rieken et al. Hethiter.Net. CTH 378.III
- E.Rieken et al. (ed.), Hethiter.net/:CTH 384.I
- KBo 51.93, KUB 15.32.Hethiter.net/: CTH 484.
- Hethiter.net/: TLHdig KBo 51.26 (2021-12-31)

EKLER

EK-1. Tablolar

Tablo 8.1. ŠW Metin Grubunun Buluntu Yerlerin Tablosu

Texts CTH 450 from Building A on Büyükkale

Day	One-column - LNH	Two-column - LNH	Two-column - NH
1/2		I. KUB XXX 16 + KUB XXXIX 1 (+) KUB XXX 18+KUB XXXIX 3 (+) KUB XXX 23 + KUB XXXIX 13 + KBo XLI 90 + KBo XLI 92 +⁷ KBo XL 348;	
2	I. KUB XXX 15 + KUB XXXIX 19 + KBo XLI 26 + KUB XXXII 111 + KUB XXXIX 11 (+) KUB XXXIX 12;		
3			
4			
5			
6	I. KUB XXXIX 5 + KBo XL 265;		
7	I. KUB XXX 25 + KUB XXXIV 68+KUB XXXIX 4 + KBo XLI 117;		
8/9		I. KUB XXX 24+KBo XXXIX 292 (+) KUB XXX 24a+KUB XXXIV 65+KUB XXXIX 35 (+) KBo XXXIV 56+KBo XXXIV 66 [(+?) KUB XXXIX 31];	
10/11		I. KUB XXXIX 14+KBo XL 178+KBo XL 311 (+) KUB XXXIX 33+KBo XXXIX 34;	
12/13		I. KUB XXX 19+KUB XXX 20 + KUB XXX 21 + KUB XXX 22 + KUB XXXIV 66 + KUB XXXIX 7 + KBo XXXIV 57 + KBo XXXVIII 173 + KBo XXXIX 148 + KBo XL 22;	
13			I. KUB XXXIX 8+KBo XXXIV 58+KBo XXXIX 291+KBo XXXIX 14;
Outline	I. KUB XXXIX 6		
Undetermined		KUB XXXIX 15; KUB XXXIV 67+ KUB XXXIX 16;	F

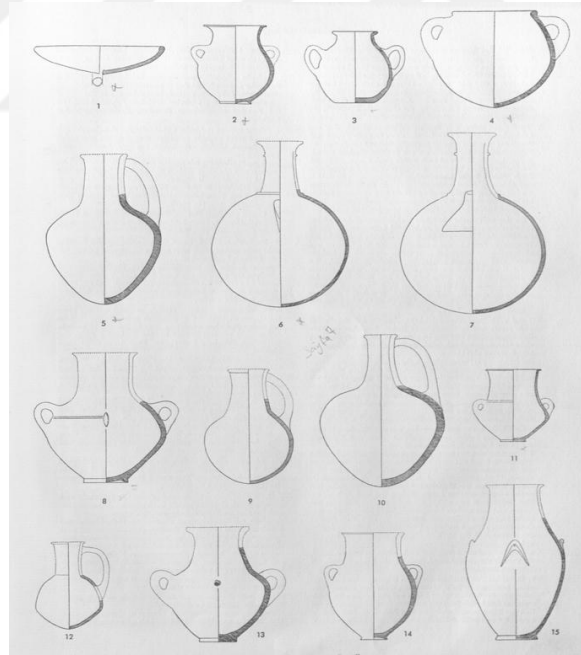
Kaynak: Kapelus. (2008). 455

EK-2. Şekiller

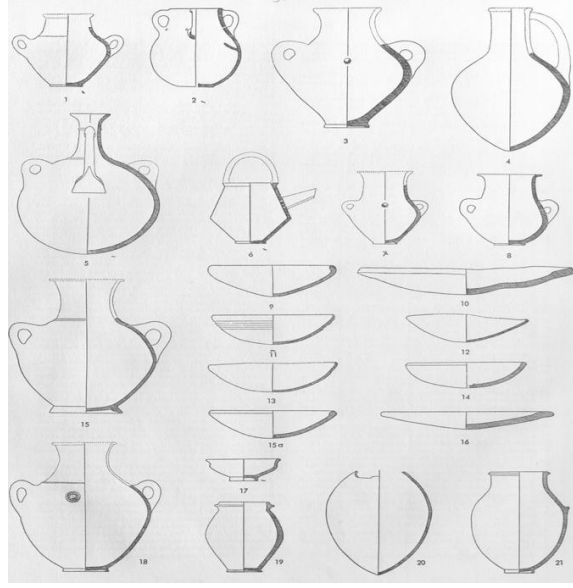
Şekil 8.1. Çorum, Yazılıkaya, Kılıç Taşıyan Soldan İki Tanrı Tasviri

Kaynak: Loon. (1985).20.

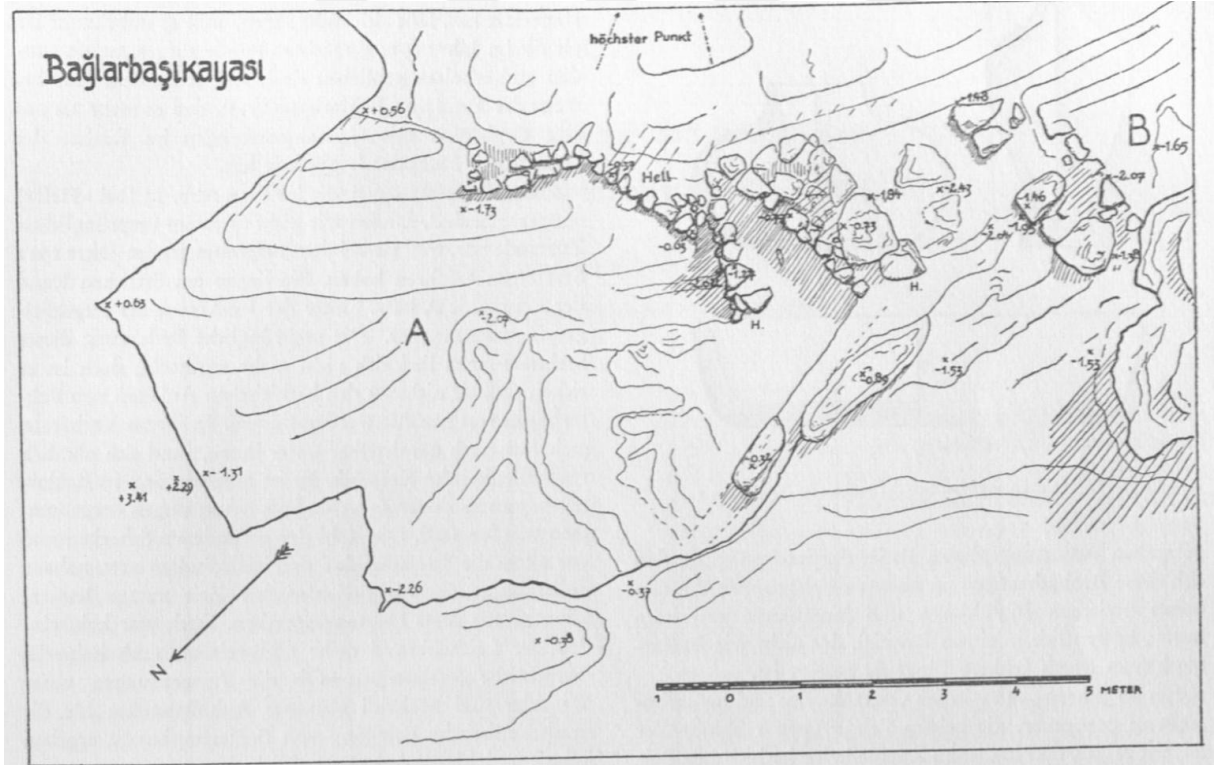
Şekil 8.2. Osmankayası, Erken Dönem Kremasyon Kaplar

Kaynak: Bittel. (1958). 7.

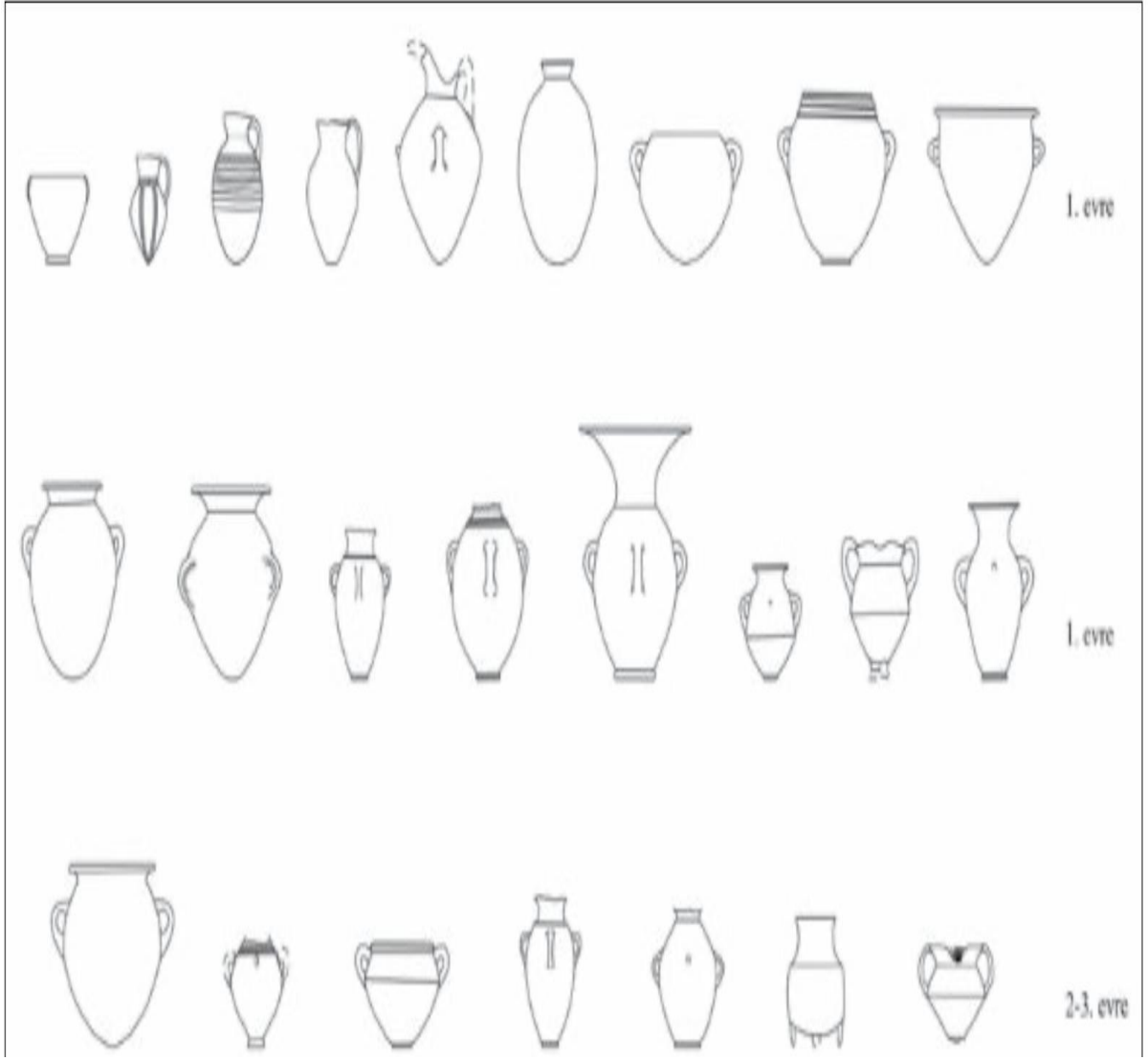
Şekil 8.3. Osmankaya, Daha Erken (1, 6, 9, 13, 15, 17), Daha Geç (7, 8, 14, 16, 18, 21) Dönem Kremasyon Kaplar

Kaynak: Bittel. (1958).10.

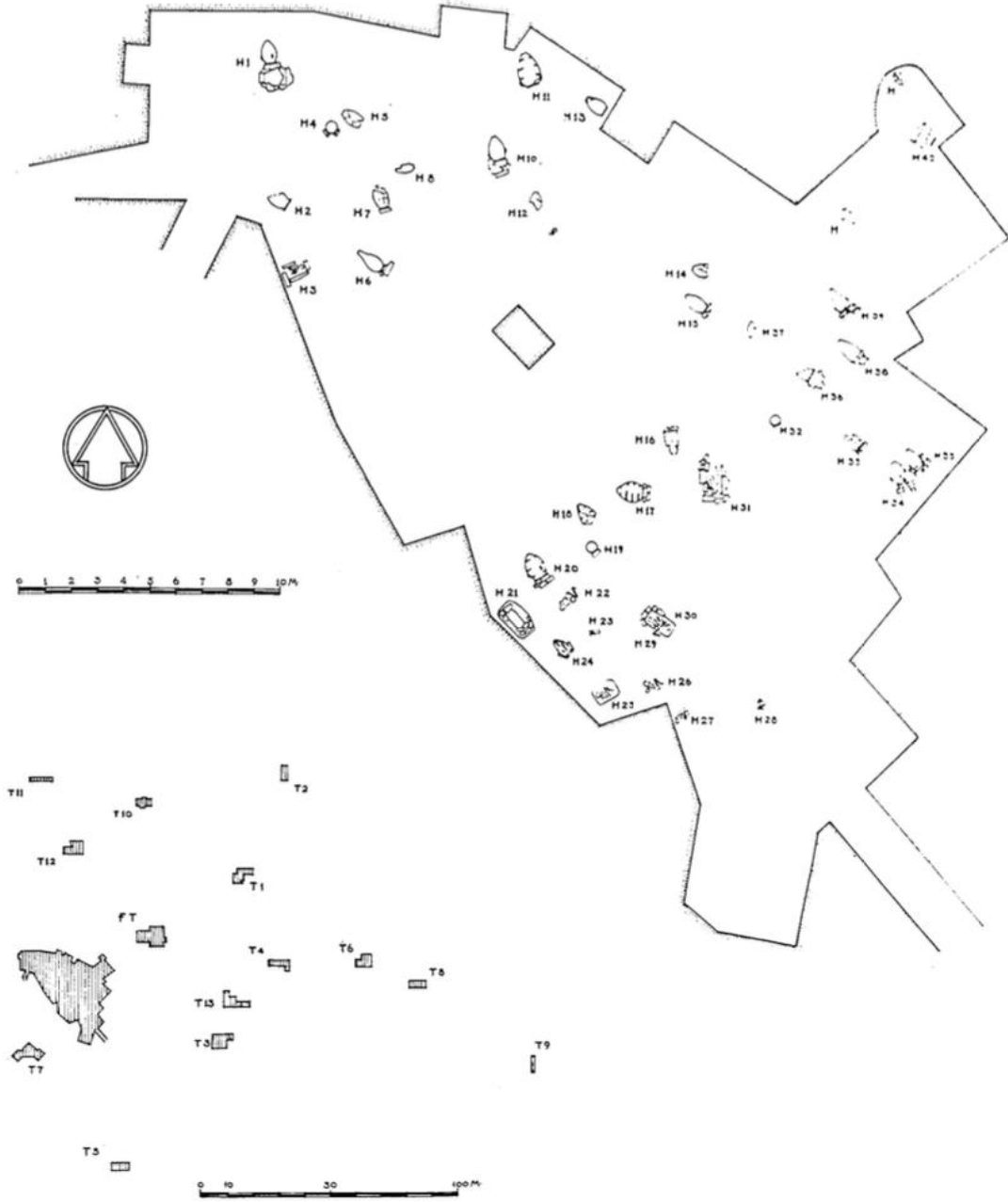
Şekil 8.4. Bağlarbaşı, A ve B Kaya Oyuklar (Yakma Mezarlar) ve Duvar Bölümleri

Kaynak: Bittel. (1958).33.

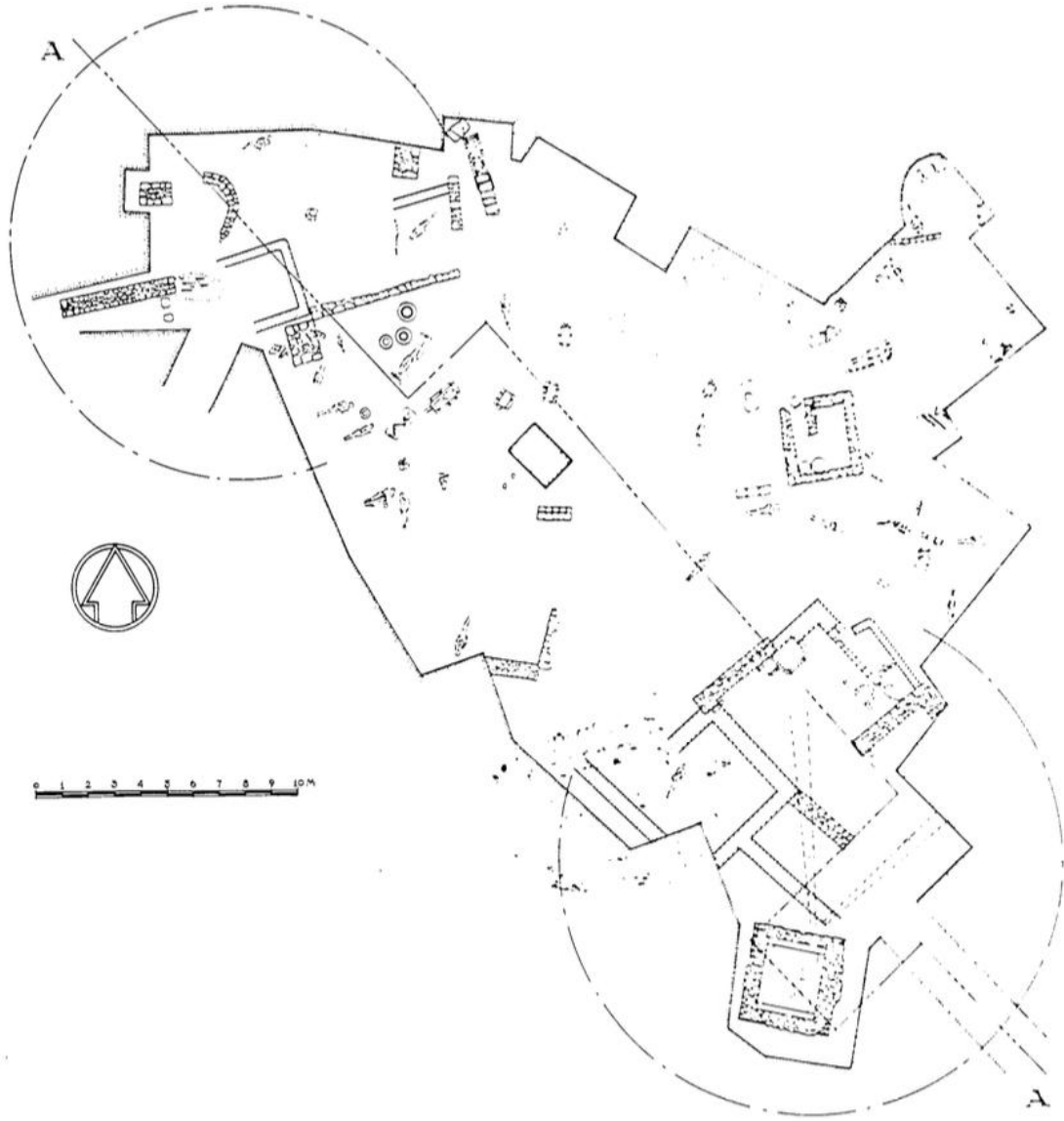
Şekil 8.5. Arıbaş Mezarlığı Urne Kaplarının Şekilleri

Kaynak: Ekmen. (2021). 87.

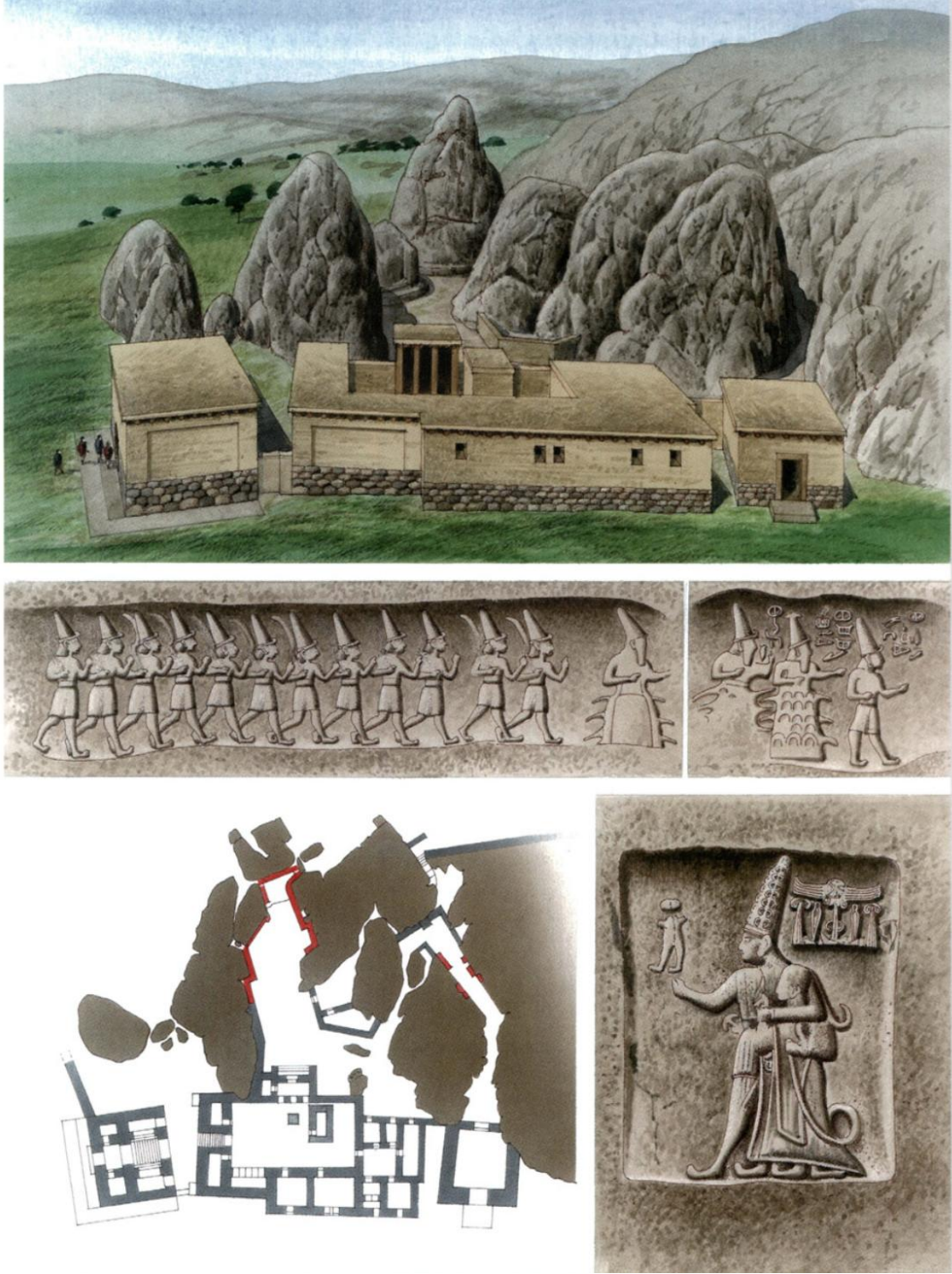
Şekil 8.6. Gordion Mezarlık Alanı, Hitit Gümü Yerleri

Kaynak: Melink. (1956). 61.

Şekil 8.7. Gordion, Hitit Sonrası Yerleşme ve Gümü Alanı

Kaynak: Melink. (1956). 61.

Şekil 8.8. M.Ö. 13. Yüzyılın İkinci Yarısı Yazılıkaya Kaya Anıtı

Kaynak: Nossov, (2008). 50.

Şekil 8.9. Tyszzkiewicz Mührünün Üzerindeki Şekiller

Kaynak: Joseph, (1931). 280.

Resim 8.1. Yazılıkaya A Odasında Yeryüzünü Taşıyan “Boğa Adamlar” Tasviri (28-29 Nolu Figür)

Kaynak: Yiğit-Özcan. (2016).47

**Resim 8.2. Çorum Yazılıkaya B Odası Yeraltı Tanrısı (Kılıç Tanrısı) Nergal'ın Kılıç
Şeklinde Tasviri**

Kaynak: (kendi arşivim)

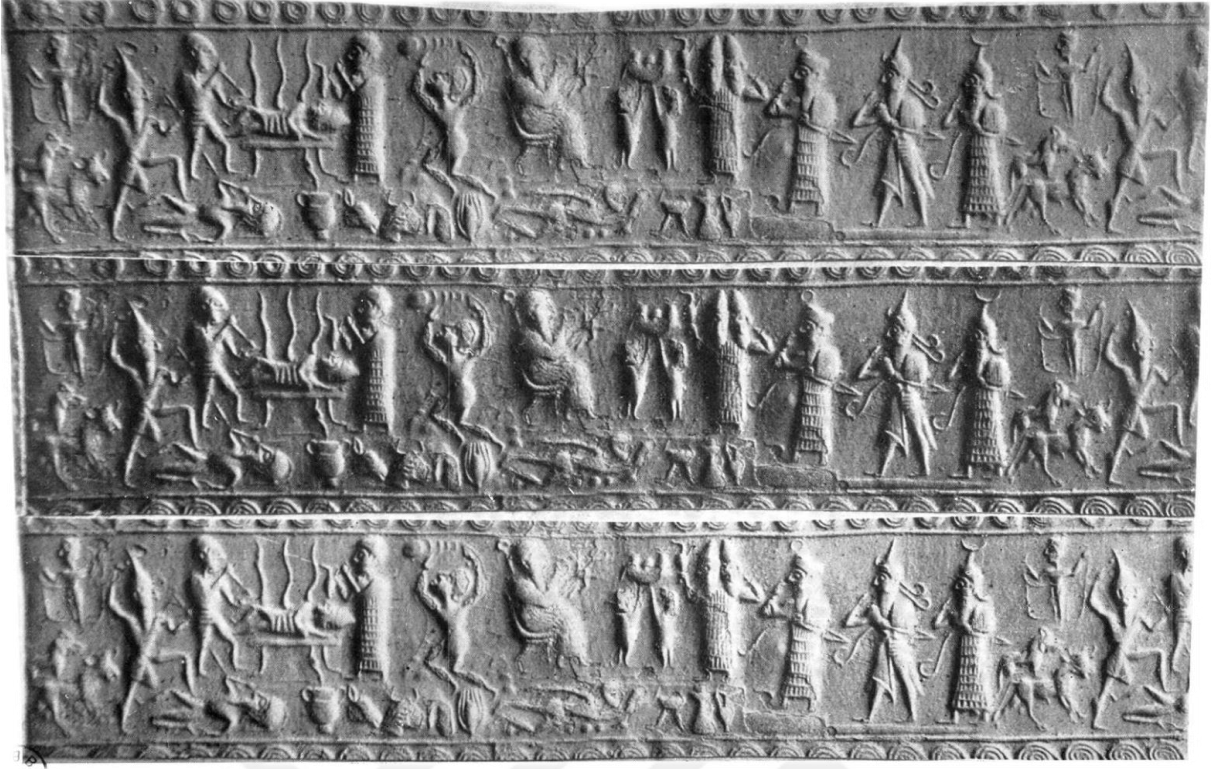

Resim 8.3. Yazılıkaya B Odasındaki On İki Yeraltı Tanrı Tasviri

Kaynak: (kendi arşivim)

Resim 8.4. Ağılönü Kurban Çukurları

Resim 8.6. Tyszkiewicz Mührü

Kaynak: Joseph. (1931). 280.

Resim 8.7. Tyszkiewicz Mühründeki Kremasyon ve Libasyon Sahnesinin Yakından Resmi

Kaynak: Joseph. (1931). 281.

Resim 8.8. Çorum Yazılıkaya, Yeraltı Tanrısı Nergal (Önde) ve Koruyucu Tanrı Šarruma'nın IV. Tuthaliya'ya Sarılarak Yol Gösterdiği Sahne (Arkada)

Kaynak: (kendi arşivim)

Resim 8.9. Arıbaş Mezarlığı Küp Mezar Buluntusu

Kaynak: Ekmen. (2021). 86.

Blick in die Grabmulde von Bağlarbaşı.

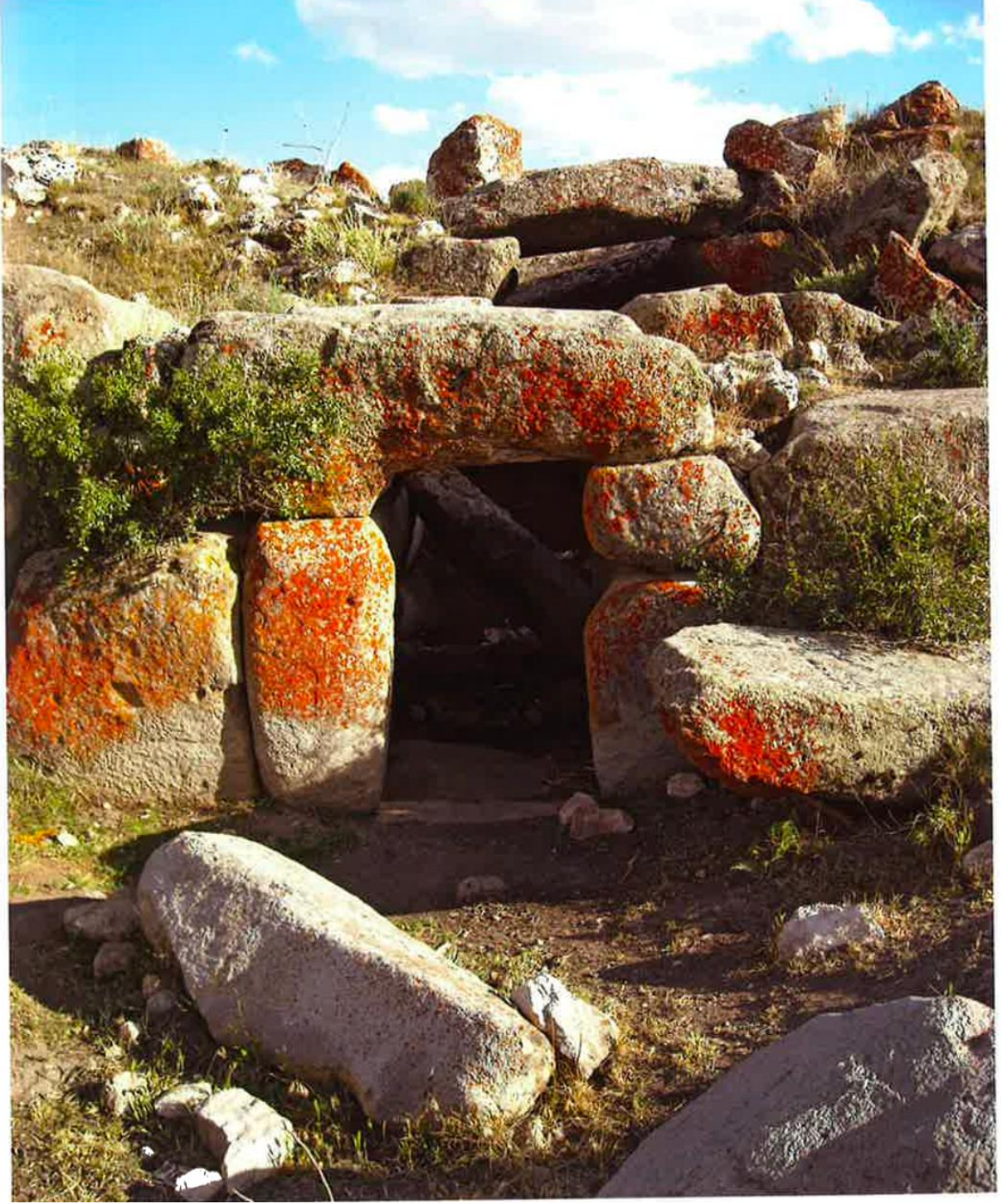
Resim 8.10. Bağlarbaşı Kayası Mezarlığına Bakış

Kaynak: Bittel. (1975).

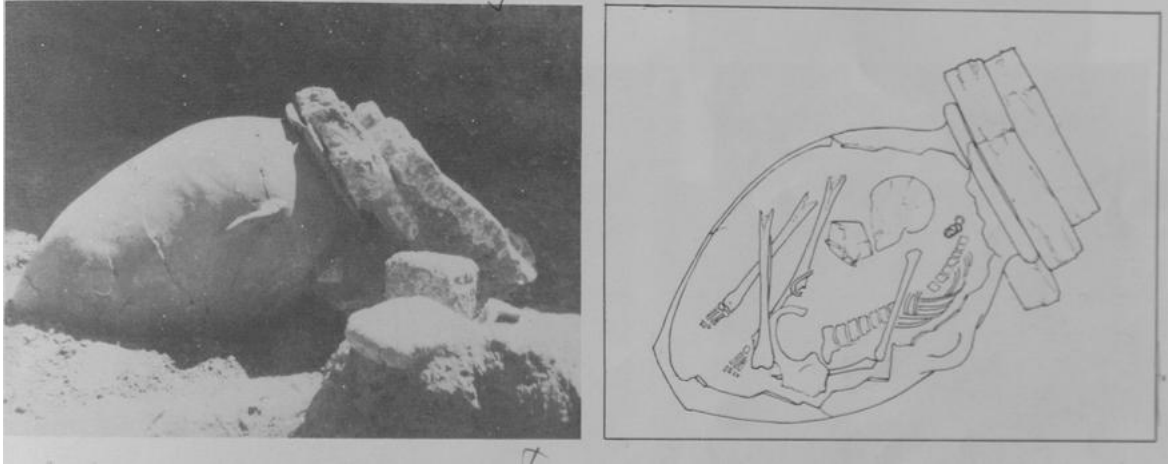
Resim 8.11. Gavurkale Yürüyen Tanrı Kabartmaları

Kaynak: Yiğit-Özcan. (2016). 121.

Resim 8.12. Gavurkale A Odası

Kaynak: Yiğit-Özcan. (2016). 123.

Resim 8.13. Gordion, Pithos Gümü

Kaynak: Melink. (1956).

Resim 8.14. Ilıca, Oda Mezar

Kaynak: Orthmann. (1967).

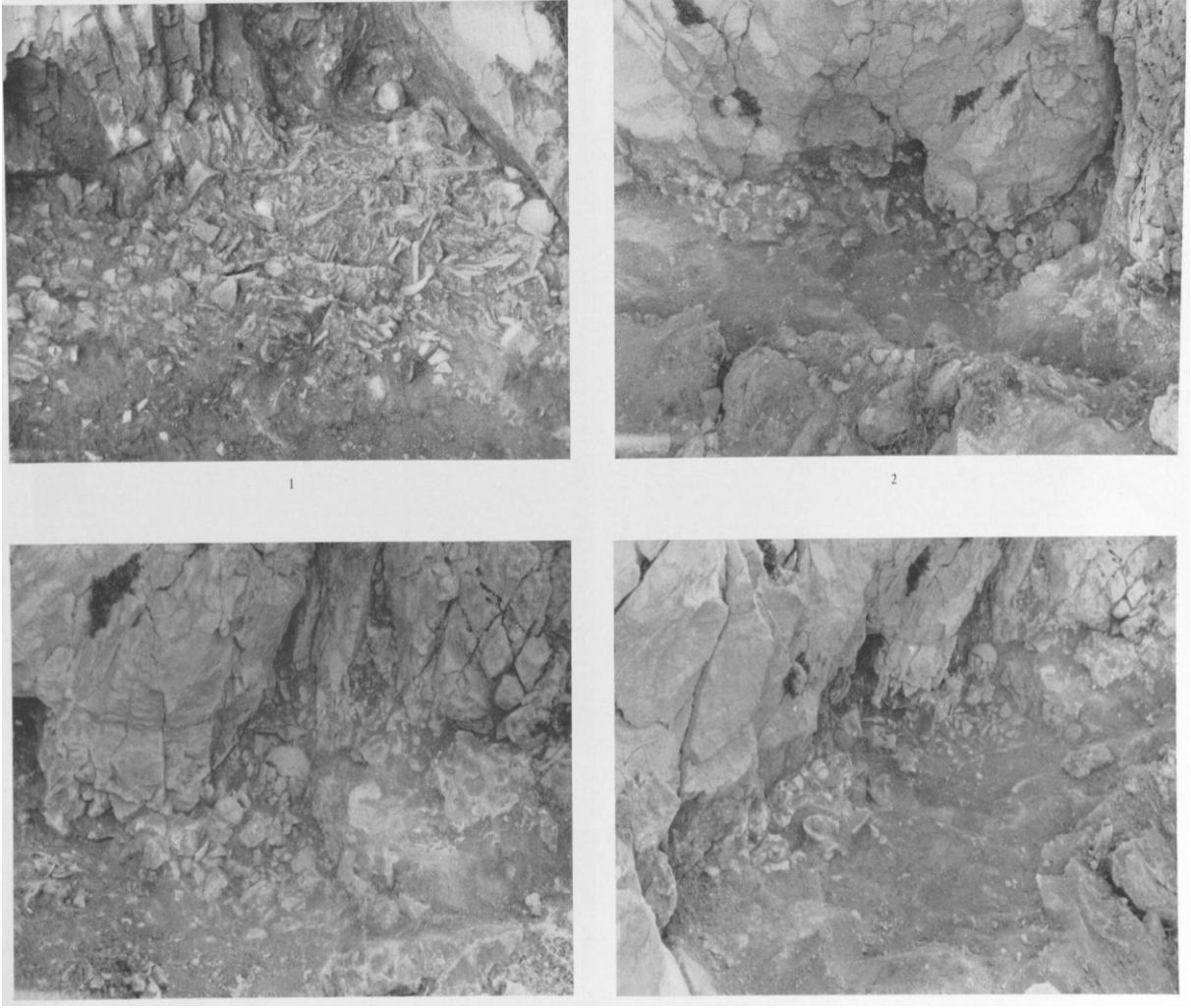
Resim 8.15. Ilıca, 27 Nolu Mezar

Kaynak: Orthmann. (1967).

Resim 8.16. Ilıca 56 Nolu Mezar

Kaynak: Orthmann. (1967).

Resim 8.17. Osmankayası Kremasyon ve İskelet Mezarları Alanı

Kaynak: Bittel. (1975).

2

Resim 8.18. Yanarlar Hitit Nekropolü

Kaynak: Emre, (1978).

1

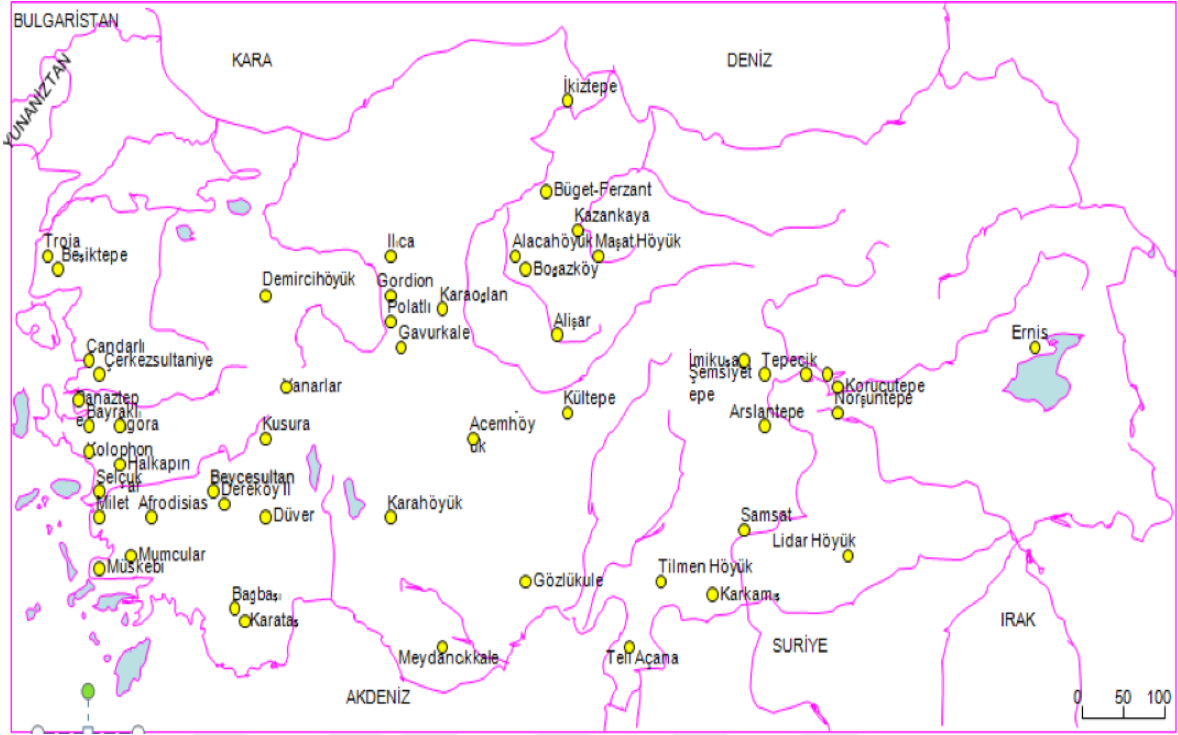
Resim 8.19. Yanarlar K p Mezar Buluntuları

Kaynak: Emre. (1978).

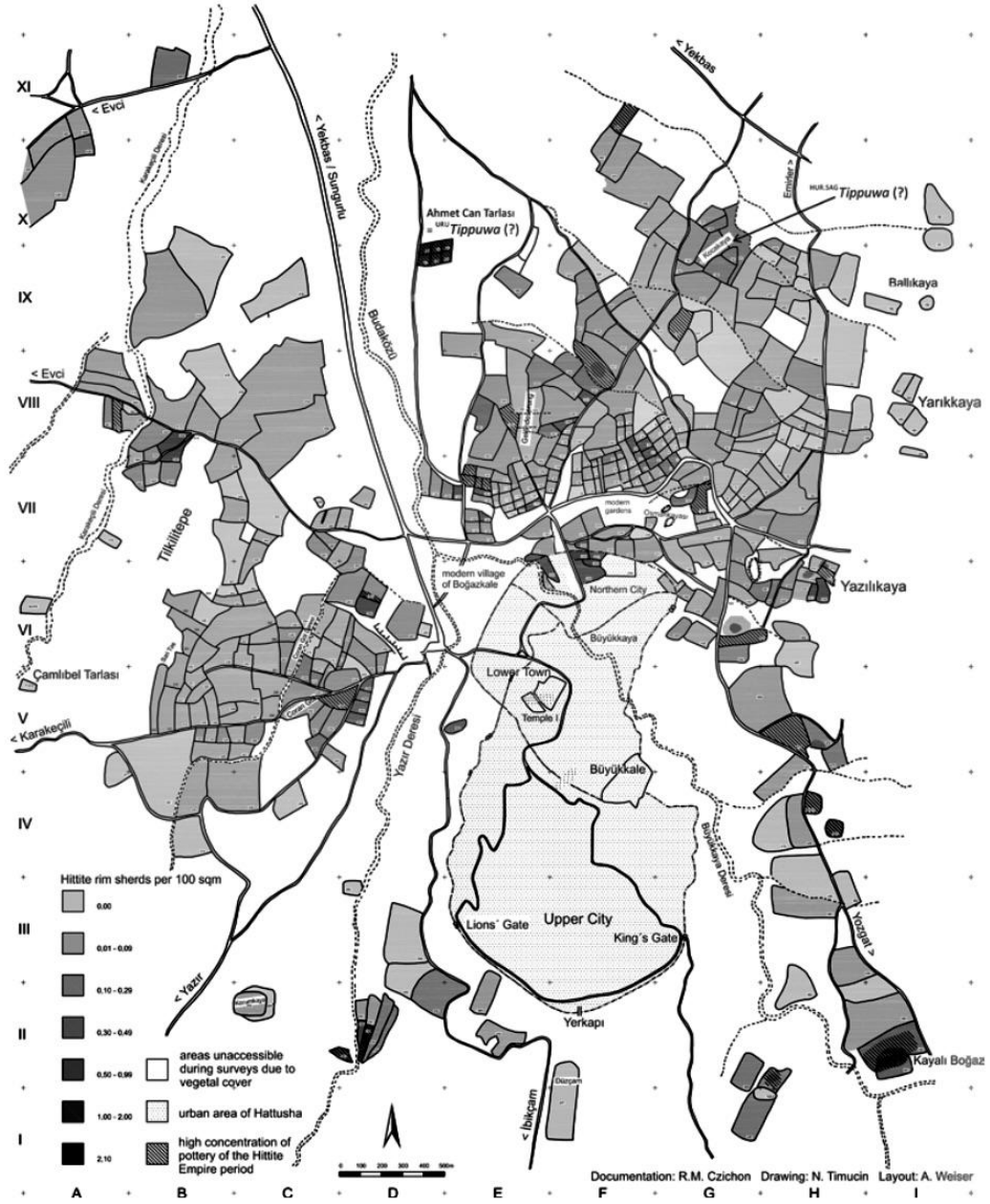
Harita 8.1. Hitit Yapılarının ve Kült Şehrinin Konumu

Kaynak: Klengel, (1999).

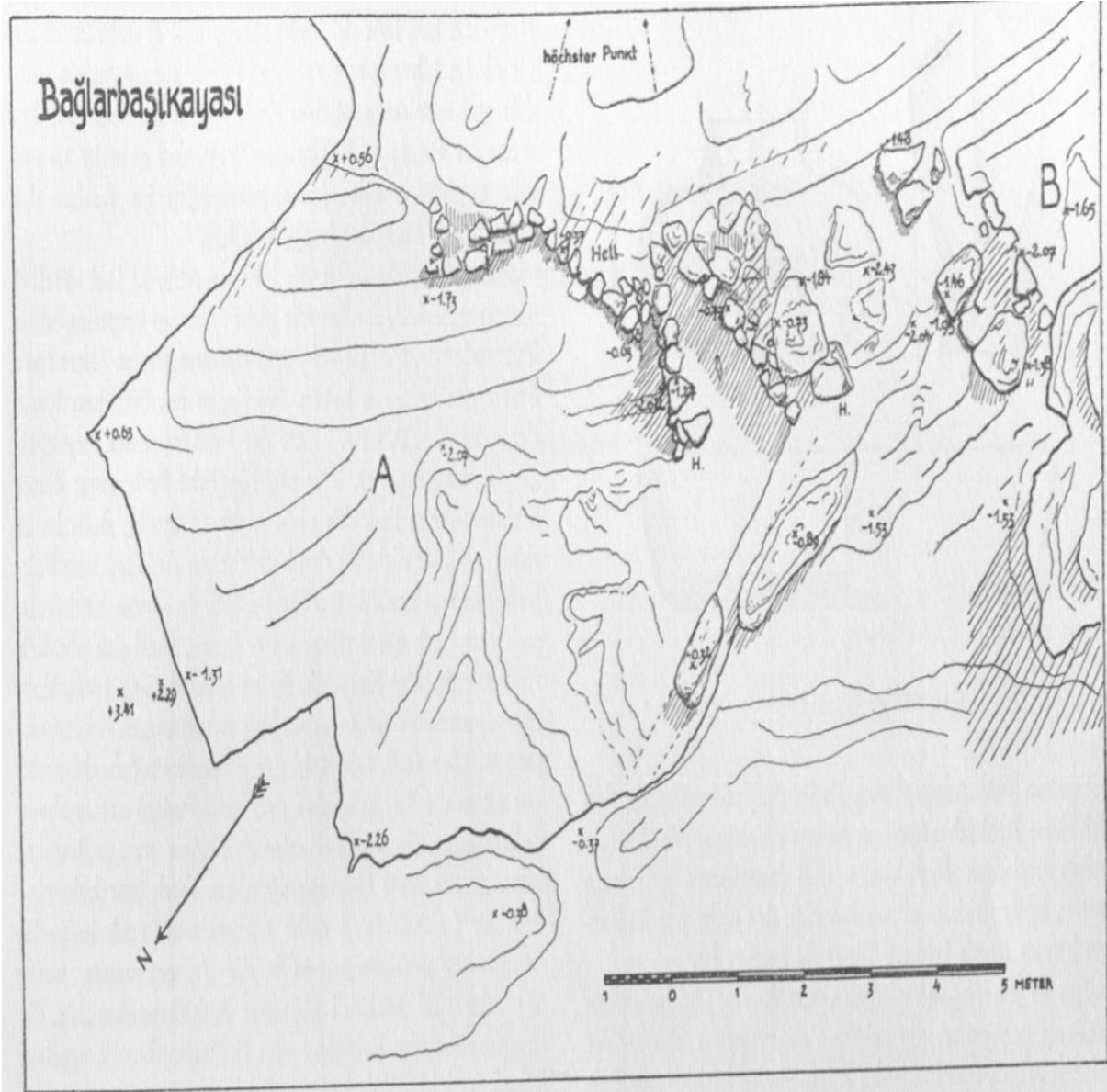
Harita 8.2. Orta ve Son Tunç Çağı Mezar ve Mezarlıkların Bulunduğu Yerleşim Merkezleri

Kaynak: Mutlu. (2018).98.

Harita 8.3. Hattuša'nın Çevresinde Hitit Seramiklerinin Dağılımı Gösteren Harita

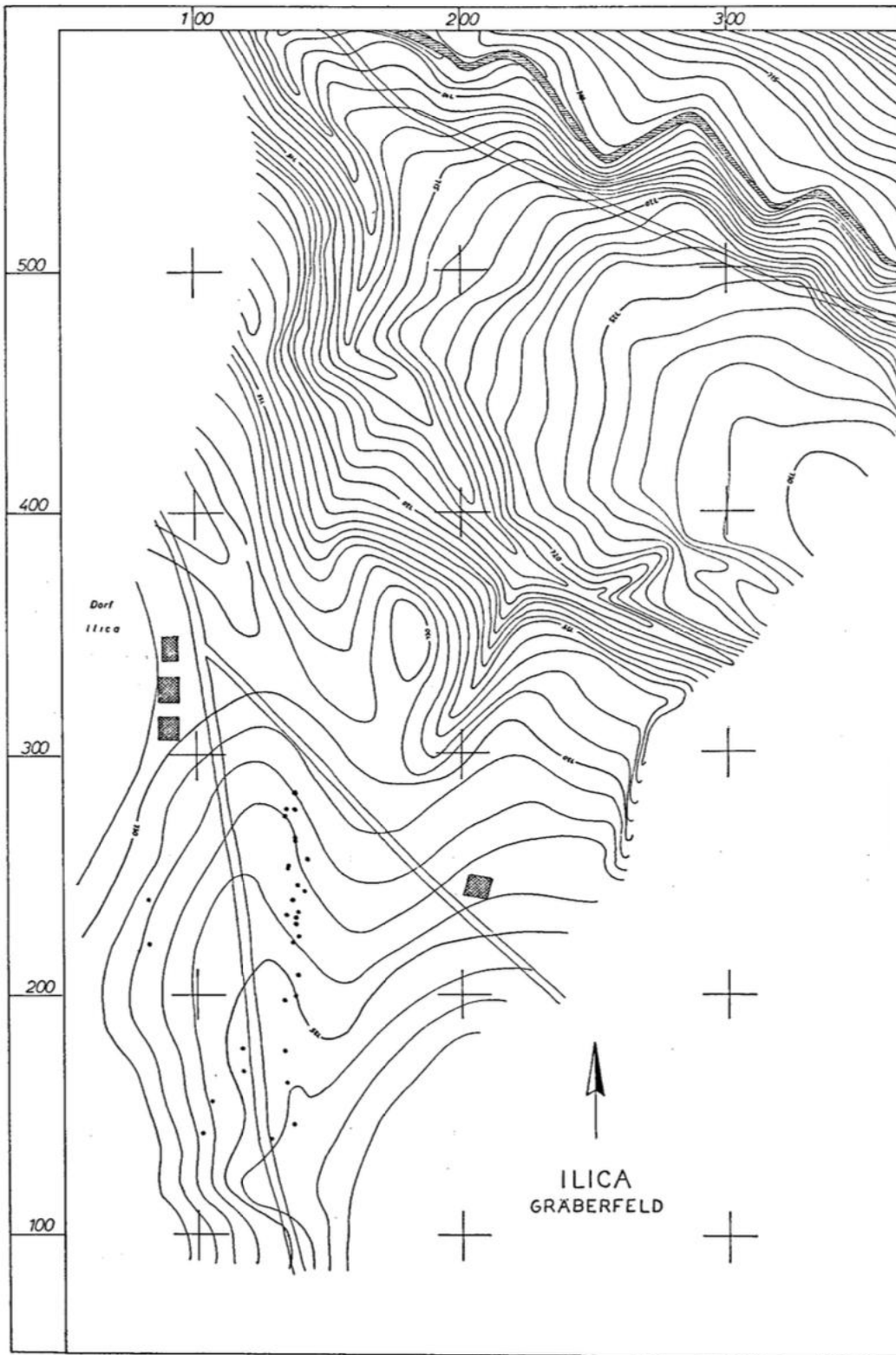
Kaynak: Schachner, (2011). 38

Harita 8.4. Bağlarbaşı Kayası A ve B Kaya Yakma Oyukları (Kremasyon Mezar)

Haritası

Kaynak: Bittel. (1958). 33.

Harita 8.5. Ilca Mezarlığı Planı

Kaynak: Orthmann. (1967).6.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

SOYAD, Ad : ERSOY, Tuğba

ORCID : 0000-0001-7040-8130

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet
--------	---------------	-----------

Lise

Lisans

Yüksek Lisans

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
-----	-----	-------

